

В. М. ДЕНИСЕНКО
С. М. МАТВІЄНКІВ
В. Ю. ШТЕРН

ПОЛІТОЛОГІЯ

ВСТУП ДО СПЕЦІАЛЬНОСТІ

В. М. ДЕНИСЕНКО
С. М. МАТВІЄНКІВ
В. Ю. ШТЕРН

ПОЛІТОЛОГІЯ

ВСТУП ДО СПЕЦІАЛЬНОСТІ

Допущено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів

ВИДАВНИЦТВО
«АСТРОЛЯБІЯ»
2007

УДК 32 (075.8)
ББК 66.0
Д 33 М 33 III 90

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(лист №1.4/18 Г – 1578 від 28.09.2007)

Автори:

В.М. Денисенко – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки філософського факультету Львівського національного університету імені І. Франка;

С.М. Матвієнків – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника;

В.Ю. Штерн – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.

Рецензенти:

О. О. Чемшист – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри філософських та соціальних наук Севастопольського національного технічного університету;

С. М. Наумкіна – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Південноукраїнського державного педагогічного університету (м. Одеса) імені К. Д. Ушинського;

М. П. Гетьманчук – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології Національного університету «Львівська політехніка»;

В. В. Марчук – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Видання здійснено за підтримки П. Писарчука та М. Мудрика.

Денисенко В. М., Матвієнків С. М., Штерн В. Ю. Політологія. Вступ до спеціальності. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Астролябія, 2007. – 360 с.

Вивчення політології як комплексної самостійної наукової дисципліни розпочинається зі «Вступу до спеціальності». Тому пропонується підручник – чи не перша в Україні спроба авторів подати своє бачення даного курсу. Це видання ознайомить студентів з основами політичної науки та її місцем серед галузей суспільного життя; узагальнює етапи розвитку світової та вітчизняної політичної думки; обґрунтовує процес інституціоналізації політології як навчальної дисципліни; допоможе розібратись у таких основоположних проблемах, як методологія політології, її понятійно-категоріальний апарат, основні методи, причини та особливості політологічного дослідження; розкриває роль та основні функції політології в суспільстві; загалом, дає студентам знання, необхідні для роботи з різноплановою політологічною літературою (пам'ятками світової політологічної думки, монографіями, науковими статтями, довідниками, словниками) для підготовки до практичних занять і наукової роботи загалом.

Підручник розрахований на студентів спеціальності «Політологія» вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, викладачів, аспірантів та усіх, хто цікавиться теоретичними аспектами політики.

ISBN 978-966-8657-20-7

© В. М. Денисенко, С. М. Матвієнків, В. Ю. Штерн, 2007
© Видавництво «Астролябія», 2007

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. Місце політології серед галузей суспільного знання, її взаємозв'язок з іншими науками	9
1.1. Знання і наука. Наукові і позанаукові форми знання	9
1.2. Політологія як самостійна наукова дисципліна	20
1.2.1. Політика, її сутність	20
1.2.2. Об'єкт, предмет, закони, структура політології та її взаємодія з іншими науками.....	31
Висновки	43
Ключові поняття.....	44
Контрольні питання	46
Рекомендована література	46
Матеріали для читання.....	48
РОЗДІЛ 2. Становлення політології, її еволюція та сучасний стан.....	85
2.1. Етапи розвитку світової політичної думки	85
2.1.1. Зародження політичних ідей та їх розвиток у Стародавньому світі.....	88
2.1.2. Особливості політичної думки епохи Середньовіччя	96
2.1.3. Політичні вчення епохи Відродження та Реформації	99
2.1.4. Становлення і розвиток політичної науки Нового часу ..	105
2.1.5. Основні напрями західноєвропейської політичної думки XIX – початку XX століття.....	110
2.1.6. Політичні теорії XX століття.....	126
2.2. Інституціоналізація політології як науки та навчальної дисципліни	138
2.2.1. Період нового часу.....	138
2.2.2. Розвиток політології у другій половині XX століття.....	146
2.2.3. Становлення політології у посттоталітарних державах... ..	150
Висновки	153
Ключові поняття.....	156
Контрольні питання	158
Рекомендована література	160
Матеріали для читання.....	162
РОЗДІЛ 3. Вітчизняна політологія: проблеми і перспективи розвитку.....	184
3.1. Основні віхи історії української політичної думки.....	184
3.1.1. Політичні ідеї мислителів Київської Русі	185

1.1.2. Політична думка культурно-національного Відродження і Просвітництва	186
1.1.3. Українська політична думка Нової доби	190
1.1.4. Політичні концепції українських мислителів початку XX століття	195
1.2. Зародження і утвердження політичної науки та навчальної дисципліни в сучасній Україні	205
Висновки	217
Ключові поняття.....	218
Контрольні питання	221
Рекомендована література	222
Матеріали для читання	223
РОЗДІЛ 4. Методологія та основні категорії політології.	
Достовірність політологічного знання	239
4.1. Поняття методології. Методологія політичної науки. Методологічні стратегії в політології.....	239
4.2. Методи політології	245
4.3. Понятійно-категоріальний апарат політичної науки	252
4.4. Достовірність політологічного знання. Основні принципи та особливості політологічного дослідження.....	257
Висновки	262
Ключові поняття.....	264
Контрольні питання	265
Рекомендована література	266
Матеріали для читання	267
РОЗДІЛ 5. Політологія і суспільне життя. Професія політолога.....	288
5.1. Роль політичної науки в суспільстві. Основні функції політології	288
5.2. Прикладна політологія, її призначення і специфіка	296
5.3. Професіоналізація політологічної діяльності	301
5.4. Політологія і влада. Громадянська позиція політолога	305
Висновки	312
Ключові поняття.....	313
Контрольні питання	315
Рекомендована література	315
Матеріали для читання	316
Короткий виклад біографій мислителів європейської та американської політичної науки	336

ПЕРЕДМОВА

В усі часи, а в наші дні особливо, політика виявляє важливий, інколи доленосний вплив на життя людей і цілих народів. Вона нерозривно пов'язана із найглибшими основами людської цивілізації. Як відзначав ще в V ст. до н.е. Арістотель, політика коріниться в природі людини як соціальної істоти, здатної повноцінно жити лише в колективі, суспільстві і взаємодіяти з іншими людьми. Політика – важлива сфера життєдіяльності суспільства, держави і кожного громадянина. Політична наука займає одне з головних місць у сучасному суспільствознавстві. Її значення обумовлено великим впливом політики на життя суспільства. Протягом всієї історії людської цивілізації політика, держава, влада були найважливішими складовими суспільної взаємодії, багато в чому впливали на повсякденне життя людини. Починаючи із засвоєння шкільної програми, а потім беручи участь у різних громадських організаціях, клубах, асоціаціях, профспілках, політичних партіях людина досягає і пізнає світ політики.

Особливо зростає роль і значення політики в переломні історичні періоди, коли піддаються радикальній трансформації основи життєустрою людей, їх ідеали, цінності, світоглядні установки, орієнтації. Саме такий період кардинальних змін переживає в даний час Україна. Творення нової України викликає нагальну необхідність теоретичного осмислення і надання будівничим силам наукового інструментарію, що зробить досить ефективним сам процес цього творення. Без науки, яка безпосередньо служить конкретній українській будівничій практиці, неможливе здійснення нинішнім поколінням історичної місії – побудови вільної, демократичної, правової, громадянської держави як спільності, що зветься «народ України».

Основне навантаження лягає на науки, покликані осмислювати політичне життя, політичні відносини, політичну діяльність в Україні, оскільки саме з ними пов'язані основні реформаційні процеси, саме вони сьогодні є одними з найефективніших елементів української самоорганізації, за допомогою якої народ України виходить на сучасний рівень цивілізованості. Очевидно, що для такого духовного та інтелектуального відродження особливу актуальність набуває переосмислення і перебудова усієї системи соціальних і гуманітарних наук, серед яких гідне місце повинна зайняти політологія. З усією гостротою постає проблема становлення політології в Україні як нової самостійної наукової дисципліни. Враховуючи це та формуючи ві-

тчизняну політологічну науку, необхідно забезпечити максимум професіоналізму, компетентності, вияву власних для політології методів викладення.

У наш час у всіх індустріально розвинених країнах політологія займає важливе місце в системі суспільствознавчих дисциплін. Значимість, масштаби та коло проблем, які досліджує політологія величезні. Достатньо відзначити хоча б те, що в США вона нараховує близько 30 самостійних сфер спеціалізації. Велика увага приділяється політології в системі вищої освіти. На Заході важко відшукати університет або гуманітарний інститут, де не функціонує кафедра або центр політології. Про це свідчить зростаючий потік літератури і значна кількість спеціальних політологічних журналів, які видаються майже в усіх країнах Заходу. Про це також свідчать різні загальнонаціональні і регіональні професійні організації політологів, найбільш відомими з яких є Американська асоціація політичної науки, Асоціація політичних досліджень Англії, Французька асоціація політичної науки, а Міжнародна асоціація політичної науки координує політологічні дослідження на міжнародному рівні.

Суттєве місце політології відводиться в навчальних програмах середніх загальноосвітніх шкіл і середніх спеціальних навчальних закладів. Більше того, в багатьох школах індустріально розвинених країн учні старших класів реалізують отримані на уроках політологічні знання в повсякденному шкільному і позашкільному житті. Наприклад, вибори класного старости або керівника організації бойскаутів проводяться за усіма правилами виборчих кампаній з виборів представників місцевого і більш високого рівня влади. Такі і подібні їм заходи мають виробити у підростаючого покоління навик участі у політичному житті, що допоможуть їм краще розібратись у тонкощах політичних дискусій, баталій і т. п.

Надзвичайно актуальним це є для України, оскільки останнім часом радіо і телекоментатори, оглядачі, не маючи професійної підготовки в цій галузі знань, пропонують свої особисті досить суб'єктивні судження від імені науки про політику, тим самим знижуючи її авторитет. Для того, щоб змінити ситуацію, дати можливість молоді засвоїти основи політичної науки з 1991 р. у вищих навчальних закладах освіти, а з часом і коледжах, технікумах, училищах України був введений курс політології. А це вимагало розробки навчальних програм, видання посібників, підручників, а також підготовки спеціалістів – викладачів політології. Свідченням серйозного ставлення до вивчення та систематизованого викладення політології є відкриття за

роки незалежності в ряді вищих навчальних закладів України спеціальності «Політологія». Це ставить перед тими, хто обрав політику своїм фахом і тими, хто готує спеціалістів з політології високі вимоги та надзвичайно серйозне ставлення до вивчення політичної науки. Тому важливо визначити зміст, коло проблем, інститутів і явищ, які складають предмет дослідження курсу політології. Зрозуміло, що цей курс відрізняється від загального курсу політології, який вивчають студенти інших спеціальностей: глибиною, фундаментальністю, професійним підходом щодо засвоєння змісту політичної науки.

Вивчення політології як комплексної самостійної наукової дисципліни розпочинається зі «Вступу до спеціальності». Цей курс дасть можливість студентам увійти в коло проблем політологічної науки і діяльності політолога-практика, знайомство з якими необхідно для тих, хто починає оволодівати політологічною спеціальністю. Навчальний курс «Вступ до спеціальності» також дасть можливість студентам зрозуміти, до чого слід себе готувати, пов'язавши своє майбутнє з професією політолога: з вивченням політичної сфери чи викладанням даної дисципліни та які інтелектуальні і моральні якості для цього потрібні.

Мета і завдання пропонованого підручника полягають у тому, аби: ознайомити студентів з основами політичної науки та її місцем серед галузей суспільного життя; узагальнити етапи розвитку світової та вітчизняної політичної думки; обґрунтувати процес інституціоналізації політології як навчальної дисципліни; допомогти розібратись у таких основоположних проблемах, як методологія політології, її понятійно-категоріальний апарат, основні методи, причини та особливості політологічного дослідження; розкрити роль та основні функції політології в суспільстві; дати студентам знання, необхідні для роботи з різноплановою політологічною літературою (пам'ятками світової політологічної думки, монографіями, науковими статтями, довідниками, словниками) для наукової роботи загалом.

Структурно курс складається з основних напрямків, які розвивають: у загальних рисах об'єкт, предмет і завдання політології як науки, її функції, роль і значення в житті суспільства; основні етапи формування, інституціоналізації і розвитку світової та вітчизняної політичної науки; технологію дослідження та якості (професійні, моральні), необхідні політологу як досліднику, науковцю, викладачу, громадянину (його громадянська позиція); ознайомлюють з методикою бібліографічної роботи.

Оволодіння даним курсом повинне сформувати у студентів основи вмінь і навиків щодо політологічного аналізу явищ суспільного життя, самостійної роботи з науковою та навчально-методичною літературою. Підручник містить п'ять розділів, кожний з яких завершується короткими висновками, визначеннями ключових понять, контрольними запитаннями та рекомендованою літературою до кожного розділу. Всі розділи завершуються «Матеріалами для читання» – витягами з праць класиків політологічної науки. Їх вивчення, а також короткий виклад біографій європейських та американських мислителів (чиє вчення вплинуло на формування політичної науки) допоможе студентам-першокурсникам спеціальності «Політологія» більш якісно оволодіти навчальним курсом, а також поглибити розуміння проблем, що вивчаються у «Вступі до спеціальності».

Загалом же, на нашу думку, метою політичної науки в сучасному світі є допомога людям уникнути песимізму та безнадійності у поглядах на політичне життя, з одного боку, а також ілюзій і завищених очікувань щодо можливостей розв'язання тієї чи іншої проблеми політичними методами, з іншого. Мета політології – зробити світ політики зрозумілим і, мабуть, розумним.

РОЗДІЛ 1

Лесюк І

Місце політології серед галузей суспільного знання, її взаємозв'язок з іншими науками

1.1. Знання і наука. Наукові і позанаукові форми знання

1.2. Політологія як самостійна наукова дисципліна

1.2.1. Політика, її сутність

1.2.2. Об'єкт, предмет, закони, структура політології та її взаємодія з іншими науками

1.1. Знання і наука. Наукові і позанаукові форми знання

Людині нашого часу, якщо вона не просто пасивно існує, а усвідомлено та активно діє у світі, в якому так багато пов'язано з наукою, необхідно мати певні уявлення про те, що таке наука і як вона твориться. І це, підкреслимо, необхідно не тільки вченому – професіоналу чи тому, хто готується стати вченим, це необхідно кожній людині, оскільки всім нам так чи інакше потрібно орієнтуватись і діяти саме в такому світі.

Наука в наш час не може нарікати на недостатню увагу: вона є сферою високої державної політики, сферою інтересів великої кількості людей, предметом досліджень, що швидко зростають. Чи не є наука бажаним, давно очікуваним засобом вирішення всіх проблем, які хвилюють людство?

А можливо мають рацію ті, хто бачить у науці джерело зла та бід людства?

Що ж таке наука? Яка її специфіка? Які фактори визначають її розвиток? Чим і чому відрізняються один від одного періоди розвитку наукового знання? Пошук відповідей на ці та аналогічні запитання мають велике значення для вироблення оптимальної стратегії розвитку науки та застосування її досягнень.

І дійсно, наука як соціальний феномен багатовимірна. Це і система знань, і діяльність людей, і соціальний інститут, і форма суспільної свідомості. Зрозуміло, що досліджуючи закономірності розвитку науки, ми повинні розглянути всі її особливості і фактори, які на неї впливають. Але практично неминучим та необхідним є виділення суттєвих особливостей науки, які визначають її специфіку як явища.

Адже паралельно з наукою є системи знання, системи діяльності, інші соціальні інститути (держава, церква), різноманітні форми суспільної свідомості (мораль, мистецтво, релігія) і т. п.

Наука у вузькому, специфічному розумінні є впорядкованою системою знань, що функціонує з метою отримання нового знання. Поняття «наука», – відзначається у філософській енциклопедії, – застосовується для означення як процесу вироблення наукових знань, так і усієї системи перевірених практикою знань, які є об'єктивною істиною... Слово «наука» буквально означає знання. Ширше визначення сутності науки знаходимо в енциклопедичному словнику: «Наука – сфера людської діяльності, функція якої – вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про діяльність; одна із форм суспільної свідомості; включає як діяльність з отримання нового знання, так і її результат – суму знань, які лежать в основі наукової картини світу. Безпосередня мета науки – опис, пояснення і передбачення процесів і явищ дійсності, що складають предмет її вивчення на основі відкритих нею законів».

Аналіз вище запропонованих дефініцій дозволяє стверджувати, що науку можна визначити як діяльність, що характеризується трьома властивостями: вона є пошуком розуміння, тобто почуття, що задовольняє пояснення певного аспекту реальності; розуміння досягається шляхом формулювання загальних законів або принципів – законів, які застосовуються до можливо більш широкого класу явищ; закони або принципи можуть бути перевірені експериментально. Коментуючи таке визначення науки слід назвати наступні суттєві моменти. По-перше, пошук розуміння, вияв внутрішніх закономірностей реальності – основна мета науки; по-друге, розуміння, яке ми очікуємо від науки, виражається у вигляді законів або принципів, які дозволяють передбачити, що відбудеться і пояснити його причину; по-третє, відмінна риса та особливість науки полягає в необхідності експериментально перевіряти наші пояснення.

«Наука – сила» – ці енергійні слова засновника емпіричних традицій сучасної науки Ф. Бекона, сказані ним майже чотири століття тому, підтверджуються сучасним досвідом науково-технічного прогресу. Серед існуючих нині багатоманітних наукових дисциплін є дві, які систематично вивчають досвід науки. Перша з них – філософія, яка концентрує свою увагу на методологічних проблемах і найбільш загальних закономірностях розвитку людського знання. Друга – історія природознавства і техніки, яка веде літопис науково-технічного прогресу, узагальнюючи його історичні закономірності.

Видатний російський вчений Д. Менделєєв справедливо зауважував: «Щодо наукового вивчення предметів є дві основні і дві кінцеві мети: передбачення і користь». Він також відзначав, що «намагаючись пізнати безкінечне, наука сама кінця не має і, будучи всесвітньою, в дійсності неминуче набуває народного характеру».

У наш час основною формою пізнання реальної дійсності є, як правило, наукове пізнання. Однак, крім наукового – є і буденне пізнання, яке доступне будь-якій нормальній сучасній людині. Справа в тому, що в буденному пізнанні відображаються безпосередні умови існування людей – природне середовище, побут, економічні, політичні, соціальні та інші явища і процеси. Буденне пізнання людини ніби «схоплює» найбільш прості, що лежать на поверхні, зв'язки та відносини реальної дійсності.

На відміну від буденного наукове пізнання проходить в основному не стихійно, а цілеспрямовано і по суті є науковим дослідженням, що має певну природу, структуру і особливості. Наукове пізнання дозволяє людині отримати справжні знання про найбільш важливі аспекти об'єктів, явищ і процесів, а також про суттєві ознаки, властивості і відносини предметів і явищ дійсності. Його результати перебувають, як правило, у вигляді системи понять, категорій, законів і теорій. Головною метою і вищою цінністю наукового пізнання є відкриття об'єктивної істини, яка досягається вченими переважно за допомогою раціональних засобів і методів та сприймається як найвища цінність науки.

Наукові знання зародились ще у Стародавньому світі у зв'язку з потребами суспільної практики і почали формуватись та складатись як наука в XVI–XVII ст. Під час історичного розвитку наука перетворилась у виробничу силу і важливий соціальний інститут, який впливає на всі сфери суспільства. Обсяг наукової діяльності з XVII ст. подвоюється приблизно кожні 10–15 років (збільшується кількість відкриттів, наукової інформації, наукових працівників). Розвиток науки передбачає зміну екстенсивних і революційних періодів: науково-технічні революції, які змінюють структуру науки, принципи пізнання, категорії і методи, а також форми її організації. Для науки характерним є діалектичне поєднання процесів її диференціації та інтеграції.

Таким чином, специфіка науки пов'язана з отриманням нового знання. Поняття «наука» ширше від поняття «наукове знання», але дослідження феномену науки слід починати з характеристики наукового знання, закономірностей його руху, генези, форм, що історично змінюють одна одну, тенденцій розвитку. Це зумовлено тим, що без

теорії наукового знання суспільство приречене на стихійний вплив на науку і її результати.

Визначальним пунктом сучасного теоретико-пізнавального підходу до наукового знання є положення про роль суспільно – історичної практики як основи пізнання. Виробництво наукового знання є специфічним видом людської діяльності і підпорядковується властивим їй законам, хоч останні усвідомлюються людьми не відразу, завжди неповно і завжди неточно.

Цікаво зазначити, що людська думка в минулому висувала достатньо обґрунтовані і такі, що претендували на успіх, програми наукового знання, в процесі здійснення яких були отримані важливі результати. «Принципи слід застосовувати, все інше – доводити», – це гасло Арістотеля довгий час служило концентрованим виразом спроб раціонального обґрунтування наукового знання. Однак під історичним тиском позитивного досвідного знання та усвідомлення різноманітних парадоксів теоретичного знання було втрачено довіру до цієї програми. Разом з програмою раціонального обґрунтування наукового знання виникла програма емпіричного обґрунтування, яку можна висловити словами Ф. Бекона: «...краще поділяти природу на частини, ніж відмовитись від її вивчення». Однак спроба виявити «елементарні цеглини досвіду», на які можна було б абсолютно надійно покласти наукове знання, виявилась безуспішною. Криза цієї програми, ідеї якої досі підтримують природознавці, сьогодні стає очевидною. Як відзначав ще німецький філософ І. Кант, досвід як явище є завжди незавершеним, а тому не може дати абсолютно достовірного знання.

Відносна самостійність теоретичного мислення, успішне застосування математичного та логічного апарату, елементи якого ми часто не можемо безпосередньо зіставити з досвідом і обґрунтувати їх застосування емпіричними даними – все це є перешкодою для подальшого розвитку досліджень емпіричного обґрунтування наукового знання.

Труднощі та проблеми щодо обґрунтування наукового знання стимулювали в середині ХХ ст. спроби уточнити основи та напрямки дослідження наукового знання. В працях Поппера, Куна, Фейєрабенда та ін. здійснено важливий крок у процесі розвитку знання про наукове знання. Вчені також вважали, що сучасна теорія наукового знання повинна відійти від абстракції позачасового, позаісторичного суб'єкту, який пізнає абсолютну істину, для визнання суб'єктом пізнання конкретного історично існуючого наукового співтовариства, що є складним продуктом відповідного соціокультурного середовища.

Специфіка наукового знання полягає в тому, що основною метою науки є досягнення об'єктивної істини, отримання достовірного, тобто вільного від оцінок та упереджень знання. Намагаючись досягнути цієї мети наука використовує цілий арсенал специфічних засобів і методів, які забезпечують отримання знання, вільного від суб'єктивності і упередження.

Однак, слід зауважити, що виробництво абсолютно достовірного знання є неможливим, оскільки суб'єктивність властива і науковій діяльності, і науковому знанню. В науці поряд з істинними уявленнями, є і неістинні. До останніх належать, наприклад, недоведені теореми, гіпотетичні об'єкти і т.д. Тому головним критерієм приналежності певних тверджень, ідей, положень до сфери науки є те, що для їх отримання використовують особливі засоби пізнання. Це різні стандарти, правила, які забезпечують досягнення цієї мети: раціональність, несуперечливість суджень, однозначність понятійного фонду, можливість наукової перевірки і т. д.

Наукове знання і наукова діяльність значною мірою залежать від суспільства, від різних об'єктивно – соціальних і суб'єктивно – психологічних факторів. Це також стосується знань про суспільство, про людей, про різноманітні форми людської взаємодії. Відомо, що ці знання найбільше зачіпають людські інтереси, а, отже, і залежать від останніх.

У зв'язку з цим доцільно показати позицію вчених, які наполягали на принциповій відмінності природознавства від суспільствознавства як основних типів наук, заперечували можливість використання єдиних, загальнонаукових методів при дослідженні природничих і суспільних явищ.

Типовими були міркування представників Баденської школи неокантіанства (кінець ХІХ ст.) Віндельбанда і Ріккерта. Вони вважали, що для суспільствознавства, еталоном якого є знання історичне, характерний принципово інший, ніж для природничих наук, спосіб пізнання явищ, який вони називали «ідеографічним» (*idios* – своєрідний, *grafahō* – пишу). А для природничих наук характерний так званий номотетичний метод (*nomos* – закон, *thetos* – встановлювати). У природознавстві для винайдення закону фіксується загальне, повторюване. За допомогою природничо – наукових понять явища пояснюються, тоді як суспільно-історичні знання тільки описують явища, фіксують одиничне, неповторне і таке, що лежить поза законами.

Абсолютизував специфіку пізнання суспільних явищ і німецький філософ-ірраціоналіст Вільгельм Дільтей (1833–1911). Його трак-

тування пізнання суспільних явищ полягає в тому, що останні можна зрозуміти через так званий «внутрішній досвід» у вигляді індивідуального суб'єктивного переживання. Зрозуміти суспільні явища, на думку В. Дільтея, означає змогти пережити те, що переживали представники певної епохи, зрозуміти те, що вони вкладали в свої дії. На думку В. Дільтея безпосереднє знання, інтуїція є методом гуманітарних наук, а опосередковане знання, понятійне, логічне (дискурсивне) – методом наук природничих. Однак, таке обґрунтування гуманітарних наук є неповним, оскільки знання, отримані безпосередньо за допомогою інтуїції, не мають тієї загальної значимості, яка є необхідною гарантією достовірності знань.

Про важливість знань щодо суспільних явищ говорили і російські народники, представники так званого суб'єктивного методу. Суть останнього найбільш чітко виражена в «Історичних листах» П. Лаврова та в роботі М. Михайловського «Що таке прогрес». Ідеологи народництва вважали, що завдання суспільного знання – виражати суспільний ідеал, думкою конструювати суспільство на основі даного ідеалу. Суспільствознавство, таким чином, на відміну від природознавства повинно вивчати не те, що існує в дійсності, а те, як повинно бути, які є уявлення про ідеальний суспільний устрій.

Але процес розвитку науки свідчить про те, що загальнонаукові методи проникають у всі сфери наукового знання. В наш час майже весь арсенал засобів, які використовують природничі науки, застосовується і в інших сферах суспільствознавства. Популярними є загальнонаукові методи взагалі і математичні, зокрема, в економічних, правових, соціологічних, політологічних дослідженнях. Все більше вони проникають у такі галузі, як лінгвістика, педагогіка і навіть у ті, які традиційно вважались непристосованими до кількісного аналізу, недоступними математичним способам вивчення – літературознавство, історична наука.

Проблема єдності природно-наукового і суспільно-наукового знання не вичерпується питаннями застосування в суспільних науках емпіричних методів дослідження і кількісних, математичних засобів описання об'єктів, які вони вивчають. Важливу роль у визначенні даної єдності відіграє і питання про засоби аналізу, які характерні для того або іншого виду знань, про форми виразу останніх (понятійно-художньо-образна, фіксування загального і одиничного, доступна-недоступна формалізації та ін.).

Таким чином, є всі підстави говорити про єдність природничо-наукового і суспільно-наукового знання, про те, що і для природни-

чих і для суспільних наук характерні єдині загальнонаукові методи дослідження, подібні логічні засоби аналізу, єдині форми виразу.

У літературі, присвяченій історії науки і загальним проблемам її природи і розвитку (філософія і методологія науки) поділяють науки на: природничі, соціальні і гуманітарні. При цьому перші два види відрізняються швидше за об'єктом (природа або суспільство), а не за пізнавальним принципом, способом пізнання, які використовуються. У суспільних науках для виявлення закономірностей суспільства існують свої власні теоретичні методи вивчення і узагальнення, які відрізняються від прийнятих у природничих науках. Завдяки цьому між природничими і суспільними науками існує чітка межа, яка розділяє їх на дві самостійні галузі знань.

Відзначаючи очевидне значення розвитку суспільних наук, відомий вчений П. Капіца підкреслював, що «державну машину ми повинні навчитись будувати на основі науки про суспільство, і її слід навчитись розраховувати так само, як зараз інженери розраховують електричну машину; вона повинна бути просто збудована і діяти з високим коефіцієнтом корисної дії...».

Гуманітарні науки принципово відрізняються від природничих і суспільних специфікою пізнавальних засобів, які ними використовуються і дослідницьких принципів, якими вони керуються. Специфічні засоби і принципи, характерні для гуманітарних наук, виділялись у процесі розвитку мовознавства, лінгвістики, літературознавства, мистецтвознавства. Останні об'єктом дослідження мали «тексти», вивчення яких передбачало врахування того, що текст – це не просто «річ», яка володіє фізичними властивостями, а утворення, що має певний зміст, який необхідно розкрити або зрозуміти. Дійсно, коли літературознавець або мистецтвознавець вивчає «художню реальність», до якої належать і літературні твори, і будь-який твір мистецтва, вони фактично мають справу з тим змістом, який вкладений в дану «реальність» автором твору, що вивчається. Звідси і друга особливість гуманітарного пізнання, на відміну від природничо-наукового: «діалогічність». Тобто, аналізуючи, інтерпретуючи текст, дослідник, який є суб'єктом дослідження, ніби веде бесіду з іншим суб'єктом: тим, хто цей твір створив. Розгляд тут означає «співпереживання» (яке і мав на увазі В. Дільтей): здатність пережити те, що пережив автор твору, відчути, якими нормами поведінки він керувався, що хотів передати тим людям, що будуть читати, бачити, відчувати його твір. Відомий російський вчений М. Бахтін, звертаючи увагу на діалогічність гуманітарного знання, вказував на наступне: «Дух не може бути даний як

річ (прямий об'єкт природничих наук), а лише в знаковому виразі, реалізації в текстах і для себе самого, і для іншого. Текст – первинна данність (реальність) і вихідне положення будь-якої гуманітарної дисципліни».

Підкреслимо і іншу особливість гуманітарного дослідження: для природничо-наукового дослідження характерна неупередженість, раціональність, однозначність понятійного фонду, узагальнюючий характер. Гуманітарне ж дослідження використовує протилежні способи: воно суб'єктивне, упереджене (оскільки ставлення дослідника входить до його змісту), воно індивідуалізоване (це неповторний літературний твір або твір мистецтва) і «ідіографічне» (за термінологією неокантіанців); воно апелює не тільки до розуму, але і до почуттів.

Спробуємо чіткіше визначити основні риси суспільних наук (оскільки політологія належить саме до них). Коли ми говоримо про наукове вивчення суспільства і суспільних відносин, то, очевидно, нам слід визначити еталон науковості суспільних наук, який здійснюється на основі таких принципів: фіксуються факти, які беруться з реального життя; дослідження структуровано таким чином, щоб його можна було аналізувати частинами; отримані емпіричні результати обґрунтовуються, виходячи з певної теорії; предметом дослідження є соціальні відносини. Разом з тим: ідеали і їх зміна в науці, норми наукової діяльності і їх зміна, формування різних моделей науки – важливі компоненти сукупності суспільних факторів, які суттєво впливали і впливають на суспільні науки. Щодо суспільних наук (як і наук в цілому), то тут потрібно говорити про деякі інваріанти (постійні характеристики) науковості: прагнення досягнути неупередженого (ціннісно-нейтрального) знання; використання спеціальних методів, які забезпечують певною мірою досягнення мети.

Які ж методи і джерела використовуються для отримання знання про навколишню фізичну і соціальну дійсність?

Інтуїція. Суспільна практика свідчить, що вчені, громадські і політичні діячі, полководці часто діють на основі інтуїції, яка може призвести до сприятливих для них ситуацій, виправдати їх припущення, але може виявитись і помилковою. Говорячи про інтуїтивний спосіб отримання знань, ми будемо виходити з того, що інтуїція – це проникливість (справжня або помилкова), появу якої неможливо точно ідентифікувати або пояснити. Інтуїція служить основою для багатьох дуже важливих гіпотез, які можуть бути перевірені іншими методами. Досвід розвитку науки показує, що інтуїція є компонентом наукового знання і її основна цінність полягає в пошуку і формулюванні

гіпотез наукової теорії, які після перевірки можуть стати визначальними складовими наукового відкриття. Разом з тим інтуїція не може вважатись джерелом знань про оточуючу дійсність для формування глибоких висновків. Потрібно сказати, що в деяких випадках інтуїція може призвести до геніальних висновків і навіть до побудови наукової теорії. Але як таке інтуїтивне знання можна перевірити, а його достовірність довести дослідницьким шляхом? Часто це неможливо зробити. Наприклад, давньогрецький філософ Анаксимандр у VI ст. до н.е. на основі інтуїції сформулював теорію еволюції. І тільки в XIX ст. з'явилась можливість перевірити та підтвердити її. В більшості випадків інтуїтивне знання не можна перевірити в момент появи інтуїтивної здогадки. Що ж стосується вивчення стосунків між людьми, поведінки індивідів, соціальних груп, політичних рухів і процесів, то тут інтуїтивне знання взагалі не можна перевірити або така можливість випадає тільки тоді, коли ситуація в суспільстві вже змінилась.

Наукові авторитети. Відомо ще з давніх часів, що наукові авторитети (напр., Евклід, Арістотель) відіграють важливу роль у розвитку науки.

Розрізняють декілька видів авторитету щодо отримання, засвоєння і використання знання. Сакральний авторитет, або авторитет віри базується на незаперечному переконанні в тому, що певні традиції або документи (наприклад Біблія, Коран, Веди і ін.) є незвичайними об'єктами і, значить, всі знання, вся інформація, яка міститься в них повинні вважатись абсолютно істинними і не можуть піддаватись сумніву. До сакральних авторитетів належить також віра в те, що деякі групи або категорії людей, а також соціальні інститути дійсно мають надприродні знання і засоби впливу на людей (церква, лікарі, святі, екстрасенси і т.д.). На відміну від сакрального світський авторитет з'являється в результаті віри не у надприродні здібності, а в силу пізнання, людський досвід. Світський авторитет поділяють на світський науковий авторитет, який заснований на емпіричному дослідженні, на даних, отриманих на основі експериментів, досліджень і світський гуманітарний авторитет, який заснований на вірі у те, що певна видатна особистість дійсно володіє проникливістю щодо явищ оточуючого світу або у сфері людської поведінки.

Сфера, в якій суспільством, соціальною верствою або соціальною групою визнається той або інший авторитет, як правило, дуже вузька і обмежена жорсткими рамками. Кожний індивід, залежно від рівня свого розвитку і соціального оточення по-своєму вирішує проблему вибору найбільш значимих авторитетів у різних галузях людського знання.

Однак, отримання наукового знання засноване на умові, що немає наукових авторитетів, яким належало б останнє слово у досягненні істини з будь-якого питання. Вчений повинен поважати наукові авторитети, але разом з тим, він створює і висуває нові науково обґрунтовані пропозиції і перевіряє авторитетні висновки. Авторитет не повинен перешкоджати майбутнім дослідникам, а, навпаки, може і повинен стати стартом для нових досліджень. Наукове знання розвивається, заперечуючи «кінцеві» рішення, постійно піддаючи сумніву теорії і висновки визначних авторитетів.

Традиція. Одним із найпереконливіших джерел отримання і передачі знань є традиція, бо саме в ній акумулюється мудрість віків. Але чи означає це, що тих, хто нехтує традиційними уявленнями і висновками, можна вважати або психічно неповноцінними, або нерозумними, або, якщо традиція добре себе зарекомендувала в минулому, то її основні положення потрібно зберегти? Відповідаючи на ці питання, слід враховувати, що традиція зберігає як сукупну мудрість, так і сукупну недоречність, немудрість, накопичену минулими поколіннями. Традицію можна уявити собі у вигляді горища суспільства, де вміщені всі види корисних зразків, всі види помилок, старі реліквії. Що стосується політології, то одним із її завдань можна вважати виділення з цих традицій справжнього, істинного і заперечення всього застарілого, що заважає дослідженню суспільства.

Здоровий глузд (буденне знання, свідомість). Буденне знання формується в процесі повсякденного досвіду, буденного життя людей, безпосередньої практичної діяльності. Воно відрізняється від будь-якого цілеспрямованого знання, що є результатом діяльності людей, які цим професійно займаються: так фольклор як народна художня творчість відрізняється від професійно створюваного мистецтва; народна медицина – від знань, які продукуються медичною наукою і т. д. Для буденного знання, яке називають ще «здоровим глуздом», характерні свої, відмінні від наукових, засоби пізнання: суперечливість, емоційне забарвлення (що свідчить про зацікавленість), особливі способи обґрунтування, які спираються на авторитет.

Таким чином, коли ми не знаємо, звідки беруться і на чому ґрунтуються певні ідеї, ми пояснюємо їх здоровим глуздом, вважаючи, що їх не потрібно перевіряти, бо це ідеї та твердження, які є зрозумілими. Термін «суспільний здоровий глузд» надає значимість і важливість різним поняттям (поглядам, думкам), що не мають систематизованих доведень, доказів істинності, на які можна було б посылатись. Слід також підкреслити, що твердження, зроблені на основі суспільного здо-

рового глузду – це, як правило, некритичні і недовговічні висновки щодо різних сторін навколишньої дійсності, яким не можна довіряти і які сповідує досить обмежене коло людей. Крім того, спостереження, засновані на суспільному здоровому глузді, в багатьох випадках приводять до помилкових висновків.

Особливу увагу слід звернути на відмінність між буденним розумінням суспільного життя і **науковим його дослідженням**. Це обумовлено тим, що політологія як наука постійно стикається з буденною свідомістю населення, більше того, багато керівників мислять на рівні буденної свідомості і впевнені в тому, що цього вистачає для орієнтації в суспільній дійсності. І все-таки дії і розмірковування політолога пов'язані з механізмами і законами функціонування буденної свідомості, оскільки: для правильної постановки питань, коректної інтерпретації політичної реальності політолог повинен бути обізнаним з особливостями буденних уявлень, бо саме з ними вчений часто має справу; політологи частіше від представників інших наук борються з помилками буденної свідомості, бо люди постійно висловлюють певні судження, оцінки щодо політики, щоденно виконують певні дії. Тому політологи, узагальнюючи результати своїх наукових доробок, повинні вміти пов'язати наукове знання з повсякденним досвідом, накопиченим людьми через буденну свідомість у соціальній діяльності. При цьому не заперечуючи впливу буденних уявлень на політологічно досліджувальний процес, слід мати на увазі перш за все те, що завдання політолога полягає в тому, аби отримане ним знання переважало буденне уявлення: воно повинно більш адекватно відповідати дійсності (об'єктивне); відображати відносно суттєві (закономірні) характеристики; бути більш повно вираженим в узагальненому вигляді, а не у вигляді окремих випадків і прикладів явищ політичного життя.

Наукове знання. Лише в останні два з половиною століття науковий метод став загально визнаним для отримання відповідей на запитання, що виникли при взаємодії людей з навколишньою дійсністю. Що ж стосується вивчення соціального світу, то в цій сфері наука стала авторитетним джерелом знань відносно недавно (близько ста років) і в цей короткий проміжок часу людство отримало про соціальний світ більше знань, ніж за попередні десять тисяч років. Ефективне отримання нового надійного знання пов'язане перш за все з використанням наукових методів. Що ж робить наукові методи такими продуктивними? Чим вони відрізняються від інших способів пізнання навколишнього світу, істини?

Отже, основна відмінність наукового пізнання полягає в тому, що воно ґрунтується на доказах, які можна перевірити. Під доказами розуміють конкретні результати фактичних спостережень. Наукові методи є найбільш ефективним джерелом реального знання про поведінку людей і оточуючу їх дійсність, але наука не може відповісти на запитання про надприродні явища та інші питання. Основна властивість наукового знання полягає в тому, що всі висновки і гіпотези, отримані за допомогою наукового методу, можуть критикуватись і заперечуватись. Це приводить до того, що процес наукового пізнання є безкінечним і не можна встановити абсолютної істини. Всі наукові істини засновані на досвідних даних, які відповідають певному етапу розвитку людської думки. Тому вони постійно переглядаються новими доказами, новими дослідницькими даними.

1.2. Політологія як самостійна наукова дисципліна

1.2.1. Політика, її сутність

Вивчення змісту політології як науки та навчальної дисципліни полягає у всебічному розкритті її основних понять і категорій. Політологія (як випливає із самої назви) є наукою про політику, що є базовою і вихідною категорією політичної науки. Тому наукове розуміння політики – перша умова глибокого усвідомлення предмета політології, її змісту та особливостей.

Люди живуть у межах політичної дійсності, яка значною мірою визначає їх існування. Наприклад, бути громадянином ліберальної держави і підданим традиційної монархії – різні речі. Тобто природа політичної спільноти, до якої належать люди, обумовлює їх життя, аполітичний вимір людського досвіду відіграє в ньому суттєву роль. На основі цього досвіду різні відомі з історії суспільства спільноти створювали політичні інститути, в рамках яких так або інакше розгорталось їх життя. Більша частина історії цих суспільств складалась із політичних конфліктів між пануючими і підлеглими соціальними групами і класами.

Сучасне суспільство є політичним і відрізняється від традиційного двома головними ознаками: наявністю промислової індустрії, спрямованої на перетворення природи і індустрії соціальної, спрямованої на активне перетворення суспільних відносин. Останні і складають основу політики. Політичні ідеї як ніякі інші явища можуть об'єднувати суспільство для вирішення важливих завдань суспільного розвитку.

Політика, таким чином, суттєво впливає на колективне життя людей. Тих, хто присвячує себе політиці часто або засуджують, або захоплюються ними. Політика тому є своєрідним виміром соціального життя, який необхідно враховувати, навіть якщо вона заслуговує нашої глибокої зневаги.

Життя людини як істоти суспільної, соціальної є життям політичним. Сучасне життя суспільства, всі його сторони пройняті політикою. В наш час немає людини, яка б не могла сказати, що вона перебуває поза дією політики. Навіть якщо людина вважає себе аполітичною, вона змушена визнавати і водночас поважати рішення політичної влади. Політика – необхідність і водночас потреба сучасної людини, політика стала дороговказом і водночас обмеженням будь-яких дій людини в усіх сферах суспільного життя. Знання політики відповідає інтересам кожної людини, яка прагне зрозуміти, усвідомити своє місце і роль в суспільстві, в світі, виявити вплив на вибір мети і засобів її реалізації в державі.

У чому ж суть поняття політики, її змісту та основних характеристик? У лексиці різних народів світу не так вже і багато можна знайти слів з такою тривалою і цікавою історією як у грецького слова «політика». Слово «політика» як науковий термін відоме завдяки праці давньогрецького філософа Арістотеля «Політика» і буквально означає «те, що стосується держави». Воно є похідним від інших давньогрецьких слів: «polis», що означає місто – держава, «politea», гобто конституція, «polites» – громадянин, «politikos» – державний діяч. Політикою таким чином у Стародавній Греції називалося все, що стосувалося держави, суспільних справ, мистецтва управління суспільством і державою. В епоху античності політика спеціально не виділялась із загального комплексу всіх суспільних явищ.

Відповідно до започаткованої ще в античності традиції під політикою тривалий час розуміли діяльність держави. Таке розуміння політики є виправданим з огляду на те, що держава виступає головним суб'єктом політики і тривалий час залишалась, по суті, єдиним політичним інститутом і носієм публічної влади. У зв'язку з цим видатний лексикограф Володимир Даль визначив політику як науку державного управління, як участь у справах держави, напрям діяльності держави, певні форми, мета, завдання, зміст діяльності держави.

Інший підхід до визначення політики ґрунтується на її органічному зв'язку з владою, на що вказував ще М. Вебер: «Політика, судячи з усього, означає прагнення до участі у владі або до здійснення впливу

на розподіл влади чи то між державами, чи то всередині держави між групами людей, які вона в собі обіймає...».

Визначення політики через владу найбільш поширені в політологічній літературі. Однак такі визначення не відображають сутності і соціального призначення політики, її цілей. Тому точнішими є ті визначення політики, в яких вказується на використання влади з меток задоволення інтересів і потреб індивідів та соціальних спільнот. Так, в політологічному енциклопедичному словнику політика визначається як «організаційна, регулятивна і контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головним чином на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля здійснення власних запитів і потреб».

З урахуванням соціального призначення політика може бути визначена як **діяльність з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади**. Вдалим та всебічним є твердження, що політика «є багатоманітним суспільним явищем: однією зі сфер суспільного життя; особливим видом суспільних відносин, передусім великих соціальних груп, пов'язаних із реалізацією влади в суспільстві; засобом узгодження соціальних інтересів; боротьбою за оволодіння державною владою та участю у її здійсненні; організацією та функціонуванням держави і політичної системи в цілому».

Як бачимо, на сьогодні є достатньо визначень поняття «політика». Якщо ж їх поділити на соціологічні, економічні, правові, нормативні, субстанціональні, то отримаємо ще більшу палітру. Соціологічні визначення характеризують політику через інші суспільні явища: економіку, соціальні групи, мораль, культуру, релігію. Такий підхід дасть нам розуміння того, що «політика – це боротьба, суперництво різних зацікавлених груп, що забезпечують баланс, рівновагу суспільних інтересів», це – «спеціальна діяльність у сфері охорони природних фундаментальних прав людини». Економічні визначення політики найбільш яскраво представлені в марксизмі та інших концепціях економічного детермінізму і характеризують її як надбудову над економічним базисом, як концентрований вираз економіки. Така дефініція політики підкреслює лише одне з її важливих джерел, гіпертрофує вплив економічних потреб на політику, недооцінює її самостійність.

Правові концепції політики вважають політику, державу похідним від права і перш за все від природних прав людини, що лежать в основі публічного права, законів і діяльності держави. Яскравий приклад правової концепції політики – контрактивістські теорії

(«суспільного договору»), розроблені такими видатними мислителями як Б. Спіноза, Т. Гобс, Дж. Лок, Ж.-Ж. Руссо. Нормативний підхід передбачає розуміння політики, виходячи з ідеалів, цінностей, цілей і норм, які вона повинна реалізувати. Тут політика постає як діяльність, спрямована на досягнення загального блага на основі таких цінностей як справедливість, свобода, демократія. Перевага такого підходу – вираз гуманістичного ідеалу, у відповідності з яким повинна будуватись політика; недолік – велика різниця між розумінням політики як діяльності для досягнення загального блага і реальністю, яка свідчить про широке розповсюдження в політиці егоїстичної мотивації. Проте в цьому підході виражене прагнення людей гуманізувати політику.

Найбільш розповсюджена група дефініцій політики – субстанціональне визначення. Вони орієнтуються на розкриття тієї першооснови, з якої складається політика. Тут політика трактується як дії, спрямовані на владу: її завоювання, утримання і використання. Тому субстанційні визначення дадуть нам такого роду дефініції: політика – це «сукупність засобів, які необхідні для того, щоб прийти до влади, утриматися при владі і корисно використати її», це «участь у справах держави, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави».

Певним узагальненням усіх визначень можна вважати запропоновану російськими політологами В. Пугачовим і О. Соловйовим дефініцію політики – «діяльність соціальних груп і індивідів у сфері аргументації (усвідомлення і уявлення) своїх суперечливих колективних інтересів, опрацювання обов'язкових для всього суспільства рішень, що здійснюється за допомогою державної влади».

Аналізуючи сутність політики необхідно підкреслити, що вище наведені визначення політики є досить загальними і не дають можливості повною мірою проникнути в її структурну сферу і змістову сторону. Для того, щоб визначити суть політики слід виявити специфічні політичні феномени, основні категорії і поняття. Як відзначав відомий німецький філософ К. Шмітт, політичне має свої власні критерії, які починають своєрідно діяти протилежно різним відносинам, самостійним предметним сферам людського мислення і дії, особливо протилежно моральному, естетичному, економічному.

Для правильного розуміння сутнісних характеристик політики необхідно врахувати важливий момент. Аналіз політичного життя людства свідчить, що конфлікт і консенсус складає дві характеристики будь-якої політичної системи. Тут мова йде перш за все про фактори, які сприяють, з одного боку, збереженню і життєздатнос-

ті політичної системи, а з другого – її підриву і, відповідно, зміні як окремих інститутів, так і усїєї системи в цілому. Тому цілком зрозуміло, що феномен політичного знаходиться між двома крайніми інтерпретаціями, одна з яких розглядає політику як результат зіткнення конфлікуючих інтересів, а друга – як систему управління порядком і забезпечення справедливості в інтересах всіх членів суспільства. Таким чином, політика починається там, де існують конфлікти, вона покликана знайти шляхи і засоби їх вирішення в суспільстві. Однак, для розв'язання конфліктів можна використовувати різні шляхи і засоби, що і виражається в різноманітних формах правління, режимів, урядів політичних партій і т.д. У будь-якому випадку держава покликана примиряти інтереси різних складових частин суспільства, забезпечувати умови для досягнення консенсусу з основних питань суспільно-політичного устрою.

Все це дозволяє зробити висновок, що політичні реальності неможливо зрозуміти без вивчення системи спілкування, засобів і механізмів політичної комунікації, які однаковою мірою зв'язані як зі сферою суспільної свідомості, соціокультурної і політико-культурної сфери, так і зі світом політичного у власному сенсі цього слова. В політиці важливе місце займають ідеологія, світогляд. Для визначення сутнісних характеристик і меж політичного важливо дослідити проблеми політичної філософії і політичної теорії, а також політичної культури, етики, різних ідейно-політичних течій, що забезпечують його суб'єкту інфраструктуру.

Визначити суть і зміст будь-якого поняття – це виявити його складові елементи, а потім на основі їх аналізу вичленити його категорії і критерії. За такою логікою розглянемо наступне. Світ політики є складним, багатоманітним і разом з тим мінливим суспільним і культурним явищем, яке неможливо розглянути за допомогою чіткої окресленої схеми. Цим поняттям охоплюються такі категорії, як влада і владні відносини, державнополітична організація суспільства і весь комплекс її інститутів: державноправовий, партійний, виборчий, механізм прийняття рішень і т.д. Тому функціонування політики розмежовують за різними критеріями:

- за сферами суспільного життя (економічна, соціальна, культурна, національна, військова);
- за орієнтацією (внутрішня, зовнішня);
- за масштабами (міжнародна, світова, локальна, регіональна);
- за носіями й суб'єктами (політика держави, партії, руху, особи);
- за терміном дії (коротко-, середньо-, довгострокова).

Структурними і системними компонентами політики є: політичне панування і управління; конституційне закріплення влади; політичні відносини і поведінка; механізм правління в рамках різних державнополітичних систем; відносини людей з інститутами влади; механізми забезпечення єдності, життєздатності та безперервного функціонування суспільства; політична соціалізація і засоби масової інформації.

У найзагальнішому вияві структуру політики визначають:

- політична активність, участь та діяльність суб'єктів цього процесу (відображають стійкий характер взаємодії суспільних груп між собою та з інститутами влади);
- політична культура, традиції та свідомість, ціннісні орієнтири чи установка людини (свідчать про принципову залежність політичного життя від свідомого ставлення людей до своїх владно значущих інтересів);
- політико-ідеологічні та науково-теоретичні погляди, ідеї, доктрини, що визначають сутність політичних намірів та дій, ціннісних орієнтирів;
- система нормативних ідей, до якої можна віднести конституційовані політико-правові норми, політичні програми, передвиборчі декларації політичних партій;
- політичні інститути владного характеру та самі процеси участі в отриманні та реалізації влади в державі;
- розроблення та прийняття політичних рішень, контроль за їх виконанням;
- система соціально-владних відносин, яка характеризується суперечливістю стосунків, володарюванням та підпорядкуванням.

Звідси випливає, що політика має своєю основою і метою всезагальний взаємозв'язок соціальних груп, інститутів, приватних і публічних сфер діяльності людей.

Отже, **метою політики** як усвідомленої форми діяльності є націленість на забезпечення оптимально можливого в даному суспільстві та конкретних умов здійснення суспільних процесів, їх вивчення та регулювання і розвиток у тому напрямі, якого бажає домінуюча чи опозиційна група. Політика – це реалізація певної мети переважно через відносини протиборства.

Зміст політики складає тотожність, співпадіння, адекватність дій суб'єктів політики, політичних інституцій, засобів, технологій, результатів цих дій з історично діючим цілісним, об'єктивним про-

цесом, що викликаний насамперед необхідністю реалізації людської свободи та справедливості. Виявом змісту політики є система цінностей та цілей, мотиви і механізми прийняття політичного рішення.

Формою політики є особливості вияву меж її змісту, тобто конкретне існування у співвідношенні з іншим змістом, а також специфіка вираження дій суб'єктів політики у зв'язку з їх інтересами, цілями, рівнем розвитку засобів, методів, технологій дій, форм організації людських спільностей і т. п., що в цілому визначає якість змісту політики. Це існуюча організаційна структура, інститути, які забезпечують стійкість, регульованість і динамізм самого політичного процесу. У своїй цілісності, єдності форма та зміст політики визначають політичний процес.

За своїми функціями політика, залежно від напрямів її впливу на суспільство, може поділятися на:

- керівництво та управління суспільством щодо зміцнення його ціннісних основ, забезпечення відносин правовим регулюванням для збереження організованості та загального порядку;
- конституювання відносин, дій суб'єктів і стану об'єктів політичного процесу, забезпечення захисту основних прав людини;
- напрацювання загальних цілей та завдань суспільства, організація його для спільних дій завдяки сформованій системі засобів, технологій;
- забезпечення суспільства діючим принципом розподільчої справедливості;
- гарантування як усередині самої держави, так і за межами її безпеки для всіх груп та верств суспільства;
- формування ціннісних орієнтирів соціального прогресу та актуалізація інтересів і зацікавленості в їх досягненні;
- соціалізація особистості – залучення громадян до участі в політиці;
- задоволення владно значущих інтересів усіх груп і верств суспільства;
- інтеграція суспільства на основі узгодження соціальних інтересів;
- раціоналізація конфліктів і протиріч, спрямування їх у русло цивілізованого діалогу громадян і держави;
- примус в інтересах окремих верств населення або суспільства загалом;
- інтеграція різних верств населення шляхом підпорядкування їхніх інтересів інтересам усього суспільства;
- забезпечення послідовності та інноваційності (оновлюваності) соціального розвитку як суспільства в цілому, так і окремої людини;

- універсальність політики полягає у її здатності впливати практично на будь-які сторони життєдіяльності суспільства;
- інклюзивність (включеність) політики – це її здатність проникати в усі сфери суспільного життя;
- атрибутивність політики проявляється у її здатності поєднуватися з неполітичними суспільними феноменами, відносинами і сферами, утворюючи інші види суспільних відносин і сфери суспільного життя.

Отже, функції політики засвідчують її всеосяжний характер, неперервний вплив на суспільство й неперехідне значення для врегулювання суспільних відносин.

Р. Берні назвав ще комплекс функцій, які виконує політика, серед яких: вияв сенсу існування даної спільноти, визначення загальних інтересів всіх суб'єктів політики, тобто учасників даної спільноти, вироблення прийнятних для всіх суб'єктів правил поведінки і розподіл функцій і ролей між суб'єктами або вироблення правил, за якими суб'єкти самостійно розподіляють ролі і політичні функції; зрештою, створення загальнозрозумілої для всіх суб'єктів мови (вербальної і символічної), здатної забезпечити ефективну взаємодію і взаєморозуміння між усіма учасниками даного співтовариства. Очевидно, що тут мова йде про умови, форми і рамки існування і функціонування, без яких ні одна, в тому числі і політична, система не спроможна вижити. З цієї точки зору політика має наступні виміри: директивний, функціональний, комунікативний. Всі ці виміри, в свою чергу, вимагають цілеспрямокування, а також засобів і методів реалізації цих цілей.

У цьому зв'язку для характеристики феномену політики вихідне значення має принцип всезагальної обов'язковості. Тут важливо врахувати, що не існує і не може існувати аполітичного суспільства, оскільки всі сфери і форми суспільного життя і діяльності певною мірою пройняті політичним началом. Головна функція політики полягає в тому, щоб забезпечити єдність розділеного на різні групи, верстви, спільноти, класи суспільства. В цьому контексті, коли говорять про інтегративну роль політичного мають на увазі загальнообов'язковість рішень держави, яка використовує всі арсенали закону, права і апарату примусу для загальнозначимого регулювання суспільних відносин.

Суб'єкт політики – це діюча особа, соціальна група, організація, інституції, які, маючи певні інтереси, використовуючи певні засоби, проявляють себе в сфері політики; це також держава. Первинним,

системозапочатковуючим суб'єктом політики виступає індивід. Тому є необхідність дати не лише повний перелік дійових осіб у сфері політики, але й виявити ступінь та особливості включення кожної з них у політичне життя. Отже, суб'єктами політики є: особа, політичні лідери, політична еліта, соціальні спільноти, етнонаціональні спільноти, громадські рухи, громадські організації, політичні партії, регіон, держава.

Загалом же в політиці можна виділити чотири рівні суб'єктів:

Конкретні індивіди. Саме через них найбільш повно і безпосередньо виявляє себе весь спектр політичних подій. Вплив на процеси політичного характеру з боку таких суб'єктів може бути безпосереднім або ж опосередкованим.

Органи та ланки політичних організацій. Вони є суб'єктами конкретних політичних рішень та діяльності.

Держава з її інституціями, партії, суспільні об'єднання, рухи та ін., що загалом вибудовують організації великих суспільних груп. Це суб'єкти безпосереднього керівництва та виконання політичної діяльності.

Великі суспільні групи, що утворилися на засадах етнічної чи соціально-класової диференціації. Такими суб'єктами політики можуть бути нації, народи, верстви, демографічні групи та ін.

Крім поняття «суб'єкт політики», існує в політології і поняття «об'єкт політики», яке тісно пов'язане з поняттям «суб'єкт» і яке потребує спеціального розгляду.

Об'єкт політики – це особа, група суспільства, організація, на які справляє вплив суб'єкт політики. Іншими словами, той перелік суб'єктів, який дано вище, поширюється і на об'єкти політики. Слід відзначити або виділити притаманну всім їм ознаку: суб'єкти є одночасно й об'єктами політики, об'єкти – суб'єктами. Пояснюється це наступними, реально існуючими в суспільстві факторами. Перший проявляється в тому, що суб'єкт політики діє не в якомусь вакуумі, а в цілком конкретних умовах даної держави – на нього впливають стан економіки, культури, суспільні відносини і т.п., і в своїй діяльності він не може не враховувати цього впливу, стаючи, таким чином, об'єктом політики.

Варто врахувати й інший фактор: у своїй діяльності суб'єкт політики зустрічає не лише підтримку тих сил, які розділяють його погляди та наміри, але й протидію інших суб'єктів політики, що не згодні з його намірами та діями, самі проявляють політичну активність. І в умовах підтримки, і в умовах протидії суб'єкт політики стає об'єк-

том політики. Той факт, що суб'єкти політики існують в діалектичній єдності, має неабияке значення для розуміння будь-якої політичної події: лише розгляд діяльності політичного суб'єкта і як об'єкта, на який впливають інші суб'єкти, дозволяє достатньо повно з'ясувати причини, характер та наслідки політичної діяльності.

Із врахуванням такої єдності доречно дати класифікацію суб'єктів та об'єктів політики.

Особа – це первісний суб'єкт та об'єкт політики, адже з людини починається політичний інтерес, на людину врешті-решт виходить політика, визначаючи її благополуччя та громадські свободи, права та обов'язки.

Політичний лідер – це персоніфікований суб'єкт та об'єкт політики, здатний справляти суттєвий вплив на політичні процеси і, разом із тим, змушений враховувати вплив того середовища, в якому він діє.

Політична еліта – це група осіб, прошарок суспільства, які стоять при владі або протидіють владі; їх діяльність має вирішальне значення для вироблення та здійснення державної політики.

Соціальна спільнота – це основний суб'єкт та об'єкт політики, адже політика здійснюється в інтересах або ж всупереч інтересам великих груп суспільства.

Етнонаціональна спільнота – це суб'єкт та об'єкт політики, що ґрунтується на ідеї національної самосвідомості, яка проявляється певною мірою і яка підтримується або придушується владою.

Громадський рух – це неформальний суб'єкт та об'єкт політики, що виникає та проявляє себе як відгук на потреби суспільства та окремих його частин.

Громадська організація – це усталений, сформований суб'єкт та об'єкт політики, що сприяє розвитку трудової, соціальної та політичної активності та самодіяльності своїх членів, захищаючи їх інтереси.

Політична партія – це політизований, колективний суб'єкт та об'єкт політики, що має свою платформу, чітку структуру, включеність у політичні процеси і схильність до взяття влади.

Регіон – це своєрідний в межах держави суб'єкт та об'єкт політики, що поєднує в собі і загальнодержавні, і місцеві ознаки, інтереси.

Держава – це офіційно визнаний суб'єкт та об'єкт політики, що діє через свої законодавчі, виконавчі та судові органи, забезпечуючи життєдіяльність суспільства в усіх його сферах і є об'єктом для всіх попередніх суб'єктів політики.

Кожен суб'єкт та об'єкт політики проявляє себе в сфері політичного життя не лише як такий, що має специфічні для даної категорії риси, властивості, але й несучи та виявляючи риси, властивості інших суб'єктів та об'єктів. Іншими словами, не існує суб'єкта чи об'єкта в «чистому» вигляді і тому їх розгляд як окремих категорій носить умовний характер і потрібен лише для характеристики особливостей кожного.

Таким чином, політику можна визначити як особливий вид людської діяльності, що покликаний здійснювати довготривалі або поточні інтереси різних соціальних груп за допомогою планування, втілення в життя, контролю за процесом і результатом відповідної практичної діяльності. Це діяльність осіб, мікро- і макрогруп, що спрямована на встановлення й утримування політичної влади: це система відносин у суспільній організації, що регулюється нормованою ієрархією підпорядкування. Політика – це специфічний інструмент свідомого, цілеспрямованого саморегулювання суспільства.

Треба зауважити, що існують і інші, неполітологічні, так звані буденні уявлення про політику. Тут виникає багато міфів та хибних тверджень (головним чином, песимістичного характеру) щодо політики. Наприклад, значна частина переконана у своїй великій компетентності в питаннях політики. Частково таке твердження має підстави, оскільки зростає чисельність громадян, які беруть участь у діяльності, що має певне відношення до владних рішень, у них нагромаджується політичний досвід, розширюється сфера знань про політику. Але оскільки індивідуальний досвід, як правило, обмежується роллю споживача і виконавця, а не творця політичних рішень, то політика асоціюється передусім з обмеженнями, силою, примусом, відчуженням, аморальністю. Так виникають уявлення про політику як про щось таке, від чого «порядній людині» треба триматися якомога далі. Подібні погляди поширені і серед деяких філософів. Як писав М. Бердяєв, «... у мене зневага до «політики»... Політика значною мірою є фікцією, що володіє людьми, паразитний наріст, що висмоктує кров з людей». Оцінюючи такі погляди, слід пам'ятати, що політичні явища і процеси мають свою специфіку, яка полягає в тому, що вони виступають головним чином на макрорівні суспільного життя. І тому кожній конкретній людині досить важко, а може, навіть і неможливо охопити своєю свідомістю всі прояви політичного процесу.

Отже, незалежно від способів визначення політики і уявлень про її сферу, більшість авторів називає основні елементи цього поняття: мета політики – узгодження групових інтересів та створення

механізму реалізації спільної волі і спільного інтересу; соціальна функція політики: управління (яке визначається або як здійснення управління, або як здійснення рішень); суб'єкти політики: держава, політичні партії, політичні організації і особи, що реалізують групові інтереси; засоби політики – влада і вплив.

Зведена до своїх загальних елементів, політика є суспільною діяльністю, що включає в себе суперництво і співробітництво при здобутті і здійсненні влади. Суттю цієї діяльності є прийняття і виконання рішень щодо різних суспільних груп і суспільства в цілому. Отже, політичною є діяльність з використанням влади в інтересах певних соціальних груп, а також узгодження різноманітних суспільних інтересів.

Крім того, при виробленні та реалізації політики важливо враховувати і такі фактори, як: геополітичні умови, географічне розташування і величину держави, її стосунки із сусідніми країнами; демографічний фактор, етносоціальні процеси на даній території, роль національних меншин; суспільну свідомість, політичну культуру держави, рівень правової свідомості; політичні цінності даного суспільства та сформульовані на їх основі політичні цілі; міжнародну ситуацію і діяльність міжнародних організацій; роль особи в політиці, активність громадян.

Таким чином, політика як суспільне явище здійснює суттєвий позитивний або негативний вплив на всі сторони суспільно-політичного і економічного життя, і сама вона перебуває в центрі уваги політології. Політика є особливою сферою життєдіяльності людей, пов'язаною з владними відносинами, з державою і державним устроєм, і тими інститутами, принципами, нормами, які покликані гарантувати життєздатність співтовариства людей, реалізацію їх загальної волі, інтересів і потреб. Інакше кажучи, під політикою розуміється все те, що має відношення до явищ, інститутів, організаційних форм і відносин в суспільстві, за якими стоять влада і авторитет, які існують в суспільстві для утвердження і збереження порядку та реалізації інших життєвоважливих цілей.

1.2.2. Об'єкт, предмет, закони, структура політології та її взаємодія з іншими науками

Політика як особлива сфера людської діяльності у всіх її проявах – реальному бутті держави, інституцій, системи суспільних відносин, соціальних груп і т.п. – піддається історичній трансформації, моделюванню, прогнозуванню можливих наслідків, змін, а отже, пояснен-

ню. Усвідомлювати політичні процеси можна через буденну норму знань, відображаючи переважно зовнішній практичний бік політичних явищ, не розкриваючи при цьому глибинних і всебічних зв'язків дійсності, принципів, що лежать в їх основі. Це покликана зробити наука. Саме наукою, що досліджує сутність політики як суспільно-історичного явища, є політологія (від грец. слів politik – державна діяльність і logos – слово).

Як і будь-яка система наукових знань, політологія має свою історію. На початкових етапах формування системи знань щодо дійсності, в тому числі й соціальної, політична наука синкретично поєднувалася з іншими поглядами: філософсько-етичними, релігійними, міфологічними тощо. Першою пранауковою спробою пояснити місце і роль політичної сфери буття в загальному житті людини була східна релігійно-міфологічна інтерпретація божественного походження влади, суспільно-політичного устрою, самої держави (II–I тисячоліття до н. е.).

У більш розвинутій формі знання про політику з'являються в античний період, хоча вони ще тісно пов'язані з філософією, історією риторикою.

Саме в думках Сократа, в працях Арістотеля, Платона, поглядах римських політичних діячів осмислюються понятійні основи майбутньої теорії науки. Особливе місце тут займає дослідження проблем істинності, моральності влади і відносин, межі та функції держави, форми її політичного устрою, сутність права, демократичного правління, принципи міждержавних стосунків тощо. Головне, що антична політико-філософська думка окреслила перші визначення предмету політології, основні критерії, межі майбутньої науки.

Самостійна ж політична наука як сфера професійної діяльності виникає лише в Новий час. Це було зумовлено цілим рядом факторів.

Перший – об'єктивна потреба суспільства в науковому пізнанні політики, її раціональної організації, ефективному управлінні державою. Реальне звернення політики до науки здійснилося разом із демократичним процесом Нового часу, коли ускладнилися політичні й соціальні структури та відносини в суспільстві, зросли чисельність населення та обсяг матеріального виробництва, ускладнилося духовне життя суспільства, виникли нові масштаби відносин між країнами державами, набули значного розвитку функції самої політики, були створені засоби масової інформації, посилилася політична відповідальність влади за долю своєї країни, особливо в часи кривавих воєн виникнення глобальних проблем, що поставали перед людством.

Другий фактор – розвиток самого політичного знання в процесі руйнування початкового синтезу філософського, наукового та емпіричного знання про політику, поділ політичного знання на філософський і науковий рівні на функціональній основі.

Третій фактор – загальний процес становлення наукового знання світу й суспільства, коли диференціація єдиного філософського знання про природу людини та устрій суспільного життя спричинила необхідність наукового висвітлення суті політики й влади, їх ролі та функцій.

Четвертий фактор стимулював і стимулює постійний пошук пізнання політичних подій неполітичними й ненауковими засобами. Тому виникнення науки про політику – це не тільки науковий процес, а й значне культурне явище.

Термін «політична наука» отримує визнання та поширення в Європі лише наприкінці XIX – на початку XX ст.

Вивчення будь-якої науки розпочинається з визначення її об'єкта і предмета. Питання про об'єкт і предмет науки має сенс тоді, коли на системою знань визнається статус науки, тобто такої теорії, де відображаються закономірності реальної дійсності, розроблено категорії, сформульовано принципи застосування знань у практичній діяльності. Уява про предмет і об'єкт науки про політику сформувалась лише на початку XX ст., після того, як склалась певна система стійких політичних цінностей і виникла суспільна і академічна потреба в системному вивченні та дослідженні політики.

У різних країнах розуміння предмета політичної науки склалось далеко неоднаково. В країнах Європи та США наука про політику виокремлюється з державознавства та правознавства. В Німеччині становлення політології зв'язано з формуванням і розвитком так званої «правової школи». У Франції формуванню науки про політику сприяло створення в кінці XIX ст. Вільної школи політичної науки, а в Англії – Лондонської школи економіки і політичної науки. У США становлення науки про політику розпочалось у другій половині XIX ст. зі створенням при Колумбійському коледжі школи політичної науки та читання курсу лекцій з політичної теорії. Важливу роль у цьому процесі відіграли американські вчені Ф. Лейбер та Дж. Берджес.

Для визначення об'єкта і предмета політології необхідно з'ясувати відмінності між нею та іншими науками про суспільство. **Об'єктом політології як науки виступає політична сфера суспільства, всі явища і процеси, що відбуваються в політичній сфері.** Політичну сферу суспільства вивчає наука про політику, філософія, соціологія,

право, історія та інші науки, але кожна з них має свій специфічний предмет. Своєрідність науки про політику пояснюється тим, що всі соціальні явища та політичні процеси розглядаються в контексті політичної влади. Основоположними об'єктами вивчення політології є держава, влада і владні відносини, що складають стрижень політики. Політична наука ставиться до дослідження держави і владних відносин як до соціального феномену, як до інститутів політичної організації суспільства, які мають головну мету – реалізацію загального інтересу суспільства.

Наука про політику (політологія) – це галузь наукових знань, що вивчає політичне життя, політичні відносини, політичну владу і політичну систему, політичні явища та події, закономірності їх розвитку і прояв їх в суспільстві. Проте таке визначення політології є досить абстрактним і не дає відповіді на питання про предмет цієї науки. У зв'язку з тим, що саму політику в сучасній науці розуміють неоднозначно, до того ж вона є об'єктом дослідження багатьох галузей наукового знання, вчені не зупинилися на загальноприйнятому визначенні політичної науки. Є розбіжності в оцінці меж і змісту політології, кола проблем, які вона досліджує і т.д.

Існує багато різних визначень науки про політику. Наприклад, М. Гравітц зазначає, що політичну науку можна визначити як вивчення того, як люди використовують інститути, що регулюють їхнє життя, і як вивчення ідей, котрі рухають людьми.

Інша з існуючих точок зору виходить з пріоритету емпіричних методів і емпіричних знань у формуванні наукових знань. Саме вони дають об'єктивне, достовірне уявлення про реальність. За словами Г. Лассвелла, політична наука – це емпірична дисципліна, яка вивчає формування та адаптацію влади і досліджує політичні дії, що зачіпають усталені владні структури. За межами політичної науки в цій концепції залишаються історико-гносеологічна та аксіологічно-нормативна система знань: історія політичних ідей, політична філософія, політична етика, ціннісно-оціночна система знань.

Деякі вчені під предметом політології розуміють комплекс політичної дійсності та всю систему знань про неї. Політична наука в цьому випадку є загальною інтегральною наукою про політику, її взаємодією з особою та суспільством, що дає цілісну картину досліджуваних об'єктів.

Відомий іспанський політолог Л. Саністебан визначає предмет політології як дослідження структури та функціонування політичних систем.

Д. Істон (США), наприклад, характеризує політичну науку як дослідження способів, за допомогою яких приймаються рішення для суспільства. За його словами, «як політичні вчені ми цікавимося усіма тими діями та інститутами в суспільстві, які більш або менш безпосередньо зв'язані зі способами прийняття і здійснення владних рішень і наслідками, що вони можуть викликати». Такий підхід ґрунтується на вузькому розумінні предмета політології.

Звичайно, що кожна з цих точок зору щодо визначення предмета науки має право на життя, адже кожна з них досліджує сутність політичного процесу під своїм кутом зору.

На нашу думку, правомірно було б стверджувати, що предметом політології є **принципи та процеси становлення політичної системи знань політичного буття у всіх його конкретних виявах та взаємовідносинах з іншими сферами.**

Узагальнюючи аналіз змісту й завдань наук про політику, проведений багатьма вченими, можна дійти висновку, що предметом політології є сутність, форми, закономірності й випадковості політичного життя суспільства, зміст, функціонування й розвиток політики та політичних систем, їхнє місце й роль у життєдіяльності людей, соціальних груп, націй, держав.

Щодо предмета політології існують також різні судження, обумовлені багатоманітністю, рухливістю та багаторівневістю політики, а також множинністю, багатоваріантністю, неповторністю політичного життя, що не вміщається в логічну, точну схему із строгими причинними зв'язками, законами та закономірностями.

Окреслити предмет політичної науки можна шляхом визначення сукупності основного кола проблем, якими вона займається:

Це, по-перше, соціально-філософські та ідейно-теоретичні обґрунтування політики, влади і владних відносин, держави, державного устрою, системоутворюючі ознаки і характеристики підсистеми політичного, політичні парадигми, які відповідають певному конкретному історичному періоду.

По-друге, політичні системи і політична культура, відмінності і подібності між різними політичними системами, їх переваги і недоліки, політичні режими.

По-третє, політичні інститути, політичний процес, політична поведінка.

По-четверте, основні параметри і критерії визначення міжнародних відносин як єдиної системи глобального масштабу, роль та функції основних інститутів у системі вирішення міжнародних кон-

фліктів і досягнення консенсусу між державами, а також діяльність регіональних і всесвітніх організацій.

Всі вище означені феномени, які досліджує політична наука, є цікавими перш за все в їх сучасному прояві і стані. І завдання політолога – вияснити їх структуру, складові елементи, функції, співвідношення і взаємодію між ними.

Таким чином, усе сказане дає змогу стверджувати, що предмет політичної науки складають: комплекс знань про політику, аналіз політичної системи, насамперед держави, політичних інститутів, їх відносин між собою та діяльність, спрямовану на реалізацію влади та владних відносин у суспільстві. Звичайно, політологія не може претендувати на вивчення всієї багатоманітності проявів політичного життя суспільства, однак вона є єдиною наукою, яка досліджує такі прояви в систематизованому вигляді.

Кожна самостійна наука як сукупність знань про явища і процеси дійсності базується на законах і закономірностях розвитку природи, суспільства або мислення. Закон – це необхідний, істотний, стійкий і повторюваний зв'язок між явищами або властивостями матеріальних об'єктів. Регулярна повторюваність вияву закону і є закономірністю. Поняття закону в соціально-політичних науках означає загальне, чітко сформульоване теоретичне положення, що визначає сутність суспільних і політичних явищ та об'єктивно існуючий між ними взаємозв'язок.

Формування законів та закономірностей політології є одним із важливих, фундаментальних рівнів вивчення світу політики, його змісту, структури, взаємозв'язку і розвитку. В політичній науці виділяють три групи законів: загальні, особливі та одиничні. До загальних законів політології слід віднести загальносоціологічний закон історичного розвитку і прогресу – постійне розширення сфери політичного життя та підвищення ролі політики в суспільстві; закон зростання та підвищення ролі народних мас в історичному процесі, в розвитку демократії, громадянського суспільства. До особливих – закон розподілу влади в суспільстві. До одиничних – закон організації структурування політичних інститутів. Наприклад, зарубіжні дослідники сформулювали загальновідомі в політології закони: Р. Міхельс – «залізний закон олігархії», В. Парето – «закон циркуляції еліт», М. Дюверже – закони взаємодії виборчих і партійних систем, С. Паркінсон – закон бюрократизації, Г. Алмонд – взаємозв'язок політичної системи з типом політичної культури та ін.

Політиці, як і будь-якій іншій сфері суспільного життя властиві певні закономірності. Ці закономірності відображають загальні, суттєві і необхідні форми зв'язків і відносин, що реалізуються у функціонуванні і розвитку політичної сфери. Політична наука має систему закономірностей, що характеризують також найістотніші і стійкі тенденції розвитку та використання політичної влади.

Одне з головних завдань політичної науки полягає в тому, щоб виявити основні закономірності і тенденції функціонування і розвитку політики, і таким чином пізнати суть політики, пояснити її. На основі знання політичних закономірностей політологія виробляє раціональні принципи і норми політичної діяльності.

В цілому можна виділити три групи політичних закономірностей залежно від сфери їх прояву.

Перша група – це закономірності, що виражають зв'язок взаємодії політичної сфери з іншими сферами суспільного життя. Перш за все, це політико-економічні закономірності, що відображають співвідношення між економічною основою суспільства і політичною владою. Слід зауважити, що важливі політичні і економічні закономірності відкриті ще прогресивними мислителями ХІХ ст., основоположниками політичної соціології. Суть їх поглядів полягала в тому, що система політичної, державної влади визначена об'єктивною закономірністю, розвитком економічних процесів, а економічні інтереси виступають соціальною причиною політичних дій. Політологічний аналіз політико-економічних закономірностей дозволив зробити висновок, що політична влада виступає лише породженням економічної влади, що відкриває широкі можливості для політичного впливу на економічні процеси.

Друга група закономірностей – політико-соціальні, що характеризують розвиток політичної влади – особливої соціальної системи з своєю внутрішньою логікою і структурою. Основною закономірністю системи політичної влади виступає зміцнення стабільності. У різних системах політичної влади закономірність реалізується по-різному. Авторитарна система для зміцнення стабільності вимагає максимальної концентрації влади, широкого застосування насилля. Демократична система передбачає поділ влади, опору на принципи зацікавленості, згоди та консенсусу.

Третя група – закономірності політико-психологічні, що відображають взаємовідносини між особою і владою. З політико-психологічних закономірностей найцікавішою є досягнення і утримання влади політичною елітою, політичним лідером, що є важливою цінністю і метою всіх їх звершень.

Слід зауважити, що закони суспільного, в тому числі політичного розвитку, не діють з такою очевидністю і необхідністю, як закони природи. Закономірність або закон, передбачаючи причинно-наслідковий зв'язок, виключає випадковість або ж відводить їй другорядну роль. Як відзначає відомий український політолог П. Шляхтун, суспільно-політичні явища характеризуються динамізмом, перебувають під впливом багатьох випадковостей, в тому числі суб'єктивного чинника, а тому не можуть визначатись у межах суворо детермінованих причинно-наслідкових зв'язків. Закономірності суспільного розвитку проявляються лише як тенденції, що відображають необхідні та стійкі зв'язки між істотними сторонами явищ і процесів.

Основними елементами внутрішньої структури політології є: історія політичних вчень, теорія політики і прикладна політологія. **Історія політичних вчень** вивчає зародження, становлення і розвиток політичних ідей, концепцій та теорій в їх хронологічній послідовності (Стародавній світ, Середньовіччя, Відродження, Новий і Новітній час).

Основний зміст політології складає **теорія політики**. Вона вивчає політику як цілісне соціальне явище за допомогою концепції політики і влади; теорії політичної системи і процесів, політичних еліт і лідерства; теорії формальних і неформальних політичних інститутів; теорії міжнародних відносин і зовнішньої політики.

Прикладна політологія є тією складовою науки про політику, яка досліджує процеси практичного здійснення політики. Вона є сукупністю теоретичних моделей, методологічних принципів, методів і процедур дослідження конкретних програм і рекомендацій, орієнтованих на практичне використання та досягнення реального політичного результату. Основний зміст прикладної політології складає розробка політичних технологій: прийняття політичних рішень; проведення виборчих кампаній, політичної реклами; врегулювання політичних конфліктів; проведення політичних переговорів і т.п. Практична політологія проводить також політичні прогнозування, планування і консультування, методику розробки експертно – аналітичних матеріалів і політичних документів та ін.

Важливе місце в науці про політику займає порівняльна політологія, яка займається компаративними дослідженнями політичних явищ, подій, процесів різних держав, регіонів та епох.

Залежно від рівня узагальненості знань про політику у структурі політології виокремлюють: загальну політологію, що вивчає історію і теорію політики, виробляє теоретичні і методологічні основи полі

тичної науки; теорії середнього рівня – про владу, політичну систему, політичні процеси, політичне лідерство, політичну культуру.

У структурі політології також розрізняють емпіричний і теоретичний рівні та аспекти знань і досліджень. Вони тісно переплітаються в більшості політичних досліджень, які містять одночасно і побудову теоретичних моделей і первинне збирання та аналіз емпіричних даних. Однак, в одних випадках у політологічних дослідженнях може переважає теоретичний аспект, наприклад, під час розробки теорії влади, політичної системи, концепцій політичної еліти і політичного лідерства, а в інших емпіричний: в процесі вивчення конкретних політичних процесів, політичної поведінки тощо.

Політична наука тісно взаємодіє із суспільними дисциплінами, які за своєю сутністю спрямовані на дослідження політичних явищ і процесів. До цієї сукупності наук належать: політична філософія, політична психологія, політична соціологія, політична антропологія, політична географія, політична історія, правознавство, політична економія, а також політичний маркетинг та політичний менеджмент.

Політична філософія аналізує філософські основи політики. На відміну від філософа, який пізнає природу явищ в цілому, політичний філософ зосереджується на дослідженні сутності природи політичного світу: добро або зло, справедливість або несправедливість, схвалення або осуд у політиці. Політична філософія вивчає політику як цілісність, її природу, сутнісні характеристики, значення для людини, з'ясовує причини і закономірності у взаємовідносинах особи, суспільства і влади, розробляє ідеали та нормативні принципи політичного устрою, а також загальні критерії оцінки політики. Основними проблемами, що їх досліджує політична філософія, є природа суспільства та держави, відносини між політикою та етикою, мораллю, найбільш загальні методи пізнання політики та зміст основних політичних категорій, причинно-наслідкові зв'язки політики і влади. У значенні найбільш загальної методології пізнання політичної сфери суспільного життя політична філософія виступає як філософія політики.

Світоглядна та методологічна сторони філософського підходу до аналізу політики свідчать про те, що політична філософія є світоглядно-методологічною базою досліджень політики. Філософські знання складають теоретичну основу світогляду людини і політичної культури суспільства. Тому політична філософія була історично першою формою існування політичної науки.

Надзвичайно тісний зв'язок простежується між політичною наукою та **політичною соціологією**. Політична соціологія насамперед аналізує суспільство та його структуру і прагне з'ясувати його вплив на розвиток та результати політичного процесу. Вона досліджує соціальні причини і відносини розподілу влади і владних структур суспільстві, фактори, що визначають політичну поведінку людей, політичні конфлікти, механізми відображення соціального плюралізму в політичній сфері і т.д. На думку американських політологів Р. Бендікса і С. Ліпсета «на відміну від політології, яка вивчає вплив держави на суспільство, політична соціологія вивчає вплив суспільства на державу, тобто на формальні інститути, що служать розподілу та здійсненню влади». Іншими словами, в дослідженні політичної сфери суспільного життя політична соціологія йде від соціального до політичного, від відносин між соціальними спільнотами до відносин з приводу політичної влади, тобто аналізує соціальний аспект політичної сфери суспільного життя, виступаючи як політична соціологія. Використовуючи притаманні їй методи й засоби дослідження – анкетування, інтерв'ю, вона виступає як соціологія політики.

Політична соціологія є своєрідним синтезом соціології і політології. В центрі уваги політичної соціології – соціологічні виміри політичних феноменів і перш за все аналіз соціальних основ влади суспільства. В цьому контексті політичний соціолог цікавиться особливостями соціальної стратифікації і її впливом на політичну організацію. Політична соціологія вивчає соціальний контекст політичних інститутів і процесів на макросоціальному і мікросоціальному рівнях. Головне завдання політичної соціології на макрорівні – дослідження соціальних основ влади і соціальних конфліктів, їх прояв у поведінці людей і вплив на політичні, а також зворотній вплив політичних інститутів на соціальну реальність. У мікросоціальному підході концентрується увага на конкретних політичних інститутах як соціальних організаціях, їх структурах і відносинах з іншими організаціями, типах керівництва, механізмах і способах вирішення конфліктів і т.д.

Доволі близькою до політичної науки є **політична психологія**. Вона досліджує роль установок, орієнтацій, переконань, очікувань, мотивацій, сприйняття у політичній поведінці людей, що особливо важливо при вивченні громадської думки, політичної соціалізації, політичних конфліктів, електоральної поведінки тощо. Засновником політичної психології був американський вчений Г. Лассуелл, який в 1930 р. опублікував книгу «Психопатологія і політика».

Політична антропологія спрямовує зусилля на опис і аналіз владних відносин, політичного устрою примітивних та архаїчних суспільств. Вона досліджує також зв'язок політики з біосоціальними рисами людини. Пріоритетним напрямом політичної антропології є виведення характерних рис політичної культури того чи іншого народу з особливостей його національної культури.

Політична географія (геополітика) досліджує залежність політичних процесів від їх просторового розташування, обумовленість політики розмірами території держави, економіко – географічними, кліматичними та іншими природними чинниками.

Політична історія прагне виділити із сукупності історичних подій явища, пов'язані з діяльністю суб'єктів політики та владними відносинами. Головна особливість політичної історії полягає у спрямованості аналізу на події, що вже відбулися. Політична наука головний наголос робить на дослідженні сьгоднішніх явищ, їх класифікації, поясненні, на підставі чого виробляють методики політичної діяльності, визначають інструменти та складають політичний прогноз.

Органічним є зв'язок політології з **правознавством**, насамперед з такими його складовими, як теорія держави і права та наука конституційного права. Політологія й теорія держави і права мають спільний головний об'єкт дослідження – державу. Політологію іноді називають державознавством. Однак у вивченні політики вона, на відміну від теорії держави і права, не обмежується державою, а досліджує також інші політичні інститути – політичні партії, групи інтересів, органи місцевого самоврядування тощо, всю багатоманітність суб'єктів і виявів політичних відносин. А з усіх багатоманітних галузей і норм права політологію цікавлять лише ті, які регулюють політичні відносини, – це передусім норми конституційного права. Об'єктом науки конституційного права є державно-політичні відносини, тобто ті, суб'єктом яких тією чи іншою мірою виступає держава. Політологія ж виходить за межі цих відносин, досліджуючи також інші форми й види політичних відносин, використовуючи притаманні їй методи й засоби пізнання.

Політична економія розробляє методи, прийоми, засоби державної політики щодо функціонування економічної системи суспільства в цілому, основи і напрями державного регулювання економічних процесів, економічної стратегії і тактики.

Предметом **політичного маркетингу** є дослідження політичних структур, політичної культури, формування суспільної свідомості.

мості для з'ясування соціальних та соціопсихологічних настанов електорату, політичної еліти; регулювання правовими, адміністративними та іншими засобами політичних відносин у процесі функціонування політичної сфери суспільства; розробка відповідних іміджів політичним, державним інститутам, окремим лідерам та особистостям; система заходів, спрямована на впровадження у суспільну свідомість відповідних коректив та уявлень щодо суб'єктів та об'єктів політики.

Політичний менеджмент полягає в безпосередньому розгляді, прийнятті та втіленні у практику політичних рішень. У політичному менеджменті на перший план виходить уміння володіти методами технікою, технологією політичного впливу на різноманітні категорії населення. Особливо великого значення політичний менеджмент набуває у підготовці та здійсненні виборчих кампаній, референдумів, організації роботи правлячої еліти та діяльності опозиції. Слід також зазначити, що як соціальний інститут політичний менеджмент впливає на все політико – правове життя сучасного суспільства, суспільну, масову свідомість населення, структуру влади, політичну діяльність громадян. Як наукова дисципліна політичний менеджмент комплексно вивчає політичні, економічні, організаційно – технологічні, правові, психологічні та деякі інші аспекти, механізми управління політичною діяльністю в суспільстві.

Завершуючи аналіз місця політології в системі суспільних наук варто відзначити наступне. В основі взаємозв'язку і взаємодії політології із суспільними науками міститься дві обставини: по-перше це тісне і всезагальне переплетення процесів суспільного розвитку (економічних, політичних, соціокультурних та ін.). Тому політологія використовує досягнення наук, що вивчають ці сфери життєдіяльності; по-друге, в суспільстві виникають проблеми, пов'язані з важливішими суспільними цінностями, вивченням яких і виробленням практичних рекомендацій з приводу яких задіяні всі суспільні науки. Головні з цих цінностей: матеріальний благоустрій суспільства та його стабільність; національна безпека; свобода та конституційний порядок. І, нарешті, ще однією із сторін взаємозв'язку політології з суспільними науками є активна опора політичної науки на результати їх наукових розробок. Це дозволяє шляхом міждисциплінарних зв'язків здійснювати поглиблений політологічний аналіз явищ і процесів суспільно – політичного розвитку конкретних країн, міжнародного політичного процесу.

Висновки

1. Знання може бути виражене не тільки у вигляді наукових, але й у вигляді моральних, художніх та інших понять і уявлень. Знання отримується і в процесі повсякденного життя, безпосереднього практичного досвіду (буденні знання). Особливість наукового знання полягає в тому, що воно досягається шляхом специфічних методів, спрямованих на нейтралізацію суб'єктивності і упередженості. Досягнення достовірного, неупередженого знання є ідеалом наукової діяльності.

2. Науки природничі (про природу) і науки суспільні (про суспільство) мають різні об'єкти пізнання, але використовують подібні загальнонаукові методи і засоби вивчення. Абсолютне розмежування (протиставлення) даних наук неприпустиме. Специфіка вивчення суспільних явищ полягає в тому, що суспільні (соціальні) науки більшою мірою від природничих зачіпають інтереси людей. Тому проблема достовірності (неупередженості) соціальних досліджень є більш гострою і важко вирішуваною. Але вони вирішуються так само, як і в наукових дослідженнях – шляхом вдосконалення засобів методів вивчення. Поряд з природничими і соціальними науками існує гуманітарне знання (літературознавство, мистецтвознавство і ін.), яке використовує специфічні, відмінні від соціальних наук методи пізнання.

3. Буденне знання – це форма знань, яка належить до позанаукового (тобто знаходиться за межами науки) знання. Позанауковий характер буденного знання не є свідченням його недосконалості і неповноцінності. Більше того, буденне знання має свої переваги: воно може бути більш гнучким, більш адекватним відносно суспільної дійсності, яка швидко змінюється.

4. Існують різноманітні способи отримання знання про суспільство: інтуїція, опора на наукові авторитети, традиція, суспільний здоровий глузд (буденна свідомість), наукове знання. При всій важливості різноманітних джерел отримання знання про оточуючу фізичну і соціальну діяльність, наукове знання – найбільш ефективний метод вивчення суспільства.

5. Політологія – наука, об'єктом якої є політика та її взаємовідносини з особою і суспільством. У визначенні предмета політології на сьогодні не існує єдиного підходу, що зумовлено багатозначністю терміна «політика» і можливістю різноманітних способів її харак-

теристики. Предметом політології є дослідження закономірностей структури, функцій, розвитку політичного життя в усіх його проявах, а політологія як раціональне відображення політичного життя, означає систему знань про цілі, завдання, рушійні сили і зміст політичних процесів, про діяльність людей, партій, громадських об'єднань, держав у сфері політичних відносин.

6. До структури сучасної політології належать: загальна політологія, що вивчає історію і теорію політики, виробляє теоретичні методологічні основи політичної науки; теорії середнього рівня (про владу, політичну систему, політичну духовність, політичні процеси, політичне лідерство тощо); дослідження загальних проблем світового політичного процесу.

7. Політична наука тісно взаємозв'язана з політичною філософією, політичною соціологією, політичною психологією, політичною антропологією, політичною географією, політичною історією, правознавством, політичною економією, політичним маркетингом та політичним менеджментом.

Ключові поняття

Буденне знання – формується в процесі повсякденного життя людей, їх практичної діяльності. Буденне знання характеризується еволюційністю і суперечністю. Воно не відокремлене від оцінки і ставлення людей до об'єкта знання. На відміну від спеціалізованого знання буденне знання не вимагає для його досягнення оволодіння спеціальними пізнавальними засобами, які набуваються в процесі навчання.

Гуманітарне знання – досягається специфічними методами, які використовуються в літературознавстві, мистецтвознавстві і частково в лінгвістиці. Розуміння і тлумачення «художньої реальності», в результаті яких утворюється гуманітарне знання, означає розкриття його сенсу, який вкладений в реальність автором твору. В тлумаченні останнього велике значення має позиція дослідника, його суб'єктивність.

Закономірності політичні – необхідні й суттєві, стійкі й повторювані зв'язки у процесі політичних відносин і діяльності, функціонування і розвитку політичного життя, взаємодії політики з ін-

ними сферами суспільного життя. Вони виявляються насамперед у політичних відносинах (класів, націй, суспільних груп, індивідів) з державною владою та з напрямками, формами і способами її здійснення.

Наукове знання – достовірне, неупереджене знання, яке досягається шляхом специфічних способів, засобів, які забезпечують нейтралізацію суб'єктивності і упередженості. Сукупність даних заоб'єктів і категорій науковості змінюються в результаті еволюції науки і суспільства.

Об'єкт політології – політична сфера суспільства, основний об'єкт якої складають політико-владні відносини.

Позанаукові форми знання – різноманітні види знання, які досягаються відмінними від наукових способами і методами пізнання. До позанаукової форми знання належать: буденне, художнє і гуманітарне знання, які передбачають емоційність і співпереживання. Отримання цих видів знання не пов'язане із специфічними способами нейтралізації упередженості. Більше того, така мета тут не ставиться.

Політика (від грец. – державні справи) – організаційна, регулятивна і контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головним чином на досягнення, утримання і реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля здійснення власних запитів і потреб.

Політичне життя – одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю і відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади у процесі політичного розвитку.

Політологія (від грец. – політика і вчення) – наука, об'єктом якої є політика та її взаємовідносини з людиною і суспільством; галузь наукових знань, що вивчає політику, політичні відносини, політичну владу і політичну систему, закономірності їх розвитку і прояв їх у суспільстві.

Предмет політології – комплекс знань про закони та закономірності політики, аналіз за допомогою використання наукових засобів політичної системи, насамперед держави, політичних інститутів, їх відносин між собою та діяльності, спрямованої на реалізацію влади та владних відносин у суспільстві.

Контрольні питання

1. Яке знання можна вважати ненауковим? Чим воно відрізняється від наукового?
2. У чому суть наукового знання?
3. Дайте порівняльну характеристику природничих і суспільних наук.
4. Які є способи отримання знань про суспільство?
5. Що таке позанаукові форми знання?
6. Що вивчає політична наука?
7. Чим пояснюється різноманітність визначень політики? Дайте визначення політики, яке на ваш погляд є найбільш правильним. Доведіть свою позицію.
8. Які ви знаєте основні компоненти структури політики?
9. Які функції виконує політика в суспільстві?
10. Класифікуйте об'єкти і предмети політики.
11. Які фактори вплинули на виникнення політичної науки?
12. У чому суть об'єкта і предмета політології?
13. Які ви знаєте закони і закономірності політології?
14. З яких частин складається структура політології?
15. Яке значення для політологічних досліджень має взаємодія політології із суспільними науками?

Рекомендована література

- Баталов Э. Я. Политическое – «слишком человеческое». – М., 2000.
- Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
- Бердяев Н. Самопознание. – М., 1990.
- Бодуен Ж. Вступ до політології. – К., 1995.
- Бурдые П. Социология политики. – М., 1993.
- Бутенко А. Наука и политика // Социально-гуманитарные знания – 1999. – № 2.
- Вебер М. Покликання до політики // Вебер М. Соціологія. Загально – історичні аналізи. Політика. – К., 1998.
- Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избр. произведения. – М., 1990.

- Годжиса К.С. Введение в политическую науку. – М., 2000.
- Дмитриев А. Л. Предмет и структура политической науки // Политическая наука в России: интеллектуальный поиск и реальность. – М., 2000.
- Енциклопедія політичної думки. – К., 2000.
- Иванов М. О природе политики // Вестник МГУ. Сер. Политические науки. – 1995. – № 2.
- Иванов М., Коваль Б. Что есть политика и что – наука о политике (опыт нетрадиционного обзора) // Политические исследования. – 1991. – № 4.
- Ковин А. Научность: эталоны, идеалы, критерии. – М., 1985.
- Лукин А. Політика і суспільство // Політологічні читання. – 1993. – № 1.
- Малихийн А., Чернышов В. Наука о политике // Социально-политические науки. – 1991. – № 1.
- Менделеев Д.И. Основы химии. Ч. I. – М. – Л., 1947.
- Мерриам Ч. Новые аспекты политики // Антология мировой политической мысли. – М., 1997.
- Михальченко М., Банг Х. Взаємодія політики і економіки в умовах прискореної трансформації суспільств як предмет соціально-філософського дослідження. – К., 1999.
- Наука о науке. Сборник статей. – М., 1966.
- Панарин А.С. Философия политики. – М., 1996.
- Політологічний енциклопедичний словник. – 2-е вид., доп. і перер. – К., 2004.
- Політологія: історія та методологія / Андрущенко В., Антоненко В. та ін.; За ред. Ф. Кирилюка. – К.: Здоров'я, 2000.
- Політологія / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К., 2001.
- Політологія. Навчально – методичний комплекс: Підручник. – К., 2004.
- Рудичев В. П., Соловьев А.И. Введение в политологию. – М., 1996.
- Рікер П. Навколо політики. – К., 1995.
- Рудичев С. Предмет политологии и ее место в системе социальных наук // Государство и право. – 1993. – № 5.
- Рудич Ф. М. Політологія. Курс лекцій. – К., 2000.
- Санистебан Л. С. Основы политической науки. – М., 1992.
- Фейербенд П. Избранные труды по методологии науки. – М., 1986.
- Философская энциклопедия: В 5-ти Т. – М., 1964. – Т. 3.
- Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002.

Матеріали для читання

Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами

І. Вступ

...Новіші історичні дослідження зробили велетенський переворот в усій історичній науці, бо: 1) замість визнавати рушіями історичного поступу людства окремих завойовників і монархів, показали, що той поступ і монархи, й завойовники разом з ним залежать від попередніх і сучасних економічно-політичних відносин, що також усю людство в своєму історичному розвитку підлягає певним природним сталим законам, а не капризам і забаганкам окремих людей; 2) звернули особливу увагу власне на ту, досі занедбану сторону історичної науки, яка властиво є її серцевиною,— на розвиток економічних, політичних і наукових відносин окремих народів. Той великий щасливий поворот історичної науки дав початок новій її галузі – так званій історії культури чи історії розвитку народів.

У дальшому викладі нашого трактату розповімо ширше про ту нову науку і покажемо найважливіші її результати. Тепер же звернемо увагу тільки на одну її сторону, яка нас тут головно цікавить.

В історії людства бачимо два великі факти, що дивують нас своєю незвичною штучністю і одночасно так надзвичайно важливі для поступу, як, мабуть, жодні інші. Цими фактами є: винайдення письма і винайдення друку. Обидва ті факти стоять, як велетенські верстові стовпи, на межах великих історичних епох...

...Письмо дає людям можливість передавати свої думки нащадкам, ділитися з сучасними, але на сотні верст віддаленими людьми. Письмо, закріплюючи думки окремих людей, сприяє поступу в мисленні, подаючи одному в короткий час те, над чим другий мислив і працював ціле життя, – даючи йому тим самим можливість починати дальшу працю від того пункту, на якому зупинився попередник. Одним словом, винайдення письма стало основою цілої людської культури, найпотужнішим рушієм поступу, без якого людина не була б в змозі пізнавати систематично і чітко закони природи і зоставалася на віки не її господарем, а злидненным рабом.

Винайдення письма відразу спричиняє до величезного повороту в розвитку людства. З одного боку, допомагаючи людині здобувати щораз більші знання, воно тим самим допомагає їй підпорядкувати собі сили природи, використовувати їх; а з другого боку – прискорює

людей на класи, віддаючи в руки одних виключно владу і набування дальших знань і в той же час засуджуючи інших на виключно тяжку механічну працю, необхідну для підтримання власного життя, а також непрацюючих класів. Повторюю ще раз, що той поділ присвоїв винайдення письма, але не породив його; розподіл існував уже давніше, а причини його слід шукати в найдавніших часах, коли людина змушена була боротися за своє існування тільки фізичною силою, коли, борючись, не розрізняла, чи бореться зі звіром, чи з людиною.

Письмо стає підставою і початком поступу, розвитку наук і систематичного дослідження природи. Але кожна наука, яка хотіла бути справжньою наукою, а не шарлатанством, повинна опиратися на фундамент фактів, спостережень, взятих зі зовнішнього світу. А на перших етапах людського розвитку таких спостережень і фактів ще зовсім не було нагромаджено. Подібне нагромадження є працею надзвичайно кропіткою, що не раз вимагає присвячувати їй цілі роки, а то й все життя. Само собою зрозуміло, що науки в давнину мусили прогресувати дуже повільно серед тривалої боротьби за існування людини з природою і народів з народами. Чим далі,— в тих краях, де наука робила певний поступ,— бачимо щораз більший поділ праці на фізичну, тяжку — з одного боку, і розумову — з другого. Поділ той був важливим у ті часи, бо поволі вів до технічних удосконалень знарядь праці і до щораз нових відкриттів у галузі думки. Такий підхід у своїй суворій, гнітючій нормі існував довгі століття, а подекуди існує ще й досі всупереч цілком супротивній течії новочасної історії. Зрозуміло, що той поділ праці (крім благотворних впливів на поступ) мав також, у вужчих межах, поганий наслідок—а саме: породив у класі, працюючому розумово, певне фальшиве почуття своєї вищості над класом, що працює фізично; породив у ньому погорду до фізичної праці, підірвав її власні сили і її власну моральність — наслідки, над усуненням яких працює історія новіших століть.

Викладемо в кількох словах найважливіші риси часів, що передують винайденню друку, бо лише ясний образ тих часів дасть нам належне уявлення про величезну важливість того винаходу. Ті риси

1) Винайдення письма стає підставою і головною умовою розвитку точних наук, дозволяючи нагромаджувати наукові матеріали різним людям і даючи можливість починати пізнішим від того пункту, де зупинилися попередники;

- 2) З тією метою прискорило воно посередньо поділ людей на працюючих фізично і працюючих тільки розумово, щоб дати останнім можливість присвячувати себе науковим дослідженням;
- 3) Історичний період перед винайденням друку – період кривавих воєн і мандрів народів, в яких, з одного боку, боротьба за існування проходить в найжахливіший спосіб, а з другого – людство відбирає найсильніших, щоб стали продовжувачами поступу;
- 4) З того виходить, що наука і знання в той період могли бути на службі тільки небагатьох людей, у той час як величезні маси були зайняті добуванням і підготовкою ґрунту під засів майбутньої освіти.

Таким був загальний образ світу аж до кінця XV ст., до великої доби культурних переворотів, які потрясли усі основи давнього життя і світогляду. Раптом, немов грім з ясного неба, посипалися винаходи пороху, друку, відкриття сонячної системи та морського шляху до Індії, відкриття Америки. Здавалося, що людство, — довгі віки занімале серед постійних воєн і колотнеч феодальних часів, — раптом пробудилося і зажило новим життям, оголосивши занепад і руїну старому порядку речей. Але, мабуть, жоден винахід не справив такого тривалого і потужного впливу на людство, як винайдення друку. Малорухома літера, вирізана спочатку з Букового дерева (букова паличка Buchstabe), а пізніше відлита з м'якого металу, — стала велетенським рушієм поступу! Чому? Тому, що здобутки думки, досі з великим зусиллям сховані хіба що в кількох місцях, зробила тим, чим вони були по суті – спільним вічним добром усього людства; літера відкрила всім ворота до набування знань правди, бо понесла однакове благотворне світло і до пишних палаців, і під солом'яну стріху. І то сталося завдяки малій рухомій літері!

Та погляньмо, в якому новому напрямку спрямував людську думку й освіту винахід друку. Саме тому, що книжки, — які досі були дуже дорогі, — стали доступні і людям менш заможним. Великі маси людей вже не могли довгий час бути виключені від участі в спільній розумовій праці, не могли зоставатися довго у ярмі рабської, фізичної праці. Людська думка, розумовий розвиток, здобутки багатвікової боротьби і досліджень відтоді мали стати власністю всіх людей незалежно від походження, стану і маєтку. Найбільший, найстрашніший для нижчих класів і досі найупертіше боронений, привілей панів, князів і багатців, — привілей розумової вищості, привілей більшого виховання, привілей глибокої думки, привілей науки, освіти, пізнан-

в прав божественних і людських, — упав під ударами рухомої літери, розсипався в порошок, як старий мур, а сонце нового поступу, істинно людського, заяснило першим світанком. Правда, до повного здійснення тої велетенської революційної думки, яка міститься в рухомій літературі, було ще далеко, і навіть нині декому, хто вузько бачить світ, вона здається ще незмірно далекою. Але якщо ранок думки такий довгий — тим певніше маймо надію, що сам день буде незрівняно щирим і прекраснішим...

II Що таке наука?

Здавалося б, на перший погляд, що немає нічого легшого як дати відповідь на вище поставлене запитання. Але ж історія розвитку людства вчить нас, що протягом довгих віків тисячі мислячих людей давали найсуперечливіші відповіді на те запитання, розуміли науку в найрізноманітніший спосіб і, виходячи з того розуміння, присвячували свої здібності, а не раз і все життя праці зовсім непотрібній і такій, що не має зі справжньою наукою жодного зв'язку.

Пригадаймо тут тільки середньовічних алхіміків або астрологів і їхню працю над винайденням філософського каменя, який дав би людині вічну молодість і перетворював всякий метал на золото; або теж їхні старання — укладати пророцтва і віщування по руху зірок. Ми тепер низуємо плечима, слухаючи про нечувані труднощі і напругу, що їх нерідко мусили переборювати ці люди, доходячи своєї мети, яка в кінці виявлялася нулем, ілюзією.

Але навіть звертатися до давніх часів? Чи ж не бачимо й тепер ще досить людей, які на все глибокодумно похитують головою, які замкнуто мовчать, або з незмірною гордістю твердять про «свою мудрість», «свою науку», яка, за їх переконанням, є єдиною, абсолютною, правдивою, незмінною і вічною наукою? Такі люди, хто б вони не були, виявлять завжди тільки те, що справжньої науки у них менше, ніж усе.

Але не тільки у подібних шарлатанів — навіть у людей, мислячих, у філософів зустрічаємо різні поняття науки і її мети. «Все, що тільки бачимо, є лиш обманом наших відчуттів», — каже стародавній Антісфен учень Сократа. З цього випливає, що природа і її закони не можуть бути предметом дослідження і пізнання людини, що її розум повинен звертатися сам до себе, роздумувати про вищі предмети, про цноту, кохання і т. д., — і якнайменше втручатися до бруду цього світу, ілюзій і неправди. Антісфен започаткував цілу школу подібно мислячих філософів (кініків), які, по суті, втілювали в життя прин-

ципи вчителя (згадаю тут тільки славнозвісного Діогена). Вже сама філософія Сократа і Платона, хоч спиралася на факти зі щоденного життя, не ставила за неодмінну умову поступу дослідження законів сил природи, а звертала думку швидше до порожніх і безплідних роздумів. Те саме, що в давнину Антісфен, висловив у нашому столітті хоча трохи інакше, найбільший з німецьких філософів Гегель. Він сказав, що світ зовнішній є тільки відбиттям нашого «я», тобто нашого внутрішнього, немовби з нами народженого світу, — відбиттям нашої думки. Зрозуміло, що подібні принципи, які нівечать основи всякого дослідження і пізнання зовнішнього світу, мусили в подальшому породити такі шалені ідеї, як нігілізм Шопенгауера або Гартмана який є, власне, запереченням всякої здорової, розумної науки. Але ж у чому суть такої науки? Як її слід розуміти і чим вона відрізняється від буйної фантазії, від шарлатанства, від порожнього нігілізму?

Вже кілька разів ми згадували, що наукою можна називати тільки пізнання законів і сил природи, які проявляються всюди і як завгодно. Справжня наука не має нічого спільного з жодними надприродними силами, з жодними вродженими ідеями, з жодними внутрішніми світами, що керують зовнішнім світом. Вона має лише справу зі світом зовнішнім, з природою, — розуміючи ту природу якнайширше, тобто включаючи до неї все, що тільки підпадає під наше пізнання; також і люди з їх поступом, історією, релігіями і всі ті незліченні світи, що заповнюють простір. Сама людина є тільки одним з незлічених створінь природи. Тільки природа надає людині засоби до життя, до задоволення своїх потреб, до розкоші і щастя. Природа є для людини всім.

Поза природою нема пізнання, нема істини. І лише природа є тією книгою, яку людина мусить постійно читати, бо тільки з нею може з'явитися для людини блаженна правда.

Але ж чи пізнання, саме пізнання законів природи становить єдину мету науки? Ні. Саме пізнання не може бути її метою, бо якби було так, то вся наука не принесла б нікому найменшої користі, не була б нікому потрібна; була б, так би мовити, п'ятим колесом у возі людського поступу. Саме знання нікому їсти не дає. Можна, наприклад, знати, що такі і такі величезні скарби лежать у глибині моря або на місяці, і, незважаючи на те знання, загинути з голоду. Від науки вимагаємо не лише безплідного знання... Від справжньої науки ми передусім вимагаємо, щоб була корисною, щоб давала нам можливість перемагати без великих витрат у вічній боротьбі з природою за існування і збереження.

Іа проте справжня наука повинна сповняти дві неодмінні умови: знати нас пізнавати закони природи і вчити користати з тих законів, використати їх у боротьбі з тією ж природою. До того ж є дві сторони нашої діяльності і праця – праця, звичайно, корисна передусім для загалу, а також потім і для самої працюючої людини.

Але як можна, – хтось може запитати, – працю, навіть найкориснішу, причисляти до науки? Адже наука – то одне, а праця – що інше, і не слід змішувати одну з другою! На такі закиди мушу відповісти в той спосіб, що нині справді і в житті, і в теорії велика частина людей відділяє працю від науки. Але коли ближче приглянемося до однієї і другої, то побачимо, що, власне, той поділ вплинув якнайзгубніше на обидві: стримав і стримує їхній розвиток. Тому праця і наука, розлучені в житті, марніють обидві, як дві половини одної рослини, розрізаної надвоє. Щоправда, новіші часи прагнуть, навпаки, до з'єднання тих двох нероздільних понять до купи. І, по суті, відколи наступив той поворот у людських прагненнях, бачимо величезний поступ і в науці, і в розвитку засобів, що покращують людську працю. Доки ж того не було, доки наука займалася виключно предметами потойбічними (відірваними від життя і людської праці), а з другого боку, праця (знехтувана і занедбана можновладцями і вченими людьми) злиденно злинула робітника і його пана – доти навіть мислити не можна було про подібний поступ, навіть наближений до сучасного.

Людина споконвіку прагне до однієї мети – до щастя. Того щастя вона досягне аж тоді, коли наука і праця зіллються до неї воедино; коли всяка її наука буде корисною працею для суспільства, а всяка праця буде виявом її розвинутої думки, розуму, науки. І народи тільки тоді зможуть досягнути щастя і свободи, коли всі будуть вченими працівниками, тобто коли кожний буде розвинутий розумово, по можливості якнайвсебічніше, і коли кожен буде у змозі використовувати свої сили на добро загалу і на добро своє власне. Ідеал той, правда, ще далекий і декому може здатися недосяжним або фантастичним. Іа хто уважно прогляне історію, тобто ту дорогу, яку люди вже пройшли, і притому уважно подивиться на теперішнє становище, той мусть прийти до переконання, що:

- 1) Людство від самого початку свого розвитку, по суті, постійно і немининно прямує до тієї мети;
- 2) Засоби, винаходи, прагнення і нинішня боротьба дають нам підстави сподіватися, що досягнення тієї мети можливе, що воно необхідне, — і то аж ніяк не в такому далекому майбутньому, як то здається легкодушним людям...

III. Поділ науки

Наука, як і природа, є завжди одна – нероздільна і нерозривна. Все в ній взаємозв'язане, взаємодіюче, взаємозалежне; вона – ланцюг в якому всі ланки тісно склепані між собою. Коли ж говоримо про поділ наук, то тим аж ніяк не хочемо сказати, що наука справді розпадалася на окремі частини, які не мають між собою нічого спільного. Навпаки, від порухів найменшої пилінки, найдрібнішої піщинки до найскладніших і найважчих досліджень людської думки – все становить в ній єдину цілість, одне тіло; все підлягає однаковим законам. Говорячи про поділ науки, виражаємо швидше наше власне невміння слабкість наших відчуттів, які не можуть обійняти всього велетенського матеріалу, всього нескінченного зв'язку сил, діянь і впливів. Мусимо потім завжди брати до уваги певний означений предмет, певну означену силу і слідкувати за її законами, відокремлюючи її в нашій думці від усіх інших, з якими вона справді якнайтісніше пов'язана. Таке відокремлення завжди по праву можна вважати помилкою, але роз'яснюючи частка за часткою всю грандіозність сил природи, складаючи і комбінуючи її пізніше, доходимо до правильних висновків, до яких не могли б дійти, обдумуючи відразу цілість і не розплутуючи того, що в ній заплутане і злите разом. І то дуже важливо (коли буде мо говорити про окремі частини або справи науки) завжди пам'ятати, що мова йде не про якісь окремі світи, які не мають ні з чим зв'язку, але що то є тільки різні вияви однієї сили, одного вічного руху, який панує в природі й оживляє всі її найдрібніші частинки.

Оскільки остаточною метою науки є людина і її благо, тому весь обсяг наук також поділимо на два розділи, з яких один дає можливість пізнати світ зовнішній – так, як бачимо або як він розвивався протягом мільйонів років (наскільки людське знання спромоглося дослідити). Цей розділ називаємо фізичними, або природничими науками. Другий розділ має за предмет дослідження саму людину від самого початку її появи на землі і всі віки її історичного життя, тому числі нинішнє її життя, суспільний лад, внутрішні мотиви, діла та ідеали, до яких прагне. Цей розділ називається антропологічними науками (бо вивчають людину). Зупинимось на цих двох великих розділах, хоча дехто долучає до них ще третій – теологічні науки, тобто такі, що вчать про бога, духів і т.п. Але оскільки ті науки ґрунтуються на вірі, тобто на прийнятті за істину того, що нам згор за істину подано, і оскільки виключають всяке розумове доведення з'ясування, то ми не можемо ними займатися і мусимо залишити їх костьолові.

Фізичні і антропологічні науки становлять, по суті, єдиний нерозривний ланцюг, одну цілість, бо людина також є витвором природи, а все, що вона зробила і що може зробити, мусить бути зроблене тільки на підставі вроджених сил. Саме тому наш погляд аж ніяк не суперечить тому, про що ми сказали вище відносно єдності природи, а отже, і щодо єдності науки. Але кожен з тих двох головних розділів обіймає таке велике поле, що мусимо в кожному з них розрізнити кілька груп, щоб мати ясне поняття про кожен з них. Для такого розрізнення візьмімо за основу людину, а саме: її поступове пізнання природи і людей, – і в такому саме порядку згрупуємо різноманітні відділи науки.

У перші роки свого життя дитина вчиться за допомогою зору і дотиком розрізняти оточуючі її предмети від себе і один від другого. Вона ще не звертає уваги на якість тих предметів, не розрізняє напочатку ані їх барви, ані форми, але відзначає їх у пам'яті тільки як окремі враження, тобто бачить в них тільки тіла, – без уваги на їхню суть і властивість. Подібне місце займає серед наук математика, або наука про числа і числові відношення. Вона також зважає тільки на форму і їхнє положення поруч себе, не враховуючи їх внутрішнього змісту, кольору, ваги і т. д. Це найбільш окрема наука, і тому її наслідки та закони найточніші. Математика утворює ніби найпростіший скелет для інших наук, вчить нас найпростіших речей, але одночасно таких, без яких неможлива жодна інша наука; вчить нас лічити тіла, пізнавати їх форму, визначити їх ставлення до себе і положення в просторі. Математика висновує всі свої правила саме з себе і не потребує допомоги матеріалу з жодної іншої науки, – навпаки, сама всім іншим наукам служить як допоміжний засіб, як матеріал.

Та ось дитина підростає і розвивається щораз більше. Вона вже вміє не лише розрізняти тіла, її відчуття вже навчилися розрізняти форми, зміни (які в них відбуваються), світло, кольори, тепло, рух; вона бачить і зауважує різні явища природи: дощ, сніг, блискавицю, воду, каміння, рослини, звірів. Одним словом, розум дитини сприймає тепер величезну масу вражень з природи. Разом з пробудженням свідомості в голові дитини з'являються перші відблиски розуму, міркування. Вона питає: що означає те чи те? Звідки воно береться? Цілі питання, повторювані зроду-віку не тільки дітьми, але цілими народами, штовхали людей до досліджень, спостережень і утворили дуже багату науку фізику, яка охоплює цілу так звану мертву природу, тобто все – за винятком рослин, звірів і людей. Фізика – вчить про різноманітні предмети, і саме тому різні її частини називаються

по-різному. Передусім, отже, вона описує тіла, які бачимо в природі, описує їх головні й необхідні властивості. Ця частина є ніби перихідною від математики, яка займалася тільки формою тіл без уваги на їх властивість. Далі фізика спостерігає тіла в їх спокої або руху (механіка), – нарешті, різні особливості якості руху: звук (акустика), світло (оптика), електричність і магнетизм. Потім фізика простежує, як усі ті правила, виявлені в названих розділах, діють у всьому безмірному всесвіті (астрономія), і як фізичні сили, споконвік єднаючись, утворили цілий всесвіт (космогонія), як зрештою вони впливали і впливають досі на утворення нашої землі (геологія). Того бачимо, що фізика, тобто наука про мертву природу, обіймає величезний матеріал, який все ж прагне звести до однієї сили, що рухає цілим всесвітом, а тільки для наших відчуттів з'являється в тій чи іншій формі.

Майже одночасно зі спостереженням природи вчиться дитина свідомо відрізняти природу мертву від природи живої, чи органічної. Так само і наука фізика безпосередньо спирається на науку біологічну (науку про життя в природі). Біологія передусім нагромаджує матеріал, тобто описує рослини, що живуть на землі (ботаніка), і звірів (зоологія), вивчає їх будову (анатомія), їх життєві ознаки і спосіб життя (фізіологія) і нарешті час і спосіб їх появи на землі. Зрозуміло, що людина мусить бути включена до тих рамок, оскільки йдеться про тілесне життя, народження, живлення, і походження. На цьому закінчується розділ фізичних тіл, і наука з людиною сходить на вищі щабель, творячи так звані антропологічні науки...

... Немає такої важкої, такої заплутаної, але одночасно такої важливої науки, як наука про людину і про людське життя. Лише вона може визначити справжнє місце людини в природі і серед інших людей; вона тисячами прикладів підкріплює свої міркування про те, як слід жити, керувати власним розвитком; вказує на початок людського поступу, і хоча наука про людину не може вказати його остаточного кінця, то принаймні виразно вказує на найближчу мету – рівність і щастя всіх людей. Але як окрема людина разом з поступом віку і мисли не найпізніше замислюється над людиною і суспільством, так і все людство почало найпізніше займатися антропологічними науками, лише в нашій столітті, в останні десятиріччя ми бачимо їх більший розвиток і швидке просування вперед.

Ще в молодості вчили ми по катехізису, що людина складається з тіла і душі. Не вдаючись до розбору цього твердження, а саме, не замислюючись над тим, що таке душа і яка вона, зазначимо лише, що

наука приймає подібний поділ. Вона ділить властивості людини на тілесні і духовні.

Про тілесне, як ми вже знаємо, вчать фізичні науки, а саме: анатомія (наука про частини тіла) і фізіологія (наука про функції тих частин, коли тіло живе). Властивості духовні належать вже до антропологічних наук, бо вони відрізняють людину від решти тварин і від всіх інших створінь природи, вони надають їй здатність жити і ораціоналізувати спільно, мислити, відчувати, робити висновки і спостерігати. Вони роблять її людиною в повному значенні цього слова.

В ряді фізичних наук ми бачили на самому початку математику, яка вчить про кількість і форми тіла, не розглядаючи їхньої суті і суттєвості. Ми сказали, що це найпростіша наука, яка всі свої істини виводить сама з себе і до того ж вона є найдосконалішою. Подібно до цього вступом до антропологічних наук є наука логіка, тобто наука спостереження. Людина, щоб бути справжньою людиною, мусить мислити, а логіка вкладає людське мислення в певні форми. Вона не задумується над змістом, над тим, про що людина мислить, а зважає лише на те, як людина мислить, з яких елементів складається її мислення і чи правильно вона користується цими елементами. Отже, логіка, як і математика, є наукою формальною по відношенню до інших антропологічних наук і є найбільш відособленою і найпростішою.

Мисляча людина перш за все прагне пізнати себе, зважає на свої дії і старається погоджувати їх із своїми думками; розглядає і впорядковує свої поняття, відчуття і замислюється над їх суттю. Цьому міркуванню відповідає наука психологія, тобто наука про людську душу. Ця наука розбирає всі духовні функції людини, але не формально, як логіка, а приймаючи до уваги їх зміст, причини, процес і наслідок. Тому психологія дає найбільше матеріалу і найбільше вказівок педагогіці, тобто науці про виховання людей.

Пізнавши саму себе (тобто пізнавши немов одну цеглину, мільйони яких складають все людство), мисляча людина підходить до пізнання того людства, а передусім до пізнання тої долі, яку вона пережила досі. З цим її знайомить історія (тобто наука про долі народів від найдавніших часів аж дотепер) і етнологія (тобто наука про життя різних народів, про їх спосіб життя, звички і т. д.).

Досягнувши зрілого віку, людина стає громадянином країни, батьком сім'ї, господарем і власником різноманітних предметів, – а отже, з часом починає справляти вплив на долі інших подібних людей і сама зазнає на собі їх впливів. Одним словом, людина стає активним членом суспільства і відчуває всі суспільні зв'язки, які перед тим хоча

і впливали на неї, але не так сильно і не прямо. Вона замислюється то над суттю цих зв'язків, досліджує їх початок і мету. Тими дослідженнями займається в науковій сфері суспільна економія, тобто наука про суспільне господарство. Ця наука є найважчою і найважливішою з усіх, які ми пізнали дотепер, тому що досліджує між іншим причини злиднів і багатства людей; вчить про працю, про плоди праці та їх розподіл; одним словом, показує нам життя людини в її щоденній повній сфері із всіма її потребами. Для свого пояснення вона потребує всіх інших наук, а вони повинні їй служити матеріалом. І лише наскільки яка наука має з нею зв'язок, настільки й можна таку науку називати корисною. Безперечно, ця наука (суспільна економія) має найбільше значення для працюючих класів, бо вчить, що єдиною основою людського щастя і добробуту є праця. Ця ж наука завжди сміливо і чітко вказує на право працюючих класів, їх потреби і недоліки і прагне до запровадження справедливого розподілу і самої праці, і її плодів.

Але ті частини, однак, ще не вичерпують всієї науки, подібно як праця і турботи про хліб насущний не вичерпують ще всього життя. Кожна людина, а тим більше людина, що живе в суспільстві і не кожному кроці із суспільством тісно пов'язана, мусить виробити в собі певні поняття про життя з людьми, про обходження з ними; то поняття істинності, справедливості, правди, приязні та добра. Ці поняття є основою моральності, що є предметом останньої і найвищої науки – етики.

Етика вчить людину жити по-людськи – вона керує завжди всюди її кроками; вона змінює тваринну природу людини і облагороджує, – і в такий спосіб робить її здатною до сприйняття щастя як внутрішнього самозадоволення, так і суспільного, що ґрунтується на узгодженій праці всіх людей і на братській взаємній любові. Що правда, нині ще далеко до здійснення цього високого етичного ідеалу, але наука і життя, хоча й повільно, прагнуть до нього; і кожне слово, що ширить здорові, світлі думки поміж людьми, прискорює його; кожний вчинок, що диктується справжньою людською моральністю в душі, прискорює його; кожне благородне братське спонування прискорює його...

Друкується за: Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // Історія філософії України. Хрестоматія: Навч. посібник. – Київ: Либідь, 1993. – С. 391–402.

Вадуси Ж. Вступ до політології

Розділ III. Проблема предмета дослідження

Ця проблема набуває вирішального значення, коли французька політологія визначає свої претензії на статус самостійної науки.

Відповіді на питання про предмет цієї науки відрізняються, одна частина вчених вважає, що предметом політології «скоріше» є вивчення держави, інші ж визначають її предметом «скоріше» вивчення влади.

1. Наука про державу

Політична наука традиційно співвідноситься з вивченням держави («наука про державу»):

таке тлумачення терміна пов'язане насамперед з етимологією слова «політика»: адже слово «polis» означає «місто», що вказує на просторові межі громадської діяльності;

тлумачення політології як науки про державу зумовлене історично, масовим характером явища: філософ Анрі Лефевр з цього приводу говорить про «спосіб державного будівництва» як про свідчення того, що держава є загальносвітним явищем; адже центральне місце і в західних суспільствах, і в суспільствах комуністичного спрямування, і в суспільствах, які знаходяться на шляху розвитку, займає проблема держави;

наука про державу охоплює також вивчення інституцій, які є її очевидною складовою частиною: комплекс урядових установ, представницькі інституції, органи управління, державні та змішані підприємства;

особливого значення наука про державу надає вивченню політичної діяльності, зокрема примусу.

Макс Вебер вдається до тлумачення політичної науки як «науки про державу», коли розглядає державу «як спільноту людей, яка в межах окремо взятої території володіє правом законного примусу».

Проте такий «державознавчий» підхід спрчинює серйозні застереження:

держава існувала не завжди; в деяких суспільствах ця інституція розглядається як досить нова і навіть тимчасова форма соціальної організації;

держава – це не єдина очевидна інстанція сфери політики: в політизації суспільного життя беруть також участь політичні партії, групи тиску, наукові товариства, засоби масової інформації;

- функція примусу не обов'язково повинна вважатися основною при визначенні поняття держави; так, Ж.-П. Кот пише: «У чому схожість чи різниця влади президента республіки з владою, яку мали Аль Капоне або Ісус з Назарета»? Існують держави, що не мають влади (Ліван), або ж в яких реальною владою володіють недержавні структури (наприклад, сицилійська мафія, шийтська церква в Ірані, рух «Солідарність» у Польщі).

Узагальнюючи, можна сказати, що головним недоліком при такому підході є бажання зробити предметом дослідження таку форму соціальної організації людства, яка культурно й історично може виявитися більш випадковою, ніж видається на перший погляд. Чи не тому в багатьох західних країнах спостерігається зміна повноважень держави, з одного боку – на користь міжнародних та наднаціональних органів, з іншого – на користь децентралізованих органів влади або, інколи, професійних об'єднань.

2. Наука про владу

У наш час домінує тенденція співвіднести політичну науку з наукою про владу, оскільки держава є одним із засобів здійснення влади в суспільстві:

- ця концепція спирається на факт загального значення: навіть не знаючи типу держави, можна говорити, що будь-якому суспільству відомі такі явища, як панування, вплив, які зумовлені нерівномірним розподілом економічних, політичних чи символічних ресурсів;
- крім того, ця концепція дозволяє назвати серед цілей політичної науки чималий ряд інституцій, які знаходяться «на периферії» державної влади, хоч вони й сприяють регулюванню соціального порядку, – партії, профспілки, система символів, ідеологічні системи, громадська думка тощо.

На думку американського політолога Роберта Даля «політична система – це нескінченне переплетення стосунків між людьми, які передбачає значні заходи влади, домінування, авторитет». Така широка інтерпретація предмета політичної науки не беззаперечна. Дійсно, нелегко відрізнити, наприклад, «політичне» від «соціального»:

- або політична наука досліджує насамперед владні центри, безпосередньо або опосередковано пов'язані з виконанням функцій держави, тоді маємо справу з так званим «державознавським» підходом:

якщо ж політична наука поширюється на всі явища, пов'язані з владою, але тоді є ризик втратити з поля зору специфіку політики і зіткнутися з традиційними предметами загальної соціології (соціологія сім'ї, школи тощо).

Вона не обов'язково, щоб будь-які примусові соціальні стосунки автоматично кваліфікувалися як політичні, як тільки вони починають потребувати «значних заходів домінування». Адже не можна вважати як поняття суто політичне авторитет батька для дітей, вчитель для учнів, керівника підприємства для його працівників.

І в цьому питанні Макс Вебер пропонує непогану альтернативу, вважаючи, що політична влада:

користується «монополією законного примусу» на всій спільній території, а не замінює один чи кілька місцевих органів; призначена для мирного врегулювання розбіжностей «сузір'я інтересів», які можуть виявитися на всій спільній території.

3. Скромна наука

Важкі труднощі, які виникають на шляху визначення знань, що відносяться до політичної науки, спонукають до обережності та скромності: політологія повинна лишатися проблемною наукою: настирливе прагнення «побудувати предмет» може відвернути її від свого основного призначення – досліджувати численні проблеми, які виникають внаслідок поєднання різних інтересів у межах даної території; політологія повинна лишатися скромною та зважати на те, що теорії, які пояснюють різні явища і здаються добре обґрунтованими, можуть виявитися в підсумку лише більш-менш прийнятними щодо того чи іншого об'єкта, який характеризується особливою нестійкістю та мінливістю;

політологія повинна лишатися терпимою і визнавати за іншими науками (соціологією, етнологією, психологією, історією тощо) рівні можливості в поясненні проблем політики.

Слід додати також, що:

неможливо закріпити за політичною наукою певний предмет дослідження (держава, влада, панування, інтеграція і т. ін.), який не міг би вивчатися іншими;

показовим є той факт, що «політисти», які найбільше виступають за визначення меж своєї науки, як правило, ходять на «інтелектуальний ринок» за межами політичної науки (Фройд, Бурдьє);

- нерозумно постійно протиставляти «справжню науку «філософським маренням», оскільки поряд із політичною наукою досить місця і для практичної філософії.

Отже, політичній науці Франції слід було б більше працювати над проблемою, яку Фернан Бродель визначав як «знищення мистецтва між різними науками», тим більше що взаємопроникнення різних проблем як на національному, так і на міжнародному рівні говорить на користь наукового плюралізму.

Друкується за: Бодуен Жан. Вступ до політології. – К.: Основи, 1995. – 174 с.

Арон Р. Демократія і тоталітаризм

У термін «політика» вкладають багато понять. Говорять про політику внутрішню та зовнішню, про політику Рішельє і про політику в галузі виноробства чи буряківництва, часом безнадійно намагаючись віднайти хоч дещо спільне серед різноманітних значень терміна [...]. На наш погляд, у сум'яття можна внести хоч якусь логіку, зосередившись на трьох основних відмінностях, за уважного розгляду цілком обґрунтованих. Огюст Конт любив порівнювати різні значення одного й того самого слова і із зовнішньої строкатості виокремлювати його глибинне значення.

Перша відмінність пов'язана з тим, що словом «політика» перекладаються два англійських слова, в кожного з яких своє значення. І насправді, англійці говорять *policy* і *politics* – і те й інше французькою «політика».

Policy – концепція, програма дій, а то й сама дія однієї людини чи групи людей, уряду. Політика в галузі алкоголю, до прикладу, – це програма дій стосовно цієї проблеми, зокрема й проблеми залишків чи недостатньої кількості продукції, що виробляється. Говорячи про політику Рішельє, йдеться про його погляди на інтереси країни, цілі яких він прагнув, а також методи, якими він користувався. Отже, слово «політика» в його першому значенні – це програма, метод дій чи самі дії, здійснювані людиною чи групою осіб щодо якоїсь однієї проблеми чи сукупності проблем, що стоять перед суспільством.

У другому значенні слово «політика» (англійське *politics*) стосується тієї царини суспільного життя, де конкурують чи взаємоповодять одне одного різні політичні (у значенні *policy*) напрями. По

тична галузь – це сукупність, усередині якої борються індивіди чи групи, що мають власну політику, тобто свої цілі, свої інтереси, а чи й свій світогляд. [...]

Друга відмінність пояснюється тим, що одне й те саме слово характеризує одночасно дійсність і наше її усвідомлення. Про політику говорять, щоб позначити і конфлікт між партіями, і усвідомлення цього конфлікту. Така сама відмінність простежується і в слові

«історія», яке позначає чергування суспільств чи епох, і наше його пізнання. Політика – водночас і сфера стосунків у суспільстві, й наше її пізнання. [...]

Третя відмінність, найважливіша, випливає з того, що одне й те саме слово (політика) означає, з одного боку, особливий розділ соціальної сукупності, а з другого – саму цю сукупність, що розглядається з певної точки зору.

Соціологія політики займається певними інститутами, партіями, парламентами, адміністрацією в сучасних суспільствах. Ці інститути, можливо, являють собою деяку систему, але систему часткову або відміну від сім'ї, релігії, праці. Цей розділ соціальної сукупності має одну особливість: він визначає обрання тих, хто править усією спільнотою, а також спосіб реалізації влади. Інакше кажучи, це розділ частковий, впливи якого на ціле помітні відразу. [...]

Зв'язок між певним аспектом і соціальною сукупністю в цілому можна також подати так. Будь-яка взаємодія між людьми передбачає наявність влади; так ось, сутність політики полягає в способі втілення влади і у виборі правителів. Політика – головна характерна риса спільноти, бо вона передбачає умови будь-якої взаємодії між людьми.

Далі. Політика – це, насамперед, переклад грецького слова «поліс». По суті – те, що греки називали режимом полісу, тобто способом організації керівництва, диференційною ознакою організації всієї спільноти.

Якщо політика, по суті, суспільний лад чи спосіб його організації, то нам стають зрозумілими характерні відмінності як у вузькому, так і широкому значенні. Дійсно, у вузькому значенні слово політика – це особлива система, що визначає правителів і спосіб організації влади; але, водночас, це і спосіб взаємодії індивідів всередині кожної спільноти. [...]

Друкується за: Арон Раймон. *Демократія и тоталитаризм*. М.: Текст, 1993.— 303 с.

Мерріам Ч. Нові аспекти політики

[...] Можна підсумовувати досягнення в царині політичних сліджень, отримані за час популярності теорії природного права, та то приблизно за сто років, наступним чином:

1. Прагнення до порівняння різних типів політичних ідей, інститутів, процесів, до вивчення подібності та відмінності між ними.

2. Прагнення до більш глибокого аналізу економічних сил та їхнього відношення до політичного процесу, часом аж до економічної інтерпретації усіх політичних явищ.[...]

3. Прагнення до розгляду соціальних сил у їхньому зв'язку із політичними процесами. Часом це набуває форми соціальної інтерпретації всіх політичних фактів.

4. Прагнення до дослідження географічного доквілля і його вплив на політичні феномени і процеси.

5. Прагнення до більш глибокого вивчення маси фактів етнічного і біологічного характеру та їхнього відношення до політичних процесів.

6. Узяті разом, ці прагнення встановлюють інше відношення між політичними феноменами й усім їхнім доквіллям як соціальним, так і фізичним. Аналогічні дослідження були здійснені свого часу Бодені і Монтеस्क'є, проте вони були більш спрощеними порівняно з поперейдніми, більш детальними і сумнівними розробками.

7. Прагнення до вивчення походження політичних ідей та інститутів. Це спільний продукт історії і біології з притаманним визнанням важливості історичного зростання і розвитку в еволюційній теорії життя. Із середини ХХ ст. вона панує над усією політичною думкою.

8. Спільне прагнення поєднати дослідження з позицій доквілля (економічного, соціального, фізичного), взятого в цілому, з генетичним чи еволюційним підходом може реалізуватися в глибокій і суті революційній зміні політичного мислення. [...]

9. Прагнення до ширшого використання кількісного вимірювання політичних явищ. У деяких відношеннях вимірювання набувають форми статистики чи математичного аналізу політичних процесів. Найважливішим заходом, через який це вимірювання здійснюється,— перепис, що дав досліднику та аналітику величезну масу матеріалу. [...]

10. Політична психологія була передвістям, але не мала за цей час відповідного розвитку.

Усі ці тенденції, узяті разом, становлять найбільш важливі зміни в природі політичного мислення аж до сьогодення. Основні труднощі

в просуванні шляхом наукового вивчення управління полягають у наступному:

- 1) недостатній обсяг вичерпного набору даних про політичні явища з відповідною їх класифікацією та аналізом;
- 2) схильність до расового, класового, націоналістичного ухилу в інтерпретації досяжних даних;
- 3) нестача достатньо чітких стандартів вимірювання і точного знання про перебіг процесів.

Парадокс політики полягає в тому, що для збереження спільноти в боротьбі із внутрішніми та зовнішніми ворогами треба підтримувати в ній дисципліну; проте ця жорстка дисципліна руйнує ті життєві сили ініціативи, критицизму та реорганізації, без яких влада спільноти може бути втрачена. Повинна існувати цілковита відповідність до каталітичного зведення законів та норм, встановлених державою, в іншому випадку не вдасться уникнути анархії. Але всередині спільноти необхідний і розумний простір для свободи критики, заперечень, для протиполицій та винахідливості. Очевидно, що положення науки в цій ситуації досить складне через свідоме зіткнення між інтересом групи і наукою або через несвідоме ухилення від наукового дослідження.

2. Через відокремленість політичних явищ труднощі в установленні чітких каузальних зв'язків поміж ними. Знаючи про події, що відбуваються, ми виявляємо настільки багато почергових причин, що завжди можемо вказати на ту, яка безпосередньо їх спричинює. [...]

3. Труднощі у відокремленні особистості спостерігача від соціальної ситуації, частиною якої він є, і досягнення об'єктивного ставлення дослідника до явищ, які розглядаються. У цьому, можливо, лежить основний камінь спотикання в оцінці політичного процесу. Класи, раси й усі інші види спільнот висувають як зобов'язуючі принципи, які виявляються породженням їхніх власних інтересів і, можливо, несвідомо виходять із цих інтересів у процесі спільного використання. Так, політичне теоретизування значною мірою є, як виявляється зблизька, завуальованою певною мірою пропагандою певних інтересів. [...]

4. Труднощі опанування механізму чіткого виміру політичних феноменів. [...] Лише з розвитком сучасної статистики з'явилися певна чіткість і точність у політичному фактологічному матеріалі. [...]

5. Четверта складність полягає у відсутності того, що в природознавстві називається контрольованим експериментом. Фізик-дослідник висуває тимчасову гіпотезу, намагаючись по можливості переві-

рити її за допомогою експерименту, що відбувається під його керівництвом та контролем. Ці експерименти він може продовжувати доки не переконається в істинності чи хибності своєї гіпотези. Прот такі експерименти недоступні, очевидно, тим, хто вивчає політологію чи іншу суспільну науку.

[...] Напевне, ми стоїмо на порозі дуже важливих змін у масштабах та методах дослідження політики, а можливо, суспільних наук цілому. [...]

У чому не полягали б інші досягнення, два, як з'ясовується, не минучі. Одне стосується інтенсифікації досліджень, друге – посилення інтеграції наукових пошуків у царині політичних відносин. [...]

Друкується за: Мерріам Ч. Нові аспекти політики // Антологія світової політичної думки: У 5 т. – М., 1997. – Т. II. – С. 176–184.

Шмитт К. Понятие политического

Понятие государства предполагает понятие политического. Согласно сегодняшнему словоупотреблению, государство есть политический статус народа, организованного в территориальной замкнутости. Таково предварительное описание, а не определение понятия государства. Но здесь, где речь идет о сущности политического, это определение и не требуется. [...] Государство по смыслу самого слова и по своей исторической явленности есть особого рода состояние народа, именно такое состояние, которое в решающем случае оказывается наиболее важным, а потому в противоположность многим мыслимым индивидуальным и коллективным статусам это просто статус, статус как таковой. Большого первоначально не скажешь. Оба признака, входящие в это представление: статус и народ, – получают смысл лишь благодаря более широкому признаку, т. е. политическому, и если неправильно понимается сущность политического, они становятся непонятными.

Редко можно встретить ясное определение политического. По большей части слово это употребляется лишь негативным образом в противоположность другим понятиям в таких антитезах, как «политика и хозяйство», «политика и мораль», «политика и право», а на праве это опять-таки антитеза «политика и гражданское право» и т. д. [...] Государство тогда оказывается чем-то политическим, а политическое чем-то государственным, и этот круг в определениях явно неудовлетворителен.

В специальной юридической литературе имеется много такого рода описаний политического, которые, однако, коль скоро они не имеют политически-полемиического смысла, могут быть поняты, лишь исходя из практически-технического интереса в юридическом или административном разрешении единичных случаев. [...]

Такого рода определения, отвечающие потребностям правовой практики, ищут в сущности лишь практическое средство для отграничения различных фактических обстоятельств, выступающих внутри государства в его правовой практике, но целью этих определений не является общая дефиниция политического как такового. Поэтому они обходятся отсылками к государству или государственному, пока государство и государственные учреждения могут приниматься за нечто само собой разумеющееся и прочное. Понятны, а постольку и научно оправданны также и те общие определения понятия политического, которые не содержат в себе ничего, кроме отсылки к «государству», покуда государство действительно есть четкая, однозначно определенная величина и противостоит негосударственным и именно поэтому «неполитическим» группам и «неполитическим» вопросам, т. е. пока государство обладает монополией на политическое. [...]

Напротив, приравнивание «государственного к политическому» становится неправильным и начинает вводить в заблуждение, чем больше государство и общество начинают пронизывать друг друга; все вопросы, прежде бывшие государственными, становятся общественными, и наоборот: все дела, прежде бывшие «лишь» общественными, становятся государственными, как это необходимым образом происходит при демократически организованном общественном устройстве. Тогда области, прежде «нейтральные» – религия, культура, образование, хозяйство, – перестают быть «нейтральными» (в смысле негосударственными и неполитическими). В качестве полемиического контрпонятия против таких нейтрализаций и деполитизации важных предметных областей выступает тотальное государство всеобщности государства и общества, не безучастное ни к какой предметной области, потенциально всякую предметную область захватывающее. Вследствие этого в нем все, по меньшей мере возможным образом, политично, и отсылка к государству более не в состоянии обосновать специфический различительный признак «политического». [...]

Определить понятие политического можно, лишь обнаружив и установив специфически политические категории. Ведь политическое имеет свои собственные критерии, начинающие своеобразно дей-

ствовать в противоположность различным, относительно самостоятельным предметным областям человеческого мышления и действия, в особенности в противоположность моральному, эстетическому, экономическому. Поэтому политическое должно заключаться в собственных последних различениях, к которым может быть сведено все в специфическом смысле политическое действие. Соглашаясь, что в области морального последние различения суть «добро» и «зло»; в эстетическом – «прекрасное» и «безобразное»; в экономическом – «полезное» и «вредное» или, например, «рентабельное» и «нерентабельное». Вопрос тогда состоит в том, имеется ли так же особое, иным различениям, правда, не однородное и не аналогичное от них все-таки независимое, самостоятельное и как таковое уже очевидное различие как простой критерий политического и в чем это различие состоит.

Специфически политическое различие, к которому можно свести политические действия и мотивы, – это различие друга и врага. Оно дает определение понятия через критерий, а не через исчерпывающую дефиницию или сообщение его содержания. Поскольку это различие невыводимо из иных критериев, такое различие применительно к политическому аналогично относительно самостоятельным критериям других противоположностей: доброму и злому, в моральном, прекрасному и безобразному в эстетическом и т. д. В всяком случае оно самостоятельно не в том смысле, что здесь есть по-настоящему новая предметная область, но в том, что его нельзя ни обосновать посредством какой-либо одной из иных указанных противоположностей или же ряда их, ни свести к ним. Если противоположность доброго и злого просто, без дальнейших оговорок не тождественна противоположности прекрасного и безобразного или полезного и вредного и ее непозволительно непосредственно редуцировать к таковому, то тем более непозволительно спутывать или смешивать с одной из этих противоположностей противоположность друга и врага. Смысл различия друга и врага состоит в том, чтобы обозначить высшую степень интенсивности соединения или разделения, ассоциации или диссоциации; это различие может существовать теоретически и практически независимо от того, используются ли одновременно все эти моральные, эстетические, экономические или иные различия. Не нужно, чтобы политический враг был морально зол, не нужно, чтобы он был эстетически безобразен, не должен он непременно оказаться хозяйственным конкурентом, а может быть, даже окажется и выгодно вести с ним дела. Он есть именно иной, чужой

и сия существа его довольно и того, что он в особенно интенсивном смысле есть нечто иное и чуждое, так что в экстремальном случае возможны конфликты с ним, которые не могут быть разрешены ни принятием заранее установлением всеобщих норм, ни приговором «непричастного» и потому «беспристрастного» третьего.

Возможность правильного познания и понимания, а тем самым и полномочное участие в обсуждении и произнесении суждения даются здесь именно и только экзистенциальным участием и причастностью. Экстремальный конфликтный случай могут уладить между собой лишь сами участники; лишь самостоятельно может каждый из них решить, означает ли в данном конкретном случае инобытие чувств и отрицание его собственного рода существования, и потому оно (инобытие чужого) отражается или побеждается, дабы сохранен был свой собственный, бытийственный род жизни. В психологической реальности легко напрашивается трактовка врага как злого и безобразного, ибо всякое различие и разделение на группы, а более всего, конечно, политическое как самое сильное и самое интенсивное из них привлекает для поддержки все пригодные для этого различения. Это ничего не меняет в самостоятельности таких противоположностей. А отсюда следует и обратное: морально злое, эстетически безобразное или экономически вредное от этого еще не оказываются врагом; морально доброе, эстетически прекрасное и экономически полезное еще не становятся другом в специфическом, т. е. политическом, смысле слова. Бытийственная предметность и самостоятельность политического проявляются уже в этой возможности отделить такого рода специфическую противоположность, как «друг – враг», от других различений и понимать ее как нечто самостоятельное. [...]

Понятия «друг» и «враг» следует брать в их конкретном, экзистенциальном смысле, а не как метафоры или символы; к ним не должны подмешиваться, их не должны ослаблять экономические, моральные и иные представления, и менее всего следует понимать их психологически, в частно-индивидуалистическом смысле, как выражение частных чувств и тенденций. «Друг» и «враг» – противоположности не нормативные и не «чисто духовные». Либерализм, для которого типична дилемма «дух – экономика», попытался растворить врага со стороны торгово-деловой в конкуренте, а со стороны духовной в дискутирующем оппоненте. Конечно, в сфере экономического врагов нет, а есть лишь конкуренты; в мире, полностью морализованном и этатизированном, быть может, уже остались только дискутирующие оппоненты. Все равно, считают ли это предосудительным или

нет, усматривают ли атавистический остаток варварских времен в том, что народы реально подразделяются на группы друзей и врагов или есть надежда, что однажды это различие исчезнет с лица земли, а также независимо от того, хорошо ли и правильно ли (по соображениям воспитательным) выдумывать, будто врагов вообще больше нет, — все это здесь во внимание не принимается. Здесь речь идет не о фикциях и нормативной значимости, но о бытийственной действительности и реальной возможности этого различения. Можно разделять или не разделять эти надежды и воспитательные устремления, то, что народы группируются по противоположности «друг — враг», что эта противоположность и сегодня действительна и дана как реальная возможность каждому политически существующему народу — это разумным образом отрицать невозможно.

Итак, враг не конкурент и не противник в общем смысле. Враг также и не частный противник, ненавидимый в силу чувства антипатии. Враг, по меньшей мере эвентуально, т. е. по реальной возможности, — это только борющаяся совокупность людей, противостоящая точно такой же совокупности. Враг есть только публичный враг, ибо все, что соотнесено с такой совокупностью людей, в особенности с целым народом, становится поэтому публичным. [...] Врага в политическом смысле не требуется лично ненавидеть, и лишь в сфере приватного имеет смысл любить «врага своего», т. е. своего противника [...]

Политическая противоположность — это противоположность самая интенсивная, самая крайняя, и всякая конкретная противоположность есть противоположность политическая тем более, чем больше она приближается к крайней точке, разделению на группы «друг — враг». Внутри государства как организованного политического единства, которое как целое принимает для себя решение о друге и враге, наряду с первичными политическими решениями и под защитой принятого решения возникают многочисленные вторичные понятия о «политическом». Сначала это происходит при помощи рассмотренного в разделе первом отождествления политического с государственным. Результатом такого отождествления оказывается например, противопоставление «государственно-политической» позиции партийно-политической или же возможность говорить о политике в сфере религии, о школьной политике, коммунальной политике, социальной политике и т. д. самого государства. Но и здесь для понятия политического конститутивны противоположность и антагонизм внутри государства (разумеется, релятивированные суще-

определением государства как охватывающего все противоположности (политического единства). Наконец, развиваются еще более ослабленные и искаженные до паразитарности и карикатурности виды «политики», в которых от изначального разделения на группы «друг – враг» остается уже лишь какой-то антагонистический момент, находящий свое выражение во всякого рода тактике и практике, конкуренции и интригах и характеризующий как «политику» самые диковинные геополитики и манипуляции. Но вот то, что отсылка к конкретной противоположности содержит в себе существо политических отношений, утрачено в обиходном словоупотреблении даже там, где уже полностью потеряно сознание «серьезного оборота дел».

Повседневным образом это позволяют видеть два легко фиксируемых феномена. Во-первых, все политические понятия, представления и слова имеют полемический смысл; они предполагают конкретную противоположность, привязаны к конкретной ситуации, последнее из которых есть (находящее выражение в войне или революции) разделение на группы «друг – враг», и они становятся пустой и безразличной абстракцией, если эта ситуация исчезает. Такие слова, как «ударство», «республика», «общество», «класс» и, далее, «суверенитет», «правовое государство», «абсолютизм», «диктатура», «план», «нейтральное государство» или «тотальное государство» и т. д., непонятны, если неизвестно, кто конкретно должен быть поражен, побежден, подвергнут отрицанию и опровергнут посредством именно такого слова. Преимущественно полемический характер имеет и употребление в речи самого слова «политический», все равно, выставляют ли противника в качестве «неполитического» (т. е. того, кто оторван от жизни, упускает конкретное) или же, напротив, стремятся дисквалифицировать его, донести на него как на «политического», чтобы возвыситься над ним в своей «неполитичности» («неполитическое» здесь имеет смысл чисто делового, чисто научного, чисто морального, чисто юридического, чисто эстетического, чисто экономического или любых оснований полемической чистоты). Во-вторых, способ выражения, бытующий в актуальной внутrigосударственной полемике, часто отождествляет ныне «политическое» с «партийно-политическим»; неизбежная «необъективность» всех политических решений, являющаяся лишь отражением имманентного всякому политическому поведению различия «друг – враг», находит затем выражение в том, как убоги формы, как узки горизонты партийной политики, когда речь идет о замещении должностей, о прибыльных местечках; вырастающее отсюда требование «деполитизации» означает лишь

преодоление партийно-политического и т. д. Приравнивание политического к партийно-политическому возможно, если теряет силу идея охватывающего, релятивирующего все внутривнутриполитические партии и их противоположности политического единства («государства»), вследствие этого внутривнутригосударственные противоположности обретают большую интенсивность, чем общая внешнеполитическая противоположность другому государству. Если партийно-политические противоположности внутри государства без остатка исчерпывают собой противоположности политические, то тем самым достигается высший предел «внутриполитического» ряда, т. е. внутривнутригосударственное, а не внешнегосударственное разделение на группы «друг – враг» имеет решающее значение для вооруженного противостояния. Реальная возможность борьбы, которая должна всегда наличествовать, дабы речь могла вестись о политике, при такого рода «примате внутривнутриполитики» относится, следовательно, уже не к войне между организованными единствами народов (государствами или империями), но к войне гражданской.

Ибо понятие «враг» предполагает лежащую в области реально возможной эвентуальности борьбы. Тут надо отрешиться от всех случайных подверженных историческому развитию изменений в технике ведения войны и изготовления оружия. Война есть вооруженная борьба между организованными политическими единствами, гражданская война – вооруженная борьба внутри некоторого (становящегося, однако, в силу этого проблематическим) организованного единства. Существенно в понятии оружия то, что речь идет о средстве физического убийства людей. Так же, как и слово «враг», слово «борьба» следует здесь понимать в смысле бытийственной изначальности. Оно означает не конкуренцию, не чисто духовную борьбу-дискуссию, не символическое борец, некоторым образом всегда совершаемое каждым человеком, ибо ведь и вся человеческая жизнь есть борьба и всякий человек – борец. Понятия «друг», «враг» и «борьба» своей реальной смысл получают благодаря тому, что они в особенности соотношены и сохраняют особую связь с реальной возможностью физического убийства. Война следует из вражды, ибо эта последняя есть бытийственное отрицание чужого бытия. Война есть только крайняя реализация вражды. Ей не нужно быть чем-то повседневным, чем-то нормальным, но ее и не надо воспринимать как нечто идеальное или желательное, а скорее, она должна оставаться в наличии как реальная возможность, откуда смысл имеет понятие врага.

Итак, дело отнюдь не обстоит таким образом, словно бы политическое бытие – это не что иное, как кровавая война, а всякое политическое действие – это действие военное и боевое, словно бы всякий народ непрерывно и постоянно был относительно всякого иного народа поставлен перед альтернативой «друг или враг», а политически правильным не могло бы быть именно избежание войны. Даваемая здесь дефиниция политического не является ни беллицистской, или империалистической, ни империалистической, ни пацифистской. Она не является также попыткой выставить в качестве социального идеала идеальную войну или удачную революцию, ибо ни война, ни революция не суть ни нечто социальное, ни нечто идеальное. [...]

Поэтому «друг – враг» как критерий различения тоже отнюдь не означает, что определенный народ вечно должен быть другом или врагом определенного другого народа или что нейтральность невозможна или не могла бы иметь политического смысла. Только понятие нейтральности, как и всякое политическое понятие, тоже в конечном счете предполагает реальную возможность разделения на группы «друг – враг», а если бы на земле оставался только нейтралитет, то самым самым конец пришел бы не только войне, но и нейтралитету как таковому, равно как и всякой политике, в том числе и политике по избежанию войны, которая кончается, как только реальная возможность борьбы отпадает. Главное значение здесь имеет лишь возможность этого решающего случая, действительной борьбы, и решение о том, имеет ли место этот случай или нет.

Исключительность этого случая не отрицает его определяющего характера, но лишь она обосновывает его. Если войны сегодня не столь многочисленны и повседневы, как прежде, то они все-таки настолько же или, быть может, еще больше прибавили в одолевающей силе, насколько убавили в частоте и обыденности. Случай войны и сегодня – «серьезный оборот дел». Можно сказать, что здесь, как и в других случаях, исключение имеет особое значение, играет решающую роль и обнажает самую суть вещей. Ибо лишь в действительной борьбе сказываются крайние последствия политического разделения на группы друзей и врагов. От этой чрезвычайной возможности жизнь нашей получает свое специфически политическое напряжение.

Мир, в котором была бы полностью устранена и исчезла бы возможность такой борьбы, окончательно умиротворенный земной шар, был бы миром без различия друга и врага и вследствие этого миром без политики. В нем, быть может, имелись бы множество весьма интересных противоположностей и контрастов, всякого рода конкурен-

ция и интриги, но не имела бы смысла никакая противоположность на основании которой от людей могло бы требоваться самопожертвование и им давались бы полномочия проливать кровь и убивать других людей. И тут для определения понятия «политическое» тоже не важно, желателен ли такого рода мир без политики как идеальное состояние. Феномен «политическое» можно понять лишь через отнесение к реальной возможности разделения на группы друзей и врагов, все равно, что отсюда следует для религиозной, морально-эстетической, экономической оценки политического.

Война как самое крайнее политическое средство вскрывает лежащую в основе всякого политического представления возможность этого различения друга и врага и потому имеет смысл лишь до тех пор, пока это представление реально наличествует или по меньшей мере реально возможно в человечестве. Напротив, война, которую ведут по «чисто» религиозным, «чисто» моральным, «чисто» юридическим или «чисто» экономическим мотивам, была бы противна смыслу. Из специфических противоположностей этих областей человеческой жизни невозможно вывести разделение по группам друзей и врагов, а потому и какую-либо войну тоже. Войне не нужно быть ни чем-то благоспасительным, ни чем-то морально добрым, ни чем-то рентабельным; ныне она, вероятно, ничем из этого не является. Это простой вывод по большей части затуманивается тем, что религиозные, моральные и другие противоположности усиливаются до степени политических и могут вызывать образование боевых групп друзей или врагов, которое имеет определяющее значение. Но если дело доходит до разделения на такие боевые группы, то главная противоположность больше уже не является чисто религиозной, моральной или экономической, она является противоположностью политической. Вопрос затем состоит всегда только в том, наличествует ли такое разделение на группы друзей и врагов как реальная возможность или как действительность или же его нет независимо от того, какие человеческие мотивы оказались столь сильны, чтобы его вызвать.

Ничто не может избежать неумолимых следствий политического. Если бы враждебность пацифистов войне стала столь сильна, что смогла бы вовлечь их в войну против непацифистов, в некую войну против войны, то тем самым было бы доказано, что она имеет действительно политическую силу, ибо крепка настолько, чтобы группировать людей как друзей и врагов. Если воля воспрепятствовать войне столь сильна, что ей не страшна больше сама война, то, значит, она стала именно политическим мотивом, т. е. она утверждает, пусть

... лишь как вероятную возможность, войну и даже смысл вой-
ны. В настоящее время это кажется самым перспективным способом
преодоления войны. Война тогда разыгрывается в форме «последней
окончательной войны человечества». Такие войны – это войны по не-
возможности, особенно интенсивные и бесчеловечные, ибо они, вы-
ходя за пределы политического, должны одновременно умалить врага
в категориях моральных и иных и делать его бесчеловечным чудови-
щем, которое должно быть не только отогнано, но и окончательно
ничтожено, т. е. не является более только подлежащим водворению
в свои пределы врагом. Но в возможности таких войн осо-
бенно существенно сказывается то, что сегодня война как возможность
еще вполне реальна, а только об этом и идет речь при различении
друга и врага и познании политического. [...]

Всякая противоположность – религиозная, моральная, экономи-
ческая или этническая – превращается в противоположность поли-
тической, если она достаточно сильна для того, чтобы эффективно
разделять людей на группы друзей и врагов. Политическое заключе-
но не в самой борьбе, которая опять-таки имеет свои собственные
технические, психологические и военные законы, но, как сказано, в
определяемом этой реальной возможностью поведении, в ясном по-
нимании определяемой ею собственной ситуации и в задаче правильно
различать друга и врага. Религиозное сообщество, которое как тако-
вое ведет войны, будь то против членов другого религиозного сообще-
ства, будь то иные, есть – помимо того, что оно является сообществом
религиозным – некое политическое единство. Оно является полити-
ческой величиной даже тогда, когда лишь в негативном смысле имеет
возможность влиять на этот чрезвычайно важный процесс, когда в
последствии препятствовать войнам путем запрета для своих членов, т.
е. решающим образом отрицать качества врага за противником. То же
самое относится к базирующемуся на экономическом фундаменте об-
единению людей, например промышленному концерну или профсо-
юзу. Как же и «класс» в марксистском смысле слова перестает быть
только чисто экономическим и становится величиной политической,
если достигает этой критической точки, т. е. принимает всерьез клас-
совую «борьбу», рассматривает классового противника как действи-
тельного врага и борется против него, будь то как государство про-
ти государства, будь то внутри государства, в гражданской войне.
Когда действительная борьба необходимым образом разыгрывается
уже не по экономическим законам, но наряду с методами борьбы в уз-
ком, техническом смысле имеет свою политическую необходимость

и ориентацию, коалиции, компромиссы и т. д. Если внутри некоего государства пролетариат добивается для себя политической власти, то возникает именно пролетарское государство, которое является политическим образованием в не меньшей мере, чем национальное государство, государство священников, торговцев или солдат, государство чиновников или какая-либо иная категория политической общности. Если по противоположности пролетариев и буржуа удастся разделить на группы друзей и врагов все человечество в государствах пролетариев и государствах капиталистов, а все иные разделения на группы друзей и врагов тут исчезнут, то явит себя вся та реальность политического, какую обретают все эти первоначально якобы чисто экономические понятия. Если политической мощи класса или иной группы внутри некоторого народа хватает лишь на то, чтобы воспрепятствовать всякой войне, какую следовало бы вести вовне, но неспособности или воли самим взять государственную власть, самостоятельно различать друга и врага и в случае необходимости вести войну, тогда политическое единство разрушено.

Политическое может извлекать свою силу из различных сфер человеческой жизни, из религиозных, экономических, моральных и иных противоположностей; политическое не означает никакой собственной предметной области, но только степень интенсивности ассоциации или диссоциации людей, мотивы которых могут быть религиозными, национальными (в этническом или в культурном смысле), хозяйственными или же мотивами иного рода, и в разные периоды они влекут за собой разные соединения и разъединения. Реальное разделение на группы друзей и врагов бытийственно столь сильно и имеет столь определяющее значение, что неполитическая противоположность в тот самый момент, когда она вызывает такое группирование, отодвигает на задний план свои предшествующие критерии и мотивы: «чисто» религиозные, «чисто» хозяйственные, «чисто» культурные – и оказывается в подчинении у совершенно новых своеобразных и с точки зрения этого исходного пункта, т. е. «чисто» религиозного, «чисто» хозяйственного или иного, часто весьма непоследовательных и «иррациональных» условий и выводов отныне уже политической ситуации. Во всяком случае группирование, ориентирующееся на серьезный оборот дел, является политическим всегда. И потому оно всегда есть наиважнейшее разделение людей на группы. И потому и политическое единство, если оно вообще наличествует, есть наиважнейшее «суверенное» единство в том смысле, что по самому понятию именно ему всегда необходимым образом должно принадле-

...решение относительно самого важного случая, даже если он незначительный.

Здесь весьма уместно слово «суверенитет», равно как и слово «единство». Оба они отнюдь не означают, что каждая частность существования всякого человека, принадлежащего к некоему политическому единству, должна была бы определяться исходя из политического и находиться под его командованием или же что некая нейтралистская система должна была бы уничтожить всякую иную организацию или организацию. Может быть так, что хозяйственные соображения оказывают сильнее всего, что желает правительство якобы экономически нейтрального государства; в религиозных убеждениях власть якобы профессионально нейтрального государства равным образом легко обнаруживает свои пределы. Речь же всегда идет о случае конфликта. Если противодействующие хозяйственные, культурные или религиозные силы столь могущественны, что принимают решение о серьезном обороте дел исходя из своих специфических критериев, то именно тут они и стали новой субстанцией политического единства. Если они недостаточно могущественны, чтобы предотвратить войну, решение о которой принято вопреки их интересам и принципам, то обнаруживается, что критической точки политического они не достигли. Если они достаточно могущественны, чтобы предотвратить войну, фактически их государственному руководству, но противоречащую их интересам или принципам, однако недостаточно могущественны, чтобы самостоятельно, по своим критериям и по своему решению напечатать войну, то в этом случае никакой единой политической величины и наличия больше нет. Как бы то ни было, вследствие ориентации на возможность серьезного оборота дел, т. е. действительной борьбы против действительного врага, политическое единство необходимо либо является главенствующим для разделения на группы друзей или врагов единством и в этом (а не в каком-либо абсолютистском) смысле оказывается суверенным, либо же его вообще нет. [...]

Государству как сущностно политическому единству принадлежит реальная возможность в некоем данном случае в силу собственного решения определить врага и бороться с врагом. Какими техническими средствами ведется борьба, какая существует организация войска, сколь велики виды на победу в войне, здесь безразлично, откуда политически единый народ готов бороться за свое существование и свою независимость, причем он в силу собственного решения определяет, в чем состоит его независимость и свобода. Развитие военной техники ведет, кажется, к тому, что остаются еще, может быть,

лишь немногие государства, промышленная мощь которых позволяет им вести войну, в то время как малые и более слабые государства добровольно или вынужденно отказываются от права войны и мира если им не удастся посредством правильной политики заключения союзов сохранить свою самостоятельность. Это развитие отнюдь не доказывает, что война, государство и политика вообще закончились. Каждое из многочисленных изменений и переворотов в человеческой истории и развитии порождало новые формы и новые измерения политического разделения на группы, уничтожало существовавшие ранее политические образования, вызывало войны внешние и войны гражданские и то умножало, то уменьшало число организованных политических единств.

Государство как наиважнейшее политическое единство сконцентрировало у себя невероятные полномочия: возможность вести войну и тем самым открыто распоряжаться жизнью людей. Ибо право войны и мира содержит в себе такое полномочие; оно означает двойную возможность: возможность требовать от тех, кто принадлежит к собственному народу, готовности к смерти и готовности к убийству и возможность убивать людей, стоящих на стороне врага. Но эффективный производимый нормальным государством, состоит прежде всего в том, чтобы ввести полное умиротворение внутри государства и принадлежащей ему территории, установить «спокойствие, безопасность и порядок» и тем самым создать нормальную ситуацию, являющуюся предпосылкой того, что правовые нормы вообще могут быть значимы, ибо всякая норма предполагает нормальную ситуацию и никакая норма не может быть значима в совершенно ненормальной применительно к ней ситуации.

В критических ситуациях эта необходимость внутригосударственного умиротворения ведет к тому, что государство как политическое единство совершенно самовластно, покуда оно существует, определяет и «внутреннего врага». [...] Это в зависимости от поведения того, кто объявлен врагом, является знаком гражданской войны, т. е. разрушения государства как некоего в себе умиротворенного, территориально в себе замкнутого и непроницаемого для чужих, организованного политического единства. Через гражданскую войну решается затем дальнейшая судьба этого единства. К конституционному, гражданскому, правовому государству это относится в не меньшей степени, чем к любому другому государству, а пожалуй даже считается тут еще более несомненным, несмотря на все ограничения, налагаемые конституционным законом на государство. [...]

В экономически функционирующем обществе достаточно трудно, чтобы выставить за пределы своего кругооборота и ненадлежащим, «мирным» образом обезвредить побежденного, несправедливого в экономической конкуренции или даже «нарушителя спокойствия», говоря конкретно, уморить его голодом, если он не поддается добровольно; в чисто культурной, или цивилизационной, или общественной системе не будет недостатка в «социальных показателях», чтобы избавить себя от нежелательных угроз или нежелательного прироста. Но никакая программа, никакой идеал, никакая норма и никакая целесообразность не присвоит права распоряжения физической жизнью других людей. Всерьез требовать от людей, чтобы они убивали людей и были готовы умирать, дабы процветали торговля и промышленность выживших или росла потребительская способность их внуков, – жестоко и безумно. Проклинать войну как человеческое зло, а затем требовать от людей, чтобы они вели войну и на войне убивали и давали себя убивать, чтобы «никогда снова не было войны», – это явный обман. Война, готовность борющихся людей к смерти, физическое убийство других людей, стоящих на стороне врага, в отсутствие этого нет никакого нормативного смысла, но только смысл эмпирический, и именно в реальности ситуации действительной войны против действительного врага, а не в каких-то идеалах, программах или совокупностях норм. Нет никакой рациональной цели, никакой сколь бы то ни было правильной нормы, никакой сколь бы то ни было образцовой программы, никакого сколь бы то ни было прекрасного социального идеала, никакой легитимности или легальности, которые бы могли оправдать, что люди за это взаимно убивают или другого. [...]

Конструкции, содержащие требование справедливой войны, обычно служат опять-таки какой-либо политической цели. Требовать от образованного политического единства народа, чтобы он вел войны только на справедливом основании, есть именно либо нечто само собою разумеющееся, если это значит, что война должна вестись только против действительного врага, либо же за этим скрывается политическое устремление подsunуть распоряжение в другие руки и найти какие-то нормы справедливости, о содержании и применении которых в крайнем случае будет решать не само государство, но некий иной, третий, который, таким образом, будет определять, кто есть враг. Поскольку народ существует в сфере политического, он должен – хотя бы и только в крайнем случае (но о том, имеет ли место крайний случай, решает он сам, самостоятельно) – определять различие друга и врага

га. В этом состоит существо его политической экзистенции. Если него больше нет способности или воли к этому различению, он прекращает политически существовать. Если он позволяет, чтобы кто-то чужой предписывал ему, кто есть его враг и против кого ему можно бороться, а против кого нет, он больше уже не является политически свободным народом и подчинен иной политической системе или включен в нее. Смысл войны состоит не в том, что она ведется за идеалы или правовые нормы, но в том, что ведется она против действительного врага. Все замутнения этой категории «друг – враг» объясняются смешением с какими-либо абстракциями или нормами. [...]

Если часть народа объявляет, что у нее врагов больше нет, то тем самым в силу положения дел она ставит себя на сторону врагов и помогает им, но различение друга и врага тем самым отнюдь не устранено. Если граждане некоего государства заявляют, что лично у них врагов нет, то это не имеет отношения к вопросу, ибо у частного человека нет политических врагов; такими заявлениями он в лучшем случае хочет сказать, что он желал бы выйти из той политической совокупности, к которой он принадлежит по своему тут-бытию, и отныне жить лишь как частное лицо. Далее, было бы заблуждением верить, что один отдельный народ мог бы, объявив дружбу всему миру или же посредством того, что он добровольно разоружится, устранить различие друга и врага. Таким образом мир не деполитизируется и не переводится в состояние чистой моральности, чистого права или чистой хозяйственности. Если некий народ страшится трудов и опасностей политической экзистенции, то найдется именно некий иной народ, который примет на себя эти труды, взяв на себя его «защиту против внешних врагов» и тем самым политическое господство; покровитель определяет затем врага в силу извечной взаимосвязи защиты повиновения. [...]

Из категориального признака политического следует плюрализм мира государств. Политическое единство предполагает реальную возможность врага, а тем самым и другое, сосуществующее политическое единство. Поэтому на Земле, пока вообще существует государство, есть много государств и не может быть обнимающего всю Землю и все человечество мирового «государства». Политический мир – это не универсум, а плюриверсум. [...] Политическое единство по своему существу не может быть универсальным, охватывающим все человечество и весь мир единством. Если различные народы, религии, классы и другие группы обитающих на Земле людей окажутся в целом объединены таким образом, что борьба между ними стане

невозможной и невозможной, то и гражданская война внутри охватываемой псю Землю империи даже как нечто возможное никогда уже не будет фактически приниматься в расчет, т. е. различие друга и врага прекратится даже в смысле чистой эвентуальности, тогда будут свободны от политики мировоззрение, культура, цивилизация, догматы, мораль, право, искусство, беседы и т. д., но не будет ни политики, ни государства. Наступит ли, и если да, то когда, такое состояние на Земле и в человечестве, я не знаю. Но пока его нет. Предположить его существующим было бы бесчестной фикцией. И весьма порочным заблуждением было бы мнение, что ныне (поскольку война между великими державами легко перерастает в мировую войну) окончание войны должно представлять собой мир во всем мире в том самом идиллическом состоянии полной и окончательной деполитизации.

Человечество как таковое не может вести никакой войны, ибо у него нет никакого врага, по меньшей мере на этой планете. Понятие «человечество» исключает понятие «враг», ибо и враг не перестает быть человечеством, и тут нет никакого специфического различия. То, что войны ведутся во имя человечества, не есть опровержение этой простой истины, но имеет лишь особенно ярко выраженный политический смысл. Если государство во имя человечества борется со своим политическим врагом, то это не война человечества, но война, для которой определенное государство пытается в противоположность своему военному противнику оккупировать универсальное понятие, чтобы идентифицировать себя с ним (за счет противника), подобно тому как можно злоупотребить понятиями «мир», «справедливость», «прогресс», «цивилизация», чтобы истребовать их для себя и отказать в них врагу. «Человечество» – особенно пригодный идеологический инструмент империалистических экспансий и в своей этически-гуманитарной форме это специфическое средство экономического империализма. [...]

Напрашивается, однако, вопрос, каким людям достанется та чудовищная власть, которая сопряжена со всемирной хозяйственной и технической централизацией. [...] Ответить на него можно оптимистическими или пессимистическими предположениями, которые в конечном счете сводятся к некоторому антропологическому исповеданию веры. [...]

Все теории государства и политические идеи можно испытать в отношении их антропологии и затем подразделить в зависимости от того, предполагается ли в них, сознательно или бессознательно, «по

природе злой» или «по природе добрый» человек. Различение имеет совершенно обобщенный характер, его не надо брать в специальном моральном или этическом смысле. Решающим здесь является проблематическое или непроблематическое понимание человека как предпосылки всех дальнейших политических расчетов, ответ на вопрос является ли человек существом «опасным» или безопасным, рискованным или безвредным, нерискованным. [...]

Что к этим формулам можно свести в особенности противоположность так называемых авторитарных и анархистских теорий, это я показывал неоднократно. Часть теорий и конструкций, которые таким образом предполагают, что человек «хорош», либерально и полемическим образом направлены против вмешательства государства не будучи в собственном смысле слова анархическими. Когда речь идет об открытом анархизме, то уже совершенно ясно, насколько тесно связана вера в «естественную доброту» с радикальным отрицанием государства, одно следует из другого и взаимно подкрепляется. Напротив, для либерала доброта человека не более чем аргумент, помощью которого государство ставится на службу «обществу»; таким образом, это означает только, что «общество» имеет свой порядок в себе самом, а государство есть лишь его недоверчиво контролируемый, скованный жестко определенными границами подданный. [...] Враждебный государству радикализм возрастает в той же мере, в какой растет вера в радикальное добро человеческой природы. Буржуазный либерализм никогда не был радикален в политическом смысле. Но само собой разумеется, что его отрицание государства и политического, его нейтрализации, деполитизации и декларации свободы равным образом имеют политический смысл и в определенной ситуации полемически направляются против определенного государства и его политической власти. Только это, собственно, и есть теория государства и не политическая идея. Правда, либерализм не подверг государство радикальному отрицанию, но, с другой стороны, и не обнаружил никакой позитивной теории государства и никакой собственной государственной реформы, но только попытался связать политическое исходя из этического и подчинить его экономическому; он создал учение о разделении и взаимном уравновешении «властей», т. е. систему помех и контроля государства, которую нельзя охарактеризовать как теорию государства или как политический конструктивный принцип.

Соответственно сохраняет свою силу то примечательное и весьма беспокоящее многих утверждение, что во всех политических теориях

предполагается, что человек – «злое» существо, т. е. он никоим образом не рассматривается как непроблематический, но считается «злым» и динамичным. [...]

Поскольку же сфера политического в конечном счете определяется возможностью врага, то и политические представления не могут в принципе брать за исходный пункт антропологический «оптимизм». Иначе вместе с возможностью врага они бы отрицали и всякие специфически политические следствия. [...]

Либерализмом последнего столетия все политические представления были своеобразно и систематически изменены и денатурированы. В качестве исторической реальности либерализм столь же избег политического, как и любое значительное историческое движение, и даже его нейтрализация и деполитизация, касающаяся образования, хозяйства и т. д., имеют политический смысл. Либералы всех стран вели политику, как и другие люди, и вступали в коалиции также и с нелиберальными элементами и идеями, оказываясь национальными либералами, социал-либералами, свободно-консервативными, католическими либералами и т. д. В особенности же они связали себя исключительно нелиберальными, по существу своему политическими и даже ведущими к тотальному государству силами демократии. Вопрос, однако, состоит в том, можно ли из чистого и последовательно понятого индивидуалистического либерализма получить специфически политическую идею. На это следует ответить: нет. Ибо отрицание политического, которое содержится во всяком последовательном индивидуализме, может быть, и приводит к политической практике недоверия всем мыслимым политическим силам и формам государства, но никогда не дает подлинно позитивной теории государства и политики. И вследствие этого имеется либеральная политика как идеологическая противоположность государственным, церковным или иным ограничениям индивидуальной свободы, торговая политика, церковная и школьная политика, культурная политика, но нет просто либеральной политики, а всегда лишь либеральная критика политики [...]

Что хозяйственные противоположности стали политическими и что могло возникнуть понятие «хозяйственная властная позиция», только показывает, что точка политического может быть достигнута исходя из хозяйства, как и всякой предметной области. [...] Экономически фундированный империализм, конечно, попытается ввести на Земле такое состояние, в котором он сможет беспрепятственно применять свои хозяйственные средства власти: эмбарго на креди-

ты, эмбарго на сырье, разрушение чужой валюты и т. д. – и сможет обходиться этими средствами. Он будет считать «внеэкономическим насилием», если народ или иная группа людей попытается избежать действия этих «мирных» методов. [...] Наконец, в его распоряжении еще имеются технические средства для насильственного физического убийства – технически совершенное современное оружие, которое с применением капитала и интеллекта делается столь неслыханно пригодным, чтобы в случае необходимости его действительно можно было использовать. Для приложения таких средств образуется, конечно, новый, по существу своему пацифистский словарь, которому больше неизвестна война, но ведомы лишь экзекуции, санкции, карательные экспедиции, умиротворение, защита договоров, международная полиция, мероприятия по обеспечению мира. Противник больше не зовется врагом, но вместо этого он оказывается нарушителем мира и как таковой объявляется война, ведущаяся для сохранения или расширения экономических властных позиций, должна быть усилениями пропаганды сделана «крестовым походом» и «последней войной человечества». Этого требует полярность этики и экономики. В ней, конечно, обнаруживается удивительная систематичность и последовательность, но и эта система, мнимо неполитическая и якобы даже антиполитическая, либо служит существующему разделению на группы друзей и врагов, либо же ведет к новому и потому неспособна избежать политического как своего неминуемого следствия.

Друкується за: Шмитт К. Поняття політичного // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 37–67.

РОЗДІЛ 2

Становлення політології, її еволюція та сучасний стан

1.1. Етапи розвитку світової політичної думки

- 1.1.1. Зародження політичних ідей та їх розвиток у Стародавньому світі
- 1.1.2. Особливості політичної думки епохи Середньовіччя
- 1.1.3. Політичні вчення епохи Відродження та Реформації
- 1.1.4. Становлення і розвиток політичної науки Нового часу
- 1.1.5. Основні напрями західноєвропейської політичної думки XIX – початку XX століття
- 1.1.6. Політичні теорії XX століття

1.2. Інституціоналізація політології як науки і навчальної дисципліни

- 1.2.1. Період нового часу
- 1.2.2. Розвиток політології у другій половині XX століття
- 1.2.3. Становлення політології у посттоталітарних країнах

1.1. Етапи розвитку світової політичної думки

Політична наука є порівняно молодого дисципліною. На перший погляд це може здатися дивним, адже виникнення політичної думки в історії цивілізації має давню і багату історію. До політичної сфери велику зацікавленість проявляли такі мислителі суспільної думки старовини як Платон, Арістотель, Цицерон та ін. Тоді і пізніше були написані фундаментальні трактати: «Політика», «Держава», «Закони» та ін. Саме у Стародавній Греції склалося таке суспільно-політичне утворення як поліс, який одночасно був і державою-містом, і містом-суспільством, і громадою, уособлюючи собою політичне та суспільне життя. Від нього походять усі основні політичні поняття: «політика», «політичне знання», «політичне управління», «політичне мистецтво» та ін. В античній суспільній думці політика, поряд з філософією, була однією з центральних наук. Важливо розрізнати історію політичних вчень та ідей, накопичення політичного знання з власне політичною наукою. Якщо перші в певній формі з'явилися з виникненням держави, то політична наука почала формуватись у період Нового часу на етапі формування капіталістичного суспільства.

У політичній науці глибина і досконалість аналізу визначається не лише її віком, але і тим, наскільки систематично і успішно вона модернізується, змінюється матерія і дух політичного, політичних інститутів. Історія політології – це, по суті, процес самостійного оновлення і збагачення її методичного і теоретико-методологічного арсеналу. Політичне знання є накопичувальним. Чим воно ширше і глибше, – а це досягається в процесі систематичних досліджень, – тим адекватніше відображає реальний стан речей у світі політичного. Політична наука у зв'язку з цим немислима без накопичення традицій під якими розуміються інституційні форми організації науки, системи політичних теорій і ідей, постійних форм і методів аргументації, цілей, методології і т. д. Тому одним з важливих завдань даного розділу є аналіз цих традицій для кращого розуміння сутності політичної науки.

Політологія як самостійна наука розвинулась у результаті видокремлення політичної сфери з цілісного людського соціуму, видокремлення світу політичного від економічної, соціальної і духовної підсистем, що співпало з новим і новітнім періодами історії. Політичне вчення минулого не можна ототожнювати із сучасною політичною наукою, хоча і не можна заперечувати факт генетичної схожості між ними. Тому вивчення історії формування і еволюції політичної думки дозволяє побачити таку схожість, проаналізувати думки багатьох поколінь мислителів, бути впевненим у тому, що політичні ідеї, які з'явилися протягом історичного розвитку людства, є актуальними, потребують нового прочитання і продовжують здійснювати вплив на сучасні соціально-політичні процеси.

Історія політичних вчень є однією з найважливіших складових частин духовного світу людства. Елементи політичного наукового знання розвивались у рамках загальних філософських, а потім і соціологічних теорій. На початку свого виникнення політичні феномени вивчались у межах домінуючих суспільно-політичних і соціокультурних парадигм у зв'язку з усім комплексом суспільних явищ; політичне знання поєднувалось з релігійними і філософсько-етичними поглядами. При цьому використовувався своєрідний універсальний підхід при якому політичне спеціально відокремлювалось від усіх суспільних явищ.

Змістом політичної науки є ідеї, погляди, концепції, що узагальнюють та визначають політичну діяльність і відносини суб'єктів політичної влади. Якщо змістом філософії є пошуки і розкриття суті істини, то змістом політики – розкриття суті політичної влади, владних

... організації суспільства. Політична думка доносить до нас певні ідеї про шляхи, форми завоювання влади та її реалізацію у специфічних, конкретно-історичних умовах. Вона конкретна, а отже, не більш-менш істинну суть поглядів діячів минулого. Це не набір сучасних ідей і поглядів, а певна система, оскільки «набір розрізнених ідей не є наукою». Джерелами політичної науки є окремі погляди, ідеї та теоретичні концепції мислителів, політиків-практиків минулого, окремі соціально-політичні документи, різні правові акти, літописи, спогади, епістолярна спадщина тощо. Джерелами є й самі історії політичної думки національного та регіонального масштабу, окремі твори художньої та спеціальної літератури.

Вивчення політичної думки має епістемологічний, онтологічний і аксіологічний аспекти. Епістемологічний аспект полягає в аналізі основних понять, категорій історії політичної думки, їх генезі, різноманітності форм, певній зміні змісту політичних концепцій, їх евристичної вартості. Так, наприклад, вивчається принцип розподілу влади від Арістотеля до Ш.Монтеск'є, його пізніші модифікації. У центрі уваги знаходяться такі категорії, як «політична влада», «політичні рішення», «політична система» тощо.

Онтологічний аспект аналізу вивчає сутність суб'єктів політичної думки, починаючи від лідерів і завершуючи керівними центрами основних політичних інститутів суспільства. Цікавим є аналіз історії парламентаризму як суб'єкта (колегіального) законодавчої влади. Великий інтерес становлять роздуми, спогади формальних лідерів стародавнього світу, Середньовіччя та Нових часів.

Аксіологічний аспект містить у собі аналіз головних політичних цінностей, насамперед таких, як демократія, свобода, справедливість, рівність тощо. Саме аксіологічний аспект дає нам універсальні політичні цінності, які залишаються актуальними ось уже декілька тисяч років. Вивчення політичної думки сприяє опрацюванню політичних цінностей розвитку політичних подій та процесів.

Політична думка минулого має велике методологічне значення: праці класиків різних форм історичного лібералізму, творців концепції демократії, справедливості, рівності, а саме Дж. Лока, Ш. Монтеск'є, А. де Токвіля, О. Конта, Дж. Ст. Міла,

Г. Спенсера, М. Дюверже та інших засновників теорії політичної влади, політичної системи, правової держави і громадянського суспільства (М. Вебер, І. Кант, Г. Гегель, Д. Істон та ін.).

Історія політичної думки тісно пов'язана з політичною історією, конкретним фактичним матеріалом. Політична думка – невід'ємна

частина національної свідомості та культури. У процесі формування політичної свідомості нації, становлення й розвитку державності ідея та концепції політичної думки є важливими компонентами, на основі яких формулюється національна ідея, стратегія і тактика завоювання та зміцнення державності.

Розвиток політичної думки проходить кілька етапів. Початок політичної думки пов'язується з розвитком владних відносин, становленням політичної організації суспільства, його інститутів. Вона не може виникнути поза політичною організацією суспільства. Основними етапами розвитку політичної думки були: Стародавній світ, Античність, Середньовіччя, Відродження, Реформація, Новий час.

2.1.1. Зародження політичних ідей та їх розвиток у Стародавньому світі

Історично першою формою осмислення політики було її релігійно-міфологічне трактування. У II-I тис. до н.е. у всіх давніх народів переважали уявлення про божественне походження влади та суспільно-політичного устрою, які передавались у формі міфів. Витоками політичної думки можна вважати міфи й легенди народів стародавнього світу – єгиптян, індусів, китайців, вавілонян, персів, греків, римлян та ін. За міфологічними уявленнями, соціально-політичні та правові порядки становлять невід'ємну частину світових, що мають божественне походження. У них відповідно й висвітлюється земне життя людей суспільний і державний устрій, їхні стосунки між собою і богами, їхні права й обов'язки.

Перші змістовні ідеї про різні форми організованого державного існування і розвитку суспільства з'явилися в країнах Стародавнього Сходу. Першою головною загальною рисою суспільного мислення стародавності був фаталізм (віра у долю, зважаючи на безсилість людини перед могутніми природними силами), другою стає теократизм. Третьою характерною рисою суспільного мислення та поведінки стародавності став особливий характер політичної влади. В цих умовах держава мала величезні землеволодіння, багато рабів, могла керувати цим безконтрольно, що породжувало свавілля, абсолютну владу. Таку владу греки назвали деспотичною, в ній не було місця для бажань волі індивідуума. Вільним у деспотіях був лише сам суб'єкт влади, всі інші підкорялися йому, більшість була рівною в страху.

Найбільш ієрархізованим, диференційованим стародавнім суспільством була Стародавня Індія. Специфікою індійської політичної думки була кастовість та законність.

Найвідомішими у Стародавньому Китаї стають чотири течії суспільно-політичної думки – Лао-Цзи, Конфуція, Мо-Цзи і школи легістів (юристів), серед яких вирізнялися конфуціанська і легістська концепції політики.

Засновник першої течії – **Лао-Цзи** (VI–V ст. до н. е.) твердив, що людина повинна дотримуватися природних законів, які панують на землі. Головним принципом життя, що є дуже важким й приносить багато лиха, повинна стати бездіяльність. Бездіяльність провадить до спокою і щастя, вона не порушує природного порядку. Тому не потрібні жодні реформи, владар не повинен втручатися у справи народу. Оскільки влада владаря походить від богів, то він може правити без примусу, без апарату влади і війська, що водночас означало протест проти зростання засилля чиновництва у житті.

Відновити вічний мир, повернути до суспільного порядку, рівношги в державі можна, якщо вдосконалити саму людину, – вважав великий мислитель **Конфуцій** (551–479 рр. до н. е.). У творі «Луньюй» («Бесіди і судження») – складеній його учнями – визнавав божественне походження держави, що виникла з об'єднання сімей, де влада імператора уподібнювалася владі батька, а відносини між володарем і підданими розглядалися як відносини між старшими і молодшими членами сім'ї. Він поширив на політику моральні настанови суспільства, пішов на злиття етики з політикою. Пошана до старших поширилася зі сім'ї на державні структури, оскільки за життя Конфуція було уявлення про державу, як про велику сім'ю. У філософії Конфуція одна з головних проблем діяльності володаря й адміністрації полягає в забезпеченні блага народу, а соціальний порядок можливий тоді, коли кожен знає свої права та обов'язки й виконує їх. Цим досягається міцність і стабільність суспільства. Своє право на керівництво державні правителі, на думку Конфуція, повинні доводити знаннями, своїми здібностями й мудрістю. Конфуцій був прихильником авторитарної системи, однак не погоджувався на абсолютизацію царської влади і тому прагнув обмежити владу царя.

Із критикою аристократичних поглядів Конфуція, який обґрунтовував необхідність поділу суспільства на правителів і підданих, виступили **Мо-Цзи** та представники школи **легістів** (V–III ст. до н. е.). Легісти, виступаючи проти Конфуція, допускали зміну законодавства відповідно з суспільно-політичними змінами в країні. Легісти, на відміну від конфуціанців, вважали моральне виховання людей недостатнім і наполягали на необхідності в суспільному житті суворих законів і суворих покарань.

частина національної свідомості та культури. У процесі формування політичної свідомості нації, становлення й розвитку державності та концепції політичної думки є важливими компонентами, на основі яких формується національна ідея, стратегія і тактика завоювання та зміцнення державності.

Розвиток політичної думки проходить кілька етапів. Початок політичної думки пов'язується з розвитком владних відносин, становленням політичної організації суспільства, його інститутів. Вони можуть виникнути поза політичною організацією суспільства. Основними етапами розвитку політичної думки були: Стародавній Схід, Античність, Середньовіччя, Відродження, Реформація, Новий час.

2.1.1. Зародження політичних ідей та їх розвиток у Стародавньому світі

Історично першою формою осмислення політики було її релігійно-міфологічне трактування. У II–I тис. до н.е. у всіх давніх народів переважали уявлення про божественне походження влади та суспільно-політичного устрою, які передавались у формі міфів. Витоками політичної думки можна вважати міфи й легенди народів стародавнього світу – єгиптян, індусів, китайців, вавілонян, персів, греків, римлян тощо. За міфологічними уявленнями, соціально-політичні та правові порядки становлять невід'ємну частину світових, що мають божественне походження. У них відповідно й висвітлюється земне життя людського суспільний і державний устрій, їхні стосунки між собою і богами, права й обов'язки.

Перші змістовні ідеї про різні форми організованого державного існування і розвитку суспільства з'явилися в країнах Стародавнього Сходу. Першою головною загальною рисою суспільного мислення стародавності був фаталізм (віра у долю, зважаючи на безсилість людини перед могутніми природними силами), другою стає теократія. Третьою характерною рисою суспільного мислення та поведінки стародавності став особливий характер політичної влади. В цих умовах держава мала величезні землеволодіння, багато рабів, могла керувати цим безконтрольно, що породжувало свавілля, абсолютну владу. Таку владу греки назвали деспотичною, в ній не було місця для багатоговолі індивідуума. Вільним у деспотіях був лише сам суб'єкт влади, інші підкорялися йому, більшість була рівною в страху.

Найбільш ієрархізованим, диференційованим стародавнім суспільством була Стародавня Індія. Специфікою індійської політичної думки була кастовість та законність.

Найважливішими у Стародавньому Китаї стають чотири течії політичної думки – Лао-Цзи, Конфуція, Мо-Цзи і школи легістів, серед яких вирізнялися конфуціанська і легістська політики.

Філософ першої течії – Лао-Цзи (VI–V ст. до н. е.) твердив, що людина повинна дотримуватися природних законів, які панують на землі. Головним принципом життя, що є дуже важким й приносить багато страждань, повинна стати бездіяльність. Бездіяльність провадить до щастя, вона не порушує природного порядку. Тому не повинні бути реформи, владар не повинен втручатися у справи народу. Якщо влада владаря походить від богів, то він може правити примусом, без апарату влади і війська, що водночас означало програвання владаря зростання засилля чиновництва у житті.

Відновити вічний мир, повернути до суспільного порядку, рівності в державі можна, якщо вдосконалити саму людину, – вважав великий мислитель Конфуцій (551–479 рр. до н. е.). У творі «Луньюй» («Книга і судження») – складеній його учнями – визнавав божественне походження держави, що виникла з об'єднання сімей, де влада іменитих унодібновалася владі батька, а відносини між володарем і підданими розглядалися як відносини між старшими і молодшими членами сім'ї. Він поширив на політику моральні настанови суспільства, поєднав на злиття етики з політикою. Пошана до старших поширилася на державні структури, оскільки за життя Конфуція було розмовляно про державу, як про велику сім'ю. У філософії Конфуція розглядалися проблеми діяльності володаря й адміністрації полягають у забезпеченні блага народу, а соціальний порядок можливий тоді, коли кожен знає свої права та обов'язки й виконує їх. Цим досягається єдність і стабільність суспільства. Своє право на керівництво державою правителі, на думку Конфуція, повинні доводити знаннями, чеснотами й мудрістю. Конфуцій був прихильником авторитарної системи, однак не погоджувався на абсолютизацію царської влади і тому прагнув обмежити владу царя.

Критикою аристократичних поглядів Конфуція, який обґрунтовував необхідність поділу суспільства на правителів і підданих, висунули Мо-Цзи та представники школи легістів (V–III ст. до н. е.). Вони, виступаючи проти Конфуція, допускали зміну законодавства відповідно до суспільно-політичними змінами в країні. Легісти, на відміну від конфуціанців, вважали моральне виховання людей недостатнім і наполягали на необхідності в суспільному житті суворих законів і суворого покарань.

частина національної свідомості та культури. У процесі формування політичної свідомості нації, становлення й розвитку державності ідеї та концепції політичної думки є важливими компонентами, на основі яких формулюється національна ідея, стратегія і тактика завоювання та зміцнення державності.

Розвиток політичної думки проходить кілька етапів. Початок політичної думки пов'язується з розвитком владних відносин, становленням політичної організації суспільства, його інститутів. Вона не може виникнути поза політичною організацією суспільства. Основними етапами розвитку політичної думки були: Стародавній світ, Античність, Середньовіччя, Відродження, Реформація, Новий час.

2.1.1. Зародження політичних ідей та їх розвиток у Стародавньому світі

Історично першою формою осмислення політики було її релігійно-міфологічне трактування. У II–I тис. до н. е. у всіх давніх народів переважали уявлення про божественне походження влади та суспільно-політичного устрою, які передавались у формі міфів. Витоками політичної думки можна вважати міфи й легенди народів стародавнього світу – єгиптян, індусів, китайців, вавілонян, персів, греків, римлян та ін. За міфологічними уявленнями, соціально-політичні та правові порядки становлять невід'ємну частину світових, що мають божественне походження. У них відповідно й висвітлюється земне життя людей, суспільний і державний устрій, їхні стосунки між собою і богами, їхні права й обов'язки.

Перші змістовні ідеї про різні форми організованого державного існування і розвитку суспільства з'явилися в країнах Стародавнього Сходу. Першою головною загальною рисою суспільного мислення стародавності був фаталізм (віра у долю, зважаючи на безсилість людини перед могутніми природними силами), другою стає теократизм. Третьою характерною рисою суспільного мислення та поведінки стародавності став особливий характер політичної влади. В цих умовах держава мала величезні землеволодіння, багато рабів, могла керувати цим безконтрольно, що породжувало свавілля, абсолютну владу. Таку владу греки назвали деспотичною, в ній не було місця для бажань, волі індивідуума. Вільним у деспотіях був лише сам суб'єкт влади, всі інші підкорялися йому, більшість була рівною в страху.

Найбільш ієрархізованим, диференційованим стародавнім суспільством була Стародавня Індія. Специфікою індійської політичної думки була кастовість та законність.

Найвідомішими у Стародавньому Китаї стають чотири течії суспільно-політичної думки – Лао-Цзи, Конфуція, Мо-Цзи і школи легістів (юристів), серед яких вирізнялися конфуціанська і легістська концепції політики.

Засновник першої течії – **Лао-Цзи** (VI–V ст. до н. е.) твердив, що людина повинна дотримуватися природних законів, які панують на землі. Головним принципом життя, що є дуже важким й приносить багато лиха, повинна стати бездіяльність. Бездіяльність провадить до спокою і щастя, вона не порушує природного порядку. Тому не потрібні жодні реформи, владар не повинен втручатися у справи народу. Оскільки влада владаря походить від богів, то він може правити без примусу, без апарату влади і війська, що водночас означало протест проти зростання засилля чиновництва у житті.

Відновити вічний мир, повернути до суспільного порядку, рівноваги в державі можна, якщо вдосконалити саму людину, – вважав великий мислитель **Конфуцій** (551–479 рр. до н. е.). У творі «Луньюй» («Бесіди і судження») – складеній його учнями – визнавав божественне походження держави, що виникла з об'єднання сімей, де влада імператора уподібнювалася владі батька, а відносини між володарем і підданими розглядалися як відносини між старшими і молодшими членами сім'ї. Він поширив на політику моральні настанови суспільства, пішов на злиття етики з політикою. Пошана до старших поширилася зі сім'ї на державні структури, оскільки за життя Конфуція було уявлення про державу, як про велику сім'ю. У філософії Конфуція одна з головних проблем діяльності володаря й адміністрації полягає в забезпеченні блага народу, а соціальний порядок можливий тоді, коли кожен знає свої права та обов'язки й виконує їх. Цим досягається міцність і стабільність суспільства. Своє право на керівництво державні правителі, на думку Конфуція, повинні доводити знаннями, своїми здібностями й мудрістю. Конфуцій був прихильником авторитарної системи, однак не погоджувався на абсолютизацію царської влади і тому прагнув обмежити владу царя.

Із критикою аристократичних поглядів Конфуція, який обґрунтовував необхідність поділу суспільства на правителів і підданих, виступили **Мо-Цзи** та представники **школи легістів** (V–III ст. до н. е.). Легісти, виступаючи проти Конфуція, допускали зміну законодавства відповідно з суспільно-політичними змінами в країні. Легісти, на відміну від конфуціанців, вважали моральне виховання людей недостатнім і наполягали на необхідності в суспільному житті суворих законів і суворих покарань.

Отже, політико-правова думка Стародавнього Сходу в цілому мала теократичний характер, її спільними рисами були фаталізм та деспотизм, а також опрацювання етики влади – правил і принципів державного устрою.

Приблизно з середини I тис. до н.е. з розвитком суспільного прогресу, що сприяв підвищенню духовної культури, зростає тенденція раціоналізації політичних поглядів, з'являються перші політичні категорії і дефініції, а потім і цілі концепції, що носили філософсько-етичну форму. Так була закладена основа власне теоретичних досліджень політики. Цей процес пов'язаний перш за все з працями Платона і Арістотеля. Тому вершиною політичної думки Стародавнього світу вважається політична філософія Стародавньої Греції. Різні соціально-політичні вчення, що виникли тут, лягли в основу практично всіх наступних теорій. Досягнення древніх греків у сфері матеріальної і духовної культури можна пояснити сформованими в Елладі типом держави і суспільства. Мова йде про общини-міста-держави (поліси) у вигляді суспільства вільних громадян. Форма такої організації суспільства виникла в результаті розвитку демократичних рухів, де народ (демос) у боротьбі з родовою знаттю відстояв своє право на свободу. На основі демократичних інститутів полісу в період найбільшого розквіту державності в Греції (V–IV ст. до н.е.) виникли ідеї про рівні права громадян полісу, про пріоритет суспільних інтересів над особистими, про вільну людину. Мислителі Стародавньої Греції активно розробляли вчення, в котрих обґрунтовували ідею досконалості і ефективності функціонування держави. Крім того, мислителі Стародавньої Греції порівнювали різні форми правління, які випробовувалися у цій країні (тиранія, аристократія, монархія, демократія, олігархія і т. д.).

Першою спільною загальною ідеєю, притаманною всій античній політико-правовій думці, була ідея свободи, яка пронизувала наскрізь мислення, ментальність вільних греків. Свобода відрізняла кардинальним чином грецьке громадянство від цивілізації Сходу. У Греції джерелом політико-правової думки виступають роздуми вільних греків, мислителів, які часто не займали жодних посад в полісі, однак мали один почесний обов'язок – громадянський. Другою спільною ідеєю грецької політичної думки була справедливість, що тісно пов'язувалась із встановленням влади богів-олімпійців на чолі зі Зевсом. Справедливість виступала як принцип взаємовідносин між людьми, навіть між богами, та як ідея певного суспільного ладу. Третьою спільною ідеєю стала демократія (грецькою – народовладдя), як

реальна конкретизація справедливого державного устрою та синтезу ідей свободи й справедливості. Коріння демократії заховані у грецькому феномені – полісі (місті-общині-державі), що виник приблизно у VIII–VII ст. до н. е. Саме в полісі формувався новий тип мислення, який відрізняв еллінів від східних «варварів». У полісі політичне життя громадян стало предметом публічного обговорення на агорі (міській площі). Всі громадяни були рівними на агорі, і для них, принаймні формально, відкривалися рівні можливості участі в державному правлінні.

Був ще один важливий аспект феномена полісу, пов'язаний з ідеєю громадянства, – це поступове уподібнення всіх громадян міст-держави, спільність інтересів захисту полісу, його процвітання. Усі громадяни, незважаючи на походження, суспільне становище або рід занять, за своїми правами і обов'язками були подібні один до одного, що становило основу єдності цілого полісу, оскільки тільки подібні й рівні могли скласти союз, співдружність.

Слід зазначити, що в різних частинах Греції були різні політичні устрої. Їхній розвиток йшов від монархії до аристократії, потім змінювалися тиранія та демократія. Причому тиранія не обов'язково означала погане керівництво, а лише керівництво людини, чії претензії на владу не спиралися на принцип спадковості. Демократія ж, як зазначалося, спиралася на правління всіх громадян, окрім жінок.

Періодом розквіту називають V – пер. пол. IV ст. до н. е. в історії політичного та культурного життя Греції. На основі зміненої політичної та соціально-економічної ситуації, в Афінах сформувалася школа **софістів** (від грец. — мудрий), течія суспільно-філософської думки (Протагор, Горгій, Гіппій та ін.). Вони ставили на перше місце людину як міру всіх речей і керувалися в своїй діяльності не об'єктивними поняттями добра і правди, а тільки власними інтересами. Вони доводили, що мораль, право, держава як змінні інститути часто утверджувалися в інтересах сильніших. Справедливість існує лише серед рівних собі, слабші мусять терпіти.

З критикою софістів виступив **Сократ** (469–399 рр. до н. е.), який, на відміну від софістів, вважав, що природне право і позитивний закон йдуть від розумного початку, й дійшов висновку, що справедливе і законне збігаються: справедливе і законне – це одне і те ж. Загальним принципом, вічним, що впливає з природи речей, є добродієність, під якою Сократ розумів справедливість, відвагу і стриманість. Справедливість і є суттю держави, бо нею повинні керуватися всі. Найкращими державами є ті, в яких правлять добрі закони. Сократ

негативно ставився до крайньої демократії, яка у той час була в Афінах. Він вважав, що правителі повинні бути кращими, більш знаючими, такими, «які вміють правити».

Початок наукового знання про політику був закладений Платоном і Аристотелем.

Прихильник аристократії, учень Сократа Платон (427–347 р. до н.е.) у своїх діалогах «Держава», «Політик» та праці «Закони» мріяв про створення ідеальної держави з аристократичним державним устроєм, керованою мудрецами-філософами. Проаналізувавши всі існуючі в той час форми державного устрою: демократію, тиранію, олігархію (влада багатих), тимократію (влада військових) – він виступив з різкою критикою кожної з них. Всім цим формам організації влади мислитель протиставляє власний проект ідеальної держави і правління, вважаючи його вищим втіленням ідей правди і добра. Зразок такого державного устрою Платон показав у своєму творі «Держава». Основна сутність платонівської держави – справедливість, котра полягає в чіткому виконанні кожним членом суспільства своїх обов'язків. На чолі такої держави стоять філософи, що на основі вічних ідей керують суспільством. Другий прошарок суспільства – воїни – живуть аскетичним життям і захищають державу від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Третій прошарок – хлібороби і ремісники, завдання яких – годувати державу. Платон вважав, що власність не дозволяє правити державою на основі справедливості, тому вищі прошарки суспільства повинні жити і харчуватися разом, сімей у них немає, а діти виховуються державою. Така спільність у всьому пояснюється тим, що вона веде до відсутності приватних інтересів, що породжують ворожнечу.

Мислитель вважав, що саме приватна власність порушує цілісність і єдність держави, породжує численні протиріччя. Тому наступним законом мав бути закон про панування інтересів цілого, загального (держави) над приватними інтересами. Правителі не мали права керуватися власними уподобаннями, а лише благами держави. Образ ідеальної держави Платон описував через протиставлення негативним типам державного устрою – олігархії, демократії та тиранії. Цікавою була думка Платона про те, що тиранія виникає як виродження демократії, бо надмір свободи веде до рабства. Тобто ідеалом Платона було ієрархізоване, напіваристократичне суспільство, де панує тотальна свобода.

Соціальний проект Платона часто називають соціалізмом. Але це соціалізм казарми. Задля благополуччя цілого Платон приносив у жертву інтереси окремої людини, а головний принцип такого су-

пільства – «людина для держави», а не «держава для людини». Цікаво, що в проєкті афінського мислителя вже закладені елементи майбутніх режимів, де всі сторони життя суспільства й особи регулюються і контролюються державою. Такий суспільний лад отримав назву тоталітаризм. Разом з тим Платон позначив ряд початків демократичного правління: принцип виборів більшістю голосів, ідею народних зборів, підпорядкування державі законам і т.д. Він висловив пророчі слова про роль законів у державі: «Я бачу близьку загибель тої держави, де закон не має сили і знаходиться під будь-чєю власністю. Там, де закон володар над правителями, а вони його раби, я вбачаю спасіння держави...».

Подальший розвиток політико-правової думки пов'язаний з Арістотелем (384–322 рр. до н. е.). У своїх працях «Політика», «Афінська політія», він вперше виділив людину як «політичну істоту», спосіб буття та сутність якої визначалися насамперед життям у державі. Арістотель заклав основи теорії політичної науки, узагальнивши досвід 158 держав-полісів. Однією з видатних ідей Арістотеля була ідея про закономірну природу держави. Він розглядав державу, котру він певною мірою ототожнював із суспільством, як форму спілкування громадян. Людині «природа вселила прагнення до державного об'єднання», тому розвиток іде від сім'ї до поселення, міста, поліса-держави.

Держава, стверджував Арістотель, виникає не шляхом згоди між людьми, а природнім шляхом. Ціль створення держави полягає не лише в тому, щоб вирішувати економічні і політичні завдання, але і в тому, щоб не дозволити людям чинити несправедливість, помагати задовольняти матеріальні потреби. Він визначив правильні й неправильні форми державного устрою (критерії – кількість правителів і моральне значення правління). Разом їх було п'ять, однак усі вони зводилися до двох: демократії та олігархії. Демократія – це лад, коли «вільнонароджені й бідні становлять більшість і мають верховну владу», олігархія – це коли влада перебуває «у руках багатих, які за походженням – благородні і становлять меншість». Категорію «політія», як найкращу форму правління, Арістотель уживав двояко: як державний лад, в якому влада перебуває в руках більшості, тобто «середніх людей», що мають певний невеликий ценз і керують державою в інтересах усіх громадян, а також як ідею державного ладу взагалі.

Методологічне значення мав арістотелівський поділ державної влади на «законодорадчий орган, що розглядає державні справи»; владу, що займається «розподілом посад» (це влада тих, кому надано

право для певного кола мати законнодорадчу, вирішальну і розпорядчу владу); судову владу.

Важливим було й аристотелівське визначення поняття громадянства. Громадяни – це вільні люди, «які беруть участь у суді й народних зібраннях», а держава – це «сукупність громадян». У своєму плані зразкової держави Арістотель передбачав панування приватної власності, законності, «плановість у державному будівництві», політичне виховання громадян. У державі Арістотель вбачав три класи громадян: дуже багатих, дуже бідних і тих, хто займає середнє положення. Благоустрій держави забезпечується тоді, коли воно зорієнтовано на середній прошарок вільних громадян. Там, де цей прошарок достатньо великий, досягається найбільша стабільність життя, бо таким чином і в такій спосіб послаблюються суперечки між бідністю і багатством.

Арістотель у творі «Політика» трактує політичну науку (науку про державу), як вищу з-поміж інших наук, оскільки вона вчить жити за законами справедливості і права та має своєю метою загальне благо. У цій праці Арістотель також висловлює ряд основоположних думок про демократію, що ввійшли в політичну науку. Зокрема, про соціальну основу демократії (засновану на перевазі більшості); середній клас як гарант стабільності форми правління; виборності правителів і виборчому праві. Саме тому Арістотеля вважають засновником політичної науки.

На ґрунті розкладу грецьких полісів й утворення елліністичних монархій виникла школа, найвидатнішим представником якої був **Епікур** (34–70 рр. до н. е.) Він вважав, що метою держави повинні бути захист прав, безпека громадян, допомога їм у позбавленні страху перед собою, взаємної ворожнечі. Це і буде реалізацією справедливості. Дії людей і держави, самі закони повинні відповідати природним уявленням про справедливість, тобто сенсові справедливості, угоді людей про спільну користь. В Епікура бачимо початки концепції природного договору зі змінним змістом. Він був противником крайньої демократії, виступав за поміркованість, коли панування законів поєднується з максимальною мірою свободи і незалежності громадян.

Скептицизмом були проникнуті й погляди школи стоїків, яку за-снував **Зенон** (336–264 рр. до н. е.). Стоїки вважали, що усім керує доля, фатум, яка має вигляд природного закону, має силу робити правильне й забороняє протилежне. У творі «Політея» Зенон описав устрій універсальної держави, де панує повна рівність, немає бідних і багатих, рабів і панів. Правда, стоїки пішли назад у питаннях про

державний устрій, оскільки вважали, що монарх є гарантією устрою і втіленням прихованої мудрості, яка пронизує увесь світ. Сам же Зенон мав дещо іншу думку: кращий державний лад – це поєднання демократії, царської влади та аристократії.

Антична політико-правова думка донесла нам низку важливих ідей, серед яких можна вирізнити насамперед ідеї свободи, демократії, справедливості, громадянства. Мислителі античності опрацювали ідею кращого суспільного устрою. З падінням полісу, виникненням імперії еллінізм дав концепцію абсолютної влади, ідеї песимізму та скептицизму, що мали замінити грекам демократичні ідеї та вартості.

Римська політико-правова думка представлена **Марком Туллієм Ціцероном** (106–43 рр. до н. е.). Характерною ознакою його поглядів (викладених у працях «Про державу», «Про закон», «Про обов'язки») стало звернення до славного минулого республіканського Риму. Для Ціцерона ідеалом державного устрою була змішана форма монархії, аристократії та демократії. Перевагою такого ладу, вважав він, була б рівність і міцність держави, тому, що кожний громадянин був би тут на своєму місці. Наступним елементом політичних поглядів Ціцерона стали думки з приводу кращого державного діяча, визначивши риси характеру, що їх повинен мати такий діяч. Право Ціцерон виводив із закону, оскільки «закон є міркою права і безправності». Ціцеронове юридичне розуміння держави, як спільноти людей, пов'язаних не лише правом, користю, але й взаємними правами та обов'язками, що є справою і добром усіх громадян, стало класичним. За допомогою своїх поглядів він намагався захистити республіку, вказуючи, що тільки в «такій державі, де влада народу найбільша, може перебувати свобода», боровся з диктатурою. У цілому ж для Ціцерона, зрештою, як і для більшості римлян, держава становила ідеальну форму існування громадянина, тому при правильній побудові держави вона могла б стати вічною.

Із встановленням імперії зміст політико-правової думки Риму змінився, з посиленням абсолютизму імператорської влади римляни все більше відходили від політики, займалися питаннями етики, панівними ставали песимістичні, скептичні настрої, релігійний містицизм.

Втечу від життя проголошували **Лукрецій Кар** та **Анней Сенека** (I ст. до н. е. – I ст. н. е.). Для Кара ідеалом був мудрець, що звільнився від турбот щоденного життя і, пізнавши природні закони, зберігав душевний спокій. Сенека спробував обґрунтувати рівність усіх лю-

дей, твердив, що немає такої держави, «яка б могла стерпіти мудреця, ні такої, яку міг би стерпіти мудрець».

Великий інтерес представляють суспільно-політичні погляди імператора-філософа **Марка Аврелія** (II ст.), автора відомих «Роздумів». Аврелій – дивовижний феномен на імператорському троні, який розумів ганебність абсолютної влади. Монархію він виправдовував тільки тоді, коли монарх бачив у собі вождя і в той же час людину. Аврелій намагався зберегти залишки республіканського ладу в Римі. Одночасно він чи не вперше приділив увагу розширенню прав жінок, охороні прав рабів (у моральному плані), полегшив і заохочував відпуск їх на волю, дозволив за певних умов успадковувати рабам після своїх панів майно тощо. Завдяки М. Аврелію римські юристи переконалися, що рабство порушує природне право, як суб'єкт верховної влади, він розумів зло, яке несуть в собі примусові політичні рішення, тому він прагнув застосовувати його дуже рідко.

Отже, суть політичної концепції античності полягає в тому, що: по-перше, античні політичні теорії виокремилися у самостійну галузь; по-друге, на місце східної колективної моралі висунувся принцип індивідуальної свободи людини, її громадянського обов'язку; по-третє, в політичних теоріях розроблялися питання суті й форм держави, а також ідеї приватної власності та права. Саме античні політичні концепції стали основою розвитку західної політичної традиції.

2.1.2. Особливості політичної думки епохи Середньовіччя

У період Середньовіччя (V–XV ст.) помітну роль у суспільному житті почало відігравати духовенство, яке стало великою економічною, політичною та ідеологічною силою. Це відбувається тому, що за існуючої феодальної роздробленості католицька церква, маючи чітку ієрархію і стійкі догмати, справила значний вплив на все духовне життя Середньовіччя. Соціально-політична думка не була винятком: замість античного філософсько-етичного підходу до осмислення політики почав домінувати релігійно-християнський з його впевненістю у вічній мудрості Бога, що визначає долю держав, народів і кожної людини. В цей період церква почала претендувати на участь у політичній владі. Такі претензії церкви найбільш детально і аргументовано викладені в працях авторитетних вчених-теологів, батьків церкви і творців християнської політичної теорії Аврелія Августина і Фоми Аквінського.

Аврелій Августин (354–430) у своєму вченні, що висвітлене в творі «Сповідь» запропонував цілісну картину світу, і настільки до-

сконалу, що протягом восьми століть Захід не зміг створити нічого схожого. З точки зору політичної науки можна виділити дві основні складові його вчення. Перш за все – обґрунтована вченням теорія особистості, суть якої – становлення нової людини у її ставленні до Бога і до світу. Суть людини – в любові. Августин утверджував віру в силу людської особи, що прагне до істини, добра, праці. Зміст добра, на думку Августина, формується моральним законом, тобто Божими Заповідями, а віра – єдине джерело істини і спасіння. Августин вперше показав, що життя душі окремої особи дуже складне явище і до кінця не вивчене. Друга теорія Августина – теорія християнської держави. Не вірячи в моральність земних держав він вважав, що реальна держава – це різновид зла і виправданням цьому є служіння церкві, в напрямку від світу земного до світу небесного.

Важливим елементом його вчення було розуміння історії людства як боротьби «двох градусів». Про це Августин писав у своїй відомій праці «Про град Божий». Мислитель вважав, що в історії переможе «божественна держава» над світською, оскільки земна держава спиралась на низькі інстинкти людини, на панування зла і гріха, тоді як «Град Божий» організував владу, спираючись на надію, спасіння душі для досягнення вічного щастя на небі. Виникнення християнської Церкви, вважав він, стало поворотним пунктом в історії людства. Починаючи з цього моменту, держава мусить бути лише християнською. Завдання такої держави полягає у вдосконаленні віруючих, підтриманні християнського суспільства.

Інший найвидатніший теолог, домініканський чернець – **Тома Аквінський** (1225–1274) – жив у період пізнього Середньовіччя і був найбільш впливовим теоретиком церкви в Західній Європі на той час. У 1323 році він був прирівняний до лику святих римо-католицької церкви, а його вчення було визнане офіційною ідеологією католицизму. Політичні погляди цього мислителя викладені в трактатах «Сумма проти язичників», «Сумма теології», «Про правління владик», а також в коментарях до «Політики» та «Етики» Арістотеля. Т. Аквінський розглядав державу як частину універсального порядку, творчим і верховним правителем котрого є Бог, і говорив про необхідність ставити на перший план інтереси держави. Мислитель вважав, що держава є божественною установою. Головну роль і виправдання держави він вбачав у збереженні суспільної згоди і громадянського миру, котрі досягаються наданням кожній людині умов для існування, засобів для морального і розумового розвитку. Влада, на думку Т. Аквінського, має божественний характер і відповідає природним по-

требам людини – бути моральною, розумною, соціальною і політичною істотою. Ідеалізуючи як і Арістотель та Ціцерон змішану форму правління (монархія, аристократія, політія), Аквінський віддавав перевагу монархічному правлінню. Влада монарха, на його думку, повинна бути об'єднувальним началом і спиратись на мудрість правителя, який повинен ставитись до управління державою як до мистецтва, тобто не лише керувати, але і бути його творцем. Виступати проти влади вважав великим гріхом, але, хоч держава і має божественну природу, Т. Аквінський допускав ситуацію, коли зловживання владою дає право народу на опір тирану і навіть на його насильницьке зміщення. Т. Аквінський запозичив в Арістотеля погляд на людину, як суспільно-політичну істоту, та на державу, як сукупність індивідів, що її складають, інтереси яких мусять підпорядковуватись загальним, державним. Суспільство він розглядав як єдиний організм, суворо ієрархізований відповідно до небесного порядку. Більшість у суспільстві повинна працювати фізично, і тільки меншість, духовенство, здатне займатися розумовою працею й управляти. Державність необхідна тому, що вона є рамками існування суспільства, як і існування світської влади. Погляди Ф. Аквінського стали підставою томізму, домінуючого вчення в католицизмі, яке наприкінці ХІХ ст. було затверджене як пануюча католицька доктрина.

Визначною віхою у формуванні світської доктрини в період Середньовіччя стали погляди **Марсилія Падуанського** (бл. 1275–1342 рр.), італійського медика і богослова, що протиставив теорії всесвітньої монархії, примусової влади ідеї суверенності народу, демократичної свободи. У праці «Захисник Миру» (1324 р.) він, на відміну від Т. Аквінського, прагнув довести чисто мирське походження і призначення держави, без якої людина не може жити в суспільстві. На думку Марсилія, законодавча влада повинна належати більшості народу, а ця більшість має за обов'язок надати верховну владу (обрати) монархові, якого може навіть покарати за вчинки, що суперечать загальним інтересам. Ці інтереси отримують вираз у законах, законодавцем яких може бути лише народ. Марсилій вважав, що самі закони формуються на основі вільного волевиявлення громадян, світська влада має бути незалежною від духовної. Церква не повинна мати влади, побудованої на примусі. Церква повинна залишатися суто морально-релігійним союзом, вона має право діяти лише моральними засобами. Тобто право державне має імперативний характер, мораль натомість примусовості немає. На той час це були сміливі ідеї про демократичний політичний устрій суспільства.

2.1.3. Політичні вчення епохи Відродження та Реформації

Наступний період історії політичної думки пов'язаний з формуванням і розвитком капіталізму в Західній Європі. Становлення і розвиток капіталістичних відносин стали новим поштовхом для інтенсивного розвитку соціально-політичних ідей. Мислителі, що розробляли нові ідеї, називали себе гуманістами, бо в центрі їх уваги була людина. Вони стали вождями культурного руху, відомого під назвою Відродження або Ренесанс (XIV–XVI ст.). Ця назва пов'язана з тим, що творці гуманістичної науки і мистецтва вважали себе спадкоємцями і продовжувачами науки та культури античності. В духовній діяльності Петрарки і Боккаччо, Альберті і Рабле, Мак'явеллі і Роттердамського та інших мислителів яскраво видно спроби створити нову, світську культуру на протигагу феодально-церковній культурі Середньовіччя. Гуманісти вимагали звільнення від засилля церкви, від її домінування в економічному, політичному та культурному житті. Вони виступали за свободу розуму, що давало б можливість без перешкод розвивати і творчу силу людей; прославляли людську особистість, її достоїнства, вірили в її творчий потенціал і безмежні можливості розвитку.

Надзвичайно важливим чинником розвитку нових політичних ідей було винайдення книгодрукування. Реформація стала можливою тому, що віруючі (у Німеччині, Франції) отримали не тільки Святе Письмо рідною мовою, але полемічну літературу, яка переконала їх у слушності тез, висунутих реформаторами. Тому Відродження швидко прогресувало. Мислителі спробували не тільки конкретизувати грецькі, римські ідеї до тогочасної європейської дійсності, але й розвинути далі, наповнити античність модерним змістом, ідеями майбуття.

Відродження (XIV–XVI ст.) поставило зовсім нові політичні проблеми, що виникли із кризою феодалізму, науково-технічним прогресом, розвитком нової структури суспільства, поширенням раціонального мислення, відкриттями в науці (М. Копернік, Г. Галілей). Це були проблеми: нового бачення людини, вимірів її свободи, прав та обов'язків; нової економічної політики, нового підходу до власності; доступу до влади, оскільки розширювалось коло власників. Капіталізм, що народжувався, кардинально змінював основні джерела влади, втратив популярність і феодальний державний устрій (актуальною стає вже не станова монархія, а конституційна монархія чи буржуазна республіка). У цей раціоналістичний період розвитку політичної думки виділяються такі основні політичні концепції: макіавеллізм, державний суверенітет, розподіл влади, правова держава і громадянське суспільство, утопізм.

Одним із авангардів змін в Європі стала Північна Італія. Саме тут розквітла творчість першого представника політичної філософії, теорії політики нових часів – Нікколо Мак'явеллі (1469–1527) – видатного діяча епохи Відродження, італійського політичного мислителя, який заклав основи світського розуміння держави і політики. Виходець із середньозаможної сім'ї, гербом якої був блакитний хрест на срібному тлі. У кожному кінці хреста був вбитий цвях (італ. мовою цвях – мак'явелло). Обіймаючи різні державні посади у рідній Флоренції, стояв на профранцузьких позиціях, однак із втратою впливу останніх змушений був емігрувати і 15 років знаходився на вигнанні.

Основні ідеї викладені в працях: «Володар» (1513 р.), «Роздуми на першу декаду Тіта Лівія» (1519 р.), «Історія Флоренції» (1532 р.), «Про військове мистецтво» та ін. Його політична філософія базувалась на аналізі римської історії, особистих спостереженнях політичного життя Італії. Ця нова епоха відрізнялась від попередньої перш за все виділенням політики, держави, політичної діяльності в окрему самостійну групу питань дослідження. Поступово стає аксіомою, що політику не можна вивести з уявлень про суспільство, спираючись виключно на моральні і релігійні норми. Заслуга

Н. Мак'явеллі і була в тому, що політична думка стала звільнятися від середньовічної схоластики і розвиватись як результат спостережень і аналізу політичної практики.

Н. Мак'явеллі відродив класичні узагальнення на основі зіставлення різноманітних форм політичного життя. Він відкидав абстрактні політичні ідеали, оперував поняттям «ситуація», відкрив відносність оцінок у політиці.

Цінним у творчості Н. Мак'явеллі є і те, що він відійшов від релігійного світогляду і рішуче виступив проти теологічних уявлень про політику, назвавши її досвідною наукою. Критерієм науковості вважає досвід, а не цитати з церковних творів. Розглядаючи політику як автономну галузь людської діяльності, Н. Мак'явеллі підкреслював, що вона має свої цілі і закони, котрі не залежать не лише від релігії, але і від моралі. Він робить висновок, що в основі політичної поведінки лежить не християнська мораль, а користь і сила. Реальне політичне життя не має нічого спільного з проповідями християнської моралі. Тому головним критерієм політичної діяльності, її метою є зміцнення держави, користь і успіх у досягненні поставлених завдань. Наукові принципи політичного мистецтва вчений виводив не з релігійних канонів, а з реальних якостей людської природи, розташування і руху сил у суспільстві, що борються, інтересів і пристрастей.

Завдання політичної науки Н. Мак'явеллі вбачав у тому, щоб пояснити реальний стан речей, виходячи з фактів, на основі історичного досвіду, а не на ілюзіях і догмах. Не дійсність підлаштовувати під канонізовані схеми, а, навпаки, на основі пізнання реальної дійсності виводити корисні політичні принципи: в цьому – глибокий прогресивний характер методології Н. Мак'явеллі, що дозволило йому виявити справжні принципи авторитарної політики і політичної діяльності. Н. Мак'явеллі вводить один з ключових термінів політичної науки – «держава», а джерелом руху та розвитку держави і зміною її форм є боротьба народу і аристократії.

Щодо правил політичного мистецтва, то вчений вважав, що добрим є все те, що сприяє зміцненню держави, а політичний результат можна здобути будь-яким способом, у тому числі обманом і відвертим насильством. Тобто в основу політики він поклав цинічний принцип: «мета виправдовує засоби». Така політика з часом отримала назву макіавеллізм, а її реанімацією в XX столітті став фашизм і сталінізм. Н. Мак'явеллі визначив також дві рушійні сили політики: доля, як об'єктивна історична необхідність і закономірність, котра тим не менше не може повністю визначити дії людей і тому залишає їм відносну самостійність; вільна воля, особиста енергія, що проявляється в активній, творчій участі в політиці. Звідси ми бачимо, що політична філософія

Н. Мак'явеллі сповнена ренесансним оптимізмом: людина може все. Науковець вірив у творчі можливості людини – і в цьому був величезний прогрес щодо середньовічної ідеології пасивної людини з її повною залежністю від Бога.

Таким чином, погляди Н. Мак'явеллі – це революція в політичному мисленні, що проклала шлях політичної думки від Середньовіччя до Нового часу. В історію політичної думки Н. Мак'явеллі увійшов насамперед завдяки тому, що виділив політику в самостійну науку і розглядав її як мистецтво, символ віри, – яка повинна стати панівною у світогляді людини; відділив політику і право від моралі та релігії; він заклав основи світського розуміння держави і політики – він перший ввів у науковий вжиток термін «держава»; Мак'явеллі розглядав людину як індивіда, наділеного розумом і який володіє свободою волі, що робить його борцем за свої інтереси та ідеали.

Жан Боден (1529–1596) у праці «Шість книг про республіку» (1576 р.) сформулював поняття суверенітету як істотної ознаки держави. Суверенітет держави він розумів як єдину, неподільну, вільну від обмежень і законів владу над громадянами і підданими. За Ж. Бо-

деном, основними ознаками суверенітету є: самостійність влади, яка зовнішньо виявляється у незалежності від інших держав, а внутрішньо – у незалежності від підпорядкування кому-небудь всередині держави. Суверенна влада (абсолютна монархія), на думку Ж. Бодена, має право видавати закони, оголошувати війну і мир, призначати чиновників, вчиняти вищий суд, милувати, чеканити монету, встановлювати міру і вагу, збирати податки.

До Реформації належить період західноєвропейської історії з 1517 до 1559 рр. Реформація з'явилася під гаслами свободи, яку вона внесла і в релігію. Вона дала початки свободи, бо відкидала віковичний порядок, законність папської влади, традиційність церковного віровчення. Все це пропонувалось замінити особистим ставленням до Бога. Для розкриття змісту Реформації, зокрема її політичного аспекту, важливими є праці її провідників М. Лютера та Ж. Кальвіна.

Мартін Лютер (1483–1546), доктор теології, професор університету в м. Віттенберзі, був автором багатьох творів, зокрема 95 тез про індульгенції, «До християнського дворянства німецької нації», «Про реформу християнської освіти», «Про рабство волі» та ін. У поглядах М. Лютера можна виділити два аспекти: з одного боку, людська особистість визволяється від законів і поставлена у прямий зв'язок з Богом, з іншого – особистість, її діяльність оголошується нікчемною, бо діє закон вічного призначення Божого, а тому воля людини безсила. М. Лютер припускав можливість втручання влади у справи віри, але звузив можливість втручання релігії у суспільне життя. Релігія переставала бути загальним, панівним над усім життям, вона перетворювалась на особисті погляди людини. Окрім цього, М. Лютер виступив з реформами в церковному житті. Він заперечив ієрархію та духовенство, бо закликав усіх віруючих брати участь у церковному управлінні. М. Лютер хотів перетворення Церкви на демократичну общину, де не було б різниці у чинах, владі, де б усі мали однакові права. Церква мала б лише право на поради і повчання.

М. Лютер сформулював суто теологічний аспект Реформації: джерелом віри є тільки Біблія, спасіння віруючі можуть досягнути виключно вірою. Він також обґрунтував доктрину абсолютної влади – у релігії має існувати духовна Церква, духовне право, духовна людина, що все разом спиратиметься на любов, а не на примус. Усе, що в релігії мало б спиратися на примус, – виконуватиме світська влада. Тому Церква і Держава єдині, нагорі над ними стоїть верховна влада держави. У результаті отримуємо модель влади – цезаропапизм, за умови, що верховним сувереном міг бути монарх, аристократія або навіть демокра-

тія. Окрім цього, політична влада торкалася тільки зовнішніх аспектів релігії, бо внутрішня – світ людини – залишалася у розпорядженні Бога. Таке розуміння відкрило шлях до підпорядкування Церкви державі, що стало яскравою характерною рисою лютеранства.

Визначним діячем Реформації був також француз Жан Кальвін (1509–1564), який у 1534 р. опублікував свою головну працю «Наста нова в християнській вірі», де систематизував теологічне обґрунтування Реформації. На відміну від М. Лютера, він зосередив увагу не на Євангеліях, а на Старому Заповіті, опрацював власну концепцію про абсолютне призначення, за яким усі люди поділялися на вибраних та приречених.

Люди повинні жити аскетично, самовіддано працювати, нагромаджувати багатство і працювати. Той, хто досягне великих успіхів у своїй професії, і є вибраним. Праця вважалася найкращою формою служіння Богові, вона ставала священною. Ж. Кальвін сформулював власну доктрину абсолютної влади Бога: Бог вище від усіх. Суб'єktiv світської влади Кальвін характеризував лише, як «слуг», «урядовців», «органи» Бога. Обов'язки громадянства – коритися владі, правда, в певних межах. Релігійна і політична система в Ж. Кальвіна спиралася на детальні різниці між світським і релігійним владним апаратом. За Ж. Кальвіном, релігійна влада має абсолютну владу в справах релігійних та верховенство у мирських справах над світською владою. Визнаючи в принципі права кожного політичного устрою на існування, реформатор схилився більше до аристократичного устрою. Громадяни ж повинні «керуватися правами і бути покірними владі». На перше місце він ставив послушенство народу владі, а не відповідальність влади перед народом.

У цілому можна твердити, що у лютеран розвивався теоретичний аспект Реформації, у кальвіністів – практичний: лютерани захищали свободу в сфері віри, залишаючи світській владі наведення порядку в суспільстві, кальвіністи перенесли початки свободи в життя (спочатку в церковний устрій, а пізніше і в політику).

Криза феодалізму, Реформація ознаменували собою й пошуки нових шляхів розвитку суспільства. Якщо в Італії, де стояла проблема боротьби за воз'єднання та незалежність, це відбилося у доктрині Н. Мак'явеллі, в Німеччині, Франції, Швейцарії – у процесах Реформації, то в Англії поряд з перманентною боротьбою аристократії з королем, дрібним дворянством з'явилися спроби по-новому осмислити можливості розвитку країни. Це знайшло відображення у соціально-політичному утопізмі Томаса Мора та Томазо Кампанелли.

Томас Мор (1478–1535) зробив кар'єру від члена парламенту до лорда-канцлера Англії. У 1516 р. латинською мовою вийшла його «Золота книга, настільки корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави та про новий острів Утопію». Залишаючись монархістом, він виступив проти тиранії – воля народу для нього була вища від волі монарха. Мор був переконаний, що достатньо у своїй діяльності керуватися здоровим глуздом та елементарними законами природи, щоб позбавитись зла, яке тяжіє над суспільством. «Утопія» Т. Мора не була якоюсь соціальною програмою дії, вона визначала принципи, призначені для того, щоб стати нормативною функцією і через натяки вказувати на соціальні нещастя і методи їх лікування. В «Утопії» немає приватної власності і ринкового господарства, відсутні гроші. Усі громадяни рівні, немає станових і релігійних різниць. Т. Мор заперечив ієрархізоване феодальне суспільство і запропонував синтез античної республіки з обмеженою монархією.

Томазо Кампанелла (до постригу у 1582 р. в ченці – Джованні Доменіко; 1568–1639) – італійський філософ і політичний мислитель, один з перших теоретиків утопічного соціалізму. Через сто років після Мора в Італії він написав «Місто Сонця» (1623 р.) – найвідомішу свою книгу, яка теж була утопією.

Десь в Індійському океані на острові розташоване місто-держава, де немає приватної власності і все життя спирається на природні закони. Місто є теократичною республікою. На чолі Міста Сонця – мудрійший та всезнаючий першосвященик Метафізик, якому підпорядковані три співправителі, що відають військовими справами, виробництвом і харчуванням, одягом, народженням дітей та вихованням. Вони призначають нижчих посадових осіб. Місто-республіка є аристократичною ієрархізованою державою, яку очолюють представники розумової праці. Щомісяця збирається Рада, де обговорюється діяльність посадових осіб, і тих, котрі не справляються з обов'язками, міняють за волею народу. Лише чотири вищих правителі є незмінними. Виробництво і розподіл у місті Сонця подібні до Утопії Т. Мора, усі займаються сільськогосподарською працею. Вважаючи джерелом усіх бід людський егоїзм, Т. Кампанелла шукав шляхів його знищення.

Звичайно, що запропоновані утопії Т. Мора та Т. Кампанелли були досить наївні, однак це були перші продумані схеми організації суспільства без приватної власності та експлуатації. У цьому і полягає їхнє значення в політичній думці.

2.1.4. Становлення і розвиток політичної науки Нового часу

Настання Нового часу пов'язане з розвитком капіталізму і ранніми буржуазними революціями в країнах Західної Європи, насамперед у Голландії та Англії (XVII ст.). У цей час буржуазія вимагала ліквідації станового ладу і встановлення юридичної рівності, забезпечення свободи й безпеки особи і приватної власності шляхом створення необхідних політичних і правових гарантій. У боротьбі проти абсолютної монархії, дворянства й церкви ідеологи буржуазії прагнули відокремити питання політики, держави і права від релігії. З цією метою вони зверталися до ідей природного права і договірного походження держави. Згідно з теорією природного права, держава і право створені не Богом, а суспільним договором людей відповідно до законів людського розуму. Вимоги людського розуму випливають з природи людей і складають приписи «природного права», якому має відповідати «позитивне право», тобто закони, встановлені державою. Не так часто трапляється в історії, щоб на короткий відрізок часу припадала життєдіяльність стількох мислителів, як на кінець XVI та першу половину XVII ст.

Концепції природних прав і суспільної угоди були розроблені англійськими мислителями Т. Гобсом та Дж. Локком, голландським мислителем Г. Гроцієм, а також французьким мислителем Ж.-Ж. Руссо і Б. Спінозою. Сутність концепцій природних прав людини полягала у визнанні того, що людина від природи наділена правом на життя, свободу, власність та безпеку і ніхто не повинен зазіхати на природні, невід'ємні від самої сутності людини права. Цими правами люди були наділені в природному (тобто додержавному) стані. Його філософи розуміли по-різному: Т. Гобс – як «війну всіх проти всіх», Дж. Лок, хоч і підкреслював мирний характер людей у природному стані, однак не виключав можливості виникнення загрози існуванню природних прав людей, а Ж.-Ж. Руссо трактував природний стан як найщасливіший період людства.

Дух Нового часу було відображено у творчості голландського мислителя **Гуго Гроція** (1583–1645). Саме він був одним із тих, хто спробував звільнити політичну думку від теології і сформулював у своєму трактаті «Три книги про право війни і миру» (1625р.) теорію природного права, що, спираючись на римське право, дало певні засади державного ладу нового типу та міжнародних відносин і права особи Нового часу.

Г. Гроцій вважав, що функціонування суспільного життя можливе без втручання теології. Держава є природним досконалим зв'язком

вільних людей за умови, що її устрій (лад) спирається на аксіоми природного права, що є результатом справжнього розуму.

Які ж аксіоми природного права визначив філософ? Це, по-перше, недоторканість власності інших, повернення чужої власності разом з прибутком, який ми отримали з такої власності; по-друге, обов'язок дотримуватись обіцянок, умов, укладених між людьми; по-третє, поправа збитків, які були завдані з власної вини, та визнання правила, що між людьми певні вчинки заслуговують на покарання. Г. Гроцій стверджував, що зміст природного права є доступним для всіх нормальних людей, відповідає політичній думці (того часу) та практиці передових країн. Водночас природні закони обмежували межі державної влади в ім'я природних прав індивіда. Концепція договору, створена

Г. Гроцієм, стала найважливішою у політичній думці Нового часу. Договір мав, так би мовити, внутрішній вимір, що торкався угоди між громадянством, підданими, державою й верховною владою. Суспільний договір розглядався, як добровільна угода між ними, а також як обов'язок індивідів щодо держави. Був вироблений стереотип, що права й обов'язки індивіда походять із добровільного рішення влади про певне самообмеження. Водночас індивіди теж самообмежувалися добровільно на користь держави та політичної влади. Такий підхід означав також заперечення ідеї підпорядкування індивідів суспільству, бо тепер уже не індивіди творили єдине, ціле суспільство, а суспільство становило спільність індивідів, звідси саме суспільство повинно було вже підпорядковуватись тим індивідам. Це означало започаткування ідеї індивідуалізму, що незабаром стала підставою доктрини лібералізму.

Подальший розвиток наукового трактування політики пов'язаний з ім'ям англійського філософа **Томаса Гобса** (1588 – 1679). Боротьба за владу є провідним мотивом людської поведінки, діяльності людини – вважав мислитель. Першими його працями на суспільно-політичну тематику стали «Людська природа», «Про політичне тіло», «Про громадянина», в яких він обґрунтував тезу про необхідність абсолютної влади, як єдиної умови, що може зберегти людину, захоплену своїми егоїстичними інтересами. Абсолютний суверенітет держави, зазначав він, складає одну із основних передумов спокійного життя громадян, охороняючи їх перед нещастями громадянської війни.

У 1651 р. в Лондоні англійською мовою було видано книгу Т. Гобса «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської». У творі він розкриває свою концепцію влади і держави. У

вступі Т. Гобс писав, що суспільство створило великого Левіафана, штучну людину, велику і могутню. Природа створила людей рівними щодо фізичних і розумових здібностей, зазначав він, і дала кожній людині «право на все». Але мати це право у природному стані означає не мати жодних прав з уваги на такі ж права інших. Щоб задовольнити свої пристрасті (слава, багатство, влада), людина погоджується на злочини. З іншого боку, людина має інстинкт самозбереження, який змушує шукати порятунку перед смертю, знищенням. Перші прагнення провадять до конфліктів, ненависті та воєн, другі – до захисту свого життя. У природному стані, коли йде неконтрольоване і нерегламентоване взаємне знищення, панує загальний страх, непевність, нестабільність, зате там є абсолютна свобода, немає жодних обов'язків, крайній суб'єктивізм. Т. Гобс вважав, що люди, як істоти розумні, неминуче прагнуть вийти із природного стану. Страх смерті та інстинкт самозбереження змусить людину рухатись до створення суспільства та держави. Розум підказує людині вигідні умови миру, на яких можна дійти спільної згоди – це укладення угод з іншими людьми.

Т. Гобс ототожнив державу з суспільством. Людина, уклавши договір з іншими людьми, стає громадянином суспільства. Звідси все, і щастя людей, здійснюється лише через державу і за допомогою держави. Тому Т. Гобс вимагав міцності, єдності і суверенності держави, а вища державна влада має бути абсолютною, неподільною і незмінною, чи це була б монархія, аристократія чи демократія (три форми держави за Т. Гобсом). Саме так сформульована політична доктрина, на думку Т. Гобса, мала становити вічні, незмінні засади раціонально збудованих політичних інститутів.

Отже, Т. Гобс був одним з перших мислителів, який досліджував державу раціональним методом, вільним від теологічних ідей. У своїх працях він розвинув концепцію сильної влади монарха, критикував демократію. Його часто вважають духовним батьком авторитаризму. Але в Західній Європі його ідеї не були популярними, тому що їм активно протистояли критики монархії, сильної влади взагалі.

Вихідним пунктом у політичній творчості **Бенедикта Спінози** (1632–1677) були питання про свободу. У працях «Теолого-політичний трактат», «Політичний трактат», «Етика» він твердив, що неминуча плата людини за користування нормальними умовами життя в рамках держави є повне підпорядкування верхівній владі. Влада її самостійна і велика, межі її авторитету та можливостей збігаються з межами її реальної сили, вона встановлює критерії справедливого і несправедливого, судить дії людей. Обов'язок людини – виконува-

ти накази влади, навіть якщо вона з ними не погоджується. Отже, це обмежує свободу людини, але вона йде на ті обмеження заради своєї безпеки. Держава, ставши верховною владою, починає жити самостійним життям. Вона виконує ряд завдань: забезпечує недоторканість власності, впорядковує релігійне життя, гарантує вільну торгівлю, бере участь у просвіті народу. Б. Спіноза, на відміну від тенденцій, що все більше набували силу, виступав за втручання держави у суспільно-економічне життя. Держава судить, регулює, веде війну, укладає мир. Це, безперечно, обмежувало свободу людини. Б. Спіноза висунув цікаву концепцію «втечі від свободи», чим на триста років випередив Е. Фромма.

Політична доктрина **Жан-Жака Руссо** (1712–1778) викладена у працях «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762 р.), «Розмірковування про походження та основи нерівності між людьми» та інших. Його концепція суспільного договору полягає у повному відчуженні кожного члена, разом з усіма своїми правами, на користь спільноти. Ж.-Ж. Руссо заперечував договір як угоду між підданими і правителями. Завдяки договору утворюється асоціація рівних і вільних індивідів, тобто республіка. За умовами суспільного договору суверенітет в державі належить народові (це головний принцип республіканського ладу) і виявляється в здійсненні ним законодавчої влади. Тому Жан-Жака Руссо вважають засновником концепції народного суверенітету, суть якої полягає в тому, що народ є джерелом і носієм державної влади. Суверенність народу, згідно з поглядами Ж.-Ж. Руссо, є невідчуженою і неподільною. Тому він критикував прихильників поділу влади.

Ідеї поділу влади Ж.-Ж. Руссо протиставляв ідею розмежування функцій органів держави. Суверенітет народу здійснюється через участь усіх громадян у законодавчому процесі. Він був переконаний, що закони, встановлені народом, будуть корисні як для народу в цілому, так і для кожного громадянина зокрема. Ж.-Ж. Руссо як прихильник прямої демократії заперечував парламентаризм на тій підставі, що парламент, по-перше, відображає інтереси окремих партій, по-друге, депутати не виражають прямо колективної волі, а є лише уповноваженими для обговорення законів. Закон, не затверджений усім народом – не закон. Справжній закон є оголошенням всезагальної волі. Звідси випливає, що у законодавчій владі народ не може мати представників, тому сам приймає закони. Замість народного представництва Ж.-Ж. Руссо висував опитування кожного окремого громадянина суспільства, тобто плебісцит.

Розмірковуюючи про приватну власність, Ж.-Ж. Руссо не заперечував її, а виголошував необхідність егалітаризму (рівномірного наділення всіх людей приватною власністю), виступав проти її концентрації в окремих руках. Револьюційність вчення Руссо полягала в засудженні існуючої держави і його правителів, які порушили суспільний договір з народом. А це дає право народу скинути деспотичну владу і на новій основі республіканського устрою побудувати державу розуму, а не насильства.

Ідеї Ж.-Ж. Руссо, що виникли як радикальна критика нерівності і абсолютизму об'єктивно підтримували революційне насильство. І разом з тим ідея Ж.-Ж. Руссо про повновладдя народу (плебісцитарну демократію) лягла в основу майже всіх демократичних конституцій.

У нову епоху також формується напрям політичної думки, який і сьогодні продовжує залишатись базовим для характеристики найбільш розповсюджених орієнтацій – це політична доктрина лібералізму.

У зв'язку з цим особливо відзначимо політичну творчість **Джона Лока** (1632–1704) – творця ідейно-політичної доктрини лібералізму та концепції розподілу влади. В своєму соціально-політичному підході він спирався на ідею природного права і суспільного договору. У праці «Два трактати про правління державою» (1689–1690) Дж. Лок виклав свою концепцію походження держави, її структури та основних засад функціонування. В основі політичної філософії Дж. Лока лежить ідея приватної власності. Виникнення політичного суспільства, тобто держави, за Дж. Локом, було наслідком досягнення суспільної згоди, що обмежувало свободу окремої людини. Він вважав, що спочатку усі люди перебували в природному стані, але це був стан миру, а не війни, первинний вид людського об'єднання, стан свободи та рівності. Його регулювало природне право, змістом якого був розум. Від самого народження людині належало право на володіння та захист – свого життя, свободи та майна. Одночасно кожен мав право судити та карати тих, хто ці права порушував. Змістом суспільного договору, за Дж. Локом, було посилення охорони природних прав, від яких людина не відмовлялася, а навпаки, прагнула отримати кращі гарантії їх реалізації за допомогою публічної влади. У процесі утворення суспільства Дж. Лок розрізняє два види суспільних угод. Перша вела до утворення суспільства, а друга, спираючись на вже організоване суспільство – до виникнення уряду. Власне, друга угода призводила до утворення держави.

Значна увага в політичній концепції Дж. Лока приділялася аналізу місця та ролі влади у державі. Дж. Лок вважав, якщо влада

порушує умови суспільної угоди, то громадяни мають право на повстання та творення нової влади. На його думку, найкращою формою державного ладу була обмежена монархія, де запроваджувався поділ влад. Дж. Лок називає вагому причину для того, щоб люди погодились створити політичну владу і коритись їй. Ця причина – прагнення зберегти свою власність і вирішувати пов'язані з нею проблеми. На думку Дж. Лока, основою держави є приватна власність. Але для того, щоб власність не залежала лише від волі влади, люди створюють закони і законодавство. В зв'язку з цим Дж. Лок формулює один з принципів лібералізму – принцип законності: у суспільстві закони є обов'язковими для всіх.

А суть концепції розподілу влади Дж. Лока, полягає в тому, що для виконання законів важливим є механізм розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу і федеративну (союзну) – (система стримувань і противаг). Законодавча влада повинна бути у парламенті, виконавча – належить суду і армії, а федеративна влада, що відає відносинами з іншими державами, – в руках короля. Влада короля, вважав Дж. Лок, повинна бути обмежена конституцією. Вищою є законодавча влада, а щоб не обмежувались права особи, необхідно представити у парламенті широкі кола громадян.

Таким чином, ідеї Дж. Лока заклали основи ліберального напрямку політичної думки, який остаточно оформився на початку ХІХ ст. Сутність лібералізму в політиці виражалась у невтручанні держави в економічне, духовне життя, у визнанні державою домовленостей між конкретними особистостями як основу відносин у суспільстві.

2.1.5. Основні напрями західноєвропейської політичної думки ХІХ – початку ХХ століття

У ХVІІІ ст., що характеризувалось кризою феодальної системи і утвердженням буржуазного суспільства, спостерігається нове піднесення політичної думки і створення нових теоретичних концепцій щодо політичних відносин. Значний внесок у розвиток нових теорій зробили французькі просвітники. З їх творчістю пов'язаний якісно новий рівень раціонально-критичного ставлення до політичної дійсності, обґрунтування ідеалів. Головним в їх аналізі є вже не віра в божественне походження держави, а версія про її договірний характер. Відмовившись від теологічного бачення джерел влади, просвітники звернулись до розуму. Вони вважали, що суспільство має змінюватись через розповсюдження передових ідей, боротьбу з безграмотністю. Просвітники заперечували феодальну експлуатацію, політичний

деспотизм, формували ідеї політичної свободи, демократії, зробили важливий внесок у розвиток доктрини аристократичного лібералізму (Дж. Віко, Ш. Монтеск'є, П. Гольбах, Д. Дідро, Б. Констан, А. Токвіль і ін.), були сформовані концепції правової держави (І. Кант) та громадянського суспільства (Г. Гегель), позитивізм (О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгайм), зародився революційно-марксистський напрямок (К. Маркс, Ф. Енгельс), анархізм (В. Годвін, М. Штірнер, П. Прудон, М. Бакунін) та консерватизм (Е. Берк, Л. Бональд, Ж. де Местр).

Італійський мислитель **Джамбаттіста Віко** (1668–1744) у праці «*Основи нової науки про спільну природу націй*», використовуючи порівняльний метод, виділив низку положень, що сприяли становленню доктрини аристократичного лібералізму. По-перше, історію, яка в нього була об'єктивною, він розглядав як результат діяльності самих людей. Дж. Віко удосконалив циклічну концепцію суспільного розвитку історії, обґрунтував її. По-друге, Дж. Віко толерантно поставився і до політичної демократії, яку він розглянув, як вищий результат людської культури.

Шарль Луї де Секонда, (який у 1716 р. успадкував майно і прізвище свого дядька, ставши бароном *де ла Бред ет ля Монтеск'є* (1689–1755)) у власному замку Ла Бред він майже 20 років працював над книгою «*Про дух законів*», що була опублікована в 1748 році і стала наріжним каменем теорії лібералізму. Основні положення політичної концепції вченого можна звести до системи поглядів на державне правління, принципи реалізації політичної влади, поглядів на політичну і громадянську свободи. Особливістю концепції було те, що Ш. Монтеск'є розглядав політичну владу здебільшого у її правовому аспекті.

Природа визначає закони, а людина досить часто порушує їх через своє незнання або пристрасті. Ш. Монтеск'є вважав, що основними природними законами є мир, здобування їжі, потреба в спілкуванні, прохання, скероване однією людиною до іншої, життя в суспільстві. Він визначив три форми правління за допомогою двох понять – природи і принципу правління. Природа правління, за Ш. Монтеск'є, – це те, що робить його саме таким, яким воно є. Принцип правління визначається почуттями, якими керуються люди для гармонійного функціонування в середині того чи іншого типу правління. Природу кожного правління визначає кількість суб'єктів верховної влади – звідси республіка, монархія і деспотія. Республіці притаманна влада всього народу або його частини, монархії – правління однієї людини за допомогою встановлених незмінних законів. Певною протиположністю

монархові є дворянство, честолюбиве й законослухняне. У республіці царює рівність, у монархії – ієрархія та нерівність. Однак всюди домінує закон. Деспотії притаманна сваволя однієї людини, тут спостерігається повернення до рівності, бо всі рівні перед деспотом.

Варто додати, що республіканське правління Ш. Монтеск'є поділяв на демократичне й аристократичне. Республіка спирається на добродієність, монархія – на честь, а деспотія – на страх. Ш. Монтеск'є встановив зв'язок між формами правління і суспільством через співставлення розмірів території. Республіці відповідає невелика територія, монархії – середньої величини, великі території підходять для деспотії. Законодавство також повинно перебувати в гармонії з природою: закони мусять відповідати фізичним особливостям країни – її клімату, якості ґрунту, способу життя нації, розташуванню (позиція географічного детермінізму).

Однією із центральних проблем політичної концепції Ш. Монтеск'є була спроба відрізнити помірковане правління від непомірного. Вирішуючи її, він висунув дві важливі ідеї, що органічно включилися в ліберальну доктрину. Перша з них – ідея представницького правління, друга – розподіл влади. Він пішов далі від Дж. Лока і запропонував класичну модель розподілу влади – законодавча, виконавча й судова.

Принцип поділу влади передбачав, що вона належить різним органам, і закон встановлює прерогативу для кожного з її видів, кожна гілка влади взаємно обмежує і стримує одна одну (тобто існує механізм стримування і противаги). Зосередженість влади в руках однієї особи, на думку Ш. Монтеск'є, неминуче призводить до загибелі свободи, до зловживань чиновників. Виконавча влада повинна не дискутувати із законодавчою, а співпрацювати за допомогою права запобігання. Бюджет держави необхідно щороку ставити на голосування, що є умовою свободи. Судова влада, вважав Ш. Монтеск'є, має бути виконавцем законів, менше виявляти ініціативи, бути об'єктивнішою, оскільки це влада не особистостей, а законів. Лише у трьох випадках судова влада може поєднуватися із законодавчою: коли судять знатних, бо їх можна судити лише рівними для них; законодавча влада повинна мати право звинувачення; у випадку відміни законів. Тобто держава є вільною за умови стримування однієї влади іншою.

Внеском Ш. Монтеск'є у розвиток доктрини лібералізму є також його погляди на свободи – політичну і громадянську. Він пропонував розглядати свободу не як всюдозволеність, а як діяльність і відноси-

ни, поставлені у рамки закону. Причому одразу виділив найголовніші свободи: право на безпеку та участь у політичній діяльності.

Ш. Монтеск'є сформулював головний закон політичної влади: важливість вирішення меж політичної влади. Також умовою дотримання законів і захисту гарантій громадян є принцип обмеженості всіх влад.

Певний внесок у розвиток лібералізму зробили **Дені Дідро** (1713–1784) та **Поль Анрі барон де Гольбах** (1723–1789). Д. Дідро організував й видав багатотомну «Енциклопедію наук, мистецтв і ремесла» (1757–1772). У статтях до Енциклопедії та окремих працях («Історичний нарис про представницькі установи», «Дослід життєпису філософа Сенеки...») він, спираючись на ідеї природного права та суспільного договору, погляди Дж. Лока і Ш. Монтеск'є, проаналізував головні категорії лібералізму – «громадянин», «законодавець», «власність». «Громадянин» – це той, «хто є членом вільного об'єднання багатьох сімей, хто розділяє його права і користується його перевагами». Чим більше наблизяться громадяни до рівності у своїх претензіях та майні, тим спокійніше буде в державі, зазначав він. Державна влада спирається на волю народу, який є сувереном. Головна мета держави – забезпечити основні права громадян і їхнє щастя. Найвідповідніша форма правління для цього є демократія. Д. Дідро виділяв законодавчу та виконавчу владу, однак вважав, що монарх повинен поєднувати їх. Він вважав, що держава, отримуючи від громадян частину їхніх прав свободи й рівності, компенсує їм це забезпеченням спокою, безпеки та щастя. Тому законодавець повинен, мінімально обмежуючи свободу й рівність громадян, видавати, підтримувати або змінювати конституційні і громадянські закони, повинен виховати народ, переконати його у всесильності законів, права. Потрібно на конкурсній основі надати можливість усім громадянам домагатися вищих посад, звичайно, за умови, що вони володіють певною власністю.

П. Гольбах у творах «Природна політика» та «Система природи» вказував, що з природи людини може бути виведена політична система, бо власна користь штовхає людей до створення держави, у якій мають бути забезпечені природні права – свобода, власність та безпека, а закони, які випливають із суспільного договору, обмежуватимуть права володаря. Змістом свободи людей є свободи слова, друку, думки, совісті як формальних прав. П. Гольбах вважав необхідним введення виборчих прав на умові майнового цензу, бо представником народу може бути лише землевласник. Із трьох устроїв – монархії, аристократії та демократії – мислитель віддавав перевагу обме-

женому народним представництвом монархічному устрою. Зміни в державі повинні відбуватися паралельно з просвітою народу, освітою володарів, а виступ проти тиранії – крайній засіб.

У Франції останніми представниками аристократичного лібералізму були **Бенжамен Констан** (1767–1830) та **Алексіс де Токвіль** (1805–1859). У своїй праці «Курс конституційної політики» перший порушував такі важливі проблеми, як співвідношення понять особи і держави, обґрунтував особисту свободу, як свободу совісті, слова, підприємництва, приватної ініціативи. Б. Констан виходив з того, що є свобода політична і свобода особиста. Античні народи, на його думку, знали лише політичну свободу, яка фактично була політичною свободою колективу. Громадянська ж свобода (особиста) передбачала незалежність приватного життя індивіда від політичної влади, вона включала увесь комплекс особистих свобод: недоторканість особи, свободу совісті, свободу слова, зборів і друку, вибір місця проживання, свободу занять і свободу приватної власності. І особливо багато уваги Б. Констан приділяв обґрунтуванню промислової свободи, бо, на його думку, держава не повинна втручатись у промислову діяльність. У Констанівському розмежуванні громадянської і політичної свободи знайшли своє пояснення виділення громадянського суспільства і держави як самостійних сфер соціального життя, становлення індивідуалізму. Мислитель вважав, що політична свобода і держава служать лише засобом, необхідним для забезпечення громадянської свободи, а влада, яка порушує громадянську свободу, перетворюється на тиранію. Влада, кому б вона не належала – монархові чи народові, не повинна бути абсолютною. Необмежена влада народу небезпечна для індивідуальної свободи. Завданням влади мала б бути охорона громадян від внутрішніх конфліктів та захист держави від зовнішньої загрози.

Важливе значення для подальшого формування концепції вже демократичного лібералізму мало вчення Алексіса де Токвіля. Аналізуючи демократію («Демократія в Америці»), вважав її філософським осердям співвідношення двох засадничих вартостей свободи і рівності, їхнє реальне втілення у відповідних державних інститутах демократії – прямих та представницьких. Захоплення свободою, бажання зберегти її як психологічну атмосферу для соціальної дії стало рушійною силою всієї діяльності

А. де Токвіля. Він писав, що любов до свободи позитивна, вона не повинна означати тільки ненависть до рабства – чи прагнення того матеріального достатку, який вона може надати. Свобода сама со-

бою благо, якого потрібно прагнути постійно. «Хто шукає в свободі, – писав він у праці «Старий порядок і революція», ще чогось, крім самої свободи, створений для рабства». Інтерес до дихотомії «свобода—рівність»

А. де Токвіль проніс через усе життя, він прагнув примирити її у загальному синтезі, ідеалі. «Я думаю, – писав А. де Токвіль, – що демократичні народи мають природне прагнення до свободи; ...вони її шукають, люблять і хворобливо переживають її».

Таким чином, суттєвий внесок у розвиток політичної теорії, ідей республіканської і ліберально-демократичної форм правління, а також визрівання передумов формування і утвердження інститутів, відносин і норм, відповідних цим теоріям та ідеям, був зроблений в епоху Просвітництва, а згодом Великою Французькою революцією, боротьбою за незалежність США кінця XVIII ст. і революціями XIX ст.. Ця тенденція особливо активно виявилась в англійській, американській і французькій політичних традиціях, де республіканська і демократична системи розглядались як найкращі форми правління, що оптимально відповідають природі людини.

На межі XVIII–XIX століть спостерігається бурхливе піднесення політичної думки і в Німеччині, найбільш яскравими представниками якої були Й. Фіхте, І. Кант та Г. Гегель. У працях німецьких філософів були закладені основні ідеї концепції правової держави та громадянського суспільства.

Політичні ліберальні погляди **Іммануїла Канта** (1724–1804) – професора філософії Кенігсберзького університету – були викладені у працях «До вічного миру», «Ідеї загальної історії з космополітичної точки зору», «Метафізичні початки вчення про право». Вчений вважав, що людське суспільство характеризується тим, що усі люди суб'єкти і в жодному разі не засоби в чийсь діяльності. Кожна людина має досконалу гідність та абсолютну вартість, є суб'єктом морального закону. Цей закон апіорний і не підлягає впливові жодних зовнішніх чинників. І. Кант назвав його «категоричним імперативом». Він стверджував, що індивід здатний бути «господарем самому собі» і тому не потребує зовнішньої опіки, це вимагає поважного ставлення людини до людини.

Оскільки не всі люди використовують власну свободу для реалізації «категоричного імперативу», досить часто свобода переростає у сваволю. Звідси, вважав І. Кант, виникає необхідність у певних обмеженнях, що і покликане зробити право. Воно визначається об'єктивним загальним законом свободи, а тому регулює лише зовнішню

форму поведінки людей, їхні вчинки. Суб'єктивні мотиви, думки та переживання має регулювати мораль. І. Кант переконував, що покликання права – гарантувати мораль того соціального простору, у якому вона могла б себе нормально, еквівалентно виявляти, де без перешкод реалізуватиметься свобода індивіда. Одночасно правова поведінка повинна визначатися мораллю, тобто мораль не встановлює правові норми, а визначає поведінку згідно з правовими нормами. Внаслідок цього протиправна поведінка завжди аморальна. Це дозволяє чітко визначити зміст суспільного життя. За І. Кантом, воно повинно якомога ширше засновуватись на праві та ним регулюватися, відповідно якомога менше допускати насильства та сваволі.

Обов'язкове дотримання права може досягатись за допомогою примусу з боку держави, призначення якого – максимально відповідати принципам права (концепція правової держави). Політичним ідеалом І. Канта є верховенство народу, свобода, рівність і незалежність всіх громадян у державі, хоча він і був прихильником обмеження виборчих прав робітників. І. Кант був проти революційних методів боротьби за владу, визнавав лише поступові реформи «згори». Він запропонував проект «вічного миру», який є актуальним і в сучасній політиці.

Йоганн Готліб Фіхте (1762–1814) зробив внесок у формування доктрини демократичного лібералізму своєю концепцією свободи. У працях «Основи природного права відповідно до принципів науковчення», «Вимоги до правителів Європи повернути назад свободу думки, яку вони досі пригноблювали», «Замкнена торгова держава», «Промови до німецької нації» він, спираючись на філософське обґрунтування свободи, викладене у творі «Основа загального науковчення», розрізняв справжню та пусту свободу. Абсолютна свобода – це повна згода зі собою. Все, що діється у свідомості, обґрунтовано, дано, створено умовами самосвідомості. Буття у нього виступало, як обмеження свободи. Лише той вільний, хто хоче все зробити навколо себе вільним.

Й. Фіхте розглядав моральність, як продукт свободи. Для захисту свободи індивіда потрібна правова спільність людей, що спирається на закони і право. Держава, з одного боку, гарантує особисту свободу, з іншого ж – вільні особистості повинні захищати саму державу. Спираючись на ідею суспільного договору, він стверджував, що в результаті договору формується спільна воля народу, що і є найголовнішим у законодавстві та визначає межі самої держави (її дії). Важливим тут був обов'язок держави гарантувати свободу своїм громадянам, відповідальність посадових осіб за вільний розвиток суспільства.

Особливе місце в історії світової політичної думки належить німецькому філософу **Георгу Вільгельму Фрідріху Гегелю** (1770–1831), який виступав з консервативних позицій. Його політичні погляди викладені в працях «Філософія права», «Конституція Німеччини», «Англійський біль за реформою в 1831 р.», «Енциклопедія філософських наук» і ін.. Важливе значення для політології мала розробка Г. Гегелем проблем громадянського суспільства і держави. Він був одним з перших, хто не лише чітко розмежував ці поняття, але і глибоко проаналізував їх з точки зору змісту і діалектичного взаємозв'язку. У Г. Гегеля громадянське суспільство є сферою діяльності приватного інтересу. Люди в такому суспільстві протистоять один одному так, як і їх особисті інтереси. Але окремі індивіди не можуть існувати один без одного, оскільки їх життя є взаємопов'язаними. В громадянському суспільстві поруч з приватними інтересами кожного громадянина існує ще й загальний інтерес, який виступає як «вища необхідність» щодо приватного інтересу, а тому і протистоїть йому. Ось чому протиріччя між особистим і загальним інтересом у громадянському суспільстві є серйозною перешкодою для досягнення справжньої свободи в суспільстві. На думку

Г. Гегеля, таке протиріччя повинна долати держава, об'єднавши інтереси людей. Вона в цих умовах піднімається над суспільством, примирюючи всі сфери життя. Держава і громадянське суспільство знаходяться в постійному розвитку. На думку Г. Гегеля, громадянське суспільство характеризується системою потреб, правосуддям і корпораціями, ґрунтується на приватній власності й загальній рівності. Головна функція громадянського суспільства, яке в своїх діях повністю покладається на правосуддя, – захист свободи і приватних інтересів громадян. Однак Г. Гегель розглядав громадянське суспільство крізь призму тогочасної соціально-станової структури і надавав пріоритет державі як уособленню «абсолютного духу» над громадськими інститутами.

Г. Гегель розглядав також основи теорії інтересів і їх роль у політичній системі. Виходячи з цієї теорії, він зробив значний крок до розуміння основ політичної влади. Особливо чітко це прослідковується в праці «Конституція Німеччини».

Отже, до основних компонентів концепції правової держави, опрацьованої філософами просвітницько-раціоналістичного напрямку, відноситься ідея про неможливість відчуження головних природних прав людини, які не залежать від державного визнання, але мають бути узаконені державою і обмежувати її повноваження; про

необхідність конституційних і судових гарантій прав особи; про верховенство права над державою.

Філософсько-методологічним обґрунтуванням демократичного лібералізму став позитивізм, який зробив великий вплив на розвиток політичної думки. Він почав формуватися ще у 30-х роках XIX ст., але утвердився як домінуюча методологія наприкінці XIX – на початку XX ст. Його основні принципи сформульовані О. Контом, Г. Спенсером, Е. Дюркгаймом.

Французький соціолог **Огюст Конт** (1798–1857) – засновник позитивізму – вважав своїм основним завданням систематизацію соціального життя і теоретичне обґрунтування нового «позитивного соціально-політичного порядку». Завданням науки повинен стати опис явищ, їх співіснування (статика) та послідовності (динаміка).

У своїй чотиритомній праці «Система позитивної політики» О. Конт вказував, що розвиток суспільства, політичної влади і держави тісно пов'язаний з еволюцією людської свідомості, послідовною зміною трьох панівних типів світогляду: теологічного, метафізичного і позитивного (наукового). Цим етапам відповідає розвиток політичних, економічних і правових відносин та інститутів, всього соціально-політичного життя.

В конкретних умовах першої половини XIX ст. спроба О. Конта сприяла розвитку емпіризму, впровадження ним нової науки – соціології, що спиралася на емпіричний аналіз суспільства, давала змогу отримати нові знання про соціально-політичні процеси, інститути суспільства, визначити нові шляхи їх удосконалення і пристосування до змінених умов. О. Конт ствердив, що соціологія має вивчати суспільство як систему. Він виділив як спеціальний об'єкт аналізу в соціології різні соціально-політичні інститути (насамперед, державу, сім'ю) та розглядав їх як взаємопов'язані елементи системи.

О. Конт, аналізуючи ці взаємозв'язки, виділив головний результат – соціальний консенсус, що дало змогу розвинути далі концепцію солідаризму. Введене вченим поняття – «науково-промислова соціально-політична система» стало методологічною основою сформульованих у XX ст. концепцій технократії, індустріального суспільства.

Завершив філософське обґрунтування доктрини лібералізму **Герберт Спенсер** (1820–1903) у творах «Основні начала», «Основи соціології», «Принципи етики» та ін. Він відстоював концепцію поступового розвитку суспільства, без революційних катаклізмів (революції він вважав соціальними патологіями). Відповідно до такого розуміння суспільного розвитку він розрізняв два типи суспільства – військове

та індустріальне. За Г. Спенсером, у військовому суспільстві існує військова деспотична влада, яка відповідає умовам жорстокої боротьби людей за виживання, в якій перемагають сильніші, хитріші, підступніші. В індустріальному суспільстві замість грубої військової дисципліни панують мир, порядок, свобода, рівноправність, кооперація і добровільна згода. Держава перетворюється у «добровільну політичну асоціацію для взаємного захисту інтересів індивідів». Така держава повинна менше втручатися у соціально-економічне життя, не перешкоджати конкуренції, ініціативності. Вона повинна виконувати одне завдання – охороняти інтереси та права громадян. Суспільний прогрес Г. Спенсер розумів як зростання гарантій участі громадянина в процесі реалізації влади і тому критикував явища посилення бюрократії, централізації, милітаризації, а також європейський парламентаризм, що обмежують свободу громадян, їхню участь у політичному житті.

Його внесок в обґрунтування лібералізму можна звести до таких головних моментів: це розвиток еволюціонізму, який він поширив на всі без винятку, явища природи та суспільства. Еволюція, вважав він, є єдністю двох тісно взаємопов'язаних процесів – інтеграції та диференціації. Г. Спенсер вказував, що суспільство є продуктом еволюції, до позитивізму він додав еволюціонізм; при аналізі суспільства він виходив з тези, що воно є живим організмом; Г. Спенсер вважав, що на етапі надорганічної еволюції суспільство складається із соціальних органів – соціальних інститутів – політичних, церковних, професійних, промислових, церемоніальних та домашніх. Із розвитком соціальних інститутів відбувається еволюція відносин між людьми; кожен з типів соціальних інститутів має певні означені функції і включається у певну систему органів; Г. Спенсер ствердив, що соціальна спільність формується внаслідок застосування принципу рівноваги, спираючись на який і стає можливим досягнення соціального консенсусу. Тому вчений став фактично засновником структурно-функціонального аналізу суспільства, системного методу.

Еміль Дюркгайм (1858–1917), хоч і не займався соціальними проблемами політики, але заклав основні принципи методології позитивістської соціології, яка слугувала основою розвитку політичної науки. Суть цих принципів зводилася до того, що соціальні факти (дії, мислення, відчуття) існують поза індивідом і впливають на нього силою примусу; до соціальних фактів треба підходити як до речей, тобто досліджувати будь-які соціальні явища – моральні чи релігійні – як матеріальні об'єкти; потрібно поступово відмовитися від природжених ідей, а це означає, що соціолог повинен остерігатися хиб-

них істин, які існують в умах простих людей, а також ідеологічних впливів; духовні явища (релігійні, моральні) є визначальними щодо економічних і політичних.

Одна із основних проблем, яку ставив Е. Дюркгайм у своїй праці «Про розподіл суспільної праці. Метод соціології», – це проблема відносин між індивідом і колективом (групою), індивідом і суспільством, проблема раціонального співіснування індивідів. Цю проблему він розглядав у контексті розподілу праці, основна функція якого полягає у створенні між особистостями почуття солідарності, оскільки «розподіл праці якщо не єдине, то у всякому разі головне джерело суспільної солідарності».

Е. Дюркгайм розрізняв дві форми солідарності – механічну та органічну. Основою механічної солідарності (притаманна примітивним, архаїчним суспільствам) є подібність, недиференційованість індивідів, яким властиві однакові відчуття, вартості. Органічна солідарність зароджується внаслідок диференціації індивідів, які тут не подібні один на одного, виконують різні функції (як різні органи живого тіла), що зумовлює їх функціональну незалежність. Органічна солідарність характерна для розвинутих суспільств. Колективне життя, як стверджував М. Дюверже, занадто складне, щоб його міг виражати єдиний орган – держава, яка досить далека від індивідів і підтримує своє існування тільки тоді, коли між державою і окремими особами розміщуються проміжні ланки – професійні групи або ж корпорації, які володіють певною постійністю і можуть сприяти залученню індивідів у колектив, раціональному, на основі консенсусу, співжиттю індивідів. Корпорація була б арбітром конфліктуючих інтересів і забезпечувала б порядок і мир.

Із зростанням економічної та політичної могутності буржуазії у ряді країн Європи на початку XIX ст. посилюється експлуатація робітників, що призвело до масових виступів робітників, оформлення класу пролетаріату. Однак з початку свого зародження він не мав власної політичної програми, був слабо організований, у вигляді бунтів та протестів.

Першою ідейно-політичною течією, що спробувала виразити інтереси робітників, визначити відповідний їм характер суспільно-економічного ладу був критичний утопічний соціалізм (від «Утопії» Т. Мора). Найвідомішими представниками цього напрямку у політичній думці XIX ст. були: **Клод Анрі де Рувруа (Сен-Сімон)** (1760–1825) – (французький соціолог. Праці: «Про реорганізацію європейського суспільства», «Про індустріальну систему», «Катехізис промислов-

ців»), **Франсуа Марі Шарль Фур'є** (1772–1837) – (французький мислитель. Праці: «Трактат про асоціацію», «Новий господарський та соціетарний світ») та **Роберт Оуен** (1771–1858) – (англійський мислитель. Праці: «Новий погляд на суспільство, або Досліди щодо вироблення характеру»). Ці мислителі гостро критикували новий капіталістичний устрій, вважаючи його перехідним. Вони були переконані, що в майбутньому виникне новий суспільний лад, який буде справедливішим, без антагонізмів, без експлуатації. Там пануватиме суспільна і політична рівність, суспільна, а не приватна власність, не буде конкуренції, прибуток розподілятиметься за працею (А. Сен-Сімон). Щоб змінити людину та її поведінку (вона є продуктом середовища), потрібно змінити умови суспільного життя, вдосконалити політичний устрій. Єдино можливим засобом переходу до нового ладу є сила переконання, сила прикладу.

Радикальну комуністичну альтернативу лібералізму в середині XIX ст. сформулювали доктор філософії **Карл Маркс** (1818–1883) та німецький підприємець **Фрідріх Енгельс** (1820–1895). Уже з початку своєї діяльності К. Маркс та Ф. Енгельс зайняли радикальну і протилежну до лібералізму позицію – замість еволюції запропонували революційну боротьбу і замахнулися на священне право буржуазної власності. Проаналізувавши західноєвропейський капіталізм на його індустріальному етапі розвитку, вони сформулювали матеріалістичне розуміння історії, теорію додаткової вартості та політичну концепцію диктатури пролетаріату. Виділивши виробничі відносини як основні, такі, що визначають комплекс суспільних відносин, вони ствердили, що в історії вирішальну роль відіграють народні маси, що капіталізм має перехідне значення, а тому його повинен змінити новий комуністичний лад, який є немінучим і закономірним результатом революційного вирішення суперечностей капіталізму. Вчення марксистів викладене у численних працях: К. Маркса – «До критики Гегелівської філософії права. Вступ», «Капітал», «Критика Готської програми», «Громадянська війна у Франції», Ф. Енгельса – «Анти-Дюрінг», «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», спільних – «Святе сімейство», «Німецька ідеологія», «Маніфест Комуністичної партії», та ін.

Марксистська концепція політики містила такі основні положення:

- держава існувала не завжди. Її виникнення пояснюється поступовим розподілом праці та привласненням засобів виробництва, що призвело до появи антагоністичних класів;

- держава – знаряддя панівного класу, що використовується для підкорення пригноблених верств. Капіталістична держава є інструментом забезпечення панування буржуазії над пролетаріатом;
- непримиренність антагоністичних класів неминуче призводить до класової боротьби, що є рушієм історії;
- основна сила революційного процесу – пролетаріат, якому нічого втрачати, крім власних кайданів. Виборюючи незалежність для себе, він тим самим домагається свободи для всього суспільства;
- революційне насильство є необхідною умовою переходу до нового суспільного ладу; – мирний шлях суспільного розвитку можливий лише за умови, що організована сила пролетаріату примусить буржуазію здатися;
- для здійснення революційного насильства щодо буржуазії пролетаріат встановлює свою диктатуру. Вона потрібна лише на етапі перехідного (від капіталізму до соціалізму) періоду. Після зникнення антагоністичних класів держава відіме і встановиться самоврядування народу;
- заперечення ліберальної демократії з її парламентаризмом і поділом влади, як такої, що створює ілюзію народного представництва, а насправді є лише одним із видів диктатури над працею. «Буржуазна демократія» допустима тільки в межах, сприятливих для розгортання класової боротьби. Головна мета марксистів – розвал ліберально-демократичної політичної системи та заміна її «тимчасовою» диктатурою пролетаріату з наступною побудовою суспільства комуністичного типу. Вони виходили з того, що новий суспільний лад ґрунтуватиметься на суспільній власності на засоби виробництва, колективній праці, плановому розвитку виробництва, подоланні класових відмінностей з досягненням соціальної рівності людей.

Отже, значення марксизму для політології – це розробка теорії класів і класової боротьби (ідея про неспроможність держави організувати суспільство в інтересах всіх його членів трансформуються К. Марксом в ідею про класову державу), соціальної революції і соціалістичних ідеалів, а також, що дуже важливо, з марксизмом пов'язано перетворення соціологічного підходу до політики в науковий метод (тобто марксизм довів, що правові і політичні відносини засновуються на матеріальних відносинах, тобто соціальні, політичні явища детермінуються економікою). Ідеї марксизму серйозно вплинули на подальший розвиток соціально-політичної думки. Але критичне пе-

реосмислення марксизму наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. виявили його вразливі місця: перебільшення економічного фактору в формуванні політичних відносин і заперечення соціокультурних основ політики в розвитку суспільного життя; абсолютизація ролі робітничого класу і негативне ставлення до інших класів, соціальних прошарків; надмірне захоплення насильницькими формами соціально-політичних перетворень; заперечення історичних можливостей і перспектив розвитку капіталізму; ідея диктатури пролетаріату і т.д.

Політичну доктрину лібералізму гостро критикували також анархісти (від грец. – безвладдя): індивідуалізм, невтручання держави у соціально-економічне життя громадян, свободи громадянства. Анархізм мав багато спільного з комуністичним радикалізмом, однак не сприймав його детермінізму, організаційних засад.

Початки систематичного викладення анархізму можна датувати від праць англійського мислителя, письменника **Вільяма Годвіна** (1756–1836). У праці «Дослідження про політичну справедливість» він зробив спробу обґрунтувати ідеал нового, «розумного» суспільного ладу, де б не було ані державної влади, ані приватної власності. В. Годвін вважав, що людство повинно врешті звільнитися від усіх форм державної влади і спертися на вільну діяльність індивідів, що керуються розумом, доброю волею та почуттями справедливості. Ідеалом мав би стати суспільний лад, побудований на дрібних комунах, що діятимуть на основі натуральних сусідських відносин. В. Годвін виступав за усупільнення землі, розподіл продуктів праці між усіма працюючими – на основі потреб. Це і мало визначати «саму суть справедливості» (праця «Про власність»). Не заперечуючи можливості революційного шляху досягнення нового ладу, В. Годвін основні надії покладав на поширення освіти, піднесення свідомості та культури.

Ідеї В. Годвіна продовжив німецький мислитель **Макс Штірнер** (1806–1856). Основу його поглядів склав граничний егоїстичний індивідуалізм, концепцію якого викладено у книзі «Єдиний і його власність» (1844 р.). У бідності винне суспільство, держава, тому їх треба змінити суспільством всезагальної праці – саме праця стане призначенням та покликанням людини, яка вже підпорядковуватиметься не державі, а асоціації трудящих. Саме від такого суспільства особистість отримуватиме всі блага.

М. Штірнер також проти влади, незалежно чи це влада монарша, чи влада народна, оскільки вона спирається на примус. Вихід М. Штірнер бачив у повстанні, звільненні від конституції, чим негайно повинен зайнятися Союз егоїстів.

Розвинув і доповнив ці погляди французький мислитель П'єр Прудон (1809–1865). У працях «Що таке власність?», «Система економічних суперечностей, або Філософія бідності», «Про створення порядку в людстві, чи Про принципи політичної організації» він твердив, що свавілля політично-правових інститутів у суспільстві та зловживання власністю (завдяки чому створилися великі маєтки та багатства) стали головними причинами зла на землі. Згідно з правом, всі мають можливість мати власність, однак володіє нею лише меншість. Це сталося тому, що в суспільстві встановилась ціла система зловживань, відбулося відчуження робітника від продукту, селянина – від землі, виробника – від виробництва, і держава освятила такий стан. П. Прудон пропонував створити суспільство дрібних виробників – комуни, що мають рівну за розмірами власність і об'єдналися б у федерацію.

Дещо з інших позицій доповнив доктрину анархізму російський теоретик Михайло Олександрович Бакунін (1814–1876). У своїх працях «Федералізм, соціалізм і антитеологізм», «Кнута-Германська імперія і соціальна революція» та «Державність і анархія». М. Бакунін проголосив, що «вищою метою всього розвитку людства є свобода». Закликаючи до революції, яка має вибухнути одночасно у всій країні і в якій всі мають взяти участь, він вважав, що з самого початку революції треба буде знищити всі державні інститути й установи, що призведе до банкрутства держави, й влада перейде до общин, що оберуть свою владу. Вихід він бачив в общинному самоврядуванні, самоорганізації на федеративних засадах.

У XVIII столітті як реакція на революційні напрямки починає формуватися ще один напрямок політичної думки – консерватизм.

Англія на той час мала величезні успіхи в економічному розвитку, досягла військової могутності завдяки міцності та гнучкості своєї політичної системи, режиму влади та устрою. Тому не дивно, що першим захисником монархізму в нових умовах став англійський мислитель Едмунд Берк (1729–1797), який започаткував формування політичної доктрини консерватизму, виступивши з гострою критикою Великої Французької революції та Просвітництва. Заперечуючи нововведення і реформи, він вважав, що вищою політичною метою є стабільність суспільства. Задля цього варто критикувати революційні ідеї, протистояти революціонерам і їх перетворенням. У своїй праці «Роздуми про Французьку революцію», він: заперечив застосування теорії у політичній практиці, стверджуючи, що політик повинен керуватись лише набутиим, а не складеними заздалегідь теоретичними

конструкціями, доктринами; рішуче заперечував індивідуалізм, вважаючи, що індивід не може бути висхідним пунктом для вивчення суспільства; засудив раціоналізм, бо оцінка суспільства в раціональних вартостях призвела до утилітаризму і атеїзму; виступив проти головних демократичних прав – рівності і свободи сумління. Він вважав, що майбутнє Європи – в аристократичному ладі, де релігія буде головною цінністю. Е. Берк також виступив проти прогресу, стверджуючи, що кращий політичний лад був за доби Середньовіччя.

У XIX ст. в консерватизмі виділяються його крайні напрямки: перший заперечував оновлення суспільства, другий – орієнтувався на модернізацію суспільства. Перший напрямок, реакційний, був негативною реакцією на ідеї просвітництва («войовничий консерватизм»). Найбільш впливовими представниками цього напрямку були Ж. де Местр, Л. де Бональд, А. де Гобіно. Вони проголошували революцію справою «сатани», бо вона лише знищує, але нічого не створює.

Французький політичний філософ Луї Бональд (1754–1840) у творах «Теорія політичної і релігійної влади» та «Початкове законодавство» з теологічних позицій захищав монархізм у Франції. Л. Бональд виступив проти розподілу влади, бо земна ієрархія є відображенням небесної, найповніше вона реалізується в родині та монархічному ладі.

Одним з найактивніших критиків революції та її наслідків, захисником ідей монархізму був французький філософ, політичний діяч граф Жозеф Марі де Местр (1753–1821). Виступаючи проти «чистого деспотизму», Ж. де Местр вважав «розумний деспотизм» умовою свободи, бо для безпеки цілого необхідне панування одного. Форми суверенітету залежно від природи даного народу можуть бути різними: республіканською, монархічно-конституційною тощо. Але за своєю суттю суверенна влада завжди абсолютна. Такий реакційний консерватизм, об'єднавшись з ідеями націоналізму на початку XX ст. створив ідейні передумови ідеології фашизму.

Другий напрямок консерватизму був більш поміркований і розвивався в результаті поєднання ідей Т. Гобса, Е. Берка і представників лібералізму. Цей напрямок обґрунтували засновники історичної школи права – А. Гуго, Ф. Савін'ї, Г. Пухта. Вони виділяють проблеми єдності держави і суспільства, публічного правового порядку, орієнтації на традиції, розуміння духу нації. Якщо просвітники XVIII ст. пояснювали необхідність змін у суспільстві, то консерватори-ліберали проголошували авторитетною оновлену реальність.

2.1.6. Політичні теорії ХХ століття

ХХ століття вирізняється надзвичайно високим рівнем розвитку політичної думки. Це століття загострення ідеологічної боротьби і одночасно початок зближення, взаємозбагачення політичних доктрин. Це час появи нових методологічних підходів, відродження і оновлення старих, традиційних методологій. Це період зародження нових політичних ідей і повернення, переосмислення, доопрацювання ідей минулого.

Політична думка сучасного світу продовжує знаходитись під значним впливом теоретичних розробок відомих вчених, що жили на початку ХХ ст. Основними напрямками політичної думки цього періоду були: теорія політичної влади та концепція бюрократії (М. Вебер), елітаризм (В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс), концепція соціальної солідарності (Л. Дюгі), біхевіоризм: концепція масових комунікацій (Г. Лассуелл) та плюралізму еліт (Р. Даль), концепція плюралістичної демократії (А. Бентлі, К. Поппер, І. Берлін, Дж. Ролз, Р. Дарендорф, М. Дюверже), тоталітаризм (Х. Арендт, Р. Арон, Ф. Гайек, З. Бжезінський), суспільно-політична модернізація, концепція інформаційного суспільства (О. Тоффлер, Дж. Нейсбітт) та інші.

Важливим напрямком обґрунтування неоліберальних доктрин ХХ ст. стали соціологічні концепції німецького політолога і соціолога **Макса Вебера** (1864–1920). Свої праці «Політика як покликання і професія», «Господарство і суспільство» та ін. вчений присвятив проблемам влади. Він виділив три види легітимного панування, яке ґрунтується на довірі підданих або громадян до влади: раціональне, традиційне і харизматичне. Раціональне панування, що існує в країнах Західної Європи і США, передбачає підпорядкованість не особам, а законам, вимагає професіоналізму владних структур. Традиційне панування спирається на віру у святість традиційних суспільних порядків. Цей тип передбачає не професійне управління і поділ влади, а особисту відданість слуг своїм панам.

Харизматичне панування спирається на віру людей у надзвичайний дар політичного вождя. Йому властивий авторитарний стиль управління, при якому ігноруються закони і традиції. Політику М. Вебер розглядав як участь у здійсненні влади або прагнення впливати на її розподіл усередині держави і між державами. Держава, за М. Вебером, є спільністю людей, яка в межах певної території користується монополією на законне фізичне насильство.

М. Вебер розробив також положення про сучасну бюрократію. Він розглядав бюрократію як апарат управління – ієрархічний,

позбавлений індивідуальності, спеціально підготовлений, як вияв суспільної раціоналізації, що охопила європейське суспільство після занепаду феодалізму. М. Вебер вважав, що бюрократія є елементом не тільки держави, а й усього комплексу соціальних інститутів (політичних партій, профспілок, церков, підприємств) і її свавілля може бути обмежене владою вибраних народом вождів. Він зазначав, що бюрократія – це раціональна форма колективної діяльності людей, а капіталізм – це «концентрований вираз реальності». В сучасному суспільстві, підкреслював М. Вебер, бюрократична система державної організації є надійнішою, ефективнішою і дисциплінованішою від будь-якої іншої суспільної системи. Прогресуюча раціоналізація – неминуча доля Західного світу, вважав М. Вебер, і рушійною силою даного процесу є раціональна бюрократія.

До політико-соціологічного етапу розвитку політичної думки належать елітарні концепції італійських соціологів **Вільфредо Парето** (1848–1923), **Гаetano Моски** (1858–1941) та німецького соціолога **Роберта Міхельса** (1876–1939). Прихильники цих концепцій виділяють у суспільстві творчу меншість, еліту, яка здійснює управління, та масу, нездатну до активної творчої діяльності.

В. Парето відомий своїми працями «Перетворення демократії», «Трактат із загальної соціології», «Соціалістичні системи». Він обґрунтував закон циркуляції еліт. Згідно з цим законом, спочатку владу захоплює та еліта, котра використовує силу як засіб здобуття й утримання влади (еліта «левів»), а їй на зміну приходить інша еліта, яка здобуває владу за допомогою переконання (еліта «лисиць»), Циркуляція еліт, за В. Парето, відбувається також по вертикалі – зверху вниз і знизу вверх. Вертикальна циркуляція настає тоді, коли еліти перетворюються у гальмо розвитку і їх усувають шляхом революції.

Г. Моска у працях «Теорія урядів і парламентська система» (1884 р.), «Основи політичної науки» (1896 р.), «Історія політичних доктрин» сформулював концепцію нового політичного класу – правлячої меншості, яка прагне узаконити і раціоналізувати своє панування. Поділ політичної еліти характерний для будь-якого суспільства, незалежно від політичного режиму. Існує два типи панівної верхівки: аристократична (закрита), яка чинить опір будь-яким змінам, і демократична (відкрита), що допускає розширення своїх рядів за рахунок вихідців із низів. Система еліти закритого і відкритого типів не завжди збігається із системою диктатури і демократії.

Р. Міхельс у праці «До соціології партійності в сучасній демократії» (1911 р.) сформулював «залізний закон олігархії», згідно з яким

правляча меншість існує у будь-якій організації і має владу над більшістю. Правляча меншість намагається зберегти владу і посилити свої позиції. Цей процес незворотний і характерний як для авторитарних, так і для демократичних партій. Політична реальність у всіх політичних системах визначається змаганням, конкуренцією і, відповідно, зміною у владі різних угруповань еліт. Виходячи з такої постановки питання, всі ці вчені вважали основним завданням політичної науки вивчення еліт, особливостей їх функціонування і закономірностей їх періодичної зміни у владі.

У працях інших відомих у цей час вчених були сформульовані наступні концепції: І. Ліппман сформулював концепцію громадської думки; Е.-А. Росе зайнявся проблемами соціального контролю і його характеру в умовах ліберальної демократії; французький вчений, послідовник Е. Дюркгайма Леон Дюгі сформулював концепцію соціальної солідарності, яка полягає в тому, що відносини, які складаються між індивідами в процесі їхньої життєдіяльності, зв'язки, які об'єднують людей в суспільстві є узами соціальної солідарності чи взаємозалежності.

У першій чверті ХХ ст. була сформована інтелектуальна основа нової науки, розроблені концепції, що підготували ґрунт для становлення поведінкової політології і сьогодні вони розглядаються як політологічна класика. Назрівання кризових явищ у суспільствах стимулювали глибокі дослідження політичної сфери. В Європі на той час домінували радикальні революційні течії, що призвели до ідеологізації політичної науки і різкої поляризації різних політологічних шкіл. Так у США актуалізувався буржуазно-реформістський («прогресивний») рух, у межах якого поступово відбувався перехід від історичного аналізу до спроб описати і пояснити функціонування державного апарату, реально діючих інститутів. Вироблення практичних рекомендацій вимагало конкретного аналізу громадської думки, груп тиску.

Так зародилися концепції плюралістичної демократії, які в своїй основі мають твердження, що в умовах значної соціальної стратифікації постіндустріального суспільства й вільного волевиявлення – політична влада і прийняття рішень стають результатом вільної гри інтересів, конкуренції різних соціальних груп. Політична влада розподіляється між різними системними суб'єктами влади, відбувається її «дифузія», що є виразом плюралізму групових інтересів. Роль держави ж полягає в арбітражі між групами, нормуванні умов вільного доступу до влади, дотриманні «правил гри». Засновниками концепції політичного плюралізму називають американців

Дж. Медісона, Дж. Дьюї, англійських дослідників Дж. С. Міла і Г. Ласкі, німецьких учених О. фон Гірке, Е. Френкеля. Основним джерелом суспільного прогресу, на думку засновників плюралістичної демократії, є вільне самовираження індивідуальних і групових інтересів, що включає не тільки співробітництво, а й конкуренцію і конфлікт між ними. Основна функція плюралізму – легітимізація різноманітності, спрямована на утвердження свободи. Плюралізм розуміють як форму вираження свободи, свободи висловлювати й захищати свої інтереси для всіх соціальних і політичних груп, що не перебувають поза законом, тобто діють у межах конституції.

У праці «Процес державного управління. Вивчення суспільних тисків» (1908 р.) американського політолога А. Бентлі вперше було обґрунтовано систему політичного плюралізму в демократичному суспільстві (концепція плюралістичної демократії) на основі аналізу поведінкових аспектів політики. А. Бентлі розробляв також теорію групи, розглядаючи її як фундаментальну одиницю політики, що діє під інституціональними настроями адміністративних установ, судів, законодавчих органів і політичних партій. В основі його теорії – поняття діяльності людей, що визначається їхніми інтересами і спрямоване на захист цих інтересів. Люди борються за досягнення своїх інтересів у групах. В основі цих груп – спільність інтересів. Надаючи груповій взаємодії важливе значення А. Бентлі і його послідовники оцінювали групи як найважливіший предмет дослідження політичної науки. Ідеї А. Бентлі у 1920–1930 рр. підхопили «Чикагська школа» та інші дослідники (Р. Даль, Д. Трумен, В. Кей), які у своїх дослідженнях аналізують політичний процес як взаємодію груп у процесі розподілу ресурсів у суспільстві. При цьому поведінка груп визначається установками і нормами поведінки їх членів чи керуючою роллю групових еліт і лідерів, а сам процес взаємодії спрямований на досягнення рівноваги й стабільності.

Цілком зрозумілим є також інтерес політологів до проблеми гармонізації загальних суспільних цілей і всього спектра індивідуальних і групових інтересів. Дослідники

Р. Нісберг, В. Паккард, Р. Нозік розробляють цю проблему в рамках відомої соціально-філософської ідеї Дж. Міла про необхідність взаємного визнання інтересів і формування почуття єдності. Сформульовано загальний принцип «гуманоцентризму» – творення умов для самореалізації кожної особистості й опанування нею загальнокультурними вартостями.

20–30-ті роки ХХ ст. стали переломними не лише для політології, але і для сучасної цивілізації в цілому. Глобальна криза суспільства

в ці роки визначили два способи його подолання. Один – безперспективний, з жорсткою регламентацією суспільного життя і формуванням тоталітарних режимів (СРСР, Німеччина, Італія, Японія і ін.). Тут політологія, як і взагалі суспільні науки, стали елементом ідеології і пропаганди, інструментом забезпечення офіційної політики. США віддали перевагу іншому способу – оновленню традиційного капіталістичного суспільства на основі ліберально-демократичних принципів, зміцненню соціальної ролі держави, об'єднанню приватновласницької економіки з державною системою соціального захисту. «Новий курс» Ф. Рузвельта став соціальним зразком для розвитку емпіричних досліджень соціальних процесів. У цих умовах політологія перетворювалась на поведінкову науку, спрямовану на вивчення неформальних аспектів державного правління. Метою політичних досліджень стало пояснення мотивів і факторів, що впливають на політичну поведінку людей, а також умови, необхідні для «раціонального» соціального планування і контролю. Посилилось соціально-психологічне направлення досліджень на чолі з

Ч. Мерріамом, Г. Госнелом, Г. Лассуеллом. Для розвитку нової методології політичного аналізу із соціальної психології була запозичена ідея Терстоуна про те, що вивчення поведінки людини повинне спиратись на аналіз його установок – через аналіз результатів опитування громадської і особистої думки. Адаптація цього «психометричного» методу в політології призвела до виокремлення біхевіористського напрямку. При цьому відбувся перехід від вивчення державних інститутів як основи політичної науки до аналізу політичної влади і політичної поведінки, дослідження партій, груп тиску, виборів і громадської думки. Для всіх біхевіористських напрямків характерним був пріоритет емпіричних методів дослідження, а звідси – велика увага до конкретних методик збору, оброблення і узагальнення отриманих даних.

Отже, після другої світової війни політична думка розвивалася в контексті власне політичної науки. А панівну позицію у розвитку політичної науки до 60-х років ХХ ст. зайняв саме біхевіоризм (від англ. – поведінка). Для біхевіоризму головним є не розробка понять, пояснення суспільних явищ і процесів, а опис фактів, вдосконалення методики спостереження. У такому розумінні методологія біхевіоризму передбачає, по-перше, розгляд лише тієї поведінки, яка зафіксована; по-друге, вдосконалення методики реєстрації фактів, що ґрунтується на математичних і статистичних даних; по-третє, виконання роботи безпосередньо на місці знаходження об'єкта дослідження; по-четвер-

те, надання переваги процесам, які можна спостерігати й рахувати, а саме: структурі виборів, розподілові голосів, діяльності політичних партій і груп тиску, механізмові прийняття рішень. У біхевіоризмі виділяються концепції масових комунікацій та плюралізму еліт.

Найвідомішим представником концепції масової комунікації є американський політолог Гарольд Лассуелл (1902–1978). Він розглядав політику як поведінку суспільно-політичних груп і як систему аналізу процесу прийняття політичних рішень, а владу – як явище міжособистісної взаємодії. Значення робіт Г. Лассуелла полягає в тому, що він у своїх дослідженнях широко використовував Фройдистський підхід і сформулював на його основі теорію «політичного психоаналізу». Згідно цієї теорії одним з головних факторів, через дію якого проявляється ставлення індивіда до політики, є його психологічний механізм. З досліджень вченого випливає, що існує певний зв'язок між психологічним типом особистості і виконанням його відповідних політичних ролей.

Політолог у своїх працях «Структура і функції комунікації в науці» (1960 р.), «Техніка пропаганди у світовій війні», «Пропаганда, комунікації та публічний порядок» розглядав вплив засобів масової комунікації на відтворення й поширення символіки політичної влади. Людське спілкування розглядається Г. Лассуеллом як відкритий форум для постійного обговорення питань доступу до основних цінностей життя. Тому політична наука – це орган самопізнання і самовдосконалення людства.

Проблеми громадської думки і засобів масової комунікації досліджували також політологи П. Лазерсфельд і Д. Рісмен. Щодо концепції плюралізму еліт (тобто поліархії) певні висновки зробив Роберт Даль, а саме: керують не маси; керує не еліта, оскільки жодна із елітарних груп не може монополізувати владу в усіх сферах життя суспільства; суспільством керують диференційовані і спеціалізовані елітні групи, які одночасно є суперниками і співниками, які очолюють більш-менш підприємливі лідери. На думку Р. Даля, поліархічна модель управління властива американському суспільству і певною мірою всій світовій цивілізації.

У 60-х роках ХХ ст. біхевіоризм був підданий критиці і частково відкинута самими американськими політологами. Вони зазначали, що біхевіоризм – це надмірна цифроманія, через яку можна й не зауважити важливих проблем, котрі не піддаються прямому вимірюванню; це фрагментарний підхід до аналізу фактів, що заважає глобальному підходові до політичних проблем; це псевдополітизм, оскільки він,

спираючись тільки на факти, не може критикувати суспільний порядок, тим самим підсвідомо відстоює його збереження.

Тому 2–6 серпня 1969 року в Нью-Йорку відбувся 65-й з'їзд Американської асоціації політичної науки, де з доповіддю «Нова революція в політичній науці» виступив президент асоціації, американсько-канадський політолог Девід Істон (заслужений професор Каліфорнійського університету, автор багатьох видатних праць з політичної науки) і закликав переглянути деякі положення біхевіористського підходу в політичних дослідженнях.

Суть постбіхевіористської революції полягає в неприйнятті такого політичного дослідження, яке прагне перетворити політичну науку в жорстку наукову дисципліну, що базується на методології природничих і точних наук. Постбіхевіоризм, за Д. Істоном, має розвивати політичну науку за новими напрямками. Основні принципи постбіхевіориму: зміст повинен передувати методиці; реальність має переважати технічні прийоми дослідження; головне завдання політичної науки полягає не стільки в тому, щоб описувати та аналізувати факти, скільки в тому, щоб тлумачити їх під кутом зору актуальних проблем суспільно-політичного розвитку; вчені повинні поєднувати як пізнавальні, так і нормативно-ціннісні аспекти політології; представники політичної науки несуть відповідальність за всіх інтелектуалів. Д. Істон вважав, що причиною постбіхевіористської революції є соціальні кризи, з якими зіткнулося людство: апокаліптична зброя і страх перед нею, різкий приріст населення, забруднення довкілля, расові, економічні та соціальні конфлікти, що породжують переживання за майбутнє. Цій небезпеці катаклізмів протистоїть знання про технічні можливості людства, про багатий потенціал можливостей для осмислення соціально-політичних процесів.

Важливим для розвитку сучасної політичної науки є також систематизм Девіда Істона, який у працях «Політична система», «Рамки політичного життя» сформулював учення про політичну систему, вперше в політології застосувавши системний аналіз до вивчення політичного життя суспільства. За Д. Істоном, головне призначення систем полягає у розподілі цінностей та вимушеному визнанні цього більшістю суспільства на тривалий час. Неспроможність системи виконувати розподіл цінностей призводить до зростання напруги в ній і навіть до її руйнування. Для розуміння системних процесів, на думку Д. Істона, потрібен, крім певного обсягу емпіричних даних, високий рівень теоретичних узагальнень.

У цей період сформувалась порівняльна політологія, у межах якої розвивається методологія порівняльного аналізу, опрацьовуються теорії політичних систем і політичної культури, розробляються концепції плюралістичного суспільства, тоталітаризму, розвитку і політичної модернізації.

Подальше усвідомлення набутого людством досвіду та розвиток уявлень про свободу особистості, плюралістичну форму організації державного життя в останній чверті ХХ сторіччя здійснювала значна група вчених у різних країнах світу.

Плюралістичне суспільство ототожнюється з гуманістичним і демократичним, відкритим суспільством. Останнє поняття поширив **Карл Поппер** (1902–1994), автор відомої праці «Відкрите суспільство та його вороги». Це таке суспільство, де діє ефективний суспільний контроль над владою, реформи відбуваються без примусу, громадянство навчилося критично ставитися до різних заборон, свідомо індивідууми приймають «рішення», панує закон. Поряд з цим у другій половині ХХ ст. все більше уваги приділяється вивченню таких важливих вартостей як свобода та справедливість.

Ісая Берлін – англійський філософ, політичний мислитель, лауреат Нобелівської премії. Його концепція свободи особистості найповніше була викладена у праці: «Чотири есе про свободу» (1969 р.). Звертаючись до поняття свобода, він ґрунтовно проаналізував два, на його погляд, «центральні» значення свободи: «негативне» і «позитивне».

Джон Ролз (1921 р. нар.) – американський політичний філософ, керував кафедрою філософії та політичних наук Корнельського університету, працював у Гарварді. Найвідоміша його праця – «Теорія справедливості» (1971 р.). У 1985 р. вийшла у світ праця «Справедливість як чесність: політична, а не метафізична», в якій була викладена теорія справедливості і присвячена перш за все проблемам функціонування держави. Він вважав, що співпраця та співжиття людей в будь-яких суспільних структурах вимагають встановлення принципів справедливості, що відповідали би людським прагненням до свободи та рівності. Базовим положенням процедури встановлення цих принципів має бути рівність та свобода учасників конвенції. Характеризуючи систему свобод особистості, Дж. Ролз першочергове значення надавав «базовим свободам»: свободі слова, об'єднань, вибору місця життя, занять та стилю життя, правовий захист з боку ліберальної держави, економічні свободи. Він вважав, що ці «головні» свободи слід розглядати як межі автономії особистості.

Водночас німецький соціолог, політолог **Ральф Дарендорф** (1929 р. нар.) у праці «Клас та класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» сформулював концепцію політичного конфлікту в демократичному суспільстві. Виділивши низку основних фаз конфлікту, він зазначав, що в результаті конкуренції або зіткнення конфліктуючих суспільних груп відбувається перерозподіл авторитету, а значить і влади у суспільстві. У результаті формуються нові суспільні інститути, політичні відносини, нова система правлячих та підлеглих ролей, тих чи інших суспільних груп по розподілу вартостей. Встановлюється нова політична ситуація, настає рано чи пізно загострення конкурентної боротьби і наростає потреба нового перерозподілу і авторитету та ролей тих чи інших груп в суспільстві.

Інший політичний мислитель, впливовий французький політолог, соціолог, правознавець **Моріс Дюверже** (1917 р. нар.) дійшов висновку, що найбільш оптимальним для плюралістичного суспільства має бути існування лише двох великих політичних партій, або провідних коаліцій (праці – «Політичні партії», «Політичні інститути і конституційне право»). Така категоричність пояснювалась результатами аналізу поняття влади, здійсненим М. Дюверже. Влада, вважав він, має подвійне обличчя (праці – «Янус: два обличчя Заходу», «Ідея політики. Застосування влади в суспільстві»), з одного боку – це боротьба між індивідами й групами за владу, з другого – це пошуки спільної платформи, єдність загальних інтересів щодо розвитку суспільства як цілого. Разом з тим, він зазначав придатність такої моделі демократії тільки для розвинених політично й соціально-економічно країн.

Однією з центральних проблем досліджень М. Дюверже була проблема демократії (праця – «Демократія без народу»). Вивчаючи її, вчений прагне серйозно осмислити і проаналізувати відповідний політичний досвід демократичного розвитку західних країн. Дослідження цього питання привело М. Дюверже до висновку, що західні країни живуть в умовах плутодемократії, тобто в умовах такого політичного правління, коли владою володіють одночасно і народ, і багатство. Але таке політичне правління – це лише псевдodemократія, в яких би формах вона не існувала. Справжня демократія, на думку М. Дюверже – це дещо інше.

М. Дюверже також розробив власну теорію політики (праця – «Вступ до політики»), в якій обґрунтував створення політичної системи, що дає змогу поєднати переваги представницької демократії з ефективним управлінням, подолати «деперсоналізацію» влади, відчуження від неї громадян.

До сучасних політичних концепцій належать концепції тоталітаризму, суспільно-політичної модернізації, інформаційного суспільства. Проблеми природи тоталітаризму глибоко досліджені в працях політологів Ханни Арендт, Раймона Арона, Карла Фрідріха, Збігнева Бжезінського. Теорія тоталітаризму сформувалась у 50-х роках як наукове осмислення нацизму і сталінізму.

Так, німецько-американський політичний мислитель **Ханна Арендт** у 1951 році опублікувала тритомну працю «Походження тоталітаризму», в якій пояснювала походження тоталітаризму з атомізованого суспільства, яке складалося не з громадян, а з маси, що виникла внаслідок розкладу класової системи і, перебуваючи в стані загальної розгубленості, шукає вождя, без якого вона є натовпом. У такому суспільстві терор стає головним стрижнем політичної діяльності. До тоталітарних режимів Х. Арендт відносила тільки націонал-соціалістичну Німеччину початку 40-х років ХХ ст. і сталінську Росію.

Відомий французький теоретик **Раймон Арон** (1905–1983) досліджував тоталітарний режим у порівнянні з ліберальним. За критерій порівняння він брав тип організації політичних партій. Виходячи з цього, Р. Арон розрізняв два типи режиму – конституційно-плюралістичний та монополістичний. Домінуючою рисою конституційно-плюралістичного режиму він вважав юридичну організацію мирної конкуренції для завоювання влади та керівництва державою. Основна риса монополістичного режиму – забезпечення одній єдиній партії монополії на узаконену політичну діяльність, що призводить до таких наслідків: монополія влади впливає на характер держави, робить її свавільною державою-партією; монополія влади вимагає великих ідеологічних зусиль для свого узаконення; монополія влади відкидає існування опозиції у своїй основі.

Однією з центральних проблем наукової творчості Р. Арона було також питання про розподіл влади в суспільстві. Розподіл влади, або, як називав її вчений, дисперсія – розпилення влади серед багатьох суб'єктів здійснює неоднозначний вплив на політичне життя суспільства. Так, з одного боку, розподіл влади підсилює демократичні тенденції в суспільстві, не даючи можливості створення умов для концентрації влади в руках невеликої групи осіб, або правлячої еліти, з іншої – розпилення влади веде до зростання впливу і авторитету вищих її представників. Ці обставини, на думку Р. Арона, роблять актуальним питання про персоналізацію політичної влади, що в політичному житті країн світу набуває універсального характеру. В ядерну епоху роль політичних лідерів-особистостей надзвичайно зростає. І

якщо в демократичних, плюралістичних суспільствах ця роль, як правило, зрівноважується розпиленням влади, то в тоталітарних країнах вона може набути форму тиранії.

Американські дослідники К. Фрідріх та Зб. Бжезінський відносять до тоталітарних режимів фашистські й комуністичні, акцентуючи на домінуючій ролі ідеології, яку продукувала правляча партія; використанні терору й обмеженні доступу до об'єктивної інформації для забезпечення монополії влади; централізованій системі управління економікою.

Карл Фрідріх, зокрема, у доповіді «Унікальний характер тоталітарного суспільства» (1954 р.) сформулював п'ять ознак тоталітаризму: офіційна ідеологія, єдина масова партія, контроль партії і бюрократії над збройними силами, контроль над засобами комунікації, тероризм. У спільній праці «Тоталітарна диктатура і автократія» (1956 р.) вчені до цих ознак додали шосту – централізоване управління всією економікою.

Збігнев Бжезінський (1928 р. нар.) у своїх працях: «Велика шахівниця», «Великий провал: народження та смерть комунізму у ХХ столітті», «Поza контролем» та ін. охарактеризував тоталітарну систему як високоцентралізоване керівництво елітного духу. Він вважає, що процес переходу до демократії тривалий, складний і передбачає різні фази. З. Бжезінський також намагається привернути увагу до уроків, що впливають з реального процесу посткомуністичних трансформацій на сучасному етапі. Перший урок, на його думку, полягає в тому, що колишні комуністичні країни, а також країни Заходу мали завищені сподівання щодо швидких перетворень. Другий урок – у тому, що не всі колишні комуністичні країни перебувають в одній і тій же фазі розвитку і не всі проходять відповідні стадії в однаковому темпі. Швидкість переходу залежить від тих реформістських кроків, які були зроблені у рамках попереднього ладу («переддозрівальний період»). Третій урок підтверджує пріоритетність політичної реформи як основи ефективних економічних змін. Із четвертого уроку випливає необхідність швидких і всебічних перетворень, шокової терапії, коли для цього є необхідні суб'єктивні й об'єктивні умови. П'ятий урок полягає в тому, що не слід ігнорувати стратегії перетворень, які передбачають повільне просування і тривале державне регулювання суспільних процесів.

Після краху комуністичних режимів у СРСР і країнах Центральної і Східної Європи актуальним стало розроблення теорій трансформації режимів та переходу до демократії, якими займаються такі вче-

ні, як Л. Даймонд, Г. О'Доннел, Дж. Лінц, А. Пшеворський, А. Степан, С. Гантінгтон, Ф. Шміттер, М. Плеттнер та ін. Вони аналізують досвід латиноамериканських, східноєвропейських та інших країн, що здійснюють перехід у напрямі демократії, виводять певні закономірності.

Прихильники теорії модернізації вважають, що тенденцією розвитку політичних систем є перехід від традиційного до сучасного типу суспільства. Вони виділяють критерії, що дають змогу визначити ступінь політичного модернізму. Так, французькі політологи Л. Пай та Г. Алмонд називають три критерії: структурна диференціація, яка ґрунтується на ідеї, що різниця між суспільствами полягає в ступені диференціації та спеціалізації структури; ефективність політичної системи, що виявляється в її здатності до оновлення, мобілізації зусиль і виживання; тенденція до рівності, що передбачає зростання народної участі у політичному процесі.

Панування тоталітарно-авторитарних режимів, їх агресивна політика змусили здійснити певну переоцінку неоліберальних вартостей. Поштовхом до подальшого розвитку нових концепцій була науково-технічна революція, що почалася з середини ХХ ст. Її основні напрямки – створення нових джерел енергії, нових матеріалів і речовин, дослідження космосу, створення й розвиток електронно-обчислювальної техніки, створення біотехнологій. Це призвело до розвитку нових засобів інформації, сполучення, якісно змінило спосіб життя, його стиль, поставило на новий рівень вивчення проблем свідомості й матерії, часу і руху, організації людського суспільства та самої людини. Кардинальна зміна соціально-економічної структури суспільства, масова урбанізація, створення мегаполісів, і – врешті формування єдиного інформаційного поля США – Канада, Західна Європа, а також прорив у принципово нові технології Японії поставили вимогу змінити політичні доктрини.

Сьогодні ще важко зробити детальний аналіз цих змін, однак можна вказати принаймні на двох провідних футурологів, які у своїх творах пробують усвідомити зміни, що блискавично відбулися у постіндустріальному світі з 60-х рр. нашого століття – це **Олвін Тоффлер** та **Джон Нейсбітт**. Спираючись на окремі ідеї, які висунув Д. Белл у книзі «Постіндустріальне суспільство» (яке мало такі характерні риси: перехід від економіки виробництва товарів до економіки обслуговування; заняття провідного становища науково-технічною елітою; контроль суспільства над технологіями; створення нових ресурсо- енерго- і працезберігаючих технологій, комп'ютеризація суспільства), О. Тоффлер та Дж. Нейсбітт проаналізували американське

та західноєвропейське суспільства, що трансформувалися у постіндустріальні, інформаційні. Вони вказали, що однією з головних суперечностей цих суспільств стають конфлікти між знанням, компетенцією та незнанням і некомпетенцією.

О. Тоффлер у своїй трилогії («Футурошок», «Третя хвиля», «Зміщення влади») прослідкував ті якісні зміни, що відбувалися й відбуваються у постіндустріальних суспільствах у сфері політичної свідомості та культури, зазначив, що збереження вартостей демократії у новому суспільстві – це проблема розширення її основи та визнання плюралізму, як головного принципу всього суспільно-політичного життя.

О. Тоффлер одним із перших досить детально проаналізував соціально-політичні аспекти нового інформаційного суспільства, вказав, що контроль над знаннями дає сьогодні можливість наглядати й за політичною владою. Він підкреслив важливу зміну, що сталася в ієрархії джерел політичної влади у ХХ ст., – переміщення знання на перше місце й перетворення його у підставу влади. Звичайно, що знання в наш час дорогі і це тісно пов'язує їх з економікою, фінансами.

Дж. Нейсбітт у книзі «Мегатренди» зауважив, що в новоповсталому інформаційному суспільстві відбувається децентралізація керівництва й управління, нормовані ієрархічні відносини та зв'язки поволі трансформуються у неформальні. В інформаційному суспільстві швидко спадає віра у результативність традиційних ієрархічних відносин. Замість суворих правових, правних регламентацій настає час вільних дискусій, коли в процесі спілкування живе слово набуває вирішального значення. Цьому сприяє розгорнута система національного та сателітарного телебачення, але ще більше – це перехід масового виробництва на дрібносерійне, залучення праці вдома, що створює широкі можливості для децентралізованого мікросуспільного, як виробництва, так і суспільного та приватного життя. На думку Дж. Нейсбітта, це породжує надії, що час представницьких демократій минає, НТР створює можливості для відновлення прямої демократії.

2.2. Інституціоналізація політології як науки та навчальної дисципліни

2.2.1. Період Нового часу

Значні політичні дослідження, починаючи зі стародавніх часів до середини ХІХ ст., а також відносна самостійність предмета політико-дослідницьких теорій і вчень про державу логічно призвели до

оформлення політології в самостійну науку. Процес виділення політології із системи суспільних наук був довготривалим – починаючи з кінця ХІХ – до початку ХХ ст. Наприкінці ХІХ ст. переважала думка, що дана наука (політологія) є лише перехрестям багатьох інших дисциплін, зокрема, історії, економіки, філософії, антропології, соціальної психології, соціології, державного права, конституційного права. Відповідно уже в той час вона називалася – «політична наука». Однак, політики ставилися до неї з недовірою, але на практиці політична наука, яка вже вийшла за межі університетів, бібліотек, академічних та наукових центрів і характеризувалася постійним зростанням наукових праць, все більше заявляла про себе.

Початки викладання політичних знань можна знайти ще в середньовічних університетах, де з чотирьох факультетів (теологія, медицина, право і філософія) щонайменше два стосувалися вивчення управління політичним життям. Факультет права обов'язково поширював знання про інститути управління, їх статус та значення. З часом вивчення принципів юриспруденції та конституційного і адміністративного права призвело в деяких університетах до формального відокремлення політики як самостійного предмета вивчення.

У ті часи існувало два шляхи розвитку політичної науки. У німецькомовній центральній Європі «основна державна теорія» розвивалася на відносно ранньому ступені вивчення права і не відділялася від поточних політичних подій та потреб. Тому деякі європейські вчені вважали, що політологія як самостійна наука зародилася у першій половині ХІХ ст. саме в Німеччині, де діяла правова школа, основною метою якої було вивчення держави, інтерпретуючи її як комплекс формальних конституційних норм. Дана школа базувалася на вченнях І. Канта, Г. Гегеля та інших відомих правознавців. Політична наука, таким чином, перетворювалася на науку догматичну, яка обмежувала вивчення соціальної природи держави і влади.

У Франції, як і в інших країнах, що успадкували традицію римського права, вивчення політичного життя було підпорядковане праву і залишалось досить нерозвиненим із середніх віків до ХХ ст. У цій країні політична наука сформувалася між 1871 роком (тоді Е. Бутлі заснував «Вільну школу політичної науки») і 1913 роком, коли була видрукувана книга А. Зігфріда «Політична карта Західної Франції за Третьої республіки». В цей час були написані праці, які заклали основи французької політичної науки: П. Жане «Історія політичної науки у її зв'язку з мораллю» (1851 р.), Е. де Пар'є «Принципи політичної науки» (1870 р.), Е. Шевр'єра «Елементи політичної науки» (1871 р.),

Е. Акола «Філософія політичної науки» (1877 р.), А. Ерсан, А. Мішле «Ідея держави» (1896 р.) та «Політична доктрина демократії» (1901 р.) і ін. Нині більшість французьких провінцій мають інститути політичних наук.

Зв'язок між політичною наукою та правом залишився значним у країнах латинського світу до ХХ ст. Так, лише в останній чверті ХХ ст. факультети політичної науки відділилися від правознавчих, зокрема в Бразилії та інших країнах.

Наприкінці ХІХ ст. у Великобританії засновано Лондонську школу економіки і політичної науки при Лондонському університеті. Тут, а згодом в Оксфордському, Кембріджському, Манчестерському та інших університетах викладалися дисципліни про політичні явища, які основну увагу приділяли дослідженню проблем державного управління, політичних інститутів, конституційному та адміністративному праву Англії, політичній філософії, міжнародним відносинам.

Факультет філософії був другим шляхом вивчення політики. Але окремі політичні факультети створювалися дуже повільно. У ХІХ ст. навіть факультети економіки, соціології та антропології зробили більший крок у своєму розвитку порівняно з політологічними. Вивчення політики було частиною моральної філософії, проте в деяких країнах, зокрема в Канаді, цю науку вивчали в тісній взаємодії з економікою.

Вперше формальне викладання політики почалося в 1613 р. у Нідерландах в університеті Leiden. У Швеції в 1622 р. в університеті Uppsala навіть заснували кафедру з ораторства та політики, а в Abo Akademi (тоді Швеція, а зараз Фінляндія) у 1640 р. було створено кафедру політики та історії. Знання, що викладалися тоді в цих предметах, досить відрізнялися від сучасного уявлення про предмет, однак це вже був початок розуміння, важливості і необхідності окремої галузі знань про політику.

У другій половині ХІХ ст. з'явилися зародки факультетів політичних наук. Наприклад, у Дубліні (Ірландія) у новозаснованому Католицькому університеті в 1855 р. було створено кафедру соціальної та політичної науки, яка згодом стала факультетом етики та політики. З 1840 р. термін політика в сучасному розумінні почали застосовувати в університеті Uppsala, а професійна підготовка спеціалістів з історії та політики у Швеції розпочалася в Lund з 1889 р. і окремо – лише спеціалістів з політичних наук в Gothenburg з 1901 р. У 1868 р. в Корнелл (США) було створено факультет історії, соціальних та політичних наук. У Бельгії школи політичних наук та Вільний універ-

ситет Брюсселя в 1893 р. створили факультети політичних та соціальних наук. Перед Першою світовою війною в Німеччині розпочалося стрімке вивчення політики під гаслом соціології. У Англії навіть наприкінці 1940-х років ще не було окремого факультету політології.

Деякі десятиліття тривав процес формування політичної науки в США. Розвиток політичних знань відбувався тут більш стрімкими темпами, ніж у Європі. Засновником систематичного дослідження політики в Америці був **Френсіс Лейбер** – професор історії і політичної економії Колумбійського коледжу. У 1857 році він починає читати лекції з політичної філософії (в яких особливої уваги приділяє питанням теорії держави та політичної етики), а в 1880 році вже при Колумбійському університеті була створена перша школа політичної науки, котру пізніше очолив американський вчений **Джон Берджес**. Ця школа готувала наукові кадри з підготовкою і захистом дисертацій, а в 1886 році почала видавати журнал «Політикл сайенс куортерлі». Важливу роль у становленні американської політології мала книга Дж. Берджеса «Політична наука і порівняльне конституційне право» (1890 р.).

Після Колумбії ця наука поширилась в університет **Джонса Гопкінса** та інші провідні навчальні заклади США. У 1876 р. відбувся перший випуск фахівців за програмою «Історія та політичні науки» у Джонса Гопкінса, а через чотири роки в Колумбії з'явилася перша школа (аспірантура) політичних наук. Окремі факультети політичних наук були створені в університетах – Колумбійському в 1903 р., Іллінойс та Вісконсін у 1904 р., Мічіган у 1911 р., а в 1914 р. з 534 коледжів у 200 викладалися курси з політичних наук і 40 мали самостійні кафедри політичних наук. Це досягнення спричинило збільшення впливу Сполучених Штатів на розвиток цієї галузі знань.

Поширенню політичних знань у світі сприяло і створення національних асоціацій політичних наук. Ще в 1884 р. у Великій Британії виникла політично орієнтована група лівої орієнтації та більш консервативна група, що мала назву «Політичне та економічне планування» (1931 р.). У 1900 році в Парижі відбувся конгрес із політичних наук (у 1930 році такий конгрес було проведено в Стокгольмі). У 1903 році була створена Американська асоціація політичних наук, що сприяла виникненню багатьох подібних асоціацій у США і в інших країнах. Канадська асоціація політологів організувалась у 1913 році, Китайська асоціація – у 1932 році, Японська – в 1948 році. Українську асоціацію політологів було засновано в 1991 р., а в 1993 р. створено Українську академію політичних наук. У 1991 році на базі Радянської

асоціації політичних наук була створена Російська асоціація політичних наук.

З 1906 року почав видаватися журнал «Огляд американської політичної науки», з 1939 року – «Журнал політичних досліджень», а з 1948 року почав видаватися журнал «Аннали американської академії політичних і соціальних наук», які і в наш час відіграють важливу роль у розробці ключових проблем політичної науки.

Варто відзначити, що процес формування сучасної західної політології в різних країнах був неоднаковим. Різною була соціально-історична ситуація, нетотожними наукові основи розвитку, а звідси – неоднакова роль різноманітних національних шкіл політичної науки щодо становлення сучасної політології. Якщо наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. політичні концепції розвивались з однаковим успіхом як в Європі, так і в Америці, то потім, через масові війни, криваві революційні процеси і формування тоталітарних режимів у Європі, внесок цього континенту в формування нової науки припинився.

Ще однією причиною призупинення розвитку європейської політології стала еміграція європейських вчених до Америки. США, як найдинамічніше суспільство ХХ ст., взагалі вирізняється інтелектуальним лідерством щодо розвитку передових і пріоритетних наукових дисциплін. Політологія тут розвивається на основі не лише традиційної політичної науки, але і соціології і психології, котрі першими почали неформальне вивчення суспільних структур.

У Європі в основі формування нової науки лежали традиційні дисципліни: у Франції – конституційне право, в Німеччині – політична філософія. Все це обумовило лідерство американської політології майже у всіх сферах – від методології до емпіричних досліджень. І якщо на початку століття відбувався інтенсивний процес взаємобогачення і великий вплив європейської політичної школи на американську політологію, то після Другої світової війни американська поведінкова політологія (біхевіоризм) була поширена на європейський континент, бо нічого іншого тут не було. Певні зміни в цей процес внесла так звана постбіхевіористська революція. Широкомасштабне відродження самостійної європейської політичної науки можливе лише в контексті глобального процесу самовизначення Європи і завершення епохи американізації.

Отже, політична наука (політологія) як сфера професійної діяльності виникає лише в Новий час, бо тоді постала об'єктивна потреба суспільства в науковому пізнанні політики, в її раціональній організації, в ефективному управлінні державою. Реальне звернення

політики до науки здійснилося разом із демократичним процесом Нового часу, коли ускладнилися політичні й соціальні структури і відносини в суспільстві, зросли чисельність населення та обсяг матеріального виробництва, ускладнилося духовне життя суспільства, з'явилися масштабніші міждержавні відносини, посилилася політична відповідальність влади за долю своєї країни, особливо в часи кривавих воєн, виникнення глобальних проблем, які поставали перед людством. Сприяв розвитку самого політичного знання поділ політичного знання на філософський і науковий рівні на функціональній основі. Загальний процес становлення наукового знання світу і суспільства, диференціація єдиного філософського знання про природу людини і про устрій суспільного життя також спричинили необхідність науково висвітлювати сутність політики і влади, їхню роль і функції. Пізнання політичних подій в сучасному світі відбувається також неполітичними й ненауковими засобами. Тому виникнення науки про політику – це не тільки науковий процес, а й значне культурне явище.

Останнє десятиліття XIX – початок XX ст. стали тим періодом, коли політична сфера виділилась як самостійна підсистема людського соціуму. Саме в цей період завершилось формування у більшості промислово розвинених країнах важливих державних і політичних інститутів, які разом утворили сучасну державно-політичну систему. Мова йде перш за все про чіткий розподіл влади, становлення парламенту, виконавчої і судової влади як самостійних інститутів влади, партії і партійні системи, виборчу систему, державну службу і т.д. Все це обумовило необхідність становлення та розвитку політології як науки.

До перших десятиліть XX ст. політологію сприймали як «нову науку» і дискутували щодо її права на існування. Саме поняття «політична наука» мало доволі широке і невизначене значення: воно охоплювало політичну філософію, політичну історію, право, дослідження державних і політичних інститутів та ін. На той час державні і політичні інститути вивчались головним чином філософами і соціологами, такими як О. Конт, Г. Спенсер, Л. Уорд та інші. Вже у другій половині XIX ст. Г. Спенсер розробляв свою соціологію політичних інститутів. У зв'язку з цим можна погодитись із С. М. Липсетом, який вважав, що більшість великих соціологів кінця XIX ст. були одночасно політичними соціологами або ж «соціологічно мислячими політологами». Такі соціологи кінця XIX – початку XX ст. як М. Вебер, Е. Дюркгайм,

В. Парето та інші, були одночасно і політичними філософами. Сама політологія, як і соціологія, розглядалась як рідна дисципліна більш класичних наук – філософії, юриспруденції, політекономії. Але з подальшим формуванням і утвердженням світу політичного в сучасному розумінні цього слова, з його важливими інститутами – політичними партіями, парламентаризмом, розподілом влади і т.д. – політична наука відмежовувалась від соціології, історії, юриспруденції, політекономії. Цьому сприяла розробка визначними суспільствознавцями кінця XIX – початку XX ст. основних політичних концепцій і теорій, політики і світу політичного.

Тут перш за все потрібно назвати М. Вебера, який розглядав політичні явища як особливі реальності, що мають власну логіку розвитку і, відповідно, власну історію. Він, зокрема, вважав, що політика зумовлена не лише розподілом праці чи виробничими відносинами, але також і впливом адміністративних структур. Великого значення мали сформульовані М. Вебером концепції бюрократії і плебісцитарної демократії.

Слідом за М. Вебером такі вчені як В. Парето, Р. Міхельс, Г. Моска обґрунтували власну теорію політичного розвитку – елітаристську. Вони вважали головним завданням політичної науки вивчення еліт, особливостей їх функціонування і закономірностей їх періодичної зміни при владі.

Великий внесок у розвиток політології зробили Дж. Брайс, В. Вільсон та інші, які розробили теорії демократії і конституційної форми правління, представництва, виборчих та партійних систем.

Наприкінці XIX ст. політологія формувалась у двох напрямках. Якщо європейська політологія розвивалась як синтез емпіричного і теоретичного знання, то американська – в напрямку позитивізму. Так, наприклад, в Німеччині політична наука розвивалась як соціологія політичних інститутів. Її головним об'єктом була держава, тому політична наука виникла і як соціологія держави. Відбувся поділ на державознавство та політичну науку, які з часом об'єдналися. На розвиток німецької політичної науки впливала німецька класична філософська традиція, тому теоретико-пізнавальні та інституційні межі цієї науки були визначені філософією та історією. Для німецької політології характерним був конфлікт між аристотелівським розумінням політики як практичної філософії та раціоналістичними і емпіричними теоріями Нового часу. На думку німецьких дослідників політологія не є чистою наукою, чистою теорією. Це практична дисципліна, метою якої є визначення мети і норм політичної діяльності. Її завдан-

ням є філософське трактування соціальної дійсності та орієнтація політичної діяльності на певні соціальні та моральні цінності.

Майже до другої половини 30-х років у цих межах розвивалась політологія більшості європейських країн, а в США в цей час політологія прирівнювалась до природничих наук, спираючись на вчення засновників європейського раціоналізму XVII – XVIII ст. Засновники соціальних та гуманітарних наук XIX ст. виводили зв'язок між наукою і раціонально мислячими індивідами в суспільстві. Так ще Т. Гобс під наукою про політику розумів політичну філософію, О. Конт пропонував політичну науку віднести до «досвідних наук», а Г. Гельмгольц ототожнював гуманітарні та природничі науки. К. Маркс, Ф. Енгельс, а згодом Е. Дюркгайм, В. Парето, Г. Моска аналізували політичні феномени в контексті соціальних наук.

У 1872 році в Німеччині була видрукувана книга П. Лілієфельда «Думки про соціальну науку майбутнього», в якій автор слідом за Г. Спенсером виклав власну теорію органічного суспільства. Позитивісти вважали, що соціальні науки необхідно відділити від етичних, морально-психологічних та інших метафізичних надбудов. Загалом вчені, які досліджували проблеми професійної політології називали її наукою. Так, наприклад, англійський дослідник Ф. Поллак назвав свою книгу «Історія науки про політику» (1890 р.), а викладач Кембріджського університету Р. Сілі – «Вступ до політичної науки» (1896 р.). На думку Р. Сілі, політична наука – це поєднання процесу обґрунтувати, узагальнювати з процесом збирати і досліджувати факти. Згодом були виведені і так звані «наукові закони» політики (наприклад, «залізний закон олігархії» Р. Міхельса).

Така політологія зосереджувалась в основному на формальних інститутах політичної системи: парламенті, виконавчій владі, адміністративних закладах, судах та ін. А їх неможливо повністю зрозуміти без вивчення неформальних організацій і поведінки людей, що коректують діяльність формальних структур. Про це вперше заявив англійський соціопсихолог Дж. Уоллес у 1908 році. На його думку, в політичній діяльності велику роль відіграють несвідомі і підсвідомі мотиви поведінки людини, чим нехтував раціоналізм. Цю традицію продовжили англійські вчені Г. Ласкі, Е. Баркер, Дж. Коул. У США Ч. Мерріам, Г. Лассуелл та ін. у 20–30-х рр. в політологічних дослідженнях використовували методи, запозичені із психології, психоаналізу та емпіричної соціології. У 1923 році Комітет з політичних досліджень Американської асоціації політичних наук визначив методологію соціальних наук як «сучасну історію політичного мислення». Голова цієї

асоціації Ч. Мерріам вважав, що необхідно відмовитись від юридичних та історико-порівняльних методів дослідження політики, а використовувати методи статистики, економіки, історії, географії, антропології, психології. Він назвав три стадії розвитку своєї історичної типології політичного дослідження: апіорно-дедуктивна – до 1850р.; історико-порівняльна – 1850–1900 рр.; перехід до спостереження, огляду і виміру – з 1900 – до початку 20-х років. Майбутнє політології вчений бачив у «психологічному опрацюванні політики».

Позитивістську методологію, яка переважала в американській політології у 30–40-х роках ХХ ст. (представниками якої були Ч. Мерріам, Дж. Кетлін) критикував У Елліот, вважаючи, що політологію не можна вважати точною наукою і вимірювати її математичними методами, оскільки це призведе до одностороннього накопичення фактів. Проте саме американський вплив (з його нахилом до позитивізму) переважав у цей час у західній політології. Саме до США перемістився центр розвитку соціальних та гуманітарних наук, оскільки у тоталітарних країнах Європи дослідження у сфері політології були спрямовані на підтримку ідеології та пропаганди правлячих режимів. Найкращі вчені з Європи переселялися до Америки. В період нацизму німецька політологія була знищена: К. Левін, Г. Маркузе, К. Мангейм, Е. Фром, Т. Адорно виїхали з Німеччини. У Радянському Союзі в цей час частина найвідоміших вчених – соціологів, філософів, політологів (М. Бердяєв, С. Франк, П. Струве, П. Сорокін та ін.) була виселена за кордон, а інша частина була піддана терору і репресіям. Тільки деякі вчені змушені були визнати тоталітарний режим і служити його ідеологічному виправданню. Політологія як і інші науки стала додатком до марксистсько-ленінської ідеології та наукового комунізму. Як навчальна дисципліна вона була ліквідована.

2.2.2. Розвиток політології у другій половині ХХ століття

Особливо інтенсивно процес формування політології як у США, так і в Європі відбувався в другій половині ХХ ст., коли виокремилися основні її національні школи і напрями, у межах яких розробляли методологічні засади, принципи, методи та інструментарій досліджень, термінологічний апарат та ін. Ці напрями і школи сформувалися вже після Другої світової війни. Післявоєнне десятиліття можна розглядати як новий етап у розвитку політичної науки, її інституціоналізацію. Почався бурхливий процес відновлення, а згодом і розвитку політичної науки у всіх європейських країнах, за винятком СРСР і соціалістичних країн. Перш за все – це розширення діапазону політичної

науки. Політологія зацікавилась дослідженням: політичної системи, політичного процесу, політичних партій; груп і політичних рухів; політичної поведінки і політичної культури; суспільної думки і ЗМІ в політичному процесі; політичного лідерства і еліти; корпоративізму і неокорпоративізму; політичної ідеології, історії політичного вчення і т.д. Великої уваги європейська політологія приділяла методологічним проблемам.

Важливу роль у розвитку політології відіграла **Міжнародна конференція (колоквиум) з питань політичної науки**, організована з ініціативи ЮНЕСКО в Парижі у 1948 році. Тут було прийнято спеціальний документ, який систематизував і оприлюднив складові елементи політичної науки. Було виділено чотири блоки цих елементів:

1. Політична теорія: політична теорія та історія політичних ідей.
2. Політичні інститути: конституція; центральне правління; регіональне і місцеве управління; публічне адміністрування; економічні і соціальні функції управління; порівняльний аналіз політичних інститутів; судова система.
3. Партії, рухи і асоціації: інформація і пропаганда; групи тиску; участь громадян в управлінні і адмініструванні; громадська думка; вибори.
4. Міжнародні відносини: зовнішня політика держав; міжнародні організації; міжнародне право.

У 1949 році в рамках ЮНЕСКО було створено **Міжнародну асоціацію політичних наук**, яка об'єднала більшість національних асоціацій. Вона проводить щорічні конференції, які мають велике значення для розвитку політологічних досліджень.

На початку 50-х років найвпливовішою залишалась американська політологія з її біхевіористською концепцією. Вчені США обґрунтували системний і структурно-функціональний аналіз політичних феноменів, політико-культурний підхід, порівняльну політологію та ін. У цей час з'являється велика кількість наукової літератури з різних проблем політології, створюються наукові та навчальні центри, виходять загальнонаціональні та регіональні політологічні журнали. Це все вплинуло на розвиток політології у більшості європейських країнах.

Після конференції ЮНЕСКО в 1948 р. у Франції створюється Національна адміністративна школа, Інститут політичних досліджень при Парижському університеті, Національний фонд політичних наук, а також Французька асоціація політичних наук (з 1951 року видає

«Французький журнал політичної науки»). З 1956 року у Франції було введено науковий ступінь – доктора політичних наук. В університетах країни обов'язковим став курс «Конституційне право і політичні інститути». Французькі вчені (М. Дюверже, Б. де Жувенеля, Ж. Бурдо, Ж. Веделя та ін.) працювали у сфері конституціоналізму, держави і права, політичних систем та режимів, партій і партійних систем.

Англійська політична наука схилялась до позитивістської методології і зберегла історико-філософський напрямок. У 1950 році з ініціативи Г. Ласкі, Д. Брөгена, М. Оукшота, Ч. Уільсона виникла Асоціація політичних досліджень Сполученого Королівства (АПДСК) як філія Міжнародної асоціації політичних наук, яка почала видавати журнал «Політичні дослідження». В Англії на сучасному етапі також друкуються «Британський журнал політичної науки», «Уряд і опозиція», «Політичний щоквартальник» та ін.

В інших країнах також утворювалися національні та регіональні організації політичної науки; в усіх гуманітарних вузах викладалася політологія, велась підготовка бакалаврів, магістрів та докторів з різних сфер політології; збільшилась кількість спеціалізованих журналів.

Європейська політологія зосереджується на дослідженнях державного права і державно-політичних інститутів, а американська приділяє увагу соціальним основам держави. Тут політична наука взаємодіяла з політичною практикою і політичною соціалізацією. Якщо політологія в США зосереджувалась на проведенні прикладних емпіричних досліджень, то європейська політична наука розвивала історико-правові, державознавчі, політико-філософські традиції (поєднувала емпіричні та теоретичні дослідження).

У післявоєнний період розвивалися ті теорії, концепції, ідеї, які були сформульовані в довоєнний період. Це, наприклад: теорія груп, теорія рівноваги політичних сил (Д. Трумен, Д. Істон, Р. Тейлор), теорія демократії (Р. Даль, Дж. Сарторі), теорії еліт та елітаризму (Г. Лассуелл, Р. Міллс), ідея влади, контролю і впливу (Дж. Кетлін, Ч. Мерріам, Г. Моргентау), дослідження політичних систем сучасності (Д. Істон, К. Фрідріх, К. Дойч, Р. Арон, Г. Шилз) та партійно-політичних систем (М. Дюверже, У. Бернхем, К. Баймер), структуро-функціональний аналіз політичної сфери (Т. Парсонс, Ч. Бернард, Р. Мертон), ідеї конфлікту і консенсусу в політиці (С. Липсет, Л. Коузер).

На початку 60-х років формується порівняльна політологія, як самостійний великий розділ політичної науки. Її основу було закладено у статті Г. Алмонда «Порівняльні політичні системи», видруку-

ваній у 1956 році. Його ідею продовжили С. Верба, С. Пай, Р. Патнем та ін., що досліджували політичну поведінку і політичну культуру різних прошарків населення в індустріально розвинених країнах. Порівняльні дослідження політичних партій розробляли Дж. Сарторі, А. Лейпхарт, Б. Поуелл та ін. У 1960 році у колективній монографії «Політика в регіонах, що розвиваються» були розроблені моделі соціально-політичних і соціально-економічних відносин у період модернізації, а в праці С. Айзенштанда «Політичні системи імперії» (1963 р.) проаналізовані бюрократичні імперії. Р. Бендікс у 1964 році в монографії «Будова націй та громадянство» зробив порівняльний аналіз процесу формування націй у Західній Європі, Росії, Японії та Індії, використовуючи веберівські концепції націоналізму, бюрократії, плебісцитарної демократії. У межах порівняльної політології досліджувались політичні культури різних країн, регіонів, політичної антропології, політичної психології, екології, політичної філософії, етики.

Наприкінці ХХ ст. політологія виступає як самостійна, системна та міждисциплінарна наука. У кожній розвиненій країні сьогодні існує певна система політичних дисциплін теоретичного, практичного і емпіричного характеру; сформувалися національні школи і напрями в політології. Різна соціально-історична ситуація, різні наукові основи розвитку, різні політичні й національні традиції зумовлюють особливості національних шкіл і національних підходів у політичній науці.

Так, політологи Великобританії успішно розробляють теоретико-методологічні основи політичної науки. У Франції найпоширенішими напрямками політології є вивчення поведінки виборців, діяльності партій, а також традиційні дослідження у галузі конституційного права і державних інститутів. У Німеччині розвивається нормативістська політологія, що ґрунтується на філософському аналізі моральних норм політичної діяльності. Нині в західних країнах політичним наукам надають великого значення: політологи стають консультантами урядів, державних установ, партій та інших політичних формувань, експертами політичних рішень, що їх приймають на державному і недержавному рівнях. Про значимість, масштаби і широкі коло проблем, які цікавлять політологію, можна отримати наочне уявлення хоча б із того факту, що у США на сьогоднішній день ця наука нараховує 26 самостійних галузей спеціалізації; тут сформувалися дослідницькі школи і напрями, які займаються вивченням політичного життя у тих чи інших країнах та регіонах і на цій основі розробляють теоретичні концепції політики.

2.2.3. Становлення політології у посттоталітарних державах

У посттоталітарних країнах процес інституціоналізації політології почався значно пізніше: лише в останнє десятиріччя ХХ ст. після розпаду Радянського Союзу. СРСР як й інші соціалістичні країни, стояв осторонь загального процесу становлення і розвитку політології як науки і навчальної дисципліни. За радянських часів політології як навчальної дисципліни не було, бо теоретичні положення політології не вписувалися в основні постулати панівної в цих країнах марксистсько-ленінської ідеології. Залучення науковців і громадян до розроблення й вивчення проблем політології, до досягнення демократичного світового надбаня суперечило інтересам панівної комуністичної верхівки.

Крім того, її тлумачили як буржуазну науку. Намагання створити марксистсько-ленінську політичну науку не мали успіху. Тому аж до другої половини 80-х років у СРСР політологія не визнавалась як наука, а окремі дослідження політики здійснювались у межах історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії КПРС, політичної економії, теорії держави і права та деяких інших ідеологізованих дисциплін.

Радянське суспільствознавство було самоізолюване від західної «буржуазної» науки і це перешкоджало його розвитку. Проте радянська наука завжди прагнула (хоч і приховувала це) до розуміння політичного світу, політичної свідомості, незважаючи на супротив влади. Тільки в роки хрущовської «відлиги» вперше визнано існування науково-політичного знання як самостійної галузі суспільствознавства: було створено Радянську асоціацію політичних (державознавчих) наук (РАПН). У цей час політичні науки ототожнювались з науками державознавчими, а це звужувало їх предмет дослідження і заперечувало автономний статус політичної науки. Наприкінці 1970-х рр. із назви РАПН було виключено слово «державознавча», що стало поштовхом до визнання політичної науки як самостійної сфери знання зі своїм предметом, проблемами, методологією і методами дослідження.

У 1991 році на базі Радянської асоціації політичних наук була створена Російська асоціація політичних наук. В межах цієї Асоціації та в інститутах АН СРСР були видрукувані десятки праць з проблем політики, які часто поєднувались з певними аспектами економіки, соціології і права. Тільки на початку 1980-х рр. з'явилися перші серйозні спроби науковців ознайомити читачів із сучасною західною політичною наукою і станом політичної свідомості західних країн. Ві-

домими критиками радянського режиму, радянської політичної системи в цей період були: А. Солженіцин, А. Сахаров, А. Амальрік та ін. Їх праці сприяли великим змінам у суспільстві.

У 1990-х рр. розпочинається період перебудови, яка характеризувалася першими проявами політичної свободи. Політики і політологи починають розглядати поняття «демократія», «демократизація». Саме тоді відкрито заговорили про нову сферу суспільствознавства, хоч ще чітко не розділяли політологію від політичної науки. Вперше з'явилася можливість відкрито говорити, писати і досліджувати політику як відносно новий феномен. Влада сприяла інституціоналізації політичної науки як самостійної сфери знання. У 1989 році Державний комітет СРСР з науки і техніки затвердив доповнену номенклатуру спеціальностей наукових працівників, у якій вперше передбачалися спеціалізації з політичних наук: «політичні науки», «теорія та історія політичної науки», «політичні інститути та процеси», «політична культура та ідеологія», «політичні проблеми міжнародних відносин і глобального розвитку». Це дало можливість для захисту з політичної тематики кандидатських та докторських дисертацій і присвоєння їм відповідних ступенів, що великою мірою сприяло розвитку політичної науки країн колишнього СРСР.

З 1990 року у вузах посттоталітарних країн ввели курс політології, який замінив «Історію КПРС» та «Науковий комунізм». Це дало можливість сформувати теоретичну свідомість нового покоління і вирішити деякі проблеми щодо становлення нової ліберально-демократичної культури в країнах СНД.

Ще одним важливим кроком на шляху становлення політології на пострадянському просторі було поширення досі невідомих праць сучасних зарубіжних мислителів: Р. Арона, Д. Белла, Г. Маркузе, Ф. Гайека, Р. Дарендорфа та ін. Проте після надій на краще майбутнє наступив етап переоцінки цінностей, бо не відбулося в країнах колишнього СРСР швидкого формування громадянського суспільства, побудови вільного ринку, демократичних держав. Стало зрозумілим, що політологія – це жорстка система знань, вивчення яких потребує систематичних зусиль, часу та конкретної політичної практики. Концепції і теорії західної політології (досвіду) щодо формування політичної системи, партійної системи, демократизації не можуть бути автоматично перенесені на пострадянський простір.

Крім того, пострадянська політологія займає у світовому політичному просторі несприятливе положення, оскільки праці вітчизняних політологів у Америці та Європі практично невідомі – їх не пере-

кладають, на них не посилаються, їх не включають до списків наукової літератури. Це відбувалося тому, що у пострадянській політології поки що немає таких потужних постатей вчених, як Р. Даль, К. Дойч, Дж. Ролз, Ю. Габермас та ін., і немає таких фундаментальних досліджень, які б конкурували, наприклад, з «Теорією справедливості» Дж. Ролза і «Громадянською культурою» Г. Алмонда та С. Верби.

Існували й інші бар'єри, які не дозволяли вітчизняним вченим «пробитися» на західний ринок: недостатність фінансування, відсутність грамотного маркетингу, мовний бар'єр, невміння зацікавити спеціалістів своїми ідеями.

Відсталість пострадянської політології також пояснюється відсутністю наукових шкіл (це стійкі напрями в науці, що характеризуються оригінальністю і єдністю основних поглядів і уявлень на предмет дослідження, спільністю використовуваних теоретико-методологічних принципів і об'єднуються навколо загальноновизнаного вченого-лідера), бо вони не створюються на замовлення, для їх виникнення потрібен час, сприятливі умови та наукове співтовариство.

Стан викладання політології у вузах сучасних посттоталітарних країн покращився порівняно з 1990-ми роками (коли викладачами політології ставали викладачі філософії, історії, наукового комунізму) – з'явилися кваліфіковані викладачі.

Важливішою проблемою є також брак підручників і навчальних посібників з політології. Хоч їх кількість і велика, та якісний рівень поки що недостатній. Якісних підручників з політології небагато і на Заході, бо написати корисний, цікавий підручник складніше, ніж навіть монографію.

Однак, хоча посттоталітарна політологія є «наздоганяючою», та все ж вона розвивається. Сформованою є сучасна інфраструктура політичної науки: діє мережа закладів, які спеціалізуються на дослідженнях політики, політичному навчанні та політичній експертизі; діють спеціалізовані інститути, дослідницькі центри, різні фонди; вузівські кафедри, які називаються по-різному – «політичної теорії», «соціології та політології», «філософії і політології», «політичних наук», «порівняльної політології» та ін.; збільшується кількість кандидатів і докторів політичних наук, періодичних видань, книг з даної проблеми. Але головним індикатором прогресу у сфері політології є розширення наукового знання про політику, яке відповідає сучасним критеріям і потребам суспільства. Існує попит на кваліфіковану політичну та політологічну експертизу з боку державних та приватних організацій. Тобто на пострадянському просторі сформувався ринок

наукової політологічної інформації, який прагне інтегруватися у світову політичну науку.

У процесі розвитку політологічного знання відбулося розширення сфери і меж політичної науки, змінилися її об'єкт та предмет. Сучасна політична наука має складну структуру (від 20 до 40 дисциплін), починаючи від традиційних – політичної історії і географії, і завершуючи новими – політичною статистикою та інформатикою, політичною екологією та біополітикою. Складність структури і змісту сучасної посттоталітарної політології відображено в авторитетному виданні «Політична наука: нові напрямки» (М., 1999), де автори виділили дев'ять основних напрямів, у межах яких ведуться сучасні політологічні дослідження: «наукова дисципліна», «політичні інститути», «політична поведінка», «порівняльна політологія», «міжнародні відносини», «політична теорія», «соціальна політика і управління», «політична економія», «політична методологія».

Отже, стаючи частиною світової системи наукового знання пострадянська політологія зберігає свою національну специфіку, а основним її завданням є підвищення загального рівня політологічної освіти в перехідних країнах.

Висновки

1. Політична думка – це важлива складова частина політичної науки, її змістом є розкриття суті історичних форм політичної влади, владних відносин, організації суспільства та його важливіших інститутів. Вона доносить до нас провідні ідеї про шляхи та форми завоювання влади, її реалізацію, має певне окреслене коло джерел. Вивчення політичної думки має епістемологічний, онтологічний та аксіологічний аспекти, її аналіз має також методологічне значення.

2. У процесі формування політичної організації суспільства розвиваються погляди на суть, форми і функції державної організації, владних відносин. Це знайшло своє відображення у політико-правовій думці Стародавнього Сходу. Вона мала теократичний характер, її спільними рисами були фаталізм, деспотизм.

Грецька політико-правова думка донесла нам ідеї свободи, демократії, справедливості, громадянства. Платон та Арістотель сформулювали свої власні взірці кращого суспільного устрою. Змістом по-

літико-правової думки Стародавнього Риму стали ідеї державності, правопорядку, громадянства.

3. Визначними представниками політичної думки європейського раннього Середньовіччя були А. Августин, Т. Аквінський, М. Падуанський та ін. Пізнє Середньовіччя супроводжувалось виникненням інституту представницької влади – парламенту в його національних різновидах.

4. Внесок Н. Мак'явеллі у розвиток політичної науки епохи Відродження: виділив її у самостійну науку, виклав міфологізовану політичну ідеологію та теорію, відновив ідею циклічного розвитку суспільства, сформулював у загальних рисах політичну доктрину стосовно різних етапів розвитку держави, дав образ ідеального володаря, виклав свій підхід до ідеї моральності політики.

У новій історичній ситуації пошуки нових шляхів до досягнення справедливішого суспільства здійснили Т. Мор та Т. Кампанелла.

5. Мислителі Нового часу Г. Гроцій, Т. Гобс, Ж.-Ж. Руссо та Б. Спіноза стверджували, що існують основні природні права людини – на життя, власність, безпеку, різні свободи. Найважливішою стала проблема виникнення держави, права, законів, їх характеру, прав та обов'язків підданих, меж влади монархів, їх обов'язків. Ці учені впровадили поняття «суспільного договору», що спирався на визначені умови співпраці сторін.

6. Основними напрямками західноєвропейської політичної думки ХІХ – початку ХХ століття були: лібералізм, позитивізм, революційний марксизм, анархізм, консерватизм.

Першою історичною формою лібералізму був аристократичний лібералізм. Його провідні представники – Дж. Лок, Дж. Віко, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, П. Гольбах, І. Кант, Б. Констан та А. де Токвіль – захищали право приватної власності, рівність усіх перед законом, політичні свободи, права вільної конкуренції, а також дослідили принцип розподілу політичної влади та її рівноваги.

Концепцію правової держави і громадянського суспільства розробили І. Кант та Г. Гегель. Суть правової держави – у її відповідності праву, а не піклуванні про соціальні потреби людей. Громадянське суспільство – це система суспільних інститутів, що в рамках правових відносин захищають інтереси особи і суспільних груп на державному рівні.

Критиками політичних доктрин лібералізму зліва стали соціалісти-утопісти – А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є та Р. Оуен, які виступили з концепціями певного обмеження приватної власності, і навіть її за-

перечення, за широкі свободи особи, виробничі асоціації, як підставу федеративних утворень.

Із радикальних позицій лібералізм критикували К. Маркс і Ф. Енгельс, що заперечували приватну власність, експлуатацію, виступали за бездержавний розвиток суспільства. Досягнення мети вони вбачали у соціалістичній революції, встановленні диктатури пролетаріату.

З крайніх позицій лібералізм критикували представники анархізму М. Штірнер, П. Прудон, М. Бакунін. Вони заперечували державу й владу взагалі, проповідували крайній індивідуалізм, нічим не обмежену свободу особи, заперечували велику приватну власність.

Велика Французька революція призвела до виникнення консерватизму, засновниками якого були Е. Берк, Л. Бональд, Ж. де Местр. У ХІХ ст. консерватизм модернізується в нові напрямки.

7. ХХ століття вирізняється надзвичайно високим рівнем розвитку політичної думки. Так, представником розуміючої соціології, яка розкрила природу політики, держави і бюрократії був М. Вебер. Представники елітарних концепцій у політології – В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс.

У повоєнні роки політологія отримала статус самостійної науки. Домінуючим напрямом, у рамках якого розвивалися політологічні течії, був біхевіоризм. У рамках цього напрямку виділяються концепція масових комунікацій Г. Лассуелла та концепція плюралізму еліт Р. Даля. Д. Істон заснував напрям системного аналізу політики, в якому намагався поєднати теорію з емпіризмом. А. Бенті вперше обґрунтував систему політичного плюралізму в демократичному суспільстві. Плюралістичне суспільство ототожнював з гуманістичним і демократичним, відкритим суспільством К. Поппер. Дж. Ролз виклав теорію справедливості. Німецький соціолог, політолог Р. Дарендорф зробив спробу сформулювати концепцію політичного конфлікту в демократичному суспільстві. М. Дюверже розробив власну теорію політики. У працях відомих політологів Х. Арендт, К. Фрідріха, Р. Арона, З. Бжезінського, Ф. Гайека сформульована концепція тоталітаризму. Представники концепції політичної модернізації Л. Пай і Г. Алмонд акцентували на таких критеріях модернізованого режиму, як структурна диференційованість, прагнення до постійного оновлення і створення умов для участі мас у політичному житті. З. Бжезінський розробив концепцію трансформації посткомуністичного суспільства в сучасне демократичне суспільство, розкрив стадії та рушійні чинники цього процесу. О. Тоффлер та Дж. Нейсбітт досить детально проаналізували соціально-політичні аспекти нового інформаційного суспільства.

8. Останнє десятиліття XIX – початок XX ст. стали тим періодом, коли політична сфера виділилась як самостійна підсистема людського соціуму. Саме в цей період завершилось формування у більшості промислово розвинених країнах важливих державних і політичних інститутів, які разом утворили сучасну державно-політичну систему. Наприкінці XIX ст. політологія формувалась у двох напрямках. Якщо європейська політологія розвивалась як синтез емпіричного і теоретичного знання, то американська – в напрямку позитивізму.

Післявоєнне десятиліття можна розглядати як новий етап у розвитку політичної науки, її інституціоналізацію. У посттоталітарних країнах процес інституціоналізації політології розпочався лише в останнє десятиріччя XX ст. після розпаду Радянського Союзу.

Ключові поняття

Анархізм (від грец. – безвладдя) – течія в суспільно-політичній думці, головним принципом якої є заперечення держави і будь-якої влади.

Аристократія – найбільш привілейований стан або найвища родова знать у рабовласницькому і феодальному суспільствах, а також форма державного правління, за якої аристократії належить уся повнота влади в країні; на сучасному етапі – узагальнююча назва представників панівних класів і станів, а також духовної еліти суспільства.

Асоціація (від лат. – з'єднання, зв'язок) – добровільне договірне об'єднання (союз, спілка, співдружність) держав, організацій, підприємств, інших юридичних чи фізичних осіб для спільної діяльності.

Біхевіоризм (від англ. – поведінка) – один з напрямів у західній політичній психології, спрямований на звільнення політології від абстрактного підходу до фактів; метод, який звернений лише до індивідуальної поведінки, що піддається спостереженню і який ігнорує вплив макро- та мікросоціальних факторів. Основні принципи біхевіоризму як системи наук, знання сформувалися в американській психології XX ст.

Гуманізм (від лат. – людський, людяний) – філософський підхід, що в теоретико-світоглядний спосіб поєднує вчення про людину як визначальну мету і вищу цінність суспільства.

Даосизм (від кит. – шлях) – одна з шести провідних течій стародавньої китайської філософії. Основоположник даосизму – Лі Ер Лао-цзи. Даосизм виник у VI–III ст. до н.е., а в II ст. на його основі зародилася одна з китайських синкретичних народних релігій, що увібрала елементи конфуціанства й буддизму і мала однойменну назву, а в V ст. була проголошена державною.

Інституціоналізація (від лат. – устрій, установа) – процес визначення і оформлення організаційних, правових та інших структур для задоволення суспільних потреб. Етапами процесу інституціоналізації є: виникнення потреб, формування загальних цілей та встановлення системи санкцій для забезпечення реалізації норм і правил поведінки.

Історія політичних і правових учень – самостійна наукова та навчальна юридична дисципліна, що досліджує історію виникнення та розвитку теоретичних знань про політику, державу, право на різних етапах історії в різних народів, починаючи з ранньої державності і до сучасності.

Макіавеллізм – різновид політичної поведінки, що виправдовує будь-які засоби (навіть насильство) заради досягнення поставленої мети. Термін пов'язаний з ім'ям італійського політичного діяча й мислителя Н. Мак'явеллі.

Олігархія (від грец. – влада небагатьох) – політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група. Термін олігархія вперше запроваджено Платоном і Арістотелем у V – IV ст. до н.е. для позначення однієї з гірших, на їхню думку, форм правління, коли «владарюють багаті, а бідні не беруть участі в правлінні».

Охлократія (від грец. – натовп і влада) – тимчасове або більш-менш тривале домінування в політичному житті суспільства натовпу, юрби, «маси»; один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими. Вона стає можливою за умови відсутності легітимного державного управління, в ситуації безвладдя, деструкції механізмів регулювання суспільного життя.

Поліс – перша в історії людства спільнота громадян, що виникла у Стародавній Греції архаїчного періоду і побудована на принципах свідомого підпорядкування людей спільній волі та однакової їй відповідальної участі у здійсненні спільних справ.

Політична доктрина (від лат.— учення) – основоположний принцип діяльності суб'єктів політичного процесу, заснований на певній політичній ідеології. У політичній доктрині відбивається ба-

чення політичної системи, шляхів її розвитку, засобів і методів розв'язання політичних проблем, вибору політичних пріоритетів.

Політична думка – активна, цілеспрямована, узагальнююча діяльність у формі різноманітних понять, категорій, доктрин з метою пізнання політичних зв'язків і відносин, форм і функцій власне політики і влади, політичних процесів та інститутів, політичної ідеології і культури, політичної стратегії і тактики, інших політичних явищ і цінностей, творення нових політичних ідей, прогнозування і моделювання політичного майбутнього. Політична думка сягає своїм корінням найдавніших часів, тобто IV-III тисячоліття до н. е. Спочатку виникає парapolітологічна думка, яка долає шлях від міфологічних форм світорозуміння до раціонально-логічних, набуває все більше ознак теоретичного знання і з оприлюдненням глибоких ідей Конфуція, Мо-цзи, Лао-цзи, Платона, Шан Яна, Арістотеля, Цицерона та інших геніальних мислителів перетворюється вже у політичну науку.

Просвітництво – ідейно-політична течія часів переходу суспільства від феодалізму до капіталізму. Просвітництво відображало інтереси народжуваної буржуазії й народних мас і відіграло роль ідеологічної підготовки буржуазних революцій. Епоха Просвітництва охоплює кінець XVII – початок XIX ст.

Контрольні питання

1. Яке значення для політології мають дослідження етапів розвитку світової політичної думки?
2. Чи можна вважати легістів предтечею правової держави?
3. Чи можливий конфуціанський ідеал правителя в історії?
4. Знайдіть елементи тоталітаризму в концепції Платона.
5. Які ідеї Арістотеля зближують його з сучасними ліберальними теоріями?
6. Що нового знаходимо в ідеях Цицерона порівняно з грецькими філософами?
7. У чому особливість політичної думки епохи Середньовіччя?
8. Як ви ставитеся до вислову Н. Мак'явеллі «мета виправдовує засоби»?
9. Чому Н. Мак'явеллі вважав кращою тиранією народу порівняно з тиранією правителя?

10. Чим відрізняється боденівське розуміння державного суверенітету від сучасного?
11. У чому причини виникнення ідей утопічного соціалізму Т. Мора, Т. Кампанелли?
12. Яка відмінність у тлумаченні суспільної угоди між Т. Гобсом, Дж. Локом і Ж.-Ж. Руссо?
13. Чи можливий варіант народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо для втілення в життя?
14. У чому суть концепції поділу влади і в чому складність її реалізації?
15. Які ліберальні ідеї висували Дж. Віко, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, П. Гольбах?
16. Чому вчення А. де Токвіля лягло в основу демократичного лібералізму?
17. Чому І. Канта вважають засновником концепції правової держави?
18. Як Г.-В.-Ф. Гегель розумів громадянське суспільство і як розумієте його ви?
19. Обґрунтуйте основні принципи позитивізму. Назвіть його засновників та розкрийте їх вчення.
20. Охарактеризуйте погляди Г. Спенсера на політику.
21. Порівняйте ідеї утопічного соціалізму з теоріями А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена.
22. Назвіть основні засади марксистської концепції держави.
23. Що раціональне, а що утопічне у марксистській концепції політики?
24. Поясніть причини виникнення анархістських поглядів.
25. Обґрунтуйте причини виникнення доктрини консерватизму у XVIII столітті.
26. Яка різниця в розумінні політики Е. Дюркгаймом і М. Вебером?
27. Назвіть недоліки і позитивні якості політологічного напрямку – біхевіоризму?
28. Хто вивчав проблему влади і засобів масової комунікації?
29. Порівняйте концепцію Г. Лассуелла з теорією Р. Даля.
30. У чому сутність поліархічної моделі демократії Р. Даля?
31. Яка відмінність між біхевіоризмом і постбіхевіоризмом?
32. Охарактеризуйте вчення Д. Істона.
33. Яка відмінність між біхевіоризмом і систематизмом?
34. Хто вперше обґрунтував систему політичного плюралізму в демократичному суспільстві?
35. Поясніть теорію відкритого суспільства К. Поппера.

36. Розкрийте теорію справедливості Дж. Ролза.
37. У чому особливість теорії політики М. Дюверже?
38. Яка відмінність у поглядах Х. Аренд і З. Бжезінського на тоталітаризм?
39. Перерахуйте основні ознаки тоталітарного режиму за З. Бжезінським та К. Фрідріхом.
40. Назвіть основні критерії цивілізованості за Л. Пайом і Г. Алмондом?
41. На якій стадії перебуває Україна за концепцією З. Бжезінського про посткомуністичні трансформації?
42. Які уроки випливають із досвіду посткомуністичних трансформацій за З. Бжезінським?
43. Хто вперше проаналізував соціально-політичні аспекти нового інформаційного суспільства?
- ✓ 44. Назвіть основні етапи формування та еволюції політичної науки.
45. Охарактеризуйте дві основні тенденції у світовій політології.
46. Які особливості розвитку політичної науки в європейських країнах і США в період між двома світовими війнами?
47. Які особливості розвитку світової політології у другій половині ХХ ст.?
48. Назвіть важливі політологічні теорії і концепції, які розвинулись наприкінці ХХ ст.
49. Які особливості розвитку політології у країнах посттоталітарного простору?

Рекомендована література

- Арон Р. Этапы развития социологической мысли. – М., 1993.
- Аристотель. Политика. Сочинения: В 4-х томах. – М., 1983. – Т. 4.
- Бакунин М. А. Федерализм, социализм и антитеологизм // Философия. Социология. Политика. – М., 1989.
- Баталов Э. Я. Восхождение к политической науке // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3.
- Берлін Ісая. Чотири есе про свободу. – К., 1994.
- Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. – М., 1988.
- Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций. – М. –К., 1994.

- Гаджиев К. С. Политическая наука: Учебное пособие, – 2-е изд. – М.: Международные отношения, 1995.
- Гегель Г. В. Философия права. – М., 1990.
- Гелей С., Рутар С. Політологія: Навч. посібник. – 4-е вид., перер. і доп., – Львів: Світ, 2001.
- Гобс Томас. Избранные произведения: В 2 т. – М., 1964. – Т.2.
- Годвин В. О собственности. – М., 1958.
- Гроций Гуго. О праве войны и мира. – М., 1957.
- Денисенко В.М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму у політичних теоріях Нового часу європейської історії, – Львів: ПАІС, 1997.
- Дюркгайм Эмиль. О разделении общественного труда. Метод социологии. М., 1991.
- Егоров С. Политическая система, политическое развитие, право: критика немарксистских политологических концепций. – М., 1983.
- Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). – К., 1993.
- Зейдлер Гжегош-Леопольд. Політична думка стародавнього світу, Львів, 1959.
- Ильин М. В. Десять лет академической политологии – новые масштабы научного знания // Полис. – 1999. – № 6.
- Липсет С. Политическая социология // Американская социология сегодня: перспективы, проблемы, методы. – М., 1972.
- Макиавелли Н. Государь. – К., 1990.
- Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – К., 1959.
- Марченко М. На пути становления политической науки в СРСР // Социально-политические науки. – 1991. – № 3.
- Монтескье Шарль Луи. Избранные произведения. – М., 1955.
- Мор Томас. Утопия // Утопический роман XVI–XVII веков. – М., 1971.
- Переломов Л. С. Слово Конфуция. М., 1992.
- Платон. Государство. Сочинения: В 3 т. – М., 1971. – Т. 3. – Ч. 1.
- Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994. – Т. 1.
- Прудон П.Ж. Что такое собственность? – М., 1919.
- Реале Джованни, Антисери Дарио. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 2. Средневековье. – СПб., 1994.
- Ролз Джон. Політичний лібералізм /Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000.
- Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права // Трактаты. – М., 1969.
- Современная буржуазная политическая наука: проблемы государства и демократии. – М., 1982.

- Спиноза Бенедикт. Избранные произведения: В 2 т. – М., 1957. – Т. 2.
Токвиль Алексис де. Демократия в Америке. – М., 1992.
Фихте Иоганн Готлиб. Сочинения в двух томах. СПб, 1993. – Т. 1.
Цицерон М. Т. О государстве. О законах. Диалоги. – М., 1994.
Чичерин Б. История политических учений. – М., 1869. – Ч. 1.
Штирнер Макс. Единственный и его собственность. – Харьков, 1994.

Матеріали для читання

Баталов Э. Восхождение к политической науке

(Баталов Эдуард Яковлевич – доктор политических наук, главный научный сотрудник Института США и Канады РАН, профессор Государственного университета гуманитарных наук)

За много лет до начала горбачевской перестройки в солидном московском издательстве у автора этих строк состоялся любопытный разговор с редактором: «Вот Вы пишете «политология». Эта штука не пройдет. Надо или добавить «буржуазная», или выбросить это слово вообще».

С тех пор ситуация в стране и в науке претерпела радикальные изменения. Слова «политология», «политолог», «политологический» прочно вошли в наш лексикон. За последние десять с лишним лет положение в отечественном обществоведении изменилось, и сегодня мы вправе говорить о появлении в России современной политической науки, то есть того самого комплекса знаний, который на Западе именуют Political Science, Science Politique и т.п.

Надо сразу сказать, что восхождение к современной политической науке началось в нашей стране не с началом перестройки и тем более не после ее завершения. Существенный шаг в этом направлении был сделан дореволюционной российской политической мыслью, что признают ныне все серьезные исследователи. Тут можно вспомнить многих людей, в том числе и А. Стронина, автора любопытного труда «Политика как наука» (1872), и М. Острогорского, и Н. Бердяева, и И. Ильина. На родине они (в первую очередь те, кто оказался в эмиграции) были преданы забвению на долгие десятилетия. Но пришло время, и «слово» многих из них «отозвалось», как говорил Ф. Тютчев, в умах тех из россиян, кто понял, что продуктивное освоение опыта,

накопленного западной политологией, невозможно без освоения национального опыта прошлого.

Советское обществоведение на протяжении своей истории пребывало в состоянии фактической самоизоляции от западного мира и западной («буржуазной») науки, что самым пагубным образом сказалось на его развитии. И тем не менее стремление постичь истинный смысл политического, понять, что представляют собой силы, приводящие в движение реальную политическую машину, и как эта машина устроена, разобраться в тонкостях политического сознания и т.п. всегда присутствовало в советском обществоведении, пусть оно владело умами немногих и не декларировалось публично, а то и просто скрывалось.

Конечно, это стремление могло быть реализовано лишь частично, ибо идеи, не вписывавшиеся в ортодоксальный советский канон, либо подавлялись властями целенаправленно и жестоко, либо «сублимировались» во внешне безобидные превращенные формы. Но как только давление сверху хотя бы немного ослабевало, свободная мысль вырывалась из политических тисков.

В годы хрущевской «оттепели» был сделан первый шаг к признанию существования научно-политического знания как самостоятельной отрасли обществоведения. Создана Советская ассоциация политических (государствоведческих) наук (САПН). Уже само это название говорит за себя. Во-первых, политические науки отождествлялись с науками государствоведческими, что неоправданно сужало их предметную сферу. Во-вторых, речь велась не о «политической науке», а о «политических науках», то есть автономный статус политической науки как таковой по существу отрицался (Стоит напомнить, что международный аналог САПН, созданный еще в 1949 г. при поддержке ЮНЕСКО, называется International Political Science Association – Международная ассоциация политических наук). Правда, в конце 1970-х гг. из названия САПН было исключено слово «государствоведческих», но «политические науки» остались. И тем не менее это был шаг на пути признания политической науки самостоятельной отраслью знания со своим предметом, своим кругом проблем, своей методологией и методикой исследования. Новый шаг в этом направлении был сделан только в 1991 г., когда на свет появилась Российская ассоциация политической науки (РАПН), пришедшая на смену САПН.

За время существования последней в рамках Ассоциации и вне ее (прежде всего в институтах АН СССР) были подготовлены и опу-

бликованы десятки работ по вопросам политики, которая нередко рассматривалась в сопряжении с теми или иными аспектами экономики, социологии и права (Не могу не упомянуть хотя бы некоторых авторов, чьи работы пробуждали интерес к политическому знанию, способствовали повышению его авторитета и подготавливали «строительную площадку» под здание современной политической науки. Это Г. Арбатов (международные отношения), Ф. Бурлацкий (государство и право и др.), А. Бутенко (проблемы социализма), А. Галкин (социология политики), Ю. Красин (мировая политика)). К середине 1970-х – началу 1980-х гг. относятся и первые серьезные попытки отечественных исследователей познакомить советского читателя с современной западной политической наукой и состоянием политического сознания западных стран.

Надо ли пояснять, что авторы этих работ вынуждены были (как и все их коллеги) утверждать, что опираются на труды «классиков марксизма» и выступают с позиций «научного коммунизма»? Нередко это была только видимость, соблюдение ритуала, «отступное». Не случайно время от времени раздавались партийные окрики по адресу тех или иных общественников: партийные боссы чувствовали, что монолит единомыслия (если он вообще когда-либо существовал) расколот, и скрытый плюрализм мнений стал характерной чертой советского обществоведения.

Думаю, есть все основания говорить о том, что к началу перестройки (потому она, собственно, и стала возможной) и в советском общественном сознании, в том числе сознании политическом, и в советском общественном сознании, включая его политическую составляющую, сформировался ряд позиций. Преобладали центристские, порой с некоторым креном влево или вправо, но были и радикальные – левые и правые. Одни звали назад, к И. Сталину, другие – тоже назад, но уже к В. Ленину, которого пытались представить (ссылаясь на нэп) чуть ли не как «рыночника» и гуманиста. Третьи, опираясь опять-таки на Ленина, на самом деле вдохновлялись идеалами западноевропейской социал-демократии и еврокоммунистов и ставили целью построение «социализма с человеческим лицом». Однако никто из них и представить не мог, что пройдет всего несколько лет – и социализм будет предан анафеме, а советское общество превратится в руины.

Можно отметить и небольшую группу открытых критиков советского режима, среди которых выделялись А. Солженицын, А. Сахаров, А. Амальрик и ряд их единомышленников. Не будучи, как правило, профессиональными общественниками, они тем не менее выс-

гупали с работами (публиковавшимися либо в «самиздате», либо за рубежом, или, как тогда говорили, в «тамиздате»), в которых немалое внимание уделялось критическому анализу советской политической системы. Их работы (например, сборник статей «Из-под глыб», опубликованный в 1974 г. в Париже издательством УМСА-PRESS. Среди его авторов – М. Агурский, Е. Барабанов,

А. Солженицын, И. Шафаревич и др.), идеи и позиции вызывали заметный интеллектуально-нравственный резонанс в среде интеллигенции и вместе с работами, идеями и позициями «прогрессивно мыслящих» советских обществоведов способствовали эрозии советского политического сознания, советского общественного строя и наступлению перестройки.

С начала перестройки и вплоть до наших дней отечественная политология прошла три этапа, совпадающие с тремя этапами российской истории последних двух десятилетий, какими они видятся автору этих строк. Можно сказать и по-другому: эволюция отечественной политологии в гораздо большей мере, нежели эволюция истории, философии, психологии, других социальных и гуманитарных дисциплин (включая многострадальную социологию) отражала изменение состояния российского общественнознания.

И дело тут не только в том, что по своему объекту и предмету политология ближе всего к политике. К началу перестройки названные дисциплины давно уже обрели научный статус и завоевали определенный авторитет. Им тоже, как показало время, предстояло пройти через очищающий и неизбежно опаляющий огонь критики (не всегда справедливой) и самокритики (не всегда искренней и последовательной), однако эти испытания не сравнить с тем, что выпало на долю формирующейся российской политологии. И хотя в содержательном плане она вела отсчет своей истории, как было отмечено, не с нуля, то в ряде других отношений начиналась едва ли не с «чистого листа».

Отечественная история второй половины 1980-х – начала 1990-х гг. была окрашена в романтические тона. Это была уже не просто «оттепель». Впервые за все советские годы в стране повеяло духом политической свободы, которая, опьяняя умы интеллектуалов, рождала множество надежд и иллюзий. Казалось, стоит только разделаться с советским прошлым, проявить волю к радикальным преобразованиям, и новая Россия тут же станет вровень – по крайней мере в политическом отношении – с передовыми державами мира. Ну а за граница и в первую очередь США нам помогут: ведь мы теперь не враги, а партнеры, готовые учиться, учиться и учиться демократии. Слова «демо-

кратия» и «демократизация» становятся паролем времени и объектом пристального внимания со стороны политиков и политологов. Именно в эти годы открыто и широко заговорили о новой отрасли общественнознания, хотя никто не мог тогда точно сказать, каков предмет политологии и чем она отличается от политической науки.

Впервые за долгие годы на смену «подковерным схваткам» за власть (каковые, впрочем, не изжиты, да и не могут быть изжиты до конца) стала приходиться публичная политика. Впервые появилась возможность открыто говорить, писать и судить о ней на страницах газет, журналов, на митингах и в теледебатах. И впервые открылась перспектива серьезного исследования политики (политического) как относительно автономного феномена с имманентными ему признаками. Больше того, власть проявила готовность (совершенно не мыслимую до начала перестройки) конституировать политическую науку в качестве самостоятельной отрасли знания. В ноябре 1988 г. Государственный комитет СССР по науке и технике, руководствуясь решением ЦК КПСС и Совета Министров СССР, принятым в марте 1987 г., утвердил уточненную и дополненную номенклатуру специальностей научных работников, в которой (опять же впервые) предусматривалась специализация по политическим наукам («политические науки», «теория и история политической науки», «политические институты и процессы», «политическая культура и идеология», «политические проблемы международных отношений и глобального развития»). Это означало, что открывалась возможность для защиты по этой тематике кандидатских и докторских диссертаций и присвоения их авторам соответствующих степеней, что для становления и дальнейшего развития отечественной политической науки трудно переоценить.

Тогда же был сделан еще один шаг: в вузах страны ввели курс политологии. Вместе с другими новыми курсами («Социально-политическая история XX века» и «Проблемы теории современного социализма») он был призван заменить «Историю КПСС» и «Научный коммунизм». Это был правильный шаг, ибо любая наука имеет перспективы на будущее лишь в том случае, если постоянно воспроизводит себя не только в повседневной практической деятельности общества, но и в теоретическом сознании новых поколений. Именно с помощью политологического образования можно было хотя бы частично решить ряд задач, способствующих становлению и развитию политической науки и утверждению основ либерально-демократической культуры в стране: познакомить молодых россиян с достижениями мировой политической мысли и тем самым в какой-то степе-

ни преодолеть политико-культурный провинциализм, неизбежными жертвами которого были их отцы и деды; возвратиться к истинным истокам отечественной культуры, от которых советский человек был искусственно отсечен властями; научиться (скажем осторожнее: по-пробовать научиться) мыслить политически.

Еще одним шагом на пути к становлению в России политической науки стало распространение дотоле не известных у нас работ современных зарубежных мыслителей. «Не известных» по той простой причине, что их сочинения пылились в так называемых спецхранах. Больше того, даже писать о крупных западных обществоведах, если те не выражали симпатий к социализму и Советскому Союзу (Д. Бэлла, Г. Маркузе, К. Поппере или Р. Ароне) можно было лишь в критической тональности. Существовало даже целое направление: «критика буржуазной идеологии». Правда, критиковали по-разному. Были люди, рьяно выполнявшие заказ властей и пытавшиеся доказать, что западное обществоведение впало в маразм и не в состоянии предложить миру ничего нового и ценного. Но были и другие «критики». Они видели свою главную задачу в том, чтобы в той или иной форме ввести в научный оборот достижения западных общественных и гуманитарных наук, познакомить советского читателя с новыми идеями и концепциями, рождавшимися «по ту сторону» барьера, разделявшего мир на две части (Ю. Замошкин и Э. Араб-оглы). Встречавшиеся в работах этих критиков «разоблачительные» пассажи, которых невозможно было избежать (иначе просто не напечатают), носили ритуальный характер, и умный читатель прекрасно понимал, что на самом деле хочет сказать автор. Но эти публикации, конечно, не могли полностью компенсировать дефицит информации, порожденный запретами властей.

И вот теперь двери «темниц» распахнулись, и сочинения Р. Арона, Д. Бэлла, Р. Дарендорфа, Г. Маркузе, Ф. Хайека, Ю. Габермаса и других известных представителей политической науки попали в руки тысяч читателей. И хотя некоторые из переводов этих работ были небезупречны, знакомство с современной политологической классикой, без которого ни о какой политической науке не может идти речи, состоялось.

Одним словом, был создан неплохой задел для формирования отечественной политической науки. Но то был не более чем задел, способный, как подтверждала практика стран, на которые мы хотели равняться, принести плоды только при наличии необходимых предпосылок и условий – теоретико-методологических, культурных,

экономических, организационных. А между тем в истории современной России наступил новый этап: на смену периоду романтических надежд и ожиданий пришло время политического отрезвления и вынужденной переоценки ценностей. К середине 1990-х гг. стало очевидным, что недавние расчеты на быстрое формирование гражданского общества, свободного рынка и построение демократического государства не имеют под собой реальных оснований; что либеральные ценности приживаются в России с трудом; что политические и экономические рекомендации западных советчиков плохо ложатся на российскую почву, а сам Запад не спешит признавать Москву в качестве равноправного партнера.

Это не могло не подталкивать и к пересмотру первоначальных представлений россиян о политической науке. Становилось очевидным, что, как и любая наука, это — достаточно строгая система знаний, серьезное овладение которой требует целенаправленных систематических усилий и времени и невозможно в отрыве от конкретной политической практики. Обнаружилось и другое: концепции и теории, составлявшие основу «современной политической науки» и являвшие собой, главным образом, кристаллизацию западного (либерально-демократического) опыта, не могут быть автоматически перенесены на российскую почву. Это касалось и политического участия, и партийного строительства, и формирования политической системы общества, и, конечно, его демократизации. Выяснялось, в частности, что созданная усилиями

Г. О’Доннелла, Ф. Шмиттера и других западных исследователей теория демократического транзита страдает серьезными изъянами.

Публично это будет признано несколько позднее, однако сомнения на сей счет стали высказываться на Западе уже в середине 1990-х гг. А с конца последнего десятилетия минувшего века в истории российского общества начался новый этап, который характеризуется повышением уровня его консолидации, усилением роли государства и едва ли не полным освобождением от иллюзий скорой вестернизации (включая либерализацию) России со всеми вытекающими последствиями.

Как это сказывается на развитии российской политологии и как оценивать состояние, в котором она ныне пребывает? Очевидно, не буду оригинальным, если назову его двойственным, и не вступлю в противоречие с самим собой, сказав, что эта двойственность в общем естественна для ее незрелого возраста, обстоятельств рождения и условий формирования и эволюции. Говоря образно, современная россий-

ская политология напоминает стакан, наполненный наполовину, о котором вполне можно сказать, что он и «полупустой», и «полуполный».

В самом деле, хотя на протяжении последней четверти века идут процессы интернационализации и глобализации политической науки, охватывающие теперь и Россию, наша страна занимает в мировом политологическом квазисообществе даже не периферийное, а окраинное положение. Можно сказать еще резче: мы для Запада – провинциалы, бедные родственники, которым при случае можно кое-что и подкинуть «на бедность», но спрос с которых невелик. Работы отечественных политологов в Америке и Европе практически не известны: их почти не переводят, на них очень редко ссылаются, их, как правило, не включают в списки литературы по тем сюжетам, которые более или менее активно разрабатываются российскими авторами.

Такое положение отчасти справедливо. У нас нет пока фигур, которых можно было бы – имея в виду их вклад в мировую политическую науку и влияние на ее развитие – поставить в один ряд с Г. Алмондом, Д. Бэллом, Р. Далем, К. Дойчем или Дж. Ролзом и Ю. Габермасом. В России не появилось пока ни одного фундаментального исследования, способного конкурировать на равных, скажем, с «Гражданской культурой» Г. Алмонда и С. Вербы или «Теорией справедливости» Дж. Ролза.

Но есть и другая сторона дела. Наряду с работами корифеев на западный политологический рынок, выходящий далеко за пределы национальных границ, поступают сочинения авторов, с которыми наиболее продвинутые российские исследователи вполне смогли бы потягаться, пробейся они на этот рынок. Так ведь не пробиться! И «виноваты» тут не только западные конкуренты. «Виновато» наше безденежье (серьезные исследования, базирующиеся на солидной эмпирической основе, – вещь дорогостоящая). «Виновато» отсутствие грамотного маркетинга, способного создать автору необходимое «паблисити». «Виноват» языковой барьер, ибо на мировом политологическом рынке господствует английский язык, и на смену ему придет – в отдаленной перспективе, – судя по тенденциям мирового развития, отнюдь не язык

И. Тургенева и Л. Толстого. «Виновато» наше неумение подавать свои идеи таким образом, чтобы ими могли заинтересоваться не только специалисты. (И поучиться тут можно не только у поп-политологов типа Ф. Фукуямы – типичного американского продукта талантливой «раскрутки», но и у Н. Бердяева или И. Ильина, которые, будучи глубокими мыслителями, умели выражать свои мысли понятным и

изыщным языком.) Словом, как ни печально, наше неприсутствие на мировом рынке политологической продукции отражает объективное положение вещей. И изменение ситуации будет зависеть не только от конкурентов (а они уж постараются сохранить свои позиции), но и от нас самих.

Конечно, наше отставание от западной политологии связано со многими причинами. Есть среди них и причины культурно-организационные, о чем стоило бы сказать два слова. В России пока еще не сложились научные школы, если понимать под таковыми устойчивые направления в науке, характеризующиеся оригинальностью и единством основных взглядов их представителей на предмет исследования, общностью используемых теоретико-методологических принципов и, как правило, формирующиеся вокруг общепризнанного ученого-лидера. Такого рода констелляций не так уж много и в западной политической науке (Классический пример – всемирно известная Чикагская школа (20–40-е гг. XX в.)), обязанная своим появлением Ч. Мерриаму и воспитавшая целую плеяду блестящих исследователей во главе с Г. Лассуэллом. У нас же их нет пока вообще, что неудивительно: научные школы не создаются по заказу, для их становления требуются время и благоприятная среда. К тому же они редко складываются вне консолидированного научного сообщества. В России же консолидации политологического сообщества в национальном (да только ли в национальном?) масштабе пока не произошло. В отличие от зарубежных коллег, как, впрочем, и от отечественных философов, историков или психологов, у наших политологов отсутствует развитое профессиональное самосознание, чему немало «способствует» размытость и многозначность понятия «политология» и производных от него. Но об этом чуть позднее, а пока еще об одной проблеме – состоянии политологии как учебной дисциплины.

Хотя по сравнению с началом 1990-х гг., когда вузовских «политологов» приходилось рекрутировать из бывших преподавателей научного коммунизма, истории КПСС, философии, истории и т.д., положение явно улучшилось, в стране пока не хватает квалифицированных преподавателей политологии. Но еще большая, как мне кажется, проблема – учебники и учебные пособия. Речь идет не о количестве: книг под названием «Политология» издаются десятки, так что студенты порой теряются от такого «изобилия». С качеством дело обстоит значительно хуже. Как справедливо отмечалось, «потребность в новом уровне учебных пособий просто не воспринята в достаточной мере большинством наших авторов и тем более весьма слабо

отражена даже в сравнительно новых книгах». С тех пор картина изменилась мало, хотя и появилось несколько книг, которые не стыдно рекомендовать студентам. Справедливости ради надо заметить, что хороших учебников политологии не так много и на Западе. И сказано это не в оправдание нерадивых отечественных сочинителей, а в подтверждение давно известной истины: написать добротный учебник по общественным и гуманитарным наукам труднее, чем серьезную монографию – коллективную, а тем более индивидуальную. Тут требуется сочетание талантов популяризатора, исследователя и гражданина. Слова о гражданине – не оговорка, ибо равнодушный человек с холодным сердцем и безразличным отношением к происходящему вокруг никогда не напишет интересный, глубокий, полезный учебник по политологии.

Однако вернемся к вопросу о размытости понятия «политология» и производных от него. В нашей стране «политологом» могут назвать и человека, профессионально занимающегося политическими исследованиями в академическом институте; и университетского преподавателя, ограничивающегося чтением соответствующих учебных курсов; и эксперта, работающего в частном фонде и специализирующегося, скажем, на избирательных технологиях; и политического обозревателя газеты или журнала. Столь широкая и, как представляется, неудачная профессиональная идентификация и самоидентификация отражают реально сложившуюся ситуацию как в сфере общественности, так и в общественном сознании, когда под «политологией» понимается обширный комплекс знаний и умений (навыков), включающий политическую экспертизу, политическую аналитику, политическое обучение и политическую науку. Границы между этими сферами размыты, хотя деятельность в рамках каждой из них характеризуется своей спецификой, требует разной подготовки и преследует разные цели. Да и воспринимаются эти амплуа по-разному. Известны случаи, когда серьезные исследователи из академических институтов просто стесняются называть себя «политологами», опасаясь, что их поставят в один ряд с «грязными пиарщиками».

Декретами такую ненормальную ситуацию не изменить, ибо это во многом болезнь роста. И кого именовать (если именовать вообще) «политологом», кого – «политическим аналитиком», кого – «политическим обозревателем», а кого – «политическим экспертом», может решить само общество (В большинстве западных стран понятием «политология» не пользуются вообще. В США университетский профессор скажет, что он – *political scientist* и преподает *political science*.

Сотрудник РЭНД корпорейшн скажет, что он – *political analyst*. Ну а на знаменитого Б. Вудворда из *Washington Post* и его собрата из другого аналогичного издания будут ссылаться не иначе, как на *political observer* или даже *political reporter*). Но при этом, как представляется, имело бы смысл уже сегодня договориться: политическую науку (включающую эмпирический и теоретический уровни и предполагающую проведение как фундаментальных, так и прикладных исследований) следует трактовать как разновидность познавательной деятельности, направленную не на интерпретацию и оценку частных, конкретных политических ситуаций, а на постижение и экспликацию объективных, общезначимых, системных связей (закономерностей), характерных для политической сферы и политических аспектов реальности.

В социальном плане политическая наука не имеет ценностных приоритетов по отношению ни к конкретной политической аналитике, ни к политической журналистике и экспертизе. Это один из функционально равноценных видов познавательной деятельности на ниве политики. Однако надо понимать, что без него другие виды политического познания и практики лишаются твердой опоры, повисают в воздухе, превращаются в секуляризованное шаманство или разновидность ремесла.

При этом сама политическая наука, как показывает опыт, способна выжить, а тем более развиваться лишь при условии ее одновременной поддержки изнутри, со стороны тех, кто посвятил ей жизнь, и извне – со стороны государства, бизнеса и общественности. Однако поддержка со стороны государства ни в коем случае не должна перерасти в установление государственного контроля над наукой. Это плохо для любой науки, а для науки политической – особенно.

Хотя российская политология продолжает пребывать в состоянии «догоняющего развития», расстояние между «Ахиллесом» и «черепашкой» (вспомним знаменитую апорию Зенона) в последние годы сократилось и продолжает уменьшаться. При этом качество политической науки как ядра политологического комплекса в целом, на мой взгляд, повышается, а ее роль в рамках последнего – возрастает.

В подтверждение сказанного можно привести ряд свидетельств. Это в первую очередь формирование современной инфраструктуры политической науки (К настоящему времени в стране сложилась устойчивая сеть учреждений, специализирующихся на исследовании политики, политическом обучении и политической экспертизе. Это специализированные институты РАН (во главе с Институтом сравнительной политологии); специализированные центры в рамках от-

лельных институтов РАН (например, Центр сравнительных социально-экономических и социально-политических исследований Института мировой экономики и международных отношений или Центр геополитических исследований Института географии); вне академические исследовательские центры (Центр исследований постиндустриального общества и т.п.); различного рода фонды (типа Фонда ИНДЕМ); наконец, это вузовские кафедры политологии, многие из которых, правда, называются по-иному: кафедры «политической теории», «социологии и политологии», «философии и политологии», «сравнительной политологии», «политических наук», «теории и философии политики», «мировых политических процессов» а также «социологии политики», «политической психологии», «социологии международных отношений», «истории социально-политических учений» и т.д. Подобного рода профильная дифференциация воспроизводит во многом структуру учебных центров развитых стран и выглядит весьма перспективной), рост численности дипломированных специалистов, в том числе кандидатов и докторов политических наук, расширение сети периодических изданий политологического профиля, постоянный рост выпускаемых книг по данной тематике. Но главный индикатор прогресса в сфере политической науки – осуществляемое ныне на регулярной основе расширенное воспроизводство научного знания о политике, отвечающего в общем и целом современным критериям и востребованного обществом. Не менее существенное свидетельство – устойчивый спрос на квалифицированную политическую и политологическую экспертизу со стороны государственных и частных организаций и групп – политических и экономических, гражданских и военных, столичных и провинциальных.

Можно, таким образом, заключить, что к настоящему времени в России сложился устойчивый, хотя пока и невеликий по объему капитала и масштабам, национальный рынок научной политологической информации, без которого ни о какой современной политической науке не может быть и речи. Это, повторю, еще сравнительно узкий и в некоторых своих секторах слабо развитый рынок, еще не ставший частью соответствующего мирового рынка. Но он есть, и у него неплохие перспективы.

Но что за «товар» мы можем найти сегодня на российском политологическом рынке? И в какой мере соответствует он «товарной номенклатуре» мирового рынка? Напомню, что более полувека назад на знаменитом Парижском международном коллоквиуме, который «выписал путевку в жизнь» политической науке, было достиг-

нуто принципиальное согласие относительно ее предмета, сферы, общих границ и основных направлений исследований. Предполагалось, что новая наука будет включать такие основные компоненты, как политическая теория (в том числе теория политики и история политических идей); публичные (государственные) институты (представляющие различные ветви и уровни политической власти); формы и методы политического участия граждан (в том числе политических партий, групп интересов, общественного мнения); международные отношения (международные организации и мировая политика).

В дальнейшем по мере развития политологического знания (в ответ на вызовы времени) происходило расширение сферы и границ политической науки, изменялись представления о ее объекте и предмете. Как верно отмечает А. Дегтярев, «на сегодняшний день можно смело констатировать, что политическая наука в силу процессов дифференциации и интеграции имеет чрезвычайно гетерогенный, разнородный характер, а в ее структуру входят десятки частных дисциплин, или субдисциплин (по разным оценкам и критериям, от 20 до 40), начиная от относительно традиционных – политической истории и географии и заканчивая такими новейшими областями, как политическая статистика и информатика, политическая экология и биополитика».

Сложность структуры и богатство содержания современной политической науки подтверждает и авторитетное издание «Политическая наука: новые направления» (М., 1999). Его составители и авторы выделяют девять основных направлений, в рамках которых ведутся в последние годы политологические исследования. Это «научная дисциплина», «политические институты», «политическое поведение», «сравнительная политология», «международные отношения», «политическая теория», «социальная политика и управление», «политическая экономия», «политическая методология». По сути, здесь представлена конкретизация «парижской схемы», ее адаптация к новым условиям. Она, правда, не учитывает специфику развития политической науки за пределами Северной Америки, Западной Европы и Австралии. Но тем интереснее спроецировать эту «сетку» на Россию. И тут выясняется, что нет ни одного из обозначенных выше направлений, которому бы не было посвящено большее или меньшее число опубликованных в последние годы книг и статей. Другое дело – качество. Есть направления, в силу обстоятельств занимающие в отечественной политической науке периферийное положение, или,

напротив, привлекающие особое внимание российских специалистов.

Это относится, в частности, к политической теории, точнее, к общей базовой теории политики, призванной раскрыть как основания последней, так и принципы, связывающие воедино частные политические теории (теории государства, теории демократии и т.д.). Интерес (на первый взгляд) тем более неожиданный, что ситуация, складывавшаяся в России с конца 1980-х гг., не благоприятствовала изысканиям в данной

области. Построению качественно новых теоретических конструкций препятствовало и отсутствие адекватной эмпирической базы. А накопление и осмысление нового опыта (как, впрочем, и серьезное переосмысление старого) требуют времени.

Не способствовал развитию теоретических исследований и российский «дикий капитализм». В условиях безудержной коммерциализации общественной жизни политология оказалась востребованной если не исключительно, то главным образом в качестве покорной служанки политики, которая призвана удовлетворить сиюминутные эгоистические потребности противоборствующих групп, а именно – предложить эффективные прикладные политические технологии, открывающие немедленный доступ к власти, капиталу и ресурсам.

Все это не могло не сказаться на характере работ, посвященных политической теории. Лучшие из них, вне всякого сомнения, сыграли позитивную роль хотя бы в том плане, что позволяли российскому читателю составить определенное представление о сущности, структуре, функциях политической теории, о достижениях западных специалистов в этой области, о характере политического теоретизирования в современной России.

С исследованиями по политической философии – почти та же история. На первый взгляд, сам предмет позволяет авторам испытывать меньшую зависимость от ситуации, «абстрагируясь» от повседневной суеты и свободно погружаясь мыслью в глубины политического бытия. Но это только на первый взгляд. Как показывает пример такого гиганта, как Т. Гоббс, философ, рассуждающий о последних основаниях политики и границах ее познания, зависит от повседневности не меньше тех, кто увяз в политических интригах, и требуются поистине героические усилия, чтобы хоть частично преодолеть «притяжение» конъюнктуры.

Более значимым выглядит продвижение отечественной политической науки на тех направлениях, познавательный интерес к кото-

рым подогревался практико-политическими потребностями. Причем предвидение шло не только в области прикладных исследований, но и в ряде случаев в плане построения теорий среднего уровня (отличающихся от базовых теорий, или, по Р. Мертону, «основных концептуальных схем», меньшим уровнем абстрагированности от реальности, зафиксированной в частных рабочих гипотезах).

Речь идет об исследовании политического поведения (в первую очередь в электоральном плане); социальной политики и управления (с акцентом на управление политико-системными образованиями разных уровней); политического участия (при особом интересе к строительству и функционированию партий); политического сознания и политической культуры (особенно в региональном масштабе); истории политических идей (русская дореволюционная и современная западная политическая мысль). В подтверждение сказанного приведу только один, но, на мой взгляд, достаточно репрезентативный, пример. Это опубликованная в 2000 г. (под эгидой Московского общественного научного фонда и под ред. Л. Воскресенского) Методологическим университетом и Центром конвертируемого образования антология «Политическая наука в России: интеллектуальный поиск и реальность». Книга, покрывающая предметно-проблемное поле, в пределах которого работали в последние годы и продолжают работать ныне отечественные исследователи политики. В антологии помещены статьи

Т. Алексеевой, В. Амелина, Э. Баталова, Г. Батыгина, А. Богатурова, А. Воскресенского, И. Девятко, М. Ильина, Б. Капустина, А. Кара-Мурзы, Н. Косолапова, В. Ледяева, В. Лекторского, Б. Межуеяна, А. Мельвиля, М. Мониковой-Грунд, А. Панарина, Н. Покровского, Ю. Сидельникова, В. Хороса, В. Цымбурского, Е. Шестопал, В. Ядова.

Особый интерес отечественная наука проявила к исследованию публичных политических институтов. При этом, как и следовало ожидать, первостепенное внимание уделяется государству, хотя оно и не всегда выступает в качестве непосредственного объекта исследования. Речь может идти о конституционализме, федерализме, гражданском обществе, демократизации, модернизации, либерализации, других проблемах или блоках проблем. Но так уж при этом получается, что очень часто они рассматриваются сквозь призму государства или в тесной увязке с ним. И не потому, что авторы этих исследований – убежденные этатисты. Дело в другом, а именно, в той интеграционной и мобилизационной функциях, которые традиционно принадлежали институту государства в российской цивилизации и

которые он сохранял за собой даже тогда, когда утрачивал свою силу (примечательно, что если бы мы сравнили коэффициенты исследовательского внимания к различным ветвям власти, то на первом месте скорее всего оказалась бы исполнительная власть, а на последнем - судебная).

Наметилось продвижение вперед и в области исследования международных отношений и мировой политики. Некоторые из направлений в этой сфере достались в наследство от прошлого. Это внешняя политика отдельных стран (прежде всего самой России, США, Китая, стран Европы) и региональные отношения; ограничение и сокращение вооружений; нераспространение ядерного оружия; обеспечение международной безопасности; глобальные проблемы современности (не смешивать с проблемой глобализации) и ряд других. Обозначились и новые направления, среди которых выделяются уже упомянутая глобализация и перспектива эволюции наций-государств в интернационализирующемся мире; становление нового мирового порядка и включенная недавно в повестку дня борьба с международным терроризмом (На взгляд автора этих строк, «международным терроризмом» за неимением лучшего термина называют принципиально новое явление, которое хотя и включает в себя «измерение», подпадающее под определение «терроризма», однако не сводится к нему. Что это за явление, еще только предстоит выяснить. Но уже сегодня очевидно, что в его появлении повинны не только мусульманский фундаментализм, но и современная западная христианская цивилизация).

Обнадешивает тот факт, что в последнее время стали появляться работы, посвященные теории международных отношений и мировой политики, в которых изложение и критический анализ сложившихся на Западе (в большинстве своем – в США) теорий и концепций сочетается с попытками самостоятельного осмысления новых международных реалий. Никто из отечественных исследователей пока не предложил альтернативных конструкций, способных конкурировать с творениями таких разных по уровню и глубине анализа авторов, как З. Бжезинский, И. Валлерстайн, С. Хантингтон,

Г. Моргентхау или К. Уолте. Им пока не хватает, помимо прочего, дерзости, денег и того, что американцы называют «паблисити». Тем не менее отечественная политология в общем и целом развивается по пути укрепления научно-теоретической базы и интеграции в мировую политологию, переживающую процесс дальнейшей эволюции.

Эта эволюция определяется двумя взаимосвязанными и взаимодополняющими процессами. Во-первых, протекающей в русле

глобализации общественной жизни интернационализацией политического знания посредством его универсализации – понятийной, предметной, концептуальной и т.п. Как правило, универсальное знание нормируется путем обогащения уникального опыта одних стран за счет столь же уникального опыта других. При этом какая-то страна или группа стран может играть в данном процессе ведущую роль (как это было во второй половине XX в. с США), но со временем неизбежно утрачивает ее, что опять-таки подтверждается опытом Америки (...в последние десятилетия идет бурный процесс интернационализации дисциплины (политологии — Э. Б.). Если вплоть до 70-х годов в мировой политологии доминировали американские специалисты, то сейчас ситуация меняется. Очевидно, что американская политическая наука и по числу ученых, работающих в этой сфере, и по положению в международном сообществе сохраняет свое лидерство, но, в отличие от реальной политики, в политологии, пожалуй, можно говорить о том, что мы уже живем в многополярном мире. Во всяком случае европейский голос уже звучит в научном многоголосии вполне явственно». Можно спорить о том, насколько удачной в терминологическом плане является характеристика мировой политологии как «многополярной», но истинность приведенной оценки не вызывает сомнений).

Органическим дополнением интернационализации стал процесс партикуляризации универсального знания за счет его адаптации к местным условиям и учета национальной (региональной) специфики. Таким образом, тот комплекс знаний, который иногда называют «мировой политической наукой», можно рассматривать в идеале как сложную систему (воплощающую принцип «единство в многообразии» – *unity in diversity*), в которой каждая национальная политическая наука является органической частью целого и одновременно сохраняет свое неповторимое лицо.

Российская политическая наука – еще одно тому подтверждение. Становясь частью мировой системы научного знания, усваивая элементы «общего достояния», она, как и политические науки других стран, например Франции и Германии, сохраняет национальную специфику, которая не может рассматриваться как свидетельство ее отсталости, недоразвитости и т.п. Ибо эта специфика детерминирована особенностями российской цивилизации, культуры, опыта исторического развития, прежде всего ее пространственной протяженностью, уникальным евроазиатским (евроазиатство – не евразийство) географическим положением, климатическими условиями, полиэт-

ничностью, многоконфессиональностью (при определяющей роли православия) и т.п. Эти черты не надо фетишизировать на манер наших неославянофилов, но не принимать их в расчет при исследовании состояния российской политической науки тоже нельзя.

Одна из специфических черт последней – ее объектная фокусировка. При всем предметном многообразии исследовательского интереса отечественных специалистов в центре их внимания на протяжении 1990-х гг. находился, находится ныне и, думается, будет находиться впредь один и тот же политический объект – Россия.

Это вовсе не значит, что российских политологов не интересуют другие политико-географические объекты. Уже то обстоятельство, что в регионально-страноведческих институтах РАН (США и Канады, востоковедения, Дальнего Востока и др.) ведутся исследования в области политологии, подтверждает этот вывод. Но судьба России волнует наших соотечественников куда больше, нежели настоящее и будущее других стран и регионов мира. Поискам ответов на вопросы «Что будет с Россией и с нами?», «Что делать?», «Куда держим путь?» подчинена значительная часть изысканий российских политологов, представляющих разные поколения. Особое внимание уделяется при этом проблемам демократизации, модернизации, федерализма, конституционализма, логики политического развития, структуры, функций и роли политических институтов, формирования элит, внешнеполитических интересов, роли России в мире (В числе наиболее активных исследователей этой проблематики – людей, выступающих с самых разных, в том числе взаимоисключающих, позиций, – упомянул бы А. Ахиезера, А. Гулыгу, А. Кара-Мурзу, И. Клямкина, В. Панкина, В. Пантина, И. Пантина, С. Перегудова, Ю. Пивоварова, И. Чубайса. И это – лишь, малая часть тех, кто писал и пишет о России).

Замечу, что исследовательское внимание наших политологов (включая, между прочим, тех, кто эмигрировал в Америку и Европу) к России органически вписывается в отечественную мыслительную традицию – от инока Филофея до Н. Данилевского,

В. Соловьева, Н. Бердяева, П. Струве, И. Ильина, Г. Федотова, А. Солженицына. Мотивы были разными: одни тревожились о том, как бы Россия не утратила своей самобытности и не слилась с Европой, став просто ее частью; других беспокоила цивилизационная и политико-экономическая отделенность и отдаленность России от Европы. Но во всех случаях людьми двигала тревога за судьбу своей страны и своего народа, нередко сочетавшаяся с мессианской самоуверенностью и глубокой убежденностью в том, что России на роду написано

пребывать в этом мире не только в качестве великой державы, но и в роли Мессии, коему суждено спасти мир и человечество.

Специфика объектной фокусировки российской политической науки дополняется ее предметно-проблемной спецификой. Уже шла речь о том, какое внимание уделяют наши исследователи проблеме государства. И это понятно: в российском обществе, где не только реформы и даже революции (о чем писал в свое время Н. Эйдельман), но и вся общественная жизнь направлялись «сверху», государство было чем-то гораздо большим, чем политический институт европейского, а тем более североамериканского типа. Оно, увы, и сегодня остается таковым со всеми вытекающими отсюда последствиями – политическими и политологическими.

Отечественных мыслителей всегда интересовали проблемы политической историософии и геополитики, что, впрочем, легко объяснимо: последние имеют прямое отношение к вопросу о судьбах России. В этом русле шли в свое время споры между западниками и славянофилами; высказывали свои идеи П. Чаадаев, Ф. Достоевский, Н. Данилевский и В. Соловьев. В этом же русле развивалась (уже в XX в.) евразийская идеология. Сегодня налицо продолжение традиции. Причем надо сразу уточнить, что геополитическая проблематика, разрабатываемая современными российскими политологами, не связана напрямую с геополитическими концепциями, бытующими в России и за рубежом, а тем более – с политическими платформами, хотя в отдельных случаях такая связь налицо.

Современную российскую политологию характеризует также специфика ее подхода к исследуемым проблемам. Отечественные ученые, анализирующие «состояние дисциплины», выделяют и, на мой взгляд, вполне обоснованно, регионализм, компаративизм и междисциплинарность (интердисциплинарность). В отличие от русоцентризма это – не уникальные черты: некоторые из них мы обнаруживаем в исследованиях политологов, представляющих разные национальные традиции. Однако в современной российской политологии (лишенной, кстати, методологической доминанты (после того как бихевиорализм (не тождественный бихевиоризму) творчески исчерпал себя, такой доминанты нет ни в США, ни в Европе. Западная политология сегодня – это, как представляется, царство методологического плюрализма и порождаемого им эклектизма – как сознательно продуцируемого, так и стихийного. В отечественном общественном знании стихийный эклектизм царствует уже на протяжении многих десятилетий, ибо даже в советское время лишь очень немногие исследователи твердо следова-

ли принципам методологии марксистского анализа)) они присутствуют в комплексе и имеют отчетливо выраженный характер.

В самом деле, многие из рассматриваемых отечественными политологами проблем часто сознательно ограничиваются пределами того или иного региона. Причем такой подход нередко оказывается вынужденным: людям приходится заниматься регионалистикой «из чисто прагматических соображений». Политологическое постижение России как целостной системы может пролегать именно через сравнительное исследование регионов как ее элементов. Возможно, данный путь мог бы стать оптимальным, если бы эти исследования охватили пусть не все, но хотя бы основные регионы страны, опирались на единую теоретико-методологическую базу и осуществлялись на более или менее регулярной основе.

Тут, впрочем, вырисовываются серьезные проблемы – методологические и организационные: ведь если Россия – не сумма, а, как сказано, система регионов, то встают вопросы о способах и методах восхождения от частного к общему, равно как и о сравнении и интеграции полученного знания. Однако это разрешимая проблема, которая не может ни откладываться в долгий ящик, ни форсироваться искусственным образом.

Возвращаясь к высказанному ранее суждению о двойственном состоянии современной отечественной политической науки (и политологии в целом), еще раз отмечу, что ее развитие на протяжении 1990-х – начала 2000-х гг. характеризовалось в целом положительной динамикой: «стакан» постепенно наполнялся. Как пойдет дело дальше, будет зависеть от ряда обстоятельств.

Во-первых, от того, насколько успешно отечественная наука будет освобождаться от присущих ей недостатков и решать стоящие перед ней задачи. Первой из этих задач я бы назвал выравнивание (от центра – к периферии) и общее повышение уровня политологического образования в стране. Через десятилетие во многом от этого будет зависеть общее состояние и качество российской политологии, включая политическую науку.

В том же ряду стоит и задача уменьшения разрыва между научно-исследовательскими возможностями Москвы, Санкт-Петербурга (еще двух-трех городов), с одной стороны, и периферийных политологических центров – с другой. Задача далеко не простая, если принять во внимание, что состояние науки в регионах, как правило, отражает общее их состояние. Но ждать, пока изменится это «общее состояние», полагаясь всецело или главным образом на государство,

– значит обрекать наше общество-знание, включая политическую науку, на недопустимо медленное развитие.

Многое будет зависеть и от дальнейшего роста профессионального самосознания представителей отечественной политической науки и консолидации российского политологического сообщества. А это, в свою очередь, потребует более четкого самоопределения политической науки и вычленения ее из политологического конгломерата.

Во-вторых, многое зависит от того, как пойдет дальнейшая интеграция отечественной политической науки в мировую политическую науку. И дело тут не только в необходимости продолжения нашего «самообучения», хотя оно, как представляется, далеко еще не завершено. Было бы желательно наладить на постоянной основе творческую кооперацию с зарубежными исследователями – американскими, европейскими, японскими, индийскими и др. Имеется в виду осуществление крупных интернациональных проектов, в которых могли бы принять участие (на равных) политологи разных стран. Конечно, для этого «заграницу» следовало бы чем-то заинтересовать. И, думаю, мы в состоянии это сделать, обратив внимание западных исследователей на объект, который в силу ряда обстоятельств не находился в поле их исследовательского интереса, но изучение которого могло бы стать в перспективе одной из точек роста мировой политической науки. Этот объект – новая Россия и страны СНГ.

Уместно в данной связи напомнить, что в свое время заокеанская политическая наука добилась значительных (а в ряде направлений и выдающихся) успехов, исследуя политическую жизнь американского общества XIX и особенно XX вв. Из анализа и обобщения национального опыта выросли работы А. Бентли, Дж. Дьюи, Ч. Мерриама, С. Липсета, Д. Трумена и множества других исследователей, без которых невозможно представить себе мировую политическую науку.

После Второй мировой войны американцы в кооперации с зарубежными коллегами развернули исследования политических процессов, протекавших за пределами США: в так называемых западных демократиях и в «третьем мире». Итогом этих усилий стал ряд крупных работ, признаваемых ныне классическими или близкими к ним. Достаточно назвать «Гражданскую культуру» Алмонда и Вербы, подзаголовок которой говорит сам за себя: «Политические установки и демократия в пяти странах», или «Демократия в многосоставных обществах» А. Лейпхарта, которую сам автор характеризует в подзаголовке как сравнительное исследование.

Дальнейшее развитие нынешней России может пойти в разных направлениях, однако независимо от этого разворачивающиеся в ней и других странах СНГ социо-политико-культурные процессы могут иметь огромное значение не только для политических судеб мира. Их исследование способно выявить много нового и обогатить политическую науку такой теоретико-концептуальной информацией, которую невозможно получить, исследуя политическую жизнь исключительно Европы или Америки. Это относится в первую очередь к процессам: национально-государственной, этнической и культурной интеграции (затрагивающим отношения христианских и мусульманских общностей); взаимодействия между Европой и Азией; формирования новой политической культуры; демократического транзита; партийно-государственного строительства; отношений между государством и гражданским обществом и т.д. Причем исследования в данных направлениях могли бы осуществляться в рамках сравнительного анализа и на основе интердисциплинарного подхода, о перспективности которых не раз говорили отечественные обществоведы.

Продолжая восхождение к мировым вершинам, российская политическая наука постепенно изживает такие черты, как непрофессионализм, кустарщина, провинциализм. И хотелось бы надеяться, что движение в этом направлении продолжится. Но перестанет ли она хотя бы в малой части быть искусством – искусством познания. Вопрос, думается, риторический. Наука о политике – это в конечном счете не только наука об обществе, но и наука о человеке.

Друкується за: Баталов Э. Я. Восхождение к политической науке // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 34–47.

РОЗДІЛ 3

Вітчизняна політологія: проблеми і перспективи розвитку

3.1. Основні віхи історії української політичної думки

3.1.1. Політичні ідеї мислителів Київської Русі

3.1.2. Політична думка культурно-національного Відродження і Просвітництва

3.1.3. Українська політична думка Нової доби

3.1.4. Політичні концепції українських мислителів початку ХХ ст.

3.2. Зародження і утвердження політичної науки та навчальної дисципліни в сучасній Україні

3.1. Основні віхи історії української політичної думки

Політична думка України досить пізно почала перетворюватись у спеціалізоване політологічне знання. Оскільки протягом століть Україна не мала своєї державності, пріоритетними для її мислителів завжди були проблеми обґрунтування національних прав українського народу на самостійний розвиток і власну державність, пошуки шляхів здобуття і захисту незалежності. Інші проблеми відходили на другий план. Чужоземна влада, яка робила все, щоб заблокувати поширення визвольних і державницьких ідей серед українського народу, перешкоджала формуванню ідейно-політичних течій і політологічних шкіл, але не змогла все ж таки повністю спинити розвиток політичної думки в Україні, без якої немислиме жодне більш-менш розвинене суспільство.

Відповідно й вітчизняна політична думка пройшла наступні етапи розвитку:

- 1) політичні ідеї мислителів Київської Русі;
- 2) політична думка культурно-національного Відродження і Просвітництва;
- 3) Українська політична думка Нової доби;
- 4) політичні концепції українських мислителів початку ХХ ст.;
- 5) зародження і утвердження політичної науки та навчальної дисципліни в сучасній Україні.

3.1.1. Політичні ідеї мислителів Київської Русі

Важливим моментом у духовно-культурному та політичному житті Київської Русі (сформувалась у IX–X ст. як феодална держава) було введення християнства київським князем Володимиром Великим, що стало основою єдиної державної ідеології, розширило міжнародні зв'язки, утвердило політичну могутність державних структур. Головними суспільно-політичними ідеями цього періоду були погляди на походження держави, князівської влади, правове регулювання суспільних відносин, стосунки між церквою та державою, проблеми єдності та суверенності політичної влади, об'єднання розрізнених удільних князівств навколо великого київського князя, самостійності та незалежності Київської Русі. Основними проблемами політичної думки були рівноправність Русі з іншими державами та необхідність об'єднання руських земель для збереження держави.

Монах Києво-Печерської лаври **Нестор** – творець визначної пам'ятки політичної думки XII ст. – «Повісті временних літ», де піднімалися такі важливі політичні питання: рівність Київської Русі з іншими державами, законність та необхідність князівської влади, духовна єдність руських земель.

Київський митрополит **Іларіон** у своїй відомій праці «Слово про закон і благодать» висловлював важливі думки про владу і закон, про межі закону не лише в релігійному, а й в політичному аспекті. Іларіон виходив з того, що «закон» і «благодать» суперечать одне одному, бо закон роз'єднує народи, підносить одних і принижує інших, свідчить про рабський стан людини. Законові він протиставив євангельську істину, яка нероздільна з благодаттю, є її власним змістом. В однодержавній монархії Іларіон бачив головний гарант єдності і сили держави, її територіальної цілісності. Християнство повинно служити консолідації країни, охороняти загальнодержавний централізм. Церква повинна служити державі і владареві, тому він підтримав політику незалежності й самобутності Київської держави.

Розвиток концепції Іларіона знаходимо в «Ізборнику 1076 року», який був складений для князя Святослава Ярославича. Справу Святослава продовжив його племінник Володимир Мономах, що теж виступив за зміцнення великокнязівської влади. У своєму «Повчанні» він дав практичні настанови керівнику держави щодо керівництва та правил поведінки з підданими на основі дотримання закону та принципів справедливості й милосердя. Цей твір присвячений синам князя, яким він прагнув прищепити християнську мораль, норми та принципи.

Концепцію Іларіона продовжив митрополит Климент Смолятич, автор численних «Послань», у яких започатковувалися концепції: про шляхи розвитку людського суспільства, про незалежність давньоруської держави, про засудження міжкнязівських міжусобиць. Міжусобиці, які розпочалися у XII ст. послабили Київську державу і призвели до нагального вирішення проблеми єдності князівств.

Про це йдеться у «Слові о полку Ігоревім», де піднімалася проблема централізації державної влади та єдності Русі. Після татарської навали державність збереглася лише у Галицько-Волинській державі. Найважливішим джерелом політичної думки того періоду був Галицько-Волинський літопис (XIII ст.), у якому розповідалося про політичні події та відносини тих часів.

Найважливішою пам'яткою є також «Руська правда» Ярослава Мудрого, де були розроблені законодавчі акти, що тривалий час регулювали суспільні відносини в Київській Русі.

Отже, основними політичними проблемами, відображеними в літературі цього періоду було осмислення сутності та походження держави і влади, закону і законності, обґрунтування кращих форм державного правління, аналіз питань свободи і незалежності.

3.1.2. Політична думка культурно-національного Відродження і Просвітництва

Між княжою і козацько-гетьманською добою Україна перебувала під владою Литви і Польщі. Руйнація української державності та територіальне розчленування України істотно вплинуло на стан і зміст політичної свідомості народу. Основними проблемами, які знайшли відображення в політичних ідеях України в XVI-XVIII ст. були питання влади, походження та суті держави, розбудови української державності, прав і свобод членів суспільства. В цей час політична думка розвивалась у руслі гуманістичної традиції, яка простежувалась у працях Юрія Дрогобича та Станіслава Оріховського.

Юрій Котермак-Дрогобич (1450–1494) у своїй праці (перша надрукована праця українського автора в Західній Європі) «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії і медицини Болонського університету» висловлювався за зміцнення сильної королівської влади, зверхність світської влади над церковною.

Найбільш розповсюдженою в XVI ст. була монархічна концепція влади. Вважалося, що люди поділяються на особливі соціальні громади – селянство, дворян, шляхетство, духовенство, правителів держа-

ни, які різняться за їх роллю в суспільстві. Монарх, який стоїть на вершині цієї соціальної піраміди, є не лише єдиним джерелом влади, але й єдиним джерелом справедливості. Про це писав **Станіслав Оріховський** (1513–1566) (найвизначніша постать східнослов'янського Відродження) у праці «Про природне право». Одним із перших в Європі він розробив концепцію природного права, відстоював пріоритетність закону над рішенням монарха. Проте в пізнішій праці «Польські діалоги політичні» він відійшов від передових поглядів і відстоював зверхність папської влади над світською, королівською, розробивши так звану піраміду влади у Польщі, що була абстрактною схемою аналізу влади. Вершиною такого трикутника була духовна влада, у лівому куті – священнослужителі, у правому – король. Навіть сьогодні польські теологи в своїх працях спираються на цю схему. Значення українських гуманістів в історії політичної думки України полягає в тому, що вони одними з перших заперечували божественне походження влади й держави, стверджуючи, що королівська влада походить не від Бога, а із суспільного договору; виступали проти підпорядкування світської влади церковній, втручання церкви в державні справи.

Релігійна боротьба мала і політичний характер, відобразившись й на культурному житті – почали виникати різні братства і школи, що сприяло появі чисельної полемічної літератури, яка була представлена П. Скаргою, Г. Смотрицьким, В. Суразьким, Х. Філалетом, І. Вишенським, М. Смотрицьким, З. Копистенським, братами Зизаніями, Ю. Рогатинцем, К. Старовецьким. Полемісти відстоювали право на існування українського народу, захищали його мову, культуру, релігію; боролися проти ополячення та покатоличення; вони впливали на формування саме в цей період політичної свідомості українського народу, його політичне самовизначення на основі відновлення традицій власної державності. Полемічна література торкалася питань релігійного життя, реформи церкви, але разом з тим порушувались і політичні питання.

Так, **Петро Скарга** у книзі «Про єдність церкви божої» критикував православну церкву за втручання світської влади в церковні справи. Єдиний порятунок він вбачав в унії православної та католицької церков, у централізмі в церковному житті.

Христофор Філалет (псевдонім) у полемічній боротьбі зі П. Скаргою у творі «Апокрисис» (бл. 1598) відстоював ідею демократизації церкви, вважаючи, що відносини влади і народу ґрунтуються на суспільному договорі, за яким король і піддані повинні дотримуватися закону, бо порушення прав і свобод підданих спричинить занепад

держави. Грунтуючись на ідеях суспільного договору і природного права, він заперечував абсолютизм не тільки світського монарха, а й римського папи. В дусі протестантизму Філалет вважав незаконними втручання папи у світські справи, його намагання підпорядкувати собі світську владу й водночас обґрунтовував право простих віруючих брати участь у вирішенні церковних справ. Ідеї Христофора Філалета, спрямовані проти релігійного і соціального гноблення, мали велике значення для розвитку української суспільно-політичної думки, зародження її ліберального напрямку.

Чільне місце в суспільно-політичній думці в Україні кінця XVI–початку XVII ст. посідав **Іван Вишенський** (1550–1620) – визначний мислитель, письменник-полеміст, гуманіст і демократ. Він дійшов визнання основоположності первісно-демократичних засад раннього християнства як для церковного, так і світського життя. Християнська віра, твердив І. Вишенський, у своїй духовній чистоті містить демократичні засади рівності, братства, свободи, справедливості, а несправедливість і насильство походять від абсолютизації принад світського життя, від жадоби багатства й розкоші, необмеженої влади. Мислитель виступив з концепцією колективної соборності правління християнською церквою, заснованою на ідеї рівності всіх людей. Рівність перед Богом тим більше не дає права поневолювати і деспотично правити. Виходячи з демократичних засад соборності, він відкинув як безпідставну теорію абсолютної централізації духовної та світської влади папою римським.

У козацько-гетьманську добу політична думка України розвивалася в контексті правових документів, які відображали аспекти державного устрою і міжнародних відносин України: «Березневі статті», «Гадяцький трактат», «Угоду і Конституцію» Пилипа Орлика. В них була закладена парвова основа міжнародних договорів України з іншими державами, простежувались атрибути суверенітету української державності, визначалися конституційні засади державного і суспільного ладу.

Республіканський ідеал політичного устрою знайшов практичне втілення в Запорозькій Січі як специфічному утворенні та в Гетьманській державі, яка постала після переможної національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького і проіснувала більше ста років. І. Мазепою в 1709 р. була розроблена Конституція, в якій проголошувалося створення Української Козацької Республіки. Правити нею повинен був гетьман, обраний народом, і Генеральна Рада, яка складалася з «генеральних радників»,

«виборних полкових постів» та послів Запорозької Січі. Після смерті І.Мазепи новий гетьман **Пилип Орлик** доповнює цей документ, розширює його і створює нову конституцію – «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», прийняті 5 квітня 1710 р. в м. Бендерах публічною ухвалою козацького зібрання. Цей рідкісний історичний документ є не лише цінною політико-правовою пам'яткою, але й яскравим свідченням сподівань і намагань українського суспільства того часу. Фактично це була перша європейська конституція в сучасному її розумінні. «Пакти й конституції» містять в своїх 16 статтях такі основні положення: необхідність встановлення національного суверенітету і визначення кордонів української держави; забезпечення демократичних прав людини; розмежування, єдність та взаємодія законодавчої (виборна Генеральна Рада, що мала скликатися тричі на рік), виконавчої (гетьман, обмежений законом у своїх діях, генеральна старшина і обрані представники від кожного полку), судової влади; виборність усіх державних посад знизу догори; принципи внутрішньої і зовнішньої політики; соціальне забезпечення убогих, удовиць, сиріт. Конституція П.Орлика діяла на Правобережній Україні лише до 1714 р., але її світоглядне, політологічне та юридичне значення важко переоцінити.

Значною фігурою в історії української політичної думки першої половини XVII ст. був митрополит і засновник Києво-Могилянської академії **Петро Могила** (1596–1647). П. Могила ставив церковну владу вище світської. Майбутнє української держави він пов'язував з національно-визвольною боротьбою українського народу. На чолі цієї держави повинен був стояти сильний православний володар, вірний вірі в Бога, від якого одержав владу, і гуманний у стосунках з підданими.

Просвітницький напрям у політиці був відображений у працях випускників і викладачів Києво-Могилянської академії **Стефана Яворського** та **Феофана Прокоповича**.

Стефан Яворський (1656–1722) у праці «Камінь віри» та проповідях заперечував намагання царя втручатися в духовні справи, бо лише церква вирішує питання про віру. Він також окреслив своєрідну піраміду влади тогочасного російського суспільства. Водночас С. Яворський був прихильником сильної, централізованої царської влади. Він твердив про необхідність рівноправного співробітництва церкви з державою.

Феофан Прокопович (1681–1736) у працях «Правда волі монаршої», «Духовний регламент» та ін. виступив ідеологом політичних і

церковних реформ у Росії. Він гостро засуджував думку про верховенство духовної влади над світською та про непідпорядкованість духовенства і монашества державі. Він вперше в умовах російської держави розробив концепцію освіченого абсолютизму, базуючись на теорії природного права й суспільного договору. Верховним носієм державної влади визнавався лише високоосвічений володар – «філософ на троні». За теорією освіченого абсолютизму, монарх ставився над громадянськими законами, а усі його дії, спрямовані на загальнонародну користь, виправдовувались. Ф. Прокопович висловив думку, що форма держави залежить від розмірів її території. Для великомасштабних держав придатною є лише монархічна форма правління. Верховна влада повинна опікуватися народом, дбати про його добробут, безпеку.

3.1.3. Українська політична думка Нової доби

Якщо попередня політична думка в Україні розвивалася в руслі релігійних, династичних і козацько-станових традицій і не була оформлена у відповідну теоретичну та ідеологічну систему, то в XIX–поч. XX ст. вона набула рис, властивих європейським ідеологічним напрямкам і течіям. Виділяють демократично-народницький, соціально-ліберальний, консервативний, націоналістичний, національно-державницький та націонал-комуністичний напрямки.

Демократично-народницький напрямок започаткувало Кирило-Мефодіївське товариство, яке виникло під впливом ідей Французької революції і висунуло радикальну соціальну програму перетворень в Росії. До нього увійшли М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак, О. Навроцький, В. Білозерський, Т. Шевченко.

Головним ідеологом братства був **Микола Костомаров** (1817–1885), який у творах «Устав» й «Закон Божий (Книга буття українського народу)» виклав головні пункти концепції історичного розвитку, політичної доктрини та ідеологічної системи товариства: створення самостійної української республіки в рамках федерації слов'янських народів; знищення кріпацтва й утвердження суспільного ладу на засадах правової та соціальної рівності; протиставлення українських демократичних традицій традиціям аристократичної Польщі й самодержавної Росії; всі слов'яни повинні об'єднатися, а кожен народ може утворити свою суверенну державу демократичного типу. Братчики прагнули досягти свого ідеалу не тільки шляхом державної реформи, а й поширенням освіти, проповідуванням християнських та громадських ідей, моральним вдосконаленням людей. Саме думки М.

Костомарова про республіканський лад, слов'янську федерацію, громадські свободи і складають основу його політичних поглядів.

Політико-правові погляди **Тараса Шевченка** (1814–1861) – це глибоке засудження самодержавства, експлуатації людей. Він критикує і абсолютну монархію, і буржуазно-республіканський лад, бо вони не враховують інтересів трудячого люду, кріпаків. Майбутнє України поет пов'язує із самоуправлінням народу, з громадською, колегіальною формою реалізації влади, в основі якої лежить суспільна власність.

Зародження капіталізму в Україні та суспільно-політичні погляди національного розвитку кирило-мефодіївців спричинили виникнення напівполітичних громадських організацій демократичної інтелігенції. Визначними постатями громадівського напрямку були В. Антонович, М. Драгоманов, С. Подолинський, М. Костомаров.

Одним з лідерів цього руху був історик **Володимир Антонович** (1830–1908), який першим назвав Київську Русь українською державою. Він висунув тези про провідну ідею нації, виділив провідні для способу життя слов'янських народів ідеї: для українців – принцип демократизму, що забезпечує рівні політичні права для особи, для поляків – принцип аристократизму, що призводить до боротьби між різними соціальними групами, для росіян – принцип авторитету державної влади, що сприяє міцному самодержавству.

До демократично-народницького напрямку можна віднести і Михайла Грушевського, Ростислава Лашенка, Сергія Шелугіна. Вони визнавали народ рушійною силою історичного процесу; називали український народ окремою культурною одиницею; обґрунтовували ідею народоправства у вигляді народно-демократичної республіки; виступали за федеративний устрій України; відстоювали автономію України в складі федеративних чи конфедеративних союзів; надавали перевагу колективним формам власності як історично традиційним.

У праці «Українська партія соціалістів-революціонерів та їх завдання» **Михайло Грушевський** (1866–1934) захищав ідею пріоритету інтересів народу, суспільства над інтересами держави. У інших працях: «Історія України-Руси», «Початки громадянства», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації» він сформулював свою національно-політичну доктрину. Головною її рисою було своє бачення історії розвитку людського суспільства. Спираючись на позитивізм, як методологічну основу, він по-своєму окреслив етапи додержавного розвитку суспільства. У схемі викладу історії України він обґрунтував думку про український

народ як окрему етнокультурну одиницю, що є спадкоємницею Київської Русі і сформувала свої етнокультурні риси, а московське князівство мало окрему національну основу. М. Грушевський розглядав українську націю як виключно хліборобську, що внаслідок чужоземного панування втратила вищі класи; підкреслював як позитивні риси українського народу (вроджену логічність думки, високі культурні й соціальні інстинкти, високу красу побуту), так і негативні (відсутність національної свідомості, слабкість національного інстинкту, низький рівень освіти, культурного та політичного виховання).

У поглядах на державу М. Грушевський дотримувався думки, що національним інтересам України найбільш відповідає статус автономії в складі Російської федерації. Він вирізняв два шляхи становлення федерації: через об'єднання двох і більше держав з їх ініціативи або з ініціативи зверху, коли унітарна держава стає федерацією, поділивши суверенітет з територіями. Правда, після ліквідації УНР, М. Грушевський визнавав необхідність існування української незалежної держави, але лише тимчасово, орієнтуючись у майбутньому на входження Росії й України у загальноєвропейську федерацію.

Р. Лещенко – вчений-правознавець відстоював думку про те, що в історії України перепліталися як демократична, так і аристократична традиції, вважав приватну власність історично традиційною.

С. Шелухін вважав, що тільки самостійні держави можуть об'єднатись у федерацію і, будучи противником федеративного союзу України з Росією і Польщею, схилився до думки про можливість Чорноморської андріатичної федерації.

Лібералізм в Україні мав свою специфіку і відрізнявся від класичного лібералізму в Європі. Крім власне ліберальних ідей, він містив ідеї соціалізму, а також ідеї демократично-народницької ідеології. До основних ідей українського лібералізму можна віднести: пріоритетність політичних і громадянських прав особи перед державою і нацією; конституціоналізм і правова держава; приватна власність як основа господарювання; державна автономія України в складі Російської федерації; самоврядування як основа державного устрою; загальнолюдські цінності на національному ґрунті. Представниками українського лібералізму були Михайло Драгоманов, Сергій Подолінський та Богдан Кістяківський.

Ідеалом творчості громадівця **Михайла Драгоманова** (1814–1895) було поєднання національних та соціально-економічних інтересів у боротьбі за демократичну Україну, «бо істинний демократ повинен бути патріотом України, а істинний український патріот

повинен бути демократом». У його поглядах на проблеми держави й права, політичної влади можна виділити такі моменти. По-перше, це погляди на походження держави і права, які розвиваються від родоплемінної організації до держави. Визначальними чинниками у цьому розвитку були людський розум, сім'я, еволюція матеріального виробництва, концентрація землі внаслідок завоювань, а також і класова боротьба. Різні форми державності він пояснював як різними рівнями політичного життя, так і різними географічними та історичними умовами. По-друге, М. Драгоманов розробив питання про суть держави і права у зв'язку з різними формами політичної організації суспільства. Головним критерієм оцінки політичної організації є служіння народові. Суть держави полягає не у формі побудови держави, а у правах, якими наділені громадяни, у загальному змісті правового статусу свободи особи в даній державі, стані прав націй. Закон і право є виразом всезагальної волі народу, нації, і лише на цій всезагальності може бути побудований закон. Тому політична боротьба – це передусім боротьба за право, закон. Звідси й негативне ставлення М. Драгоманова до насильницької революції, що різко виходить за рамки права і законів. По-третє, М. Драгоманов приділив значну увагу формі держави. Найкращою формою він вважав федерацію, яка може утвердитися із зменшенням централізації, а навіть децентралізацією держави. Творити федерацію мали б вільні самостійні утворення знизу вгору. Поступово федерація мала б втрачати свої державні функції та перейти до чистої адміністративної автономії і децентралізації. Він виступив за самостійні сильні місцеві, обласні органи влади, що мали б певну незалежність від уряду, що дозволив би місцеву автономію та самоврядування. По-четверте, важливими були погляди М. Драгоманова на права і свободи громадян, що передбачали широке обмеження прав центральних владних органів. У працях «Старі хартії вольностей», «Лібералізм і земство в Росії» він висвітлив генезу ідеї свободи та проаналізував доктрину лібералізму. Лібералізм мав служити засобом у боротьбі за соціалістичний ідеал. Розподіл влади та парламентаризм були необхідними й важливими принципами народної влади, яка мала першість перед політичною владою. У демократичні права він включав право виборів, обрання, відкрите ведення державних справ, врахування інтересів меншості. Тому соціалізм у Драгоманова мав етичний вимір. По-п'яте, М. Драгоманов сформулював власну політичну програму, в основі якої був конституціоналізм. Він запропонував проект Конституції. Шосте. Національно-політичні погляди М. Драгоманова формуються на еміграції. У працях «Пропаший

час», «Передне слово (до «Громади» 1878 р.), «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Історична Польща і великоруська демагогія», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Листи на Наддніпрянську Україну», він висловлювався за перетворення руху українства у політичний рух, за перетворення національної емансипації у політичну. Однак, національні погляди М. Драгоманова не мали чітко визначеної програми, незрозуміло було, що він розумів під політичною незалежністю українства, якою мала бути форма незалежності. Українство, вважав він, повинно боротися за політичну незалежність шляхом федералізму. Популяризуючи соціалізм, він намагався підкреслювати в ньому права людини, свободи особи, соціальну справедливість, підвищення добробуту народу, громадівський соціалізм, здійснити який можна лише шляхом важкої праці, реформами.

Громадівець **Сергій Подолинський** (1850–1891) теж виходив із засади, що основою майбутньої демократичної держави повинна стати «громада» – об'єднання людей для виконання виробничих функцій і вирішення громадських справ. У своїй невеличкій праці «Парова машина» він зазначав, що громади будуть об'єднані федеративними зв'язками. Система громад творитиме федеративну республіку, це буде диктатура трудящих. Він виступав проти революційного терору, як засобу боротьби з контрреволюцією. С. Подолинський відстоював право українства Східної Галичини на самобутність, виступав за федеративний устрій слов'янських народів, лібералізм.

Богдан Кістяківський був прихильником методологічного плюралізму у суспільних науках, що передбачав взаємну доповнюваність і взаємну обмеженість наукових методів. Становлення правової держави він поставив у залежність від рівня правової культури суспільства. Аналізуючи суспільно-політичну думку Росії, Б. Кістяківський дійшов висновку, що закон і право там не визнаються так, як у країнах Заходу, самостійними цінностями. В Росії і інтелігенція, і бюрократія, і простий народ сприймають право як писаний закон, як примус з боку державної влади і тому часто трактують його, виходячи з етичних критеріїв, продиктованих політичними мотивами розуміння справедливості.

Б. Кістяківський розглядав також проблему співвідношення правової і соціалістичної держави. На його думку, правова держава не в змозі розв'язати соціальні питання найманого робітника, а соціалізм – розв'язати суперечність між державним контролем господарського життя на користь прав робітника та збереженням гарантій свободи власника. Якщо соціалістична держава відкине основний принцип

правової держави – обмеження влади правами людини і громадянина, то майбутнє народовладдя перетвориться на деспотію народу. Тому між правовою державою і державою соціальної справедливості не повинно бути різниці.

3.1.4. Політичні концепції українських мислителів початку ХХ століття

Український консерватизм, який зароджувався у цей час, ґрунтувався на засадах пріоритетності держави, нації над правами особи; монархічної форми державного правління; територіального патріотизму; провідної ролі аристократії у державотворчому процесі; непорушності приватної власності як основи господарювання, вирішальної ролі моральних, релігійних чинників у суспільному поступі; українського історичного легітимізму.

Консервативну традицію в Україні започаткував **Пантелеймон Куліш**, який критично переглянув засади народницької ідеології, зокрема, наївне захоплення селянською масою, виправдання і вихвалення руйнівної стихії селянських і козацьких заворушень, недовіру до еліти як провідної верстви в політичному житті цивілізованого суспільства. Однак він не міг протиставити конструктивну альтернативу народництву.

Консервативні погляди характерні також для **Миколи Міхновського** (1873–1924), який у брошурі «Самостійна Україна» закликав до відновлення самостійної України на підставі Переяславської угоди, порушеної російським царизмом. Пожвавлення національно-визвольного, революційного руху наприкінці ХІХ ст. відобразилося і в появі нових ідей та нового покоління політичних діячів, що зайняли чіткі національні позиції. Перша організована поява цих «національно свідомих українців» відбулася у 1891 р., коли група студентів на чолі з І. Липою, Б. Грінченком та М. Міхновським створили «Братство тарасівців», які в сфері політики хотіли повного визнання українців як окремого народу в межах демократичної федеративної Росії. У 1900 році молоді українці заснували Революційну українську партію (РУП), що стала першою в Східній Україні політичною партією, метою якої була боротьба за національні права й соціальну революцію. Основним автором програми партії став М. Міхновський, а «Самостійна Україна» стала першим безкомпромісним радикальним документом українства, в якому декларувалась готовність силою боротися за відновлення втраченої державності та, спираючись на міжнародне право, обґрунтовувалась konieczність розірвання союзної угоди з цар-

ською Росією. Під час революції 1905 р. М. Міхновський був одним із основних авторів проекту Конституції України. Спираючись на принцип федералізму, в проекті зазначалось, що українська держава мала б бути спілкою «вільних і самоправних земель». Проект Конституції М. Міхновського став свідченням значного рівня правової, політичної свідомості й культури українського громадянства, його радикально-державницького напрямку.

Погляди М. Міхновського також збігалися з ідеями національно-державницького напрямку, зокрема з ідеями про широкі політичні і громадянські права, самоврядування земель, про суд присяжних, а також з ідеєю національно-демократичної держави у вигляді президентської республіки з двопалатним парламентом (радою представників і сенатом). Думки М. Міхновського про необхідність рішучого відмежування України від Росії, акцент на силових методах досягнення національно-визвольної мети, а також проголошення виключно етнічного принципу формування нації («Україна для українців!») лягли в основу націоналістичної ідеології. Отже, погляди М. Міхновського ґрунтувалися на таких ідеологічних напрямках: консервативно-державницькому і націоналістичному.

Найбільш системного і глибокого розвитку українська консервативна думка досягла в працях В'ячеслава Липинського, Степана Томашівського і Василя Кучабського.

В'ячеслав Липинський (1882–1931) ґрунтовно висвітлив консервативну концепцію політики у праці «Листи до братів – хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму». Він вбачав повноцінний розвиток української нації в розбудові власної держави. Така держава повинна існувати у формі монархічного правління, що відповідає державницькій традиції. За В. Липинським, ця монархія повинна ґрунтуватися на таких п'яти підвалинах: аристократія, класократія, територіальний патріотизм, український консерватизм, релігійний етос. Гетьман як спадковий монарх репрезентує державу, уособлює її авторитет. Разом з гетьманом управління державними і суспільними сферами здійснює аристократія – кращі представники усіх класів і станів: промислового (фабриканти, інженери, робітники), хліборобського (поміщики, селяни, сільські робітники); фінансового і купецького (всі, хто живе з обміну продуктами); комунікаційного (залізничники, шофери), інтелігенція. Такий принцип формування аристократії (правлячої еліти) В. Липинський називав класократією, яка також передбачала співпрацю всіх класів. Принципи класократії заперечували буржуазний республіканський парламентаризм.

як такий, що роз'єднує нації за партійними ознаками, соціалізм – за класовими ознаками і націоналізм – за етнічними ознаками. Територіальний патріотизм В. Липинський розумів як солідаризацію усіх мешканців України на ґрунті любові до рідної землі – незалежно від етнічного походження, соціально-класової належності, віросповідання. Консерватизм, за В. Липинським, – це утвердження серед громадян України організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, здатних приборкати анархію і свавілля, і, нарешті, релігійний етос – основа становлення морального порядку, без якого неможливо сформувати націю, збудувати державу.

Форму державного правління вчений вбачав у дуалістичній конституційній монархії, при якій: гетьман як суверен української нації, голова кабінету міністрів зосереджує в своїх руках виконавчу владу; законодавчу владу утворюють дві палати: територіальна (нижню), до якої входять представники місцевих земельних рад (по 3–4 від кожної землі на підставі загального, рівного, таємного виборчого права) і трудова (вищу), до якої делегують своїх представників професійні спілки всіх класів і соціальних верств.

Державницька концепція Степана Томашівського (1875–1930) сформульована у працях «Під колесами історії» та «Про історію, героїв і політику» ґрунтувалася на ідеях особливої ролі Галичини та уніатської церкви в майбутньому державотворенні; українського консерватизму; об'єднуючої національної ідеї; європоїзації українського руху з опорою на власні (особливо в Галичині) традиції. В поглядах на державу С. Томашівський дотримувався ідеї мирної еволюції існуючих форм правління, вважаючи, що республіканська форма правління може бути найгіршою деспотією, рівно ж як і монархія – демократичною, якщо вона не є абсолютною. На думку С. Томашівського, майбутня українська держава повинна формуватися на основі автономії західноукраїнських земель, яка матиме власне законодавство, адміністрацію, освіту, армію. Автономія має спиратися на монархічні традиції Галицько-Волинського князівства та Австро-Угорської монархії і польського республіканського правління. За зразок політичної організації для галицької автономії С. Томашівський взяв англійську парламентську монархію з широкими повноваженнями громад, округів і територій. У такій державі законодавча влада належала б палаті представників місцевих органів влади; виконавча влада – державній раді, до складу якої б входили представники духовних (греко-католицької церкви) і світських органів. Символом держави був би монарх, який обирався б членами державної ради або був би спадковим.

Виходячи з того, що в Україні була відсутня спільна для всіх українців національна ідея, С. Томашівський відкидав соборність, обґрунтував ідею необхідності окремого процесу державотворення для Галичини і Наддніпрянської України. На думку вченого, лише Галичина зберегла український дух завдяки своїй близькості до Заходу та підтримці церкви і держави. Головна роль у цій тріаді відводилася греко-католицькій церкві, тому що вона відкрила доступ до західноєвропейської культури і врятувала українців від денаціоналізації.

Василь Кучабський (1895–1945) у працях «Більшовизм і сучасне завдання українського народу», «Україна і Польща» називав свою концепцію позитивним мілітаризмом. За цією концепцією, провідну роль у побудові монархічної держави повинна відіграти військова еліта з сильним вождистським характером, військовим хистом і аристократизмом національного почуття. В. Кучабський дотримувався ідеї «українського П'ємонту», виходячи з того, що завдання державотворення може виконати не етнічне об'єднання українців у межах чужої держави, а нація, психічний склад якої може бути сформований лише на певній території. Таким «П'ємонтом», на його думку, могла стати Галичина, в якій склалися для цього найсприятливіші умови.

Націоналістичний напрям був започаткований Братством тарасівців, а також вже згадуваними ідеями М. Міхновського. Він включав такі основні принципи: нація як етнічна спільність – основний чинник державного і суспільного життя; волютаризм – один із світоглядних принципів; національна диктатура – перехідна форма державного будівництва; активна меншість – віддані національній ідеї патріоти організують і ведуть пасивну масу на боротьбу за українську державу; національна революція – основний засіб досягнення державності.

Головним ідеологом націоналістичного напрямку був **Дмитро Донцов** (1883–1973), який основні засади своєї доктрини виклав у працях «Підстави нашої політики» (1921р.), «Дух нашої давнини» та «Націоналізм» (1926р.). Він не заперечував певного впливу М. Міхновського на становлення свого світогляду, однак свою націоналістичну концепцію (волютаристську, ірраціональну, елітарну) протиставляв народницькій демократичній концепції останнього. Д. Донцов виділив шість принципів своєї ідеології інтегрального або чинного націоналізму. Перший принцип проголошував, що національна ідея повинна будуватися не на розумі, а на волі – інстинктивному прагненні нації до життя, влади і панування. Другий принцип передбачав виховання в народі стремління до боротьби, усвідомлення її

неминучості. Третій принцип ґрунтувався на романтизмі і фанатизмі, який надавав національним почуттям релігійного змісту, а ідеям догматичного характеру і спонукав маси до експансії насильства за торжество своїх ідей. Четвертий принцип – це проголошення імперіалізму як легкого синтезу між націоналізмом і інтернаціоналізмом, що мало б загальнолюдський характер, оскільки цивілізувало б народи, нездатні управляти собою. П'ятий принцип ставив за мету формування національної еліти – ініціативної меншості, яка продукує для несвідомої маси ідеї і мобілізує цю масу на боротьбу за них. Шостий: для забезпечення перемоги нової ідеї ініціативна меншість повинна використовувати «творче насильство».

Д. Донцов вважав, що передумовою створення власної держави є формування української нації як самосвідомої культурної і політичної спільноти. Його націоналізм був ідеологічною основою програми революційної ОУН до III Надзвичайного збору у серпні 1943 р., коли стався відхід від тоталітарних принципів боротьби за українську державу.

Якщо Д. Донцов дав головні засади ідеології нового націоналізму, то теоретики ОУН уже у 30-х роках сформулювали політичну доктрину нового націоналізму, тісно пов'язану з організаційною розбудовою ОУН, опрацюванням та прийняттям її програми. Визначалися три етапи державного будівництва: національного визволення, державного закріплення новоствореного режиму політичної влади і третій – розвиток цього типу політичної влади. У перехідний період мала постати президентська республіка, основою якої мала бути система місцевого самоуправління.

Ця доктрина була доповнена концепцією національної революції, авторами якої виступили В. Мартинець та М. Сціборський. Суть цієї концепції зводилась до того, що національна революція мала проводитись «власними силами української нації», тобто трудовим селянством.

У праці «Націократія» один з лідерів ОУН **Микола Сціборський** (1897–1941) сформулював основні риси своєї доктрини націократії (під якою автор розумів режим панування нації у власній державі): українська держава повинна бути авторитарною і спиратися на працюючі верстви української нації; політичним суб'єктом влади повинна стати національна диктатура; форма правління передбачає сильну законодавчу і виконавчу владу. Законодавчий орган – Державна Рада, обирається всіма громадянами, голова держави і одночасно прем'єр-міністр обираються Національними Зборами, що складають-

ся з депутатів Державної Ради, Всеукраїнської господарської ради, представників Крайових Рад та синдикатів. Отже, Україна мала стати авторитарною республікою, а її соціальною основою – солідаризм та державний синдикалізм. ОУН мала бути не політичною партією, а всенаціональним рухом.

Політична доктрина нового націоналізму отримала певне доповнення: тут і думки М. Шлемкевича про необхідність формування національної політичної еліти і геополітичні міркування щодо закордонної політики майбутньої української держави Ю. Липи.

Паралельно з націоналістичним напрямом в українській політичній думці наприкінці XIX ст. сформувався і розвивався національно-державницький напрям, який на відміну від чинного націоналізму висував ідею нації політичної (як сукупності громадян держави), відстоював синтез національних і загальнолюдських інтересів, а також принцип самовизначення народу в етнічних кордонах через національно – демократичну державу. Представники цього напрямку відстоювали можливість участі України як самостійної держави у конфедеративних і федеративних об'єднаннях.

Визначним представником радикально-демократичної течії, яка виділилась з громадівського руху був **Іван Франко** (1856–1916), один із засновників радикальної партії Галичини (1890), провідний діяч Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ). Він один з перших в українській політичній думці сформулював концепцію політичної самостійності України, основні риси якої висвітлені у працях «Україна irredenta», «Поза межами можливого». І. Франко свою увагу концентрував навколо таких головних проблем. По-перше, це аграрна проблема, шляхи її вирішення в Галичині, принципи розв'язання в цілому селянського питання. По-друге, це робітнича проблема, аналіз важкого життя робітництва, обґрунтування його провідної ролі в боротьбі за соціальне й національне визволення. Розуміючи під робітництвом всіх, хто працює (інтелігенцію, дрібних власників-селян, ремісників), він не виділяв окремо власне пролетарів, робітників, що не мають жодної власності на засоби виробництва. Тому І. Франко не підтримував марсистської ідеї про месіанське призначення пролетаріату та його диктатури. По-третє, він виступав за зменшення ролі держави у процесі становлення нового ладу. І. Франко виступав за пряму демократію, що спиралася б на широке самоуправління общин та країн, поєднаних у федерацію. Тому він не підтримував марксистської думки про зростання ролі пролетарської держави у перехідний період.

Водночас, І. Франко як і соціалісти-утопісти пропонував провести широке кооперування трудящих для організації взаємодопомоги, соціального захисту, підвищення культурного рівня. Будучи соціалістом, І. Франко, на відміну від марксизму, хотів, щоб його соціалізм спирався на загальнолюдські, а не класові вартості. Франківський соціалізм мав би бути самоуправлінським, недержавним соціалізмом. Він виступав за народовладдя, повну політичну свободу, рівність прав та обов'язків кожної людини. Соціалізм І. Франка відрізнявся від марксизму тим, що мислитель заперечував економічний детермінізм, історичний фаталізм, диктатуру пролетаріату та державну централізацію суспільства. По-четверте, це національна проблема. І. Франко був за демократичне розв'язання цієї проблеми, за рівність націй, проти месіанізму будь-якої нації, проти ігнорування національного питання. Політична самостійність нації у І. Франка не означала повної відокремленості її від інших, формою самостійності може бути демократична автономія у складі федерації. Політична самостійність можлива і у федеративнім зв'язку з Росією. Спочатку федерація у межах України, що об'єдналася, далі федерація народів Росії, ще подалі всеслов'янська федерація, яка могла б увійти у всесвітню федерацію. По-п'яте, І. Франко аналізував загальні проблеми суспільного розвитку, людського поступу, права та політичного життя тогочасної Європи. Він притримувався позитивістських концепцій, еволюціонізму. Він критикував лібералізм за формалізм у дотриманні права, не захоплювався й марксистським баченням демократії. У статті «Що таке поступ?» критикував марксистську концепцію народної держави. Отже, політичні переконання І. Франка ґрунтувалися, як на національно-демократичних, так і на соціалістичних поглядах.

Наприкінці ХІХ ст. значної популярності набула книга члена радикальної партії **Юліана Бачинського** (1870–1940) «Україна Irredepta». Популяризуючи марксизм, Ю. Бачинський чи не вперше спробував конкретизувати марксистські постулати до специфічних галицьких умов, а навіть до всієї української дійсності. Була зроблена спроба політичного й економічного прогнозування в Галичині й в Україні. Вперше, на відміну від федералістів, він поставив питання про повну самостійність України.

Ю. Бачинський був біля початків формування національно-радикальної течії, що незабаром зайняла повністю самостійницькі позиції в українській політичній думці. Шлях осягнення національної незалежності він вбачав у поступових реформах і насамперед боротьбі за культурно-національну автономію.

Основоположником національно-державницького напрямку першої половини ХХ ст. був галицький правник і політолог **Станіслав Дністрянський** (1870–1935). Основними поняттями національно-державницької концепції С. Дністрянського були поняття нації, народу і держави, викладені у працях «Нова держава», «Погляд на теорію права і держави», «Загальна наука права і політики». Він використав географічний детермінізм для національного самовизначення, проаналізував під цим кутом зору демографічний, соціально-економічний, етно-політичний стан України, тобто обґрунтував право української нації на самовизначення і незалежність у її етнічних кордонах. Головними ознаками держави він вважав: територію; людей, котрі проживають на ній; організацію суспільного ладу з її характерними ознаками – автономією, авторитетом і автаркією. Елементи, що становлять націю, мають такий характер розміщення: люди; територія; народна культура, що становлять основу нації незалежно від величини державної організації. Терміном «люди» С. Дністрянський позначав певний суспільний зв'язок, що склався на основі родового походження і загального почуття кровної спорідненості. В поняття «культура» вчений включав народну мову, історичні звичаї. Поняття «територія» має для держави політичне, а для нації – етнічне значення, оскільки ідея самовизначення народу може вирішуватися в межах його етнічної території, яка потім стає державною. Ідея федерації, яку С. Дністрянський розглядав у контексті своєї концепції єднання народів, ґрунтується на чотирьох основних засадах: 1) питання про об'єднання народів має розв'язуватися лише після міжнародного визнання їхньої державної самостійності; 2) вирішувати питання вступу до міжнародного об'єднання повинні національні парламенти; 3) кожний національний парламент, який дав згоду на утворення об'єднання має висунути однакову кількість депутатів для вироблення спільної угоди; 4) заснування спільного адміністративного трибуналу, наділеного судовими функціями для вирішення спірних питань.

Володимир Старосольський (1878–1973), правник і політолог, доповнив державницьку концепцію С. Дністрянського ідеями (викладеними у працях «Теорія нації», «Держава і політичне право») про соціально-класову структуру суспільства, приділивши увагу саме тим класам у процесі державотворення, які є носіями національної свідомості. Він тісно пов'язав поняття нації з державою, вважаючи, що нація вимагає передачі собі усіх компетенцій держави, вона му-сить заволодіти цілим державним механізмом: «кожна нація є тільки однією державою». Він виокремлював три шляхи побудови держави:

на основі економічних інтересів, політичних інтересів і національної єдності.

Сучасною можна вважати концепцію формування нації, запропоновану **Ольгердом Бочковським** (1885–1939) у працях «Боротьба народів за національне визначення», «Народження нації», «Життя нації», «Вступ до націології». Її суть зводиться до створення широкої мережі громадських інституцій і підтримки середніх класів; утворення власної держави з власною територією, яка поглиблює етногенез, перетворюючи його в націогенез; розвитку капіталізму і демократії, які виводять на історичну арену колись пасивні суспільні класи – робітництво і селянство.

О. Бочковський розуміє націю як духовну спільність, що ґрунтується на національній свідомості та прагненні до волі.

Степан Рудницький, виходячи із розуміння того, що Галичина і Наддніпрянщина становлять єдину етнічно-національну територію як складову Східної Європи, розвивав ідею М. Грушевського про можливість створення Балтійсько-Чорноморської федерації у складі Фінляндії, Латвії, Естонії, Білорусії й України.

Таким чином, національно-державницький напрям української політичної думки уникає крайнощів марксистського соціалізму з його абсолютизацією класового чинника суспільного розвитку й націоналізму, що абсолютизує чинник національний, розуміючи націю лише як етнічну спільність.

Поява в Україні такого напрямку суспільно-політичної думки, як націонал-комунізм зумовлювалася нерозривним зв'язком попереднього національного руху з соціалізмом та порушенням політичних і національно-культурницьких прав Української Радянської Республіки з боку більшовицької Росії. Для ідеології націонал-комунізму були характерні такі риси: визнання української радянської соціалістичної республіки як держави трудящих; визнання комунізму як прогресивного ладу, в межах якого можна реалізувати національно-державницький ідеал; підтримка ідеї федерації незалежних державних республік; критика більшовицького режиму Росії як небезпечного ворога для української незалежності; розуміння національної революції як продовження соціальної; надання пріоритету колективним формам власності.

Основною працею «національного» комунізму був трактат **Сергія Мазлаха і Василя Шахрая** «До хвилі, (Що діється на Україні і з Україною)», в якому було піддано нищівній критиці політику більшовиків стосовно України. Трактат обґрунтував необхідність

незалежної УРСР, об'єднаної з Радянською Росією та іншими соціалістичними державами на основі справжньої федерації, і незалежність української комуністичної партії, поєднані з Російською комуністичною партією через комуністичний Інтернаціонал. Найпомітнішими діячами цього напрямку були Володимир Винниченко та Микола Хвильовий.

Так, **Володимир Винниченко** (1880–1951) у своїй праці «Відродження нації» (1920) виклав позицію соціаліста. Він визнавав радянську владу в Україні і хотів працювати в її урядових структурах. Повернувшись у 1920 р. з еміграції, він поділяв ідею утворення федерації радянських республік. Разом з тим у «Листі до українських робітників і селян» В. Винниченко, заперечуючи «советський» соціалізм через його терор, насильство, боротьбу, звинуватив більшовицький тоталітаризм у тому, що: існування УРСР як самостійної, незалежної робітничо-селянської держави має місце тільки в деклараціях; декларативно існує уряд УРСР, він не обраний, а призначений Політбюро ЦК РКП; правляча революційна партія – це машина, якою управляє невелика група людей; партійні організації втратили активність і перетворилися у бездушну, некритичну масу; влади Рад в Україні не існує, тому що принцип централізму виключає її; в Україні все мілітаризоване і централізоване; така політика спонукає українців-комуністів виступати проти національних прагнень свого народу.

В еміграції В. Винниченко проаналізував причини поразки української національної революції, розробив свою концепцію творення соціалізму, яку назвав колектократацією, згідно з якою перевага в майбутньому буде за колективними формами власності. Колектократія допускає приватну власність, але виключає найману працю.

Микола Хвильовий (1893–1933) у своїх памфлетах вважав, що комунізм можна реалізувати на національному ґрунті, відкинувши «російський шлях» розвитку у культурній сфері. А для цього потрібно подолати «хохлацьку розляпаність», український просвітянський провінціалізм та орієнтуватися на ідеал європейської людини-громадянина, творця історії. За його словами, необхідно покінути не тільки з малоросійством, українофільством, а й москвофільством. Лідером культурної революції мають бути не так робітники чи селяни, як окремі талановиті їх представники, що повинні орієнтувати українців на Європу.

1.2. Зародження і утвердження політичної науки та навчальної дисципліни в сучасній Україні

Унаслідок сталінських репресій на початку 30-х років ХХ ст. у партійному та державному апараті тодішню політичну еліту України було знищено. Це негативно позначилося на стані вітчизняного суспільствознавства.

Відновились хвиля українізації через кілька десятиліть, під час хрущовської відлиги. Наприкінці 50-х років інтелектуальна еліта України, скориставшись хрущовською політикою десталінізації, порушила питання про реабілітацію своїх репресованих колег. Цих представників нової політичної думки стали називати «шістдесятниками» або «дисидентами» (з 60-х років ХХ ст. дисидентами називали осіб, які в атмосфері тоталітарних режимів відкрито протиставляли свої переконання панівній ідеології).

У післясталінський період дисиденти першими порушили українську проблему, заявили про невирішеність національного питання в СРСР, зокрема в Україні, вступили в боротьбу за право українського народу на незалежне існування. Перші прояви дисидентства спостерігалися в Києві й Західній Україні – було організовано кілька невеличких груп (серед шістдесятників були письменники, журналісти, історики, психологи, юристи: С. Вірун, М. Горинь, І. Дзюба, І. Драч, І. Кандиба, С. Караванський, Л. Костенко, Л. Лук'яненко, В. Мороз, Є. Сверстюк, В. Стус, В. Чорновіл). Згодом такі групи було розкрито, а їх членів засуджено до тривалих термінів ув'язнення.

Однією з основних форм організованого протесту в 60–80-х роках було створення і діяльність різноманітних політичних організацій і невеличких груп. Серед них – «Українська робітничо-селянська спілка», в Одесі виникла «Демократична спілка соціалістів», у Західній Україні діяли невеликі нелегальні, переважно культурологічні, групи – «Об'єднана партія визволення України», «Український національний комітет», «Український національний фронт», – які виступали за українську самобутню культуру, чистоту мови, вивчення історичного минулого українського народу.

На початку 70-х років, коли СРСР ратифікував у 1973 р. міжнародні пакти прав людини, а в 1975 р. підписав Заключний акт в Гельсінкі, в Україні, як і в інших республіках СРСР, починає розвиватися правозахисний рух. 9 листопада 1976 року утворилася Українська група сприяння виконанню гельсінських домовленостей.

Специфічною формою інакомислення в цей період стає так званий самвидав, основним завданням якого було поширення різноманітних матеріалів – від рукописних журналів до релігійно-духовних псалмів, сторінок Євангелія, творів Д. Донцова, тогочасних заборонених віршів і публіцистики. Рух 60–70-х років поповнювався також релігійними дисидентами – віруючими заборонених конфесій і протестантських громад, представниками єврейських кіл, що прагнули вільного виїзду за кордон, кримських татар, що домагалися повернення на свої землі та ін.

Поширеною формою протесту були на той час відкриті публічні заяви і звернення – акції протесту на захист заарештованих товаришів, вимоги виконання державних законів і Конституції, наукові конференції на захист української мови, листи і звернення до керівних органів влади. Дисидентські твори зробили суттєвий внесок у загальний розвиток української суспільно-політичної думки. Важливим аспектом мислення дисидентів, які становили рух протесту в Україні 60–70-х років, було його правове забарвлення. Всі твори, діяння, звернення шістдесятників об'єднані ідеєю влади закону, тому їх нерідко називають «правозахисниками». У своїй творчій і практичній діяльності вони протистояли конформізму, беззаконню, сваволі, порушенню прав і свобод людини, а також обстоювали принципи відкритого суспільства, демократії, гласності, ненасильницькі форми захисту прав людини та ідеали правової держави і громадянського суспільства, самоцінності особистості.

Українська політична думка, репрезентована рухом 60-х років, мала, звичайно, й слабкі сторони. Вона була переважно «письменницькою», емоційною, їй нерідко бракувало філософської виваженості.

З проголошенням державної незалежності України дисидентський рух втратив своє первісне ідеологічне значення. Було скасовано відповідні статті Кримінального кодексу, а засуджені за інакомислення особи були реабілітовані й поновлені в громадянських правах.

У роки радянського політичного режиму, панування марксистсько-ленінської ідеології політична думка в Україні фактично не розвинулась уперед порівняно з ідеями та думками, висловленими її найвидатнішими представниками в дореволюційні часи та в еміграції. Це пов'язано, насамперед, з тим, що в СРСР політичну науку переважно репрезентувало таке вузькокласове і догматичне вчення, як «науковий комунізм». Лише після проголошення незалежності України у 1991 р., підтверженої на всеукраїнському референдумі, розпочався сучасний

етап у становленні української політології. Здобувши незалежність, Україна вимушена була починати фактично з азів політичної науки, без якої неможливий демократичний розвиток жодної держави.

На території України вивчення політичної науки, як свідчать історичні джерела, було започатковано ще у 80-ті роки XVII ст. в Академії Іезуїтів і в Йозефінському університеті, де викладали курс «Політичні і комерційні знання», а у Львівському університеті читали нормативні та спеціальні курси з різними назвами: «Політичне право і право націй», «Політичні знання і австрійське законодавство». Новий етап розвитку політичної науки в Україні почався з проголошенням державної незалежності. Поглибленню цього процесу сприяють як організаційні заходи, проведені в останні роки державою, так і сама потреба, зумовлена небаченою раніше політизацією українського суспільства.

Наприкінці XX ст. в Україні розпочався справжній політологічний ренесанс. З 1990 р. політологія почала впроваджуватись як навчальна дисципліна у вищих навчальних закладах. Поступово були реформовані старі й створені нові кафедри політології у вузах, виникли відповідні відділи в академічних інститутах, наукові установи. Ізцінним для політологічного відродження України став досвід світової політичної науки, насамперед закордонних установ, де постійно вивчають українську політичну думку, розвивають політичну науку та аналізують сучасні політичні проблеми й перспективи розвитку нашої держави.

Першим науковим українським закладом в еміграції був **Український соціологічний інститут у Відні (УСІ)**, заснований наприкінці 1919 р. М. Грушевським. Проіснувавши до 1922 р., інститут підготував і видав друком монографію М. Грушевського «Початки громадянства (генетична соціологія)», у якій обґрунтував свої погляди на державу і націю, а також «З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток» – збірник матеріалів про засновників української політичної думки М. Зібера, М. Драгоманова, С. Подолинського. Видавав також монографії співробітників інституту.

Український вільний університет (УВУ) – науково-педагогічний та видавничий український заклад, заснований у січні 1921 р. у Відні. З жовтня 1921 до 1945 року функціонував у Празі, а з 1945 р. – у Мюнхені. З 1921 до 1945 року тут було захищено 132 дисертації, зокрема 95 – з політичних та юридичних наук, видано 5 збірників і 27 окремих томів наукових праць.

Український науковий інститут у Берліні (УНІ-Б) функціонував як філіал Берлінського університету Фрідріха-Вільгельма з листопада 1926 р. Дослідження в галузі політології і політичної історії України розгорталися на кафедрах української державності й української історії, які очолювали В. Липинський і Д. Дорошенко.

Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. Липинського діє з 1963 р. у Філадельфії (США). Тут зберігають, опрацьовують та публікують архівні матеріали і творчий доробок В. Липинського, інші документи, пов'язані з новітньою історією України.

У 90-ті роки ХХ ст. заявили про себе і новостворені вітчизняні політологічні центри, що розгорнули свою діяльність на базі існуючих установ.

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України – науково-дослідницька установа, де досліджується широке коло правових, політичних та міжнародних проблем, що мають важливе значення для становлення української правової держави. Утворений 1969 р. на основі Сектора держави і права АН УРСР, заснованого в 1949 р. Одним з головних напрямів наукових досліджень є теоретичні й прикладні проблеми формування незалежної самостійної суверенної України.

Українська асоціація політологів (УАП) – добровільна громадська організація, що об'єднує науковців, викладачів навчальних закладів, працівників органів державної влади та управління. Утворена в березні 1991 р. з метою сприяння розвитку політичних наук в Україні, підготовки наукових кадрів, вироблення рекомендацій для поліпшення соціально-політичної ситуації в республіці, експертної оцінки нормативних актів і політичних рішень державних органів, підтримки зв'язків і обміну досвідом із політологічними центрами зарубіжних країн і міжнародних організацій.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України – науково-дослідницька установа, утворена 1991 р. у м. Києві. Головний напрям діяльності – дослідження закономірностей політичного розвитку та етнонаціональних процесів у країні. У структурі інституту діють відділи етнополітології, теоретичних та прикладних проблем політології, національних меншин та ін., а також наукові центри політичних технологій, історії політології, проблем церкви та етноконфесійних досліджень. Діють докторантура та аспірантура, спеціалізована вчена рада із захисту докторських та кандидатських дисертацій. Видає «Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України» (з 1998 р.), є співзаснов-

ником журналів «Політична думка», «Людина і політика», «Український історичний журнал».

Українська академія політичних наук (УАПН) – добровільна громадська організація (створена у травні 1993 року), що об'єднує науковців, викладачів вищих навчальних закладів, працівників органів державної влади та управління, місцевого самоврядування з метою сприяння розвитку політичної науки, науковим дослідженням у галузях історії політичної думки, методології, теорії політики, прикладної політології. Має відділення історії політичної думки, методології та теорії політики, прикладної політології. Об'єднує Українську асоціацію політологів (УАП), Філософську лігу України (ФЛУ) та Соціологічну асоціацію України (САУ). Академія діє на основі власного Статуту. Видає наукові праці, підручники і навчальні посібники. Співпрацює з міжнародними політологічними організаціями та бере участь у міжнародних симпозиумах та конференціях з проблем політики і права.

Першими серед нових незалежних держав, які утворилися на теренах колишнього СРСР, українські вчені створили **Асоціацію політичних психологів України (1995р.)**. Пізніше почав діяти Український центр політичного менеджменту та Центр соціологічних і політичних досліджень «Соціополіс».

29 червня 2005 року у Києві відбулась Установча конференція **Асоціації студентів-політологів України**, на якій були присутні представники 12 із 14 вузів, де проводиться підготовка політологів. Результатом зустрічі стало рішення про заснування Асоціації студентів-політологів України, прийняття в основній редакції Статуту та затвердження Стратегічного плану розвитку Асоціації на липень-грудень 2005 року. Одним із головних завдань, що стоять перед Асоціацією студентів-політологів України виступає на сьогодні розбудова всієї структури Асоціації, зміцнення місцевих осередків та збільшення кількості їхніх членів. Мета – сприяння консолідації зусиль студентів-політологів України на шляху утвердження демократичних цінностей та становлення громадянського суспільства. Офіційно сформовані завдання Асоціації – підтримка наукової ініціативи, вплив на навчальний процес, лобювання інтересів студентів-політологів у галузі працевлаштування, сприяння у пошуках роботи, підтримка інноваційних проектів різноманітного напрямку студентів-політологів та популяризація і переосмислення професії політолога в суспільстві.

Утвердженню політичної науки в українському суспільстві у сучасних умовах значною мірою сприяє система вищої і частково

середньої освіти в Україні, яка зорієнтована на поширення політичних знань у молодіжному середовищі. Сучасний стан політичної науки в Україні можна охарактеризувати як вихід на рівень стабільного розвитку політології. За минулі роки здійснено її інституціональне оформлення: перейменовано інститути й кафедри, визначено нові спеціальності у реєстрі ВАК, введено нову спеціальність до державного реєстру Міністерства освіти і науки України.

Уперше підготовку фахівців-політологів було розпочато в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка. Згодом їх почали готувати в Одеському, Донецькому, Львівському, Східноукраїнському (Луганськ), Чернівецькому, Прикарпатському, Ужгородському університетах, Національному педагогічному університеті імені М. Драгоманова (Київ), Національному університеті «Києво-Могилянська академія». У недержавній формі власності Таврійському екологічному інституті (Сімферополь) відкрито перший в Україні політологічний факультет.

На сьогодні в Україні існує вже 16 вищих навчальних закладів, де є випускаючі кафедри політичних наук, тобто ті, які отримали ліцензію Міністерства освіти і науки на підготовку фахівців за спеціальністю «Політологія» і готують спеціалістів-політологів. Слід зазначити, що більшість із цих вузів є Національними університетами, а ті, що перебувають у приватному секторі є грандами вищої освіти України. Проте, велика кількість малих приватних вузів також намагається готувати майбутніх політологів. Тобто, в Україні існує сталий зростаючий попит на спеціалістів-політологів. Він викликаний процесами, що відбуваються в суспільстві – становленням демократичних інститутів влади, розвитком громадянського суспільства і правової держави, залученням до політичного процесу великої кількості організованих соціальних груп. Крім того, представники владної вертикалі усвідомлюють, що прийняття політичних рішень (як основний базовий вид політичної діяльності) неможливе без комплексного аналізу, досліджень їх якості та прогнозування можливих наслідків, підведення підсумків тощо. Всі ці дослідницькі процедури ефективно можуть виконувати тільки професійно підготовлені фахівці, які, крім досвіду роботи, повинні мати серйозну теоретичну основу (знання законів політичних наук та закономірностей політичного світу).

Отже, ключовим завданням політології є навчально-просвітницька діяльність, формування високої політичної свідомості та політичної культури громадян України, зокрема, молодого покоління.

У цих процесах політологія, як навчальна дисципліна, відіграє важливу роль. Невідкладне завдання – поширення політологічних знань по вертикалі, тобто підготовка професійних політиків, парламентарів, урядовців, працівників державного апарату. Проблеми впорядкованості суспільних процесів і утвердження державності України, впливу владних структур на поліпшення життя громадян – усе це вимагає від носіїв політичної влади високої політичної культури. Не менш актуальною і такою ж складною проблемою є поширення політичних знань по горизонталі: серед найширших верств населення, учнівської й студентської молоді, серед усіх соціальних груп, партій, рухів і організацій.

Еволюції політології також сприяло створення нових та переіменування існуючих наукових й науково-публіцистичних видань, розроблення навчальних програм й випуск відповідних підручників (починаючи з 1991 року в Україні підготовлено понад два десятки підручників з політології, частина з яких вже витримала кілька перевидань – це підручники С. Гелея і С. Рутара, О. Бабкіної і В. Горбатенка, В. Бебика, Ф. Кирилюка, Б. Кухти, А. Колодій та ін.), словники, енциклопедії та монографії.

Надзвичайно велике значення у процесах становлення та розвитку політології мало заснування наукових журналів: «Політологічні читання» (1992р.), «Політична думка» (1993р.), «Нова політика» (1994р.), «Людина і політика» (1999р.), «Людина і влада» (1999р.), «Український соціум» (2002р.), «Політичний менеджмент» (2003р.). Політична тематика з'явилася на сторінках таких суспільно-політичних журналів, як «Віче», «Сучасність», «Політика і час», «Персонал», «Політика і культура», «Розбудова держави», «Політичний портрет України» та ін. Загалом етап трансформації політичної науки відбувся практично безболісно.

Важливе значення для розвитку політології як самостійної науки мало створення наукових рад із захисту докторських дисертацій в Інституті держави і права імені В. Корецького, Інституті політології та національних відносин НАН України, Львівському національному університеті ім. І. Франка, Міжрегіональній Академії управління персоналом. Сьогодні працює злагоджений механізм відтворення кадрів у галузі політології, про що свідчить такий показник, як кількість захищених дисертацій. Якщо на початку 90-х років захищалося 2 кандидатських і 1–3 докторських, у 2000 році було захищено 33 кандидатських та 4 докторських, то на 1 січня 2003 року захищено та затверджено ВАКом України 47 дисертаційних праць на здобуття наукового

ступеня доктора і 261 – на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Загалом, спостерігається стійке зростання кількості захищених дисертацій, внаслідок чого з'явилася можливість обговорювати проблеми власне української політичної науки, розширювати її методику, активізувати дослідження.

Радикальні зміни, які відбулися в Україні за останні роки, визначені високим рівнем політизації українського суспільства. Змінилася структура влади та її методи, політична надбудова суспільства, створено багато політичних партій і рухів, змінилася внутрішня й зовнішня політика. Тому за даних умов особливого значення набуває українська наука про політику. Сьогодні проблема підвищення рівня політичних знань і культури людей є однією з найважливіших, оскільки до активного політичного життя залучено мільйони громадян України.

Українська політологія – це нова наука й навчальна дисципліна. Вона складається з різних знань про політику. Її теоретичними й методологічними основами є політологічні концепції й теорії, розроблені передусім видатними українськими вченими – політологами, філософами, істориками, а також західні політичні науки. Разом із цим вона має свій зміст, свої особливості й конкретні завдання. Предметом української політології є сутність, форми, закономірності й випадковості політичного життя українського суспільства, політика й політична система України в їх історичному розвитку.

Українська політологія як і політична наука інших країн, має об'єкт і предмет дослідження, понятійно-категоріальний апарат, методологічні принципи й систему аргументації. Все це становить основний зміст української політології і включає: дослідження та пояснення суті інституціональних форм політики і влади, їх функцій, політичних систем і структур, політичної організації суспільства, політичних процесів, типологій влади, методів і цілей політики, теорії внутрішньої та зовнішньої політики, політичної діяльності, її стратегії, тактики й культури, національної свідомості та самосвідомості, політичних режимів та еліт, політичного лідерства, політичної антропології (політика як проблема людини), а також емпіричний аспект: вивчення й пояснення техніки організації та здійснення влади, прийняття рішень, робота апаратів управління (політичні технології), дослідження конкретних політичних подій і відносин, громадської думки виборчого процесу, пропаганди, інформації, діяльності партій і рухів, лідерів, політичних установ і т. п. Але всі ці проблеми досліджуються й розкриваються передусім на українському ґрунті.

До змісту української політології органічно входять історія становлення і розвитку вітчизняної політичної думки, теорія української національної державності, проблеми національної свідомості й самосвідомості українського народу, його політичної культури, українська національна ідея, українські політичні традиції, політичні портрети видатних політичних діячів та вчених-політологів України.

Політологія належить до наук про людину й суспільство. Тому в змісті української науки про політику завжди в центрі уваги була людина з її реальними інтересами, людина, яка має свідомість і волю, виступає не тільки об'єктом, але й суб'єктом політики.

Важливу роль відіграє політичне наукове прогнозування, без якого не може бути цілеспрямованої, довготривалої ефективної політики. Цей аспект української політології, на жаль, іще мало розроблений, але в перспективі він буде одним із основних.

Теорія і практика міжнародних відносин, зовнішня політика є одним із важливих аспектів української політології, який очікує свого досконалого розроблення, бо ця складова науки про політику мусить мати сьогодні певний пріоритет. Таким чином, українська політологія багато в чому збігається з політичною наукою інших країн, хоч і має свій зміст, свої особливості.

Перша і найхарактерніша особливість української політології полягає в тому, що протягом усієї своєї історії вітчизняна політична думка розвивалася самобутньо, на основі своїх, українських демократичних традицій, на українському соціально-політичному й національному ґрунті.

Другою особливістю є те, що українська політична наука взагалі й державознавство особливо впродовж тривалого часу розвивалися в єдиному руслі з державознавством польським і російським, оскільки Україна входила до складу Польщі та Росії, й політичні системи цих держав, їх системи освіти, природно, впливали на формування поглядів, концепцій та політичної культури українських політологів, філософів, істориків.

Ще одна з особливостей полягає в тому, що українська політична наука й політична практика формується під впливом Заходу.

Також вітчизняна наука про політику базується на принципах толерантності, терпимості, миролюбства. Новітній етап розвитку української політології підтверджує цю важливу її особливість.

У політиці України впродовж усієї її історії було дві орієнтації: перша – на внутрішні сили, друга – на зовнішні. Тим-то політична орієнтація народу України, його держави була й залишається харак-

терною рисою та особливістю теоретичних, концептуальних розробок нашої науки про політику.

Центральною проблемою сучасної української політології є державне відродження України, наукове обґрунтування шляхів і принципів побудови демократичної, правової, соціальної української держави, а це теж одна з особливостей нашої вітчизняної науки про політику. В українському суспільстві сформувалися свої національні характер, психологія, свідомість й самосвідомість, культура. Вони постають сьогодні реальними підвалинами подальшого розвитку української політології, яка зі свого боку має великий вплив на вдосконалення якісних характеристик українського суспільства, його державності та культури.

Сучасній вітчизняній політичній науці належить вирішити низку суттєвих завдань. Головним покликанням української політології нині є розроблення її теоретико-методологічних засад як нової наукової й навчальної дисципліни; з'ясування її основних етапів, напрямів, змісту, структури та особливостей; творення української національної школи політології з власними пріоритетами, власним обличчям, власними особливостями; окреслення кола найголовніших проблем, на яких має зосередитись на етапі свого становлення вітчизняна політична наука.

Центральною проблемою української науки про політику мусить бути фундаментальне теоретичне обґрунтування та розкриття суті й шляхів побудови суверенної, демократичної правової держави та громадянського суспільства в їх нерозривній єдності. Розвиток прикладної політології задля встановлення в суспільстві цивілізованих норм і методів здійснення політичної влади.

Багато важить теоретичне обґрунтування національної демократичної доктрини на основі глибокого дослідження еволюції демократичних ідей і демократичних інститутів в Україні, розкриття суті та ролі національної свідомості й самосвідомості, національної й політичної культури українського народу. У цьому ряду – теоретичне обґрунтування системи міжнародних відносин, шляхів політичного розв'язання глобальних проблем сучасності, визначення міжнародних пріоритетів, суті, змісту й напрямів зовнішньополітичної діяльності.

Гостро постає проблема аналізу та висвітлення в сучасних концептуальних трактуваннях основних законів політичного життя суспільства, категорій і понятійного апарату політології як науки та навчальної дисципліни, чіткого визначення її предмета, змісту й особливостей, взаємозв'язків з іншими суспільними гуманітарними на-

уками. Необхідно впровадити в політичну практику сьогодення абсолютно оригінальну наукову термінологію та підвищити теоретичний рівень старих категорій: влада, політика, суверенітет, свобода, політичний процес, політична культура, політична ідеологія, політична система, політична свідомість, політичне лідерство, революція, контрреволюція, коеволюція, реформа, контрреформа, громадянське суспільство, правова держава, політичні потреби, політичні інтереси, політична відповідальність, політичний акт, політичне виховання, політична освіта, політичні ідеали.

Одним із важливих завдань української політології є створення вірогідних політичних портретів усіх українських князів, королів, гетьманів, керівників масових рухів, видатних вчених-політологів і політичних та державних діячів минулого та сучасного етапу розвитку української державності, які очолюють представницьку, законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, політичні партії й рухи.

Важливими постають завдання створення ефективної системи політичної освіти шляхом об'єднання зусиль вузівської та академічної науки, організація підготовки й перепідготовки викладачів політології, науковців і професійних політиків загальнодержавного та місцевого рівнів та викладання в усіх навчальних закладах України цієї навчальної дисципліни як обов'язкової за повною програмою. Налагодження та підтримка зв'язків із світовими політологічними центрами і школами.

Отже, українська політологія є реальністю. Вона має свій предмет, зміст і особливості, виконує складні завдання, забезпечує соціально-політичний розвиток суспільства, відродження української державності.

Українська політологія може бути принципово самодостатньою і досить ефективною, якщо охоплюватиме також і наступні проблеми: конструювання української політичної думки як класичної методології українського політичного менталітету, що служитиме сучасній політичній практиці в Україні; дослідження становлення і розвитку української національної ідеї, її основних форм в історії політичної думки в Україні; оцінка політологічних основ сучасного українського націоналізму. Доцільно розповідати про політичну еволюцію українського націоналізму, його різні течії; політичні відносини в Україні потрібно корегувати, виправляти, оскільки саме політична сфера – один з найнебезпечніших каталізаторів порушення стабільного розвитку суспільства; потребує вивчення проблема сучасної української політичної системи і національних політичних традицій.

Насамперед, виникає питання про природність парламентаризму для України, принаймні у його теперішньому вигляді. Система виборів, яка пропонується сьогодні недосконала. Важливо, якого типу парламент і президент нам потрібні і як домогтися обрання саме таких основних політичних інституцій; практично не розпочиналось ще вивчення проблеми національного лідерства. Сучасний розвиток цивілізації та демократизму, як її форми, характерний наявністю політичного лідерства. Економічні й соціальні підвалини лідерства ще тільки визрівають. Тому будівництво української демократії – це економічне і культурне явище, хоча будівництво нової, незалежної України і відбувається за допомогою організаційних заходів, що з неминучістю підносять роль лідерства, зокрема політичного, у становленні української державності.

Питання про рівень політизації суспільного життя і суспільної свідомості в Україні сьогодні визначені досить виразно: вони набрали характеру основного соціального руху за радикальні перетворення, насамперед за допомогою політики, політичної організації, політичної діяльності, політичного менталітету. Факт загального підвищення політизації українського суспільства став незаперечним, а загальноукраїнська стратегія кардинальних реформ за допомогою нової правової організації суспільних, зокрема економічних, відносин принципово змінила роль політики у розбудові нової України.

Отже, зміст української політології неважко визначити: це політичне життя українського народу в його багатонаціональній структурності, українська політична історія в еволюційному зв'язку із сьогоденням як певний магістральний шлях нації, його національна і загальнолюдська сутність, боротьба України за можливість національного самоутвердження і набуття, таким чином, необхідних інтеграційних якостей щодо загальнолюдської цивілізації.

Нинішній стан політики і політології в Україні нетиповий для так званого цивілізованого світу, бо Україна лише створює своє політично – організаційне обличчя. Тому й судити про політичні процеси в Україні не можна з класичної точки зору західної політології, з її канонами історично поступового державотворення. Можна відразу зауважити: американці, англійці, французи будуючи свою державу, українську політичну думку не використовували. Вони розробляли політологічні проблеми відповідно до власних потреб, власного бачення. Отже, саме період початкового будівництва, як правило, в усіх країнах був періодом інтенсивного пошуку шляхів власного, зокрема національного самоутвердження.

Висновки

1. Особливість розвитку політичної думки Княжої доби характеризується відсутністю цілісних політичних концепцій, нерозривним зв'язком з політичними концепціями Візантії, релігійним і етнічним характером політичних поглядів.

2. У період, коли Україна перебувала під владою Литви й Польщі, політична думка розвивалася в руслі гуманістичної традиції Ю. Дрогобича і С. Оріховського, а також в руслі полемічної літератури. Полемісти Х. Філалет, І. Вишенський, М. Смотрицький у контексті релігійної проблематики порушували питання демократизації церкви і суспільства, виступали проти державного і церковного абсолютизму, відстоювали необхідність дотримання королівською владою законів.

3. У період козацько-гетьманської держави політична думка України найбільш повно виявилася в контексті правових документів щодо державного устрою і міжнародних відносин України, а також поглядів просвітників про державу і церкву. До важливих правових документів козацької доби можна віднести «Березневі статті», «Гадяцький трактат», «Угоду й Конституцію» П. Орлика.

У руслі просвітницького напрямку проблеми політики розроблялися в працях Ф. Прокоповича і М. Козачинського.

4. У політичній думці XIX – XX ст. можна виділити декілька ідеологічних і методологічних напрямів: 1) демократично-народницький, соціал-ліберальний, консервативний, націоналістичний, національно-державницький, націонал-комуністичний.

Представниками демократично-народницького напрямку можна вважати М. Костомарова, Ж. Антоновича, М. Грушевського, Р. Лащенка і С. Шелухіна. Лібералізм в Україні містив як власне ліберальні ідеї так і ідеї соціалізму. Представниками цього напрямку були М. Драгоманов і Б. Кістяківський. Теоретики українського консерватизму дотримувалися різних поглядів щодо майбутньої форми держави. В. Липинський обґрунтував концепцію трудової легітимної монархії, С. Томашівський – клерикальної монархії, а В. Кучабський – мілітарної монархії. Націоналістичний напрям започаткував М. Міхновський ідеями про національну незалежність України, необхідність силових методів для досягнення визвольних цілей, етнічний принцип формування нації. Д. Донцов сформулював засади ідеології інтегрального (чинного) націоналізму, для

якого характерними були волюнтаризм, антидемократизм і елітарність кастового характеру. М. Сціборський розробив доктрину нового націоналізму – націократії. Представники національно-державницької ідеології обґрунтували принцип самовизначення нації в етнічних кордонах у формі національно-демократичної держави. Визначними представниками цього напрямку були юристи і політологи І. Франко, С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Бочковський і С. Рудницький.

Визначними представниками націонал-комунізму можна вважати М. Хвильового, який вбачав майбутнє України у відмежуванні від Росії, а також В. Винниченка, світогляд якого в еміграції еволюціонував у бік соціал-демократії.

5. Розвиток політичної науки в Україні розпочався з проголошенням державної незалежності. Поглибленню цього процесу сприяють як організаційні заходи, проведені в останні роки державою, так і сама потреба, зумовлена небаченою раніше політизацією українського суспільства.

Ключові поняття

Автономія (від лат. – самоуправління, незалежність) – широке внутрішнє самоврядування політико-національного або національно-територіального утворення в рамках єдиної держави і стосується не лише адміністративної, а й інших сфер життя і діяльності, а також деяких питань законодавства.

Авторитаризм (від лат. – повна влада) – політичний режим, який характеризується значною концентрацією влади в руках однієї особи або групи, а також обмеженням або звуженням політичних прав і свобод громадян, їх об'єднань тощо.

Громадянин – соціальний тип особи, який характеризується наявністю таких суспільно значущих якостей, як законслухняність, вміння поєднувати власні і суспільні (державні) інтереси, почуття обов'язку щодо Батьківщини (патріотизм). Характерна ознака громадянина – легальний статус повноправного члена суспільства, володіння сукупністю громадянських прав (право власності, участі в управлінні державними і суспільними справами тощо).

Демократія (від грец. – народ і влада) – влада народу, народо-владдя, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх при розв'язанні проблем і питань суспільного врядування.

Дисиденти (від лат. – незгідний) – інакомислячі особи, які виступають проти існуючого державного ладу певної країни, протистоять офіційній ідеології та політиці.

Імперія (від лат. – влада, наказ) – велика держава, утворена шляхом включення до свого складу території інших держав, колоніальних володінь. Імперія є однією з найдавніших форм державного устрою (наприклад, Римська, Франкська). Останньою у світі імперією був СРСР, розпад якого поклав кінець існуванню імперій.

Консерватизм (від лат. – зберігання) – політична ідеологія, яка орієнтується на збереження, підтримання існуючих форм економічного, соціального, політичного життя, традиційних духовних цінностей.

Лібералізм (від лат. – вільний) – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, приватної власності, вільного підприємництва і демократичних свобод.

Націоналізм (від лат. – народ) – теорія і практика етнічних і соціально-політичних відносин у суспільстві, які ґрунтуються на самоідентифікації нації, вирішенні політичних, державних, економічних, соціальних проблем суспільного розвитку і які реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених рівнем соціально-економічного, політичного і культурно-духовного розвитку країн, традиціями, станом суспільної психології та специфікою навколишнього соціо-середовища.

Нація (від лат. – народ) – тип етносу, соціально-економічна і духовна спільнота людей з певною психологією і свідомістю, виникнення яких відбулося історично і яким властива стійка сукупність сутнісних характеристик.

Принцип федералізму (від лат. – союз, об'єднання) – передбачає розрізнення і своєрідне поєднання централістських начал і чітко визначеної частки суверенітету суб'єктів державного союзу, розмежування сфер компетенції центральних, федеральних органів влади та влади суб'єктів федерації, надання їм певної політичної самостійності.

Соціалізм (від лат. – суспільний) – вчення і теорії, які утверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особи.

Теорія політична (від грец. – розгляд, дослідження) – важливий підрозділ політичної науки, який націлений на оцінку, пояснення і прогнозування політичних феноменів; система основних ідей у сфері політичних знань.

Тоталітаризм (від лат. – увесь, повний) – напрям політичної думки, що виправдовує необмежене одержавлення суспільного життя; форма державного устрою, що відзначається повним контролем держави над усіма сферами життя суспільства.

Українізація – політика партійно-державних органів УРСР у 20-30-ті роки ХХ ст., спрямована на впровадження радянсько-комуністичної ідеології в Україні силами національних кадрів і її доступній для місцевого населення формі.

Українська політологія – порівняно нова наука і навчальна дисципліна, теоретичними й методологічними основами якої є політологічні концепції й теорії, розроблені передусім видатними українськими вченими – політологами, філософами, істориками, а також західними політологічними науками. Разом з цим вона має свій зміст, свій предмет і об'єкт дослідження, понятійно-категоріальний апарат, методологічні принципи й системи аргументації. До змісту української політології органічно входять історія створення і розвитку вітчизняної політичної думки, теорія української національної державності, проблеми національної свідомості й самосвідомості українського народу, його політичного менталітету і політичної культури, українська національна ідея, українські політичні традиції, політичні портрети видатних діячів та вчених-політологів України. Українська політологія багато в чому збігається з політичною наукою інших країн, хоч і має свій зміст, свої особливості. Вітчизняна політична думка розвивається самобутньо, на основі демократичних традицій, на українському соціально-політичному й національному ґрунті. У той же час українська політична наука й політична практика знаходяться під впливом ідей передових західноєвропейських політологів.

Контрольні питання

1. Порівняйте політичну думку Княжої доби з політичною думкою стародавнього Сходу й античності.
2. Які, на вашу думку, погляди С. Оріховського можна вважати передовими?
3. У чому сутність політичних ідей І. Вишенського?
4. Як розуміли полемісти ідею суспільного договору між монархом і народом?
5. Чи можна вважати, що конституція П. Орлика заклала принципи майбутнього європейського конституціоналізму?
6. У чому полягає сутність концепції освіченого абсолютизму Ф. Прокоповича?
7. Чому М. Грушевського, який став на позицію незалежної української держави, вважають представником демократично-народницького напрямку?
8. Що спільне та відмінне в поглядах М. Костомарова і М. Драгоманова на державу, владу, політику?
9. Яка відмінність між консерватизмом і народництвом?
10. У яких питаннях розходилися представники консерватизму В. Липинський, М. Томашівський і В. Кучабський?
11. Чи можна вважати М. Міхновського представником консерватизму?
12. У чому полягає специфіка українського лібералізму?
13. Які погляди М. Драгоманова можна вважати виключно ліберальними, а які соціалістичними?
14. Як розумів соціалістичну державу Б. Кістяківський?
15. Розкрийте політичну концепцію І. Франка.
16. Чи можна ідеологію Д. Донцова вважати фашистською?
17. Як ви розумієте поняття «націократія» М. Сціборського?
18. Чому ідею націогенезу О. Бочковського можна вважати сучасною?
19. Що ви вважаєте прогресивним у націонал-комуністичній ідеології?
20. Як ви розумієте поняття «колектократія» у В. Винниченка?
21. Охарактеризуйте діяльність найвідоміших політологічних центрів сучасної України.
22. Назвіть і обґрунтуйте завдання, які належить вирішити сучасній вітчизняній політичній науці.

Рекомендована література

- Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
- Винниченко В. Відродження нації. – К., Ч. 2.
- Габрієлян О. Політична наука в Україні: стан і перспективи // Політична думка. – 2001. – № 4.
- Гелей С., Рутар С. Основи політології. – Львів, 1997.
- Грушевський М. Початки громадянства. – Прага – Відень, 1921.
- Донцов Д. Націоналізм. – Лондон, 1966.
- Драгоманов М. Вибране. – К., 1991.
- Касьянов Г. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці // Віче. – 1994. – № 10.
- Коваленко А. Українська політологія: проблеми та труднощі періоду становлення // Сучасність. – 1994. – № 10.
- Костомаров М. Закон Божий. Книга буття українського народу. – К., 1991.
- Кравченко Б., Прилюк Ю. Політичний лад в Україні та політична наука // Політологічні читання. – 1992. – № 1.
- Кухта Б. З історії української політичної думки. – Львів, 1991.
- Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926.
- Міхновський Микола. Самостійна Україна. – Київ – Львів, 1991.
- Нічик В., Литвинов В., Стратій Я. Гуманістичні ідеї на Україні. – К., 1991.
- Основи політичної науки. Курс лекцій за ред. Б. Кухти / Кухта Б., Романюк А., Поліщук М., Старецька Л. – Львів: Кальварія, 1996. – Ч. 1.
- Потульницький В. Історія української політології. – К., 1993.
- Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. Горбатенко; За ред. Ю. Шемшухенка та ін. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004.
- Політологія в Україні: стан та перспективи розвитку. Збірник наукових доповідей і статей. – К., 2000.
- Політологія / За ред. Бабкіної О., Горбатенка В.— К.: «Академія», 2002.
- Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник. – Київ: ЦНЛ, 2004.
- Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1996.
- Старосольський В. Теорія нації. – Відень, 1922.
- Сціборський М. Націократія. – Прага, 1942.

Українська політологія: витоки та еволюція / За ред. Ф. Кирилюка.
— К., 1995.

Українська суспільно-політична думка у XX ст.: документи і матеріали
/ Упоряд. Т. Гунчак, Р. Солганик. — К., 1994.

Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2-х ч. — К.,
1995. — Ч. I.

Франко І. Я. Зібрання творів. — У 50 т.

Хвильовий М. Твори: У 2 т. — К., 1990.

Матеріали для читання

Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть

Хто українці?

...Іменем українців від часів Шевченка означалися люди, які хотіли волі для України і для всього українського народу, рівності, освіти і добробуту для всіх людей, особливо ж для робочого українського селянства, що тоді було в лютій неволі поміщицькій...

Хто ж ті українці, що мають відзиватися на сей заклик? Хто може бути українцем і кого українці приймуть у свої ряди як свого товариша? Передусім, розуміється, всі ті, хто зроду українець, родився і виріс з українською мовою на устах і хоче тепер іти спільно з своїм народом, з усіма свідомими силами українського народу, які хочуть працювати для його добра, боротися за його свободу і кращу долю.

Але не тільки хто природжений українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з українцями і почуває себе їх однодумцем і товаришем, членом українського народу, бажає працювати для його добра. Якого б не був він роду, віри чи звання — се не важно. Його воля і свідомість вирішує діло. Коли він почуває себе найближчим до українців і ділом се показує, він українцям товариш і земляк.

Який повинний бути той новий лад, котрого хочуть українці?

... Насамперед українці хотіли волі для України і українського народу. Кілька століть український народ добивався свободи. 270 літ тому він своїм великим повстанням виборов собі свободу від польського панування, але необачно зв'язався з московським царством, шукаючи його помочі проти поляків, і московський уряд помалу по-

неволив його. Поміг панам повернути в кріпаків вільний народ, вільне селянство українське, а сам позбавив всякої політичної свободи старшину, козацтво, міщан і духовенство України. Одібрав від них всяке право і можливість порядкувати своїм життям через своїх виборних людей. Забрав на царя та на казну всі вільні землі, всі прибутки і доходи. Наставляв чиновників з великоросів або з таких українців, які одріклися свого народу, а тих, які хотіли держатися його, гнав і ніякого ходу не давав. Заборонив саму мову українську, вигнав її з усіх шкіл, з церкви, з урядів, не дозволяв нею писати і друкувати книжок і газет. Не дозволяв навіть свobodно описувати минувшину України – саме се слово намагався не давати уживати, щоб українці не знали, хто вони і як прийшли до такої неволі.

Українці не хочуть більше такої неволі ні собі, ні кому іншому на Україні і в усій російській державі.

Разом з іншими народами Росії скинули вони царя і його підручних. Солдати українські в Петрограді перші піднялися проти гнобителів українського народу, здобули свободу народам Росії. А тепер сю свободу треба утвердити і запевнити на дальші часи, щоб не було вороття старому ладові, старому режимові, як його називають.

Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них свobodно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи, не питаючися на те нічийого дозволу. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без цензури, без дозволу начальства. Не повинно бути ніякого примусу в вірі, як давніше було: кожний може держатися такої віри, якої хоче, і свobodно переходити з одної віри у другу.

Окрім свободи українці як завсіди добивалися, так і тепер хочуть **рівності** (виділено М. Г.) для всіх людей. За Польщі та Москви так склалося, що котрі заможніші українці, то сполячилися й змосковщилися, а до них понаходило багато приходнів з Польщі, Москви, і сі поляки та москалі забрали в свої руки всі землі, все багатство, всю владу, а українські люди, котрі держалися своєї мови, свого народу, ті опинилися в кріпаках та в роботі і бідності. Проти сього боролися предки наші зброєю і словом, повстання робили, складали товариства, кров свою проливали, страждали по в'язницях і засланнях, добиваючися, щоб була рівність. Хотіли, щоб було однакове право для всіх: щоб пани не коверзували народом, не томили його роботою на себе, з його праці не тягнули зисків тільки для себе.

От тепер має бути рівність! Однакове право повинні мати пани і мужики, багачі і робітники, освічені і прості, чоловіки і жінки, якого

А хто був народу і віри – всім одне право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу. Всім повинний бути доступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання.

Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не ко-перувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі

все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю!

Вибори мають бути такі, щоб всі мали право вибирати, щоб кожен мав тільки один голос і голос голосові був рівний. Щоб вибирали відразу кого треба, а не так, щоб вибирати спочатку виборців, а ті вже тільки вибиратимуть кого треба. Треба, щоб голосування було тайне, письменно – щоб не можна було знати, хто за кого голосував, і потім за те мститися і надокучати. Се зветься чотирьохчленне виборче право: загальне, рівне (всеобще), пряме (безпосереднє) і тайне. Воно найкраще запевняє право свobodного вибирання.

Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодавчої роботи депутати, крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажімо, на три роки, важливіші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них висловив.

Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ – такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою. Та ще на тім не край.

Українці хочуть, щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладиться уряду чи Думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країв, дуже не однакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України.

Трудно заразом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними коло Білого моря або Тихого океану. Українці через те хочуть, щоб головний парламент республіки і уряд її завідували тільки такими справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ – як од ведення війни чи миру, складання трактатів з іншими державами, завідування військом усієї республіки, устанлення однакових грошей, міри та віри, і інші такі справи. А все інше, щоб порядкували у себе в краю виборні думи чи сейми та виборні міністерства, які вибере собі людність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряджалися ними і всіма прибутками свого краю, всіма землями і багатствами його, наділяючи скільки треба на потреби республіки.

При старім царськiм уряді з України як найбагатшого краю тягнули скільки влізло на царський двір, на міністрів і чиновників, на всяких дармощів, що купчилися коло уряду, на армію, котрою царський уряд держав народи Росії в страху і неволі. А Україна не мала від своїх прибутків ніякої користі, народ зостався темним, голодним, наймитом на своїй рідній землі. Не міг вчитися своїй рідній мові, пропадав без освіти й науки, а всі доходи йшли ріжним чужинцям. Тепер українці того більше не хочуть.

Українці добиваються того, щоб Україною всією правила виборна рада України, чи сейм, як його називають, та виборні міністри. Щоб вони могли дбати про свій край, не питаючися ні в кого ухвали та підтвердження, крім свого народу – питалися волі виборців України, а не уряду республіки. Щоб вони були зв'язані вічним союзом справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв. Україна мусить мати широку автономію в федеративній Російській республіці, щоб порядкувати вільно у себе свої справи, самостійно правити ними. Сього хочуть українці, щоб забезпечити свободу і добробут всій людності України, а найпаче робочому народові її!

Якого добробуту хочуть українці своєму народові?

Отсе все, що я сказав – свобода, рівність, народовладдя, автономія України в федеративній Російській республіці – потрібні на те, щоб дати змогу всьому народові правити своїм краєм, становити такі порядки, щоб були вони корисні не для панів тільки, не для мудрих і просвічених, а для всіх трудящих людей. Ясне діло, що як буде такий лад, якого хочуть українці, то тоді перевага буде не у панів, поміщи-

ни, а у всього народу трудящого, і вибрані ним люди так справами по-вернуть, такі закони постановлять, щоб вони були на користь сим трудящим людям. Не так як за царського правління, що дбало тільки про панів, чиновників та капіталістів.

Тому передусім треба об'єднатися всім прихильникам свободи і добробуту трудящого народу, щоб захистити новий свободний лад від його ворогів, що хотіли б повернути старі порядки. Треба всім прихильникам свободи і рівності з'єднати свої сили, щоб добитися тих політичних установ, про котрі тут сказано: автономії України в федеративній демократичній республіці. Для того треба українцям організуватися скрізь, від села і волості почавши, по плану, виробленому Українською Центральною Радою. Треба єднатися з іншими народностями України, які хочуть також автономії України і федеративної Російської республіки. Треба готуватися до Установчих російських зборів, що мають той устрій ухвалити, щоб послати на ті збори таких депутатів, котрі б усі стояли на тім, на чім ми стоїмо – на тій самій політичній платформі, як се називають. Коли ми здобудемо автономію України: щоб наш край мав у себе дома в Києві свою законодавчу Думу (сейм), свій виборчий уряд (міністрів) – вибраний всією людністю України, тоді трудящий народ український буде по своїй волі порядкувати всім на Україні. Селяни і робітники становлять більшість людності, вони зможуть мати більшість депутатів в українськім сеймі таких, яких захочуть мати: з тямущих селян і робітників і з тих людей просвічених (інтелігентів), які боронять права трудящого народу. І вони забезпечать добробут робочих людей законами, заведуть такі порядки, щоб була справедливість, щоб трудящий чоловік мав усю користь від своєї праці, а не утримував своїм потом неробів усяких, що живляться з народної праці, самі не даючи ніякої користі народо-ві.

Найбільше трудящого народу на Україні працює коло землі, і тому справедливе розрішення сеї **земельної справи** (виділено М. Г.), аграрного питання, — се перша підстава народного добробуту. Тепер велика частина землі на Україні належить не трудящому народові, а панам, великим землевласникам, казні, монастирям тощо, які роздають землю в оренду селянам або марнують її, не можучі використати відповідно, а селяни бідують без землі. Того не повинно бути. Організації й партії українські стоять на тім, що земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Землі казюонні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані, а від поміщиків по справедливій оцінці їх коштів і прав маєтки треба викупити коштом укра-

їнського краєвого скарбу (казни) і роздавати в користування людям, які будуть на тій землі працювати. Український сейм обміркує, як цю справу перевести: скільки землі залишити у теперішніх землевласників, яким способом відібрати від них лишки – за яким викупом і як наділяти потім людей землею з того земельного фонду.

Се справа складна, котру треба добре обміркувати, щоб не скривдити непотрібно людей, не витворити даремного і шкідливого заколоту. Тепер до неї пориватися не можна. Охорони, Боже, ханитися тепер захоплювати землю, ділити її силоміць або нищити чисте хазяйство. І так край збіднів через війну, жалко кожної міри збіжжя, що могла б марно пропасти. А всякі вороги свободи скористувалися б із заколоту, щоб повалити свободу і вернути старі порядки, панування царя, поміщиків і чиновників – так як сталося десять літ тому. Тоді теж почалася свобода – та упущено її. Треба насамперед укріпити свободу, здобути волю Україні, її автономію, а тоді трудящий народ буде хазяїном на Україні і впорядкує земельну справу на українській землі так, аби було для нього найкраще і щоб до неї ніхто сторонній не мішався.

Але крім землі треба взагалі **охороняти працю трудящих** (виділено М. Г.) і повний заробіток з неї. Справедливо було б, щоб фабрики й заводи, так само як руди і шахти, ліси і води і всі багатства земні, належали до самих трудящих, або до краю, до автономної України. Поки ж знайдеться для того відповідний спосіб, щоб задовольняв робітників, не шкодив розвитку промислу – поки фабрики, заводи і великі промисли застаються у володінні приватним, треба дбати про те, щоб сили робітника шанувалися, його праця нагороджувалася справедливо. Для сього повинний бути заведений 8 -годинний робочий день, а для неповнолітніх і того нижчий. Недільний спочинок повинен шануватися твердо. Мають бути заведені пенсії на старість і каліцтво. Треба уставити розмір заробітку, нижче котрого робітник не має діставати.

Треба взагалі дбати негайно, щоб бідний люд не кривдився на користь багатих і маючих ніяким способом. Мають бути скасовані податки так звані посередні (косвенні), себто всякі побори, що побираються від товарів, які споживає народ і оплачує їх, переплачуючи дорожчою ціною. Має бути заведений **один тільки податок** (виділено М. Г.) – від приходу, так званий прогресивно-доходовий, себто, щоб хто більше має доходу, більше б і платив, тим більше, чим більше має.

Треба спільними силами – робочою силою, освітою, наукою розвивати продуктивну силу країни, її багатство, щоб того багатства ста-

вало на всіх і здійснилось те побажання, висловлене здавна прихильниками робочого чоловіка: аби кожен діставав від громадянства по своїй потребі і уділяв громадянству свою працю, свій хист і знання по своїй спроможності. Аби люди не в'янули від непосильної праці, не занедавали своєї освіти, розвивали свої сили духовні і фізичні, свій хист і силу і щоб праця для них була втіхою і задоволенням, а не карою божею, не прокляттям тяжким.

Щоб іти до сеї світлої мети, для сього треба нам передусім завести такий свобідний і демократичний лад у визволеній автономній Україні, як сказано було вище. До сього повинні тепер іти спільно й однодушно всі – селяни, робітники й пани, які прихильні свободі й добру свого краю і народу українського. Не повинні тепер спорити про те, в чім вони різняться в справі земельній чи іншій, тільки мати перед очима ту спільну політичну справу, яка їх об'єднує – спільну мету нашу. А мета наша: забезпечити ту свободу, що революція здобула, здобути право своєму народові, у всім полишаючи **права й меншим народностям України** (виділено М. Г.), і утворити широку автономію України в федеративній Російській республіці за ухвалою Всеросійських установчих зборів.

До сього йдуть разом усі українці, і з ними повинен іти всякий, хто хоче добра українській землі.

Друкується за: Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1917

Донцов Д. Націоналізм

Те, що бракує українській ідеї, це “**цілком новий дух**”. Наша мандрівка по пустелі ще не скінчилася тому, що були в нас тисячі воль замість однієї, яскравої думки, що лучила б усіх в одну цілість. Бо що є нація, коли не скупчення мільйонів воль довкола образу спільного ідеалу? Ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона одержала в спадщині по батьках і яку хоче залишити своїм дітям [...].

України, якої прагнемо, ще нема, але ми можемо створити її в нашій душі. Можемо і повинні опалити цю ідею вогнем фанатичного прив'язання, і тоді цей вогонь з'їсть у нас нашу рабську “соромливість” себе, що нищить нас[...]. Але лише тоді! Бо поки ми не виплекаємо в собі пристрастного бажання створити свій світ з зовнішнього хаосу, поки “малоросійську” ніжність не заступить у нас зачіпна любов посідання, поки теорема – не стануть аксіомами, догмами;

“соромливість” – не обернеться в “брутальність”, а безхребетне “на-родолюбство” – в агресивний націоналізм, – тоди не стане Україна нацією. Це той досі нехтований, “суб’єктивний момент”, без якого ані природні багатства, ані число людності, ані жадна “еволюція” нам не допоможуть[...].

Коли, отже, українська ідея хоче підняти боротьбу з іншими за панування, мусить в першу чергу залишити прокляту спадщину невільничих часів. Мусимо перевести основну переоцінку вартостей. “Фанатизм”, “інстинктовні почування”, “емоційність” замість “розумовості”, дух “національної нетерпимости”, – все, що опльовували в нас, повинно реабілітувати свіже і молоде українство. На місце amor intellectualis повинна стати віра, яка не знає сумнівів, і пристрасть, що не знає жадних “чому”. Прив’язання до свого мусить доповнювати воля, витиснути свою печать на чужім; замість залежності від стихії – мусить стати воля привести її до послуху. Мусимо нести відважно свою віру, не схиляючи чола ні перед чужим, ні перед власними “маловірами”. Мусимо набрати віри в велику місію своєї ідеї і агресивно ту віру ширити. Нація, яка хоче панувати, повинна мати й панську психіку народу-володаря. “Фанатизм” і “примус”, а не “ніжність”, сповняють основну функцію в суспільному житті, і їх місце не може лишитися незайнятим. Не займемо ми, займе хтось інший. Природа не зносить порожнечі[...].

Тільки безумовна віра в ідеал хоронить його від розкладу; вона не допускає до жадної дискусії над його наказами, до жадних розумувань над усталеними заповідями. Емоційне, чуттєве забарвлення ідеалу стереже його від найсильніших логічних нападів, найбільш незбитих розумових “доказів”. Аксиоматичний характер ідеалу (який він завдячує цій “емотивності”) згори виключає всяку розумову аналізу, робить ідеал нетикальним, оточує його міцним муром “фанатизму”, якого не розвалити найтяжчими гарматами переконувань, глуму, обману або провокацій.

В нас якраз боялися цієї віри! Не любили “примусових думок”, ані “абсолютного ідеалу”, “ми логікою розсудили” питання нашої віри. Наше відношення до своєї й чужої ідеї базувалося на славнім “тому що”, а наше відношення до дійсності переносили ми, за Драгомановим, “з почуття і віри на науку і розрахунок”. Не в гарячій, беззастережній прив’язанні до своєї ідеї (не в “емотивності”), але в моментах їй чужих, шукали ми санкції і оправдання цієї ідеї. Позбавлена емотивної підтримки, душа українця, навстіж відчинена нашептам часто чужої логіки, хиталася між різними, часом собі суперечними думками, не

вміючи відділити в собі Савла від Павла, не віруючи ціло ані в одне, ані в друге. Ось у цим слові “відділити”, в неясності змісту української ідеології, є причина нашого, що так скажу, національного атеїзму[...].

Нам бракувало національного догматизму. Вірити можна лиш в те, що яскраво стоїть перед духовним зором. А що могли ми любити, коли бачили світ мов через льорнетку, накручену на чуже око, де все зливалося в неясну соломаху, де не можна було відрізнити націю від племені, самостійність від федерації, рідної країни від “слов’янства” або “Сходу Європи”, нарід від племені або кляси, націоналізм від інтернаціоналізму, державництво від провінціалізму, свою ідею від чужої, угоду від боротьби? – Образ того, що треба було любити, зливався з образом того, що треба ненавидіти. Яскравого протиставлення Бога і мамони, якому завдячує свою силу кожна релігія, — в нашій національній ідеології не було, не було догми, а значить і “еросу”, а значить і правдивого націоналізму, який притягав би маси[...].

Українство мусить усвідомити собі, що його ідея, коли хоче перемогти, повинна бути яскравою ідеєю, себто виключати всяку іншу, ґрунтуватися не на частиннім, але повнім запереченню чужої. А для того ця ідея повинна бути всеобіймаючою. А це значить, що вона повинна перейнятися поняттям політичної влади над людністю і територією, а по друге – натхнути собою таку суспільну форму господарства, яка б дозволила їй піднести “благоустройство” країни під своєю хоругвою, потроїти видатність моральних і фізичних сил країни в порівнянні з її теперішнім станом. Досі наша ідея журилася всім іншим, тільки не цим. Їй було байдуже, “як там впорядковується вище державне начальство”; чи будемо мати власні “двір, армію, в’язниці і жандармів”. Їй не потрібні були ці “шумні” й “далекі” програми “непевної вартості”. Ходило лиш про “забезпечення культурного й суспільного самоозначення”, про “волю особи”; радилося не “рватися вложити свою державу”, але стреміти до “волі красивої, громадської”, бо “самостійність віджила свій вік”. Метою було лише “соціальне вивільнення” і щастя селянської “мирної країни”, не задираючись з ніким, соціалістичне або хліборобське “благоденствіє”. Хто його дасть – все одно, “європейський Схід”, взагалі “вітер зі Сходу”, якась наднаціональна організація. Отже, збереження трохи зреформованого чужодержавного ладу в середині, і – на зовні. А все це, і провінціалізм і інтернаціоналізм, було зреченням з найважливішої функції зорганізованої нації – урядження влади, передача її чужій ідеї і державі. Це було не повне, але частинне лише, заперечення чужої ідеї; капітуляція перед нею, що обмежувала всеобіймаючість національного ідеалу. Як

“примус” в чуттєвій стороні свого ідеалу, так відкидало українство, в своїй змістовній частині, момент влади, властивий усім творчим ідеям. Воно часом бунтувалось проти чужого категоричного імперативу, але – лише в ім’я його обмеження, не протиставляючи йому свого безоглядного наказу[...].

«Скувати», «змусити до послуху» сили окруження, принести ідею свого, нового порядку, – ось перше завдання всеобіймаючої ідеї. І якраз тих функцій зрікалося українство, уступаючи їх іншим, – у відношенні до зовнішнього світу й до світу власного окруження. Чуттєву сторону українського ідеалу означали в нас словом “ніжність”, яке виключало “наси́льство” і “зачі́пність”. Та “ніжність”, яка була примітивним щаблем об’єктивації волі, мала свій відповідник в інтелектуальній, змістовній стороні українства, який полягав у зреченні найвищої функції нації, функції влади[...]. Великі ідеї все відрізняють істотно від побічного. В істотнім – не знають компромісів. Неістотне – лишають на волю долі, не зачіпаючи його, як царська Росія, що лишила нам шаровари, галушки, горілку, ковбасу, пісні і “малоросійські драми”; або як большевицька Росія, що лишила нашій пресі нашу мову (з чужим змістом), а владу для себе, лишила нам землю, а собі – законодавство про неї і про нову панщину... У своїх споминах оповідає Раковський, що коли – під час якихось українсько-большевицьких переговорів – Леніну донесли, що Винниченко готов визнати советську владу, щоб лиш забезпечити права української мови, – большевицький папа весело гукнув: “Але ж добре! Дайте йому навіть три мови”. Подібно одному католицькому священникові, що готов був перейти на протестанство, лиш “не хотів проповідувати без ряс”, заявив Лютер: “що ж завадить ряс? Хай має свою рясу при проповіді, хай має три ряс, коли це справляє йому приємність”. І большевицький, і протестанський папа, відділені від себе трьома сотками літ, – були апостолами нового “невільництва”, нової ієрархії. Загумінковий пастор і проповідник українського соціалізму – дбали лиш про позірне, але не про суть, про ту миску сочевиці, за яку права первородства. Відповідником до “ніжності” в емотивній стороні була якраз, у змістовній стороні українства, та “мова”, та “ряса”. Щоденна праця над “здвигненням простого люду”, протиставлювана “шумним програмам” – була цією “рясою”... “Краєві справи”, протиставлювані “Русі Божою милістю” – були тією “рясою”... “Матеріальні та просвітні справи”, протиставлювані “високо політичним справам”, – все це були “ряси, які наші “народолюбці” вбирали на своє тіло для заспокоєння совісті, щоб забути про одяг чужої ідеології, в яку вбирали свою душу.

Що значить католицька сутанна, коли в ній проповідувалися анти-католицькі ідеї? Що значила українська мова, коли в ній голосилися протиукраїнські ідеї, принесені чужинцем? Всеобіймаючий ідеал, організація влади є конечною функцією кожного національного організму, для зовнішньої консолідації (боротьби з інтернаціоналізмом) і для внутрішньої (в боротьбі з атомізацією), для боротьби з зовнішнім оточенням, і з пасивним внутрішнім середовищем. Коли якийсь нарід дбає лише про “мову”, лише про “селянську мирну країну”, коли він через глупоту провідників зрікається сам справування вищих функцій, це завдання перебирають чужі, займанці. Нація, яка не виробила собі ідеї нового “послуху” в світі і в собі – все кориться варягам. Подібне втягнення нації в орбіту чужої ідеї наступає й тоді, коли вона улягає атомістичним забаганкам власного середовища[...]. Атомізована суспільність, що для своєї “кіжності” не хоче сконсолідуватися в самовладчу організацію, паде жертвою покликаних або непокликаних варягів. Коли це станеться, наступ ворожої ідеї прямує далі. Тоді оманю показуються побожні бажання провансальства врятувати бодай свої льокальні цінності “для хатнього вжитку”, “добробут” чи “благоустройство”, бо ж від того, “як там упорядкується вище державне начальство” залежить і доля “домового вжитку”. Всі зусилля нації, позбавленої самовладства, йдуть намарно, навіть ті, що стремлять для заспокоєння місцевих потреб. Визволені 1648 р. українські селяни підпали під панщину, запроваджену 1783 р. Росією на Україні. Чужевладство ж довело й до того, що під червоною Росією український мужик – “владеть землею имеет право, но урожаем никогда”. Надія, що замкнувшись у вузькі границі “ряси”, потреб домового вжитку, нарід може врятувати хоч їх, показується злісною оманю. Навіть в останніх окопах не схорониться своя ідея, і звідти її виб’є чужа, в такому випадку. Ця чужа ідея побиває тоді свою, “рідну”, коли ця не здобудеться на універсальну думку, а ні на міцну волю її накинути. Тоді всі ці “ряси” і “мови” мандрують до музеїв або до “рідних” гонакіяд, і сама ж маса зачинає з них глузувати. У своїй зовнішній політиці кермувалися ми не думкою щось “опанувати”, а задоволити лише соціальні, примітивні потреби якоїсь кляси; як соціалісти і провансальці зі своєю думкою про “соціальне визволення”, про “мову” і “рясу”, не журячись, “як там впорядкується вище державне начальство” (“федерація”!). В таких випадках приходило переважно лише до “безплідних конвульсій”, жакерій, але не свідомих політичних рухів.

Коли Україна хоче вийти зі стану провінції, мусить витворити в собі, крім волі до влади, ту велику всеобіймаючу ідею, ідею опану-

вання духового, економічного і політичного нації. Без такої ідеї ми все лишимося нацією уярмленою, провінцією, народом, що житиме роздвоєною душею, не в стані витворити збірної волі; народом “конвульсійних вибухів”, народом без патосу, сателітом сильніших; парією, верствою, навіть у себе в дома невірником не лише політичним, але й духовним і соціальним, нацією з “анархією доктрин” і з “ослибленням волі”... Так буде доки не виповімо безоглядної війни всім атомістичним та інтернаціональним доктринам, які панують в нас, які сковують думку нації та її енергію, які розсаджують усяку збірну національну волю. Такою ідеєю може стати в нас не всесвітня, ані соціальна, лише тільки національна ідея, щоб гляділа в майбутнє і мала відвагу скорити собі свій світ.

Через те, що нація є вічна, що її воля не ідентична з сумою поодиноких волей, але щось самостійне; що її цілі осягаються цілими поколіннями, переростаючи цілі одиниці, родини, даного моменту. Через це, що несамодержавна нація не є нацією, ідея власновладства повинна бути над всіма іншими. Вона не повинна робити угод з жадними доктринами, що обмежують її неподільний вплив, ані в середині, ані на зовні, лише вона має надавати зміст національній волі. Конкретно це значить, що коли в момент, де йдеться про існування нації, хтось застерігає собі право “сецесії” (“катам помагати”), то жадні засади “права” й “справедливості” не повинні вхоронити його перед долею Кочубея. Це значить, що коли ходить о самоутвердження нації, не мають бути респектовані “федералістичні” забаганки національних меншостей[...].

Національна ідея, що хоче жити, має одверто голосити свій остаточний ідеал власновладства супроти зовнішніх, так як і проти внутрішніх сил, що сковують її енергію. Мети нації не обмежуються завданнями дня, ані тим станом, який застала дана генерація. Нація глядить в минуле, звідки в традиціях шукає свою відправну точку, і в майбутнє, яке має урядити для будучих поколінь, ретроспективно і проспективно, не нехтуючи традиціями, ані провідною ідеєю майбутнього в ім'я “завдань дня”. Не ідеал самостійності маємо оцінювати з точки погляду “свободи” одиниці, “демократичности” форм правління або “визволення пролетаріату”, чи щастя плохого “гречкосійської породи”, чи “мирного життя” країни, лише на те все треба глядіти з точки погляду власновладства і могутності нації.

Всю дотеперішню науку провансальства треба перевернути. Насучили, що на національний ідеал треба “поглянути без усяких упереджень, вільно від усяких споминів історії”[...]. Якраз навпаки! Му-

вимо усвідомити собі криваві зусилля минулих поколінь, щоб знати й йти далі до тієї самої мети. Нас учили, що ідеал нації це “земля”, “кусень чорного хліба” та спокій[...]. Якраз навпаки! Тим ідеалом є експансія, організованість, власновладство. Нас учили “завжди стреміти до угоди” з противною ідеєю, “не углиблювати національні антагонізми”, не віддаватися “безглуздім ворожнечі”[...]. Якраз навпаки! Нація передусім мусить плекати в собі ті почування та ідеї, які допомагають скорше дійти до мети. Нас учили шукати чогось, “щоб стояло вище над усіма націоналізмами”, “всіх людей всіх вір признати братами”, шукати “інтернаціональної загальнолюдської правди”, виступати “під більш людським прапором, аніж релігійний та національний фанатизм”, “без умовного рішення справ дальшої будуччини”[...]. Якраз навпаки! Нісенітницею є “інтернаціональна правда”, бо це лише плащик для заборочної чужої ідеї, як російське слав’янофільство або большевизм. Нісенітницею є “загально людська точка погляду” в політиці, бо точок погляду є стільки, скільки націй. Інтернаціоналізм, слушно зауважив провідник фашизму, як любов – до цього належать двоє. Коли ж цей інтернаціоналізм “без взаємности” засвоює собі нація підбита, це політичний онанізм, негідний нації, що хоче стати вільною. Нас учили “Коли волю народу забезпечує спілка (федерація) з другою нацією, треба використати федерацію”[...]. Нісенітниця! Треба сказати: Коли “воля народу” не суперечить підлеглості нації, треба цю волю дати, коли ця “воля” веде до страти “непідлеглості”, треба цю волю обмежити. Нас учили ідей “гуманности”, але нам найліпше пам’ятати слова Мак’явеллі: “Коли йде про роздумування над щастям рідного краю, громадянин не повинен затримуватися жадною розвагою справедливості чи несправедливості, людяності чи жорстокості. Істотна точка зору, яку треба поставити над усіма, це забезпечити нації свободу і незалежність”. Така повинна бути наша національна ідея: всеобіймаюча, виключна, яскрава, якої гаслом є не спочинок і уживання, лиш акція і воля до влади над відірваними засадами, над чужою ідеєю, над власним оточенням, над “обставинами”, над усім часовим і поодиноким. Лише та ідея виведе нас зі стану провінції, лише вона сполучиться з тим патосом, без якого мертва всяка ідея[...].

Розуміння української ідеї як ідеї всеобіймаючої означає й роль її в щоденним житті. Дві противні ідеї можна погодити в подвійний спосіб: або підпорядкувати їх одній сильній “вищій” ідеї, на підставі обопільного порозуміння, або на підставі взаємовідношення сил. Перший спосіб стремить до угоди, другий до повалення ворожої ідеї[...]. Виходячи з цієї точки погляду, українство все протиставляло одне дру-

гому: “містику” і “реальне життя”, програму максимум і мінімум; від хрещувалось від “далеких ідей”, стремлячи до “досить благополучного життя”, застерігалось проти “висовування чисто маніфестаційних гасел”, які відвертали увагу від “реальних щоденних справ”; все пристосовувалось до “сили народу”, до моментального стану національної свідомості, до існуючих політичних границь; протестувало проти “зараннього рішення справ дальшої будуччини”, радило годитися “людьми інших максим”, “оминати великі програми”, щоб досягнути “малі реальні здобутки” [...]. І в цім наставленні була головна причина страшної квоності українства. Не можна протиставляти одне одному: загальну ідею й працю над щоденними потребами мас, останні треба підпорядковувати першій, але не робити з них самоцілі. Ось де і синтез! Сама боротьба за “реальні наслідки” з нехтуванням “романтичного” ідеалу приводить лише до затертя його в психіці мас, отже, практично до моральної демобілізації нації, до погодження з іншою ідеєю [...]. Нема небезпеки, що всеобіймаюча “далека” ідея “відверне нас від боротьби за реальні здобутки”; навпаки в тім небезпека, що боротьба за ті “здобутки” відірве наріз від думки про “далекую ідею”, спихаючи його поволи до ролі племені. Я говорив про всеобіймаючу ідею, як про услів'я піднесення нації. Але не досить сказати це. Так само, як жадний “конвульсивний рух”, не надхнений великою ідеєю, безплідний, так і велика ідея безплідна, коли не опирається на своїм національним патосі. Без ідеалу не може жити нація, в яким, наче в осередку, горів би запал і надія народу, який стояв би понад усе догочасне, не знав би жадних “чому”. Але таким ідеалом може бути тільки ідеал, що є вірним перекладом підсвідомої волі до власновладства якраз тієї нації, що черпає свій зміст не з гасел відірваної доктрини, лиш з цілості власних потреб народу, з його географічного положення в світі, його минулого, традицій, історії та психіки. Не вільно виводити свого ідеалу “розумом владним без віри основ”, не вільно приймати за добре те, що ми “логікою розсудили”, що воно добре. Не вільно створювати собі абстрактно цей ідеал, “придумати логічно ідеальний устрій”, “вільний від споминів історії” та “зрослих на історичнім ґрунті інтересів, звичок та інстинктів”; не можна приймати за ідеал відірвану концепцію “науково обґрунтовану і логічно доведену”. Абсурдом є ставляти замість “національства”, замість власного права якісь темні ідеї “всесвітньої людськості” або ідеї людяности і до них припасовувати ідеал нації. Всім тим абстрактно-розумовим брехливим доктринам треба виголосити безпощадну війну, бо вони лиш калічать націю, відбираючи розмах її стремлінню, паралізуючи її порив [...].

Нас учили, що наші гасла повинні йти “від інтелекту”, не “з почуття, з настрою”. Якраз навпаки! Національна ідея тоді лиш увірветься як могутній чинник у життя, коли в ній сполучені щасливо обі частини: чуттєва й розумова, коли інтелект міцно сполучений з народним інстинктом і сумлінням. А це можливе тільки тоді, коли зміст ідеї, коли національний ідеал не є чужий, абстрактно виведений та їй накинута, інакше він не запалить в її серці огню захоплення. Нація, що прийняла чужу ідею, – як м’яжке залізо, як індукційний магнет. Треба, щоб тиснення чужої ідеї ослабло чи перестало, – і нація тратить у собі “магнетичну енергію”. Коли нація хоче стати як сталь, напоїти себе “сталю” магнетичною енергією, – мусить черпати її у власній ідеї. “Ми й знаємо, а тільки не хочемо” – ось формула відношення до чужого ідеалу члена народу, якому той ідеал насильно, “розумом” накидають. Саме “знаю” без “хочу” безплідне, бо не перше, а останнє є двигуном у громадським житті. Це “хочу”, що “сидить в печінках” нації, нагально домагається власного “знаю”, а коли його не знаходить – стає нездібним до руху. Коли розумове сприймання світу й його оцінка не базується на нашій світовідчужанні; коли напрямок, у яким іде нація, який вибрав її розум, не є дорогою, про яку мріє її серце; коли розум і почування, логос і ерос у незгоді, найкращі зусилля нації лишаються безплідні. Нація стає або цілком знярядям чужої ідеї, себто йде за нею механічно, без внутрішнього підйому, або повстає проти аномалії й розриває дике сполучення свого “хочу” з чужим “знаю”[...].

Засади чинного націоналізму, який скрізь підкреслює момент волі, влади й агресії – є запереченням дотеперішніх засад “розуму”, “стихійности” й “порозуміння”; є цілковитою суперечністю драгомаївщини. Засадою останньої були “раціоналізм у культурі, федералізм у державі, демократизм у громаді”. Чинний націоналізм каже: органічність і віра в культурі, власновладність у державі, провідництво, ієрархія в громаді[...] чинний націоналізм не заперечує ієрархічної синтези різних засад, лиш приходять до неї зовсім іншим шляхом. Він теж приходять до синтези універсалізму й націоналізму, інстинкту й розуму, традицій й нового, реалізму та ідеалізму, народу та провідної меншости, життя й волі, але підкреслює якраз той момент, який лишало в тіні в своїй синтезі провансальство. Головний момент, який обіймає цілу ідеологію чинного націоналізму, це момент панування, влади, активності, всупереч до домінуючого моменту провансальства – уживання, пасивність та підпорядкування обставинами, відірваними засадами, партикулярному народові, чужим ідеям там і активне пакинення себе їм тут. Це те, що я назвав би новою ідеологічною під-

ставою тих зусиль нації, які вимагає від неї час. Від тих зусиль наша нація не сміє увільнятися, не сміє замкнутися в своїх тісних межах. Нація, що замикається в стараннях про свої тісні справи, не грає вже загальної ролі в світі. Нація може панувати лише через універсальні сторони свого "генія". І ті "універсальні сторони" [...] чекають на свій буйний розвій, бо ми, бодай в потенції, не є нація-провінція. Той "розмах волі" жив у наших предках, в ідеї колонізації Лівобережжя, в ідеї опанування Чорного моря, в боротьбі з Північчю. Подібні завдання встають наново перед нами.

Це є та "універсальна сторона" українського генія, та остра і свіжа ідея, сполучена з безмотивною волею до життя, що повинна нас вивести поза вузькі концепції "автономії" і "сходів Європи" на світову арену, вернути до тих часів, коли до голосу нашої нації прислуховувалися всі ті, які приглядалися рішенню світових проблем. Це та синтеза, яка обіймає завдання нації – "перед визволенням і – на другий день" по ній. Той голос на ново зуміємо видобути з себе лише коли в одній гармонії получимо нашу національну ідею і національний ерос. Аж тоді "вогнем залізного ентузіазму" загориться підсвіжена Україна та її ідея. Але тоді скінчиться наша "анархія доктрин", "ослаблення волі" і "роздвоєння душі". Аж тоді наші "прекрасні конвульсії" переміняться в один великий рух, якому зуміємо надати ціль і бажаний розмах.

В нас досі не могли знайти свого "знаю", і в тім лежить глибша причина сучасного стану України, не лише чужа брутальність і "обставини". В нас тому не можуть здобутися на відважне і сильне своє "знаю", бо бояться його, бо не можна погодити непогодиме: ідеали спокою й свободи й могутности, поєднати "революцію" з "музикою", волю з безжурністю, насолоду й ідилію – з боротьбою, спокій і гармонію з насильством, ліризм з драматизмом, мир з війною, справедливість з владою, безпеку з авантурністю, спокій з рухом, щастя з "розмахом волі", рабство зі свободою... "Ми приймаємо чуже владне "знаю" тому, що нам страшно виробити своє, що ми волиємо зістатися з нашою "красою", лишивши чужинцям їх "силу". Те хитання волі мусить скінчитися. Нація, що стремить до свободи й до відігнання своєї ролі в світі, мусить раз на завжди позбутися світогляду звироднілих рас і засвоїти драматичний, волевий світ сильних народів-володарів, який уже зачинає прокидатися на Україні.

Друкується за: Донцов Д. Націоналізм // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 493 – 501.

РОЗДІЛ 4

Методологія та основні категорії політології. Достовірність політологічного знання

- 4.1. *Поняття методології. Методологія політичної науки. Методологічні стратегії в політології*
- 4.2. *Методи політології*
- 4.3. *Понятійно – категоріальний апарат політичної науки*
- 4.4. *Достовірність політологічного знання. Основні принципи та особливості політологічного дослідження*

4.1. Поняття методології. Методологія політичної науки. Методологічні стратегії в політології

Проблеми методу та методології наукового дослідження привертали увагу соціальних мислителів, вчених та філософів ще в стародавні часи, починаючи з античної епохи. Однак ґрунтовний аналіз методів і засобів наукового пізнання став активно здійснюватись лише в останні півстоліття. Слід відзначити, що способи і засоби аналізу наукового знання, орієнтовані перш за все на результати наукового пізнання, а не на сам процес наукового дослідження, прийоми і методи досягнення нового знання. Звідси і виникає завдання спеціального вивчення засобів, прийомів і методів наукового дослідження, чим, власне, і займається методологія наукового пізнання, або методологія науки.

Поняття методологія має два основних сенсових значення: методологія, по – перше, трактується як система певних способів і прийомів, які застосовуються в тій або іншій сфері діяльності; по – друге – як вчення про цю систему або як загальна теорія методу, теорія в дії. Таким чином, методологія – це філософське вчення про систему методів наукового пізнання і перетворення реальної дійсності, а також вчення про застосування принципів, категорій, законів діалектики і науки до процесу пізнання і практики в інтересах набуття нових знань.

Методологія виконує наступні основні функції: вона оптимально спрямовує хід наукового дослідження в інтересах отримання нового знання; регулює застосування методів, засобів і прийомів у про-

цесі пізнання і практики; узагальнює результати наукового пізнання в різні форми знання; формує загальні принципи і методи наукового дослідження.

Аналіз показує, що головним завданням методології науки є перш за все вивчення тих засобів, методів і прийомів наукового дослідження, за допомогою яких суб'єкт наукового пізнання отримує нові знання про реальну дійсність. Оскільки ці методи і засоби дослідження застосовуються в процесі наукового пізнання, то слід говорити не про методологію взагалі, а про методологію наукового дослідження, або пізнання. Методологія наукового дослідження аналізує головним чином ті методи і засоби пізнання, які використовуються вченими як на емпіричному, так і на теоретичному етапі наукового дослідження.

Крім того, методологія наукового дослідження є найбільш суттєвою і актуальною частиною загальної методології пізнання, як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Вона розглядає головні особливості і ознаки методів дослідження, тобто розкриває ці методи за їх спільністю і глибиною, а також за рівнями наукового пізнання. Разом з тим поняття методологія науки має різні сенсові значення. Інколи під методологією науки розуміється вся філософія загалом або філософія науки зокрема. Звичайно, методологія наукового дослідження певним чином зв'язана з філософією, оскільки остання служить світоглядною основою будь-якої методології. Але це не означає, що методологічні проблеми повністю співпадають із філософськими. Часто під методологією науки розуміють сукупність будь-яких достатньо загальних методів дослідження. Однак, при такому підході фактично зникають відмінності між універсальними теоретико-пізнавальними методами, а сукупність методів ще не є методологією.

Отже, методологія як найбільш загальне вчення про методи не зводиться до простої сукупності ні приватних, ні загальних методів дослідження. Вона вивчає перш за все засоби і методи пізнання, можливості і межі їх застосування в процесі пошуку наукової істини. Методологія – це певний спосіб організації дослідження. Вона включає систему аналітичних методів і прийомів, перевірок і оцінок, концептуального та ідейного підходів, що складають загальну основу для вирішення проблем, які постають у науці.

Під методологією політичної науки слід розуміти сукупність принципів і установок, які є умовою отримання політологічного знання і обумовлюють в той же час основні методи і способи цього знання. Створюючи ту або іншу теорію суспільства, політологи керуються певними принципами, установками, що мають передумовний

характер. Ці принципи передують побудові теорії, і всієї політологічної діяльності. Це і є методологія. Це не тільки система принципів, але і вчення про систему, усвідомлення того, якими принципами ми керуємось, створюючи політологічні теорії і здійснюючи політологічну діяльність.

Методологія у політології є своєрідною метатеорією (що буквально означає «після теорії»), для якої сама політологія (і політологічні теорії) є об'єктом аналізу. Методологія є тільки однією частиною метатеорії, в якій усвідомлюються принципи побудови теорії, методи пізнавальної діяльності. Важливим є і те, що вважають найбільш суттєвим у суспільстві.

Створюючи певну теорію суспільства і його політичної сфери (що виступає як об'єкт дослідження політолога) необхідними є певні методи вивчення. «Концепція об'єкту дослідження, – пише сучасний англійський вчений Уільям Аутвейт, – вирішальним чином визначає типи методів, придатних для його вивчення. В цьому передвизначенні об'єктів соціального дослідження будь-якому вибору методів вивчення передують питання соціальної онтології».

Всі наукові процедури, зв'язані з побудовою картини суспільства, а також з формуванням принципових положень, які обумовлюють способи його вивчення, утворюють так звані «методологічні стратегії» в політології. Ці стратегії хоч і стосуються безпосередньо сфери політології, проте зв'язані із соціально-філософською позицією політолога, його філософськими уявленнями. До цього слід додати, що до методології належать також і уявлення, що характеризують розуміння природи пізнавального процесу, який здійснюється при отриманні політологічного знання.

Таким чином, політологія як наука спирається на відповідні методологічні принципи, методологічну базу, яка складається з наступних елементів:

- філософське обґрунтування природи політики, політичних цінностей, здатності політичного суб'єкта впливати на хід політичних дій;
- концептуальні (від лат. – розуміння, система) – основна точка зору на предмет або явища, керівна ідея для їх систематичного висвітлення; основний задум, конструктивний принцип у науковій та інших видах діяльності)) положення теорії політики, які виводяться з цих оцінок;
- технічні прийоми, методи для збирання, аналізу і викладу матеріалів досліджень;

– методологічні стратегії – теоретико-методологічні підходи – вони є різними в політологічній науці: за рівнем аналізу, за значимістю об'єктивного і суб'єктивного в політичному житті, орієнтація на різні методи дослідження і т.д.

Наприклад: функціональний і конфліктний підходи – це характеристика політичного життя суспільства за критеріями: чи переважають у суспільстві сили, здатні підтримати рівновагу, його стан, або ж суспільство постійно змінюється, суспільні системи руйнуються під впливом протиріч і конфліктів. І, нарешті, як ставитись до багатовимірних методологічних підходів, і чому про це слід говорити, починаючи вивчення політології?

Слід сформувати толерантність (терпимість) до різних теорій, вміти бачити перевагу тієї чи іншої методології, а головне – навчитись використовувати той або інший підхід для вирішення певних конкретних завдань. Який з цих підходів є кращим? Той, який дає можливість більш ґрунтовно відповісти на питання дослідника, який сприяє більш успішному вирішенню дослідницької проблеми. Теорії, які використовують різні методології можуть не тільки виключати, але й доповнювати одна одну – в цьому суть плюралістичного підходу, про який в наш час у політології згадується все частіше.

Які ж методологічні засади, принципи характерні для політології? Відповісти на це запитання можна лише звернувшись до історії політичної науки. Наприкінці XIX – у 30-х р. XX ст., коли йшов інтенсивний процес формування політології як науки, в континентальній Європі і особливо в англо-сакських країнах, перш за все в США, політична наука розвивалась у руслі позитивізму, в рамках якого спостерігалась тенденція прирівнювання науки про політику до природничих наук. Представники позитивізму, спираючись на раціоналістичні традиції, вбачали в науці той ключ, якому під силу відкрити всі двері від таємниць як природи, так і соціального світу. Тобто політологія, виходячи з позитивізму, претендувала на статус «точної науки», поряд з природничими науками. Ще О. Конт обґрунтував думку про те, що політичну науку можна віднести до «досвідних наук». У своїй відомій промові 1862 р. Г. Гельмгольц практично прирівнював у правах гуманітарні і природничі науки, обґрунтовував використання природничих методів для вивчення суспільних явищ і процесів. Такі методологічні засади призвели до того, що політологія акцептувала увагу на формально-юридичному аналізі державно – правових і політичних інститутів, формальній структурі політичної організації суспільства.

Але з часом виявилось, що ці інститути неможливо адекватно зрозуміти, розглядаючи їх у власних термінах, без належного вивчення неформальних організацій і поведінки людей, без розуміння органічних зв'язків між політичною поведінкою і людською природою, яка визначається культурними, соціальними і расовими факторами.

Позитивізм особливо поширився в американській політології. Такі вчені як Ч. Мерріам, Дж. Кетлін виступали з претензією на формування «чистої науки» про політику, вільної від будь-яких ціннісних оцінок; політичні феномени і процеси в американській політології ставили об'єктом математизації і квантифікації. В результаті в американській політології утвердився позитивізм в його сциєнтичних формах (сциєнтизм – знання, наука – течія в соціальній науці XIX – XX ст., яка уподібнювала соціальні науки до природничих як за методом так і за функціями в суспільстві), що призвело до виключення з досліджень теоретичної, філософської, світоглядної основи. Таким чином, позитивізм і сциєнтизм у політології означали орієнтацію на кількісні і статистичні методи дослідження, використання методів природознавства, особливо математики і т. п. Однією з головних характеристик позитивізму, в тому числі і біхевіоризму, була неприпустимість у політичному дослідженні ціннісного підходу, розмежування між фактами і цінностями. Утверджувалась думка, згідно з якою політологи повинні займатись не морально-етичними питаннями філософії, а переважно описом і аналізом поведінки учасників політичного процесу.

Проголосивши політологію наукою, вільною від цінностей, теорії і ідеології, прихильники позитивізму запозичили з точних наук моделі і методи дослідження. Особливо широко застосовувались математичні методи і квантифікація. Були встановлені тісні міждисциплінарні зв'язки політичної науки з іншими суспільними науками (культурною антропологією, психологією, соціологією, історією і т.д.). Політична наука опинилась на перехресті «міждисциплінарного» руху, який охопив майже всі суспільні науки. Вона отримала сприятливі можливості для всебічного дослідження масових рухів і широких соціальних процесів, які політологією або зовсім ігнорувались, або розглядались як другорядні.

Велику популярність у політичній науці отримала так звана теорія раціонального вибору, яка базувалась на «методологічному індивідуалізмі». Останній стверджував, що всі соціальні феномени, в тому числі і політичні, можна вивчати з поведінки окремих людей. Моделі, створені на основі теорії раціонального вибору з використанням математичних методів, цікаві перш за все тим, що вони зачіпають

найбільш складні аспекти політичних явищ, які стосуються поведінки і суб'єктивного вибору індивідуальних і колективних учасників цих явищ.

Політична практика країн Західної Європи, США середини ХХ ст. дозволила стверджувати, що в умовах демократії, всезагального голосування, плюралізму політичних партій ні один уряд не може завоювати владу без згоди більшості населення. А тому політична оснота суспільства, соціально-психологічний клімат, громадянська думка мають велике значення. Більше того, при парламентському режимі урядові програми, особисті якості політичних діячів, як правило, оцінюються їх популярністю і рівнем підтримки суспільства. У зв'язку з цим в рамках позитивізму, біхевіористської методології виявляються (шляхом опитування громадської думки) співвідношення і стан суспільних настроїв, орієнтацій, позицій широких мас з важливих політичних питань.

Розвиток методології опитувань і всього комплексу дослідницьких прийомів біхевіоризму сприяв вивченню та дослідженню багатьох питань політології. Зокрема, поглиблено вивчалися сутність, орієнтацій щодо політики різноманітних соціальних груп, класів, їх значення у здійсненні політики функціональними групами та елітами, роль у формуванні цих орієнтацій політичної соціалізації і т.п.

Разом з тим ставало очевидним, що навіть при достатньо високому рівні розробки наукового апарату позитивізм виявився неспроможним охопити і розкрити політичні феномени та процеси у всій їх повноті та багатоманітності. Позитивізм визнавав правильними лише ті факти, які або експериментально підтверджені, або отримані за допомогою формально-логічних або математично-формалізованих методів з природничих та точних наук. Все це дозволяло зробити висновок, що позитивізм у цілому і зв'язані з ним сцієнтизм, квантифікація і математизація в суспільних науках сприяють заміні реальних процесів безжиттєвими абстракціями, нав'язується спосіб пізнання, запозичений з природничих наук, нейтралізується будь-яке прагнення до розуміння соціальної дійсності.

У зв'язку з цим правомірним є висновок американського політолога С. Хекмана про те, що до середини 70-х рр. позитивізм як методологічна основа політології став «реліктом минулого».

Реакцією на панування позитивізму було розповсюдження в західній політології так званого постбіхевіоризму і постпозитивізму. Головний зміст постбіхевіоризму полягав у відновленні престижу і ролі теорії в політологічних дослідженнях. Кредо постбіхевіоризму,

Його сформулював відомий американський політолог, професор Каліфорнійського університету Д. Істон, полягає у наступних положеннях: важливіше зрозуміти сенс актуальних соціальних проблем, ніж досконало володіти технікою дослідження; надмірне захоплення дослідженням поведінки веде до втрати зв'язку з дійсністю, а тому завдання постбіхевіоризму полягає в тому, щоб допомогти політичній науці служити потребам людства в період кризи; конструктивна мікробюрократія є невід'ємною частиною вивчення політики; політологи несуть відповідальність перед суспільством і їх роль полягає у захисті людських цінностей.

Усі названі парадигми сучасної політичної науки та інші методологічні стратегії політології відзначаються різними підходами щодо аналізу явищ та процесів політичного життя, характеру і форм побудови державних структур, розумінням ціннісних передумов, на яких базується політологічне знання. Це свідчить про множинність методологічних підходів до аналізу політичних процесів, що відбуваються в сучасному світі. Очевидне поєднання подібних підходів, творче використання їх позитивних сторін дозволить ефективно досліджувати політичне життя XXI століття, поглибить наукові здобутки політичної науки. Також корисно в політологічних дослідженнях сформулювати толерантність щодо різних теорій, вміти бачити перевагу тієї чи іншої методології, а головне, навчитись використовувати той або інший підхід для вирішення певних конкретних завдань.

4.2. Методи політології

Результати наукової і практичної діяльності людей залежать не тільки від того, хто діє (суб'єкт), або на що спрямована пізнавальна діяльність (об'єкт), але і від того, якими способами, прийомами і заходами здійснюється сам пізнавальний процес. У зв'язку з цим мова йде перш за все про проблему методу наукового пізнання або дослідження.

Проблема методу наукового пізнання завжди була в центрі уваги наукової думки, особливо починаючи з Нового часу. Відомий філософ Ф. Бекон прагнув створити такий метод, який міг би забезпечити суб'єкту пізнання найбільш оптимальний шлях до істини. Таким методом вчений вважав індукцію, яка спрямовує думку дослідника від приватного до загального. Р. Декарт кращим методом пізнання вважав дедукцію, яка, навпаки, спрямовує думку дослідника від загального до приватного.

Важливу роль методу в пізнавальній і практичній діяльності людей підкреслювали багато видатних вчених. Так, на думку російського фізіолога І. Павлова, «Метод – найперша, основна річ. Від методу, від способу дії залежить вся серйозність дослідника. Вся справа в добром методі. При добром методі і не дуже талановита людина може зробити багато, а при поганому методі і геніальна людина не отримає цінних, точних даних».

Поняття «метод» (від грец. – спосіб пізнання) у широкому сенсі означає «шлях до чого – небудь», або спосіб діяльності суб'єкта в будь-якій її формі. Іншими словами, **метод – це спосіб, шлях пізнання і практичного перетворення реальної дійсності, система прийомів, яка регулює практичну та пізнавальну діяльність людей.**

Звідси випливає, що основна функція методу полягає у внутрішній організації і регулюванні процесу пізнання. Тому метод – це сукупність певних правил, прийомів, способів і норм пізнання, дії. Це система приписів, принципів, вимог, яка повинна орієнтувати суб'єкта пізнання на вирішення конкретного науково-практичного завдання, що обумовлюється характером даної науки.

Метод науки – це лише її важливий спосіб пізнання, вивчення об'єктивного світу, що його визначають характер даної науки, її місце в загальній системі знань, соціальне значення та роль. Метод – це знаряддя пізнання предмету, він виправдовує свою доцільність, коли поглиблює, розгортає зміст предмету. Метод складається з двох частин: змістовно – генетичної і формально – логічної. До першої частини входять теоретичні концепції, принципи і т.п.: до другої – способи, прийоми, організація проведення дослідження, збір та обробка даних. Тобто метод є синтезом діалектики і емпірики, синтезом загальних і прикладних підходів до вивчення дійсності, суспільства.

Досвід наукових пошуків та досліджень дозволяє стверджувати, що усі науки як природничі так і суспільні, неможливо поєднати універсальним методом, який був би заснований на моністичному законі в розумінні регулярної постійності явищ. Це стосується також і політичної науки, яка охоплює і досліджує політику в усій її різноманітності та різнобічності. Розуміння того, що будь-яка наука не використовує лише один метод дослідження обумовлює застосування в політичній науці сукупності методів.

Методи, якими керується політологія можна згрупувати наступним чином: філософські методи: трансценденція – з'ясування, чому можливе те чи інше явище; феноменологія – визначення способів

конкретного існування того чи іншого явища; діалектика – розв'язання протиріч; загальнологічні: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція; загальнонаукові: історичний, системний, структурно— функціональний, порівняльний, діяльнісний; соціально – наукові: єдність історичного і логічного, соціального та гносеологічного аналізів, ціннісний підхід, єдність формаційної та цивілізаційної парадигм; спеціальні: статистичний, етимологічний, аналіз термінів, ретроспективний.

Аналізуючи методи політичної науки, звернемо увагу на системний метод як ілюстрацію поглибленого розуміння одного з важливих методів у політології. Перш за все слід підкреслити, що розроблений в 30-і роки ХХ ст. системний аналіз став здобутком соціальних наук відносно недавно. З точки зору системного аналізу суспільство та інші соціальні спільноти можна розглядати як більш або менш повільні утворення, які функціонують у рамках більш широкого середовища. Вони характеризуються як ціннісні системи, що складаються з певного комплексу взаємозалежних елементів, які можна вичленити з системи і аналізувати.

Важливу роль у застосуванні системного підходу в політичній науці відіграли Д. Істон, К. Дойч, Г. Алмонд та інші американські дослідники. Його суть полягає у тому, що політика вивчається як комплекс елементів, що утворюють цілісну систему у її зв'язку з середовищем – громадським суспільством і економіко-господарською системою. Стає очевидним, що необхідність використання системного методу в політичній науці визначається перш за все складністю, багатоманітністю і багатоваріантністю політики. Під час системного аналізу визначають елементи досліджуваних явищ (політичні інститути й норми, структурні підрозділи держави), специфіку їх змісту та функціонального призначення. На цій основі встановлюють системні зв'язки між елементами, які виражають властиві об'єкту єдність і цілісність. Так, при аналізі політичної системи визначають різні функціональні зв'язки, координацію, взаємодію, субординацію її елементів. При цьому політичні явища розглядають як складні, відособлені феномени, що мають свій склад і структуру, виконують певну функцію в загальній системі.

Саме метод системного аналізу найбільш яскраво демонструє міждисциплінарний характер політологічних досліджень, оскільки передбачає всебічне вивчення політичних феноменів з використанням методів, інструментів, систем аргументації, інших суспільних наук.

Порівняльний (компаративний) метод орієнтує дослідника на розкриття загальних рис політичного життя країн, народів, бо відмінності між різними політичними системами можливі тільки за умови існування в них загальних, системних ознак, на основі яких стає можливим порівняння їх індивідуальних характеристик.

Головне в порівняльному методі – правильно підібрати об'єкти порівняння. Вони мають бути одновимірні, однакові за своєю природою і функціями. У зв'язку з цим є два способи підходу: інституційний і функціональний. Перший полягає у доборі подібних до себе інститутів політичної організації суспільства, другий застосовують у практичній діяльності, коли різні об'єкти, що ззовні відрізняються один від одного, у публічному житті задовольняють ті ж самі потреби та інтереси.

Разом з тим цей метод орієнтується на виявлення специфіки політичного життя у всій різноманітності його форм. Ускладнення політичних процесів, різноманіття політичних форм можна осмислити на теоретичному рівні тільки за умови їх порівняння і зіставлення, побудови аналітичних порівняльних моделей, які класифікують і групують політичні явища за певними критеріями і ознаками.

Актуальною проблемою політології є пошук і використання показників для порівняння різних політичних систем. Наприклад, при порівнянні ступенів розвитку демократії в різних країнах таким показником може бути реальна політична активність громадян у політичних процесах. Цікавим є вибір критеріїв порівняльного аналізу політичних партій: інтереси класу чи верстви, які виражає партія; ідейно-теоретичні цінності та настанови партії, функції політичного керівництва; добір і просування лідерів на політичні державні пости; контроль за їхньою діяльністю, вироблення і реалізація курсів внутрішньої та зовнішньої політики своїх держав та участь у цих процесах.

Таким чином, порівняльний метод передбачає зіставлення об'єктів, що мають риси схожості. Його використання дає змогу з'ясувати ідентичне і специфічне в політичному житті.

Значну роль у політологічних дослідженнях займає **біхевіористичний** (від англ. – поведінка) метод, згідно з яким явища політичного життя виводяться з природних властивостей людей. Він полягає у вивченні поведінки суб'єктів політики, того, що можна спостерігати безпосередньо у вигляді певних дій, слів за допомогою чітких наукових, емпіричних методів. Спочатку (з другої половини XIX ст.) біхевіористичний метод використовувався у психології, а згодом (після

(Другої світової війни) утвердився в політології. Якщо раніше політологи акцентували увагу на формально-правовому, інституційному аналізі політичних інститутів, формальній структурі політичної організації суспільства, то об'єктом аналізу біхевіористичного методу в політології стали різні аспекти поведінки людей як суб'єктів політичного процесу.

Використання біхевіористичного методу в політології передбачає наступне:

- політика як суспільне явище має передусім особистісний вимір, а всі групові форми дій виводяться з аналізу поведінки індивідів, які утворюють групові зв'язки;
- домінування психологічних мотивів у політичній поведінці; застосування в політологічних дослідженнях статистичних даних, кількісних методів, анкетних опитувань, що дозволяє досліджувати та вимірювати політичні орієнтації, позиції, явища та поведінку людей.

Біхевіористичний метод спричинив справжню революцію в політології, бо саме він і передбачувані ним дослідницькі методи дають можливість отримувати достовірні знання про політику, які визначаються істинними і в межах позитивістської методології. Здобуті методом біхевіоризму знання створили передумови для розвитку нового риння аналізу – прикладної політичної науки.

Розуміння динамічності політичного життя, бачення не тільки механізму функціонування, а й механізму розвитку досягаються з допомогою **системно-історичного підходу**. Він аналізує політичні події та факти в еволюції, досліджує їх у часовому просторі. Даний метод розглядає суспільство як динамічний організм, що розвивається за певними причинними зв'язками, у двох видах – лінійно-поступальному (еволюційному) та циклічному. Реалізація його передбачає виділення певних типів політичного життя, політичних систем, що виникають у процесі історичного розвитку людського суспільства. Надзвичайно важливе значення має й питання про основи наукових типологій. Такою основою є соціально-класова структура, а в кінцевому підсумку – характер економічних відносин суспільства. Цей підхід дає змогу не лише пізнати закономірності й особливості розвитку різних типів політичного життя і політичних систем, а й глибше розглянути їх історичний взаємозв'язок і, навпаки, за формальною відмінністю розкрити сутнісну подібність політичних систем.

Дуже важливим у політології є **метод прийняття рішень**. Він робить можливим цілісне бачення політичних явищ, їх динаміку і, що дуже важливо, пояснює, чому політичні дії відбуваються саме так, а не інакше. На основі цього методу синтезуються інші методи. Разом з тим, він дає змогу найповніше виявити специфіку політології в загальній системі суспільствознавчих наук. Реалізація методу прийняття рішень має кілька стадій і досягає поставленої мети, спираючись на такі поняття, як центр прийняття рішень (суб'єкт політики), процес прийняття рішень (діяльність щодо їх вироблення), саме політичне рішення (вибір способів політичних дій як кінцевий результат процесу прийняття політичних рішень) і, нарешті, реалізація, тобто здійснення політичних рішень із використанням відповідних засобів.

Крім вищезазначених методів, політологія в своїх дослідженнях спирається на **метод структурно-функціонального аналізу**, інституціональний метод, антропологічний, соціально-психологічний, діяльнісний, критично-діалектичний, субстанціальний та ін.

Оскільки вивчення політичного життя поряд з теоретичним рівнем вимагає також емпіричного рівня (який дозволяє скласти реальну картину політичних потреб, інтересів, преференцій громадян), то політологія використовує **методи емпіричних досліджень**, що спираються на вивчення первісної інформації про політичні процеси. Сюди належать методи: спостереження, аналізу документів, анкетування, опитування, метод гри, когнітивних карт, конфігуративний, аналіз електоральної статистики (результати виборів, референдумів, плебісцитів). Важливим є і метод тестування, що дає можливість за умови його регулярного використання провести попередню селекцію кандидатів на отримання певних посад у держапараті, політичних організаціях.

Окрім згаданих, у політологічному аналізі часто застосовують **ситуаційний метод**. Його суть полягає у вивченні суб'єктів політики в реальних ситуаціях: перемоги, поразки, застою, реформ, революційних змін. Слід зауважити, що даний метод є головним у прикладній політології, яка вивчає різні аспекти діяльності суб'єктів політики – держави, політичних партій, політичних еліт та лідерів. Такий аналіз здійснюється в конкретному часовому та територіальному контексті, а його особливістю є те, що результатом аналізу стають не загальнотеоретичні роздуми, а практичні поради і рекомендації безпосереднім учасникам політичного процесу.

Останнім часом у політологічних дослідженнях набуває поширення **синергетичний метод** (від грец. – спільний, узгоджено діючий).

Синергетика, не будучи жорстко детермінованою сукупністю методологічних принципів та понять, виходить не з однозначного, загальноприйнятого поняття політична система, а з притаманного їй набору властивостей – взаємопроникнення, відкритості, самоорганізації, випадковості, наявності асиметричних структур, нерегулярності зв'язків і функціональної нестабільності. Базуючись на ідеї нелінійності та застосування міждисциплінарних досліджень, синергетичний метод передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів суспільно-політичного розвитку.

Прикладна політологія користується декількома специфічними методами: спостереженням (воно може бути відкрите і включене), контент-аналізом, який передбачає вивчення текстів нормативних, правових документів, програм, друкованих, усних та візуальних матеріалів, метод опитування, метод когнітивних карт-матриць, до яких відносять типові реагування суб'єктів політики на кризові або стабільні ситуації.

Часто використовують ще **метод біографічного аналізу**, коли вивчають і порівнюють біографії політичних лідерів, керівників різних рівнів для створення певних сценаріїв їхнього реагування на різні політичні ситуації.

В цілому ж методи, що використовуються в політології, дозволяють глибоко і всебічно дослідити її предмет. У вивченні політичних процесів застосовують такі основні методологічні принципи: об'єктивність, історизм і соціальний підхід.

Принцип об'єктивності орієнтує на вивчення об'єктивних закономірностей, які визначають процеси політичного розвитку. Кожне явище розглядають як багатогранне й суперечливе. При цьому вивчають всю систему чинників – позитивних і негативних. Об'єктивність політичних знань передбачає, що процес їх здобуття відповідає реальній дійсності, незалежним від людини законам пізнання. Об'єктивність наукових висновків базується на доказовості наукових фактів.

Принцип історизму передбачає розгляд фактів і політичних явищ у конкретно-історичних обставинах, у взаємозв'язку та взаємозумовленості, з урахуванням розстановки та політичної орієнтації соціальних, національних груп, верств, громадських організацій. Оцінюючи політичні системи, важливо брати до уваги генезис, зміст їх компонентів, еволюцію і тенденції розвитку.

Принцип соціального підходу застосовується для подолання вульгарного соціологізму, міфологізації політичної реальності, про-

тставлення загальнолюдських, національних і класових ідеалів та цінностей. Соціальний підхід має особливо важливе значення, коли оцінюють програми, реальну політичну діяльність партій, лідерів, та роль у політичному розвитку суспільства. При цьому беруть до уваги характер соціальних і класових інтересів, співвідношення соціально-класових сил у політичній боротьбі. Соціальний аналіз дає змогу зіставити класові інтереси із загальнолюдськими, оцінити вплив класових сил і партій на розвиток політичних процесів, їх відповідність інтересам народу й світового співтовариства в цілому.

4.3. Понятійно-категоріальний апарат політичної науки

Кожна наука має певну сукупність понять, які використовує, вирішуючи дослідницькі завдання. Призначення понять – фіксувати різні суттєві властивості дійсності, яка вивчається, а також зв'язки і відносини між властивостям, процеси, що відбуваються, зміни властивостей і відносин. Та або інша наука характеризується своєю сукупністю понять, або, як говорять, має «свою мову». Поняття, які використовуються, складають понятійний (категорійний) апарат науки.

Категорії – це загальні поняття науки (також і науки про політику), вони невіддільні від її законів та принципів. У них розкриваються необхідні зв'язки, фундаментальні положення науки, суттєві елементи її структури. Категорії є важливим інструментарієм пізнання політичного життя суспільства. Оволодіти категоріями політології – це означає вміти їх використовувати у політологічному дослідженні і політологічній роботі. Тому оволодіння категоріями політології є однією з важливих складових підготовки політологів.

Умовно категорії (основні поняття) політології можна поділити на чотири групи: загальні, структурні, функціонування та розвитку.

Основними загальними категоріями політології є:

Політика – організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля ствердження власних запитів і потреб.

Влада – здатність, право й можливість розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, а також чинити вирішальний вплив на долю, поведінку та діяльність людей за допомогою різноманітних засобів (права, авторитету, волі, примусу); політичне панування над людьми, система державних органів; органи, наділені владно-державними та адміністративними повноваженнями.

Демократія – форма державно-політичного устрою суспільства, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади.

Авторитет – визнання суспільством, соціальною групою, колективом, державою, суспільно-політичною організацією особистих і суспільних якостей певної особистості чи групи людей, що відображає їх соціальний, вагомий вплив на стан справ у суспільстві й державі.

Політична свобода – різновид соціальної свободи, що означає самостійність і можливість особи і суспільства діяти відповідно до своїх інтересів і цілей.

Управління – цілеспрямований вплив людей і владних структур на суспільство в цілому або на окремі його сфери з метою їх оптимізації (впорядкування, вдосконалення, розвитку) та досягнення певних цілей.

Найважливішими категоріями структури є:

Політична система – інтегрована сукупність політичної влади, суб'єктів, відносин, політичної організації і політичної культури суспільства, яка забезпечує його соціальну стабільність, соціальний порядок і яка має певну соціально-політичну орієнтацію;

Політична організація – добровільне, закріплене формальним членством об'єднання громадян, яке сприяє розвитку політичної, соціальної, культурної активності й самодіяльності своїх членів, задоволенню і захисту їхніх інтересів і потреб.

Держава – форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

Політична партія – добровільне об'єднання людей, котрі прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення суспільних інтересів; організована частина якоїсь соціальної верстви, класу, покликана висловлювати і захищати інтереси цієї спільноти, домагатися їх дотримання і виконання.

Громадські організації та рухи – добровільні масові об'єднання громадян, що виникають внаслідок їхнього вільного волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань.

Політична ідеологія – система концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, естетичних і філософських уявлень, ідей і поглядів, які відображають ставлення людей до дійсності й одне з основних способів пізнання та інтерпретації буття з позицій цілей, цінностей, інтересів певних соціальних груп та суб'єктів політики.

Політична культура – частина загальної культури, яка формується і виявляється в процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх по-

літичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльних здатностей як суб'єктів політичного життя.

З числа категорій функціонування слід визначити такі, як:

Політичні відносини – реальні практичні відносини, взаємозв'язки соціальних суб'єктів, у яких відображені їхні інтереси і здійснюється політична діяльність – співробітництво чи боротьба (вибори, референдуми, мітинги, зібрання, страйки).

Політична діяльність – невід'ємна складова загальної людської діяльності, специфічна сутність якої полягає в сукупності дій окремих індивідів і великих соціальних груп, спрямованих на реалізацію їхніх політичних інтересів, насамперед завоювання, утримання і використання влади.

Політичний процес – форма функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує в просторі і часі.

Політична участь – залучення людей до процесу політико-владних відносин, здійснення ними певних актів, заходів, що виражають інтереси, потреби, уподобання, думки, погляди та настрої, вплив на органи влади з метою реалізації соціальних інтересів.

Політичний конфлікт – зіткнення несумісних, протилежних інтересів, дій, поглядів окремих людей, політичних партій, громадських організацій, етнічних груп, націй, держав та їх органів, військово-політичних і політико-економічних організацій.

Політична боротьба – одне з розповсюджених явищ політичного життя, проявом якого є зіткнення інтересів різних політичних сил у зв'язку з прагненням кожної з них досягти певної політичної мети.

Політичні вибори – процедура обрання або висунення певних осіб способом відкритого чи закритого голосування; найпоширеніший механізм створення органів та інститутів влади.

До категорій розвитку належать:

Політичний режим – сукупність методів, засобів і способів, за допомогою яких владні органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Політична революція – корінні, глибокі якісні зміни в розвитку певних явищ природи, суспільства, засобів виробництва, різних галузей знань.

Контрреволюція – активна боротьба реакційних (повалених) класів і соціальних груп, які сходять з історичної арени, проти революційних перетворень, їхня реакція на революційний процес.

Політична еволюція – процес поступових змін політичної сфери суспільства, змістом яких є її ускладнення, диференціація, підвищення рівня організації (прогрес) або ж спрощення, зниження системної структури (регрес).

Політична трансформація – історичний процес змін, що постає з єдності декількох складових: трансформація політичної системи суспільства; трансформація «політичної людини» (особа, еліта, колектив, організація); трансформація політичної культури суспільства (ідеї, норми, рівень політичних відносин).

Центральними, фундаментальними категоріями політичної науки слід вважати політику, політичну владу, політичну систему, демократію, управління, панування, свободу, політичні відносини.

Категоріальний апарат політології, як і будь-якої науки, змінюється під впливом нових даних, при необхідності пояснити виявлені зв'язки і відносини, завдяки використанню дослідницьких процедур. Зміни ці полягають у тому, що в арсеналі політології з'являються нові поняття, коректується сенс і спектр використання тих, що вже функціонують.

Одним із критеріїв науковості є однозначність понятійного фонду. Це означає, що наукові поняття слід використовувати в одному і тому ж змісті і обсягу. Але для політології, як і для інших наук про суспільство, дотримання цього правила пов'язано з особливими труднощами. Вони обумовлені недостатньо розвинутим понятійним фондом політології порівняно з природничо – науковим знанням.

Слід мати на увазі, що зміст, який вкладають у те, або інше наукове поняття, обумовлений характером теорії, якої доримується дослідник, або, як кажуть, – концепції.

Концепція (від лат. – розуміння, система) – певний спосіб розуміння, трактування предмету, основна точка зору на предмет або вище, керівна ідея для їх систематичного висвітлення. Для наукової діяльності концепція – це практично те ж саме, що методологічна стратегія. Задум, стратегія реалізується через наукові категорії. Останні використовуються, як уже відзначалось, щоб фіксувати властивості і відносини, які цікавлять дослідника, формулювати судження, робити висновки, отримані в результаті аналізу наукового матеріалу.

При різних методологічних підходах по-різному розуміються ті чи інші категорії. Наприклад, категорія «конфлікт» по-різному трактується в марксистській і ліберальній теоріях. У цілому, характеризувати різні політологічні категорії і виявляючи їх залежність від методологічної стратегії, слід мати на увазі наступне:

- методологічні стратегії можуть характеризуватись своїми власними поняттями і відповідними їм термінами, які не використовуються в рамках іншої методології;
- при різних методологічних підходах можуть використовуватись одні і ті ж терміни, в які вкладається різний зміст;
- терміни, які використовуються в рамках однієї і тієї ж методології можуть змінюватись, конкретизуватись і уточнюватись у результаті нових, отриманих у дослідженні даних.

З усього вище висловленого слід зробити важливий (особливо для політологів) висновок: не можна догматично ставитись до категорій, їх визначення і використання. Категорії слід засвоювати у взаємозв'язку з іншими поняттями, враховувати, в рамках якої теорії і методології вони формувались, і яке було їх призначення (тобто, чи за їх допомогою хотіли зафіксувати і висловити).

Доцільність використання тієї або іншої категорії і відповідних термінів визначається обраною методологічною стратегією, конкретними завданнями дослідження. Реально це виглядає так: означивши обраний соціальний об'єкт певним терміном і розкривши його сенс за допомогою визначення, слід послідовно дотримуватись даного сенсу, який відповідає характеру тієї концептуальної схеми, яка використовується для роботи. Необхідність звернення до багатьох літературних джерел, де по-різному можуть розумітись одні і ті ж терміни, не повинно заважати визначенню своєї позиції, яку потрібно притримуватись протягом усього дослідження. Цьому треба вчитись, такі навички необхідно поступово розвивати і постійно вдосконалювати.

Ілюстрацією безмежного переплетення постійних методичних проблем, що існують у суспільних науках, може служити школа понять М. Вебера: поняття родові, ідеальні типи, ідеально-типові родові поняття, ідеали історичних осіб, ідеальні типи цих ідеалів і т.п. Слід зауважити, що члени Віденського гуртка – засновники школи логічного позитивізму вважали, що майже всі проблеми в суспільстві породжені невизначеністю понять, термінів, слів і т.п. Це свідчить про те, що для адекватного професійного вивчення політики, політичних феноменів необхідно визначити, вичленили і уточнити мовні форми, категорії і поняття політології.

Зауважимо, що на зміст понять і категорій, які використовуються політологією звертали особливу увагу видатні представники політичної науки. Цікаво, що в Німеччині склалась академічна школа

сторії понять», яка серйозно вплинула на понятійно-категорійний вираз соціальних і гуманітарних наук Заходу. Багато наукових праць цієї проблематики опубліковано в країнах Заходу. Поняття визначає суть явищ і процесів. Проблемою для політологічного аналізу є багатозначність понять і термінів. Складність мови полягає не тільки в множинності значень кожного окремо взятого слова, але і в можливості зміщення цих значень, неясності, яке значення в даний момент мається на увазі.

Отже, категорії розкривають необхідні зв'язки, вузлові пункти політичної науки, суттєві елементи її структури, вони є важливим інструментом пізнання явищ політичної дійсності: політичних відносин, діяльності, процесів, поведінки, інститутів. Оволодіння категоріями політології передбачає не просто розуміння того, про що йде мова, а вміння використовувати відповідні категорії в політологічному дослідженні.

4.4. Достовірність політологічного знання.

Основні принципи та особливості політологічного дослідження

Проблема достовірності – це проблема істинності знань. Саме отримання достовірного знання є метою наукового дослідження, ідеєю наукової діяльності. І твердження про те, що політологія – це наукове знання про політичне життя суспільства, розглядалось і розглядається як визнання достовірності політологічного знання, для досягнення якого використовуються особливі засоби і методи дослідження.

Проблема достовірності (істинності) знання є проблемою епістемології (вчення про справжні знання) і виступає як теорія пізнання або гносеологія (вчення про знання). Проблема науковості (достовірності) політологічного знання турбувала корифеїв політологічної науки (М. Вебер, Г. Моска, В. Парето та ін.). Вони відзначали, що політологія як наука, щоб мати достовірні знання, повинна бути об'єктивною (неупередженою); дотримуватись соціальних фактів реальності, а значить – бути емпіричною наукою; фіксувати і аналізувати суспільні явища: мова йде про те, що суб'єктивно-ціннісні ідеї означаються об'єктивно-науковим способом. Таким чином, основний критерій науковості залишається таким: об'єктивність (істинність) політологічного знання, яке отримується науковими (неупередженими) засобами.

Розвиток науки, тобто отримання нового знання – це складний творчий процес, який має певну логічну послідовність. В цілому він відповідає поступальному характеру розвитку форм наукового знання. Основними формами знання, в тому числі політологічного наукового знання, є науковий факт, наукова проблема, гіпотеза і теорія. Дотримання такої послідовності надає дослідницькій діяльності стрункості та високої ефективності, забезпечує реалізацію політологічних досліджень.

Будь-яке наукове дослідження починається із зібрання, систематизації і узагальнення фактів (від лат. – зроблене, те, що відбулось). Розрізняють факти дійсності і наукові факти. Факти дійсності – це події, явища, які відбувались або відбуваються в дійсності, на різних сторони, властивості, відносини об'єктів, що вивчаються. Наукові факти – це відображені свідомістю факти дійсності, причому перевірені, осмислені та зафіксовані в мові науки у вигляді емпіричних суджень. Іншими словами, наукові знання стають ними тоді, коли вони є елементами логічної структури конкретної системи наукового знання.

Отже, науковий факт не є сама подія або явище, а це є обґрунтоване знання про них, встановлене науковим способом. Наукові факти мають суттєву особливість: у них повинно бути більше одного спостерігача, повинна існувати група підготовлених і зацікавлених спостерігачів.

Першоджерелом всіх фактів є реальна дійсність: історичні, політичні події, діяльність народу, соціальних груп, політичних лідерів, партій, держави у різних сферах суспільного життя. Використовуючи різні шляхи і прийоми, дослідник виділяє і накопичує факти – емпіричну основу усієї наступної роботи. Відомий вчений В. Вернадський щодо цього зазначав: «Точний науковий факт завжди значить більше, ніж заснована на ньому теорія, що його пояснює. Він вірний і для майбутньої теорії, і в історичній зміні теорій він залишається незмінним».

Необхідно підкреслити, що у будь-якій науці, також і в політології, завжди слід виходити з даних нам фактів, наявність яких необхідно визнати, незалежно від того, подобаються вони нам чи ні. Неприпустимо «вихоплювати» окремі факти, необхідно прагнути охопити по можливості всі факти. Лише тоді, коли вони будуть розглядатись цілісно, у їх взаємозв'язку, факти стануть важливою складовою наукового дослідження.

Політолог має справу із соціальними фактами. Такі факти можуть характеризувати поведінку індивіда або соціальної групи, стан

в свідомості, їх настрої або думки. Соціальним фактом може бути характеристика стану предметного середовища (наприклад, нерозвинутість сфери обслуговування, несприятливий економічний стан). Особливість дослідження соціальних фактів у політології полягає в тому, що вчені аналізують перш за все політичні явища та процеси, політичні факти. Однак, встановлення того або іншого політичного факту як складової частини соціального факту передбачає використання певних теоретичних уявлень, інтерпретацію природи об'єкта, що вивчається. Наприклад, дослідженню політичної активності населення і встановленню низького її рівня передуює розуміння того, що таке політична активність і що можна вважати низьким або високим її рівнем. Зрештою, для виявлення природи політичного факту має значення також те, що факти – це обґрунтоване знання, отримане шляхом опису окремих фрагментів реальної політичної дійсності в певному просторово – часовому інтервалі.

Усвідомлення протиріччя між обмеженістю наукового знання і потребами його подальшого розвитку приводить до постановки наукових проблем. **Наукову проблему часто і справедливо характеризують як «усвідомлене незнання».** Не випадково поняття «проблема» в перекладі з грецької мови означає «перешкода». Дійсно, поки ми не усвідомлюємо свого незнання про ті чи інші явища або їх сторони, нам все зрозуміло і проблем немає. Вони виникають разом із розумінням того, що в наших знаннях є проблеми, вирішити які можна лише через подальший розвиток науки. Наукова проблема, таким чином, – це форма наукового знання, змістом якої є те, що ще не пізнано людиною, але необхідно пізнати, тобто це знання про незнання, це питання, яке виникає в процесі пізнання або практики і вимагає науково – практичного вирішення.

Вміти правильно поставити проблему – необхідна передумова її успішного вирішення. «Формування проблеми, – зазначав А. Ейнштейн, – часто є важливішим від її вирішення, яким займається математичне або експериментальне мистецтво. Постановка нових питань, розвиток нових можливостей, розгляд старих проблем під новим кутом зору вимагають творчої уяви і відображають дійсний успіх у науці».

При постановці і вирішенні наукових проблем необхідними є: певна система понять, за допомогою яких дослідник буде фіксувати ті або інші феномени; система методів, яка вибирається з урахуванням цілей дослідження та характеру проблем, що вирішуються; опора на наукові традиції.

Політологічна проблема виражається мовою політології і свідчить про рівень її розвитку, наявності відповідних теорій. Проблема в цілому і в сфері політології зокрема повинна бути чітко сформульованою, оскільки це орієнтує дослідника, робить дослідження осмисленим і цілеспрямованим. Значення проблеми в політологічному дослідженні полягає також у тому, що характер проблеми обумовлює і характер дослідження: чи є воно теоретичним, чи прикладним.

«Гіпотеза» перекладається з грецької мови як «припущення». Дійсно, **під гіпотезою розуміють припущення, істинність якого треба довести.** Гіпотези повинні формулюватись таким чином, щоб їх можна було довести або заперечити. Перевіреність гіпотез є необхідною їх характеристикою, вони перевіряються різними способами, і, зокрема, шляхом звернення до фактів, виявлених під час дослідження. При цьому невідповідність висунутої гіпотези фактам – це також науковий результат, який може мати не менше значення, ніж встановлення відповідності.

Зрештою, остання форма політологічного знання – **теорія** – це комплекс поглядів та ідей, які дають можливість тлумачити і пояснювати факти. Необхідність постійного звернення до теорій свідчить про те, що теорія – досить важлива форма знання, яку не випадково вважають вищою, найрозвиненішою формою організації наукового знання. В наш час у політології функціонує багато теорій: теорія конфлікту, теорія демократії, теорія політичної влади і т.п. Знання політологічних теорій є необхідним для професійної політологічної роботи, воно є важливою умовою для не тільки успішної дослідницької діяльності, але і для грамотного вирішення завдань політологом – практиком.

Принципи політологічного дослідження.

Загальнонауковий принцип причинності (каузальності) або детермінізму (від лат. – визначати) означає існування такого зв'язку між явищами, при якому одне явище (причина) виникає (породжує), визначає або змінює друге (наслідок). Принцип причинності як науковий принцип виступає як норма наукової діяльності, яка спонукає дослідника пояснювати виявлені факти, явища, відповідаючи на запитання «чому?»

Причинний зв'язок між явищами – це лише приватний випадок взаємозв'язку. В більшості випадків політолог має справу, виявляє не причинно – наслідковий зв'язок, а різного роду взаємодії і залежності між явищами, які називають кореляціями. Під кореляцією розуміється функціональна залежність між двома змінними величи-

ними, яка характеризується тим, що кожному значенню однієї з них відповідає цілком певне значення другої: наприклад для великих міст характерна висока політична активність. Зв'язок між характеристиками може бути більш тісним і менш тісним, прямим і зворотнім. Як бачимо, політолог фіксує різноманітні зв'язки між так званими перемінними, під якими розуміються різні характеристики або «ознаки», які мають декілька значень: кількісно вимірювані характеристики, якісні характеристики.

Принцип генералізації-узагальнення. Цей принцип політологічного дослідження характеризується тим, що політологія вивчає родові властивості політичних явищ, місце індивідуального явища в суспільному житті – коли аналізуються типові явища і вони лише тоді стають предметом політологічного аналізу. Професійна, інтелектуальна майстерність політолога полягає в тому, щоб в кожному конкретному випадку, при вирішенні того або іншого дослідницького завдання визначити «межі узагальнення». До якого соціального, політичного цілого слід віднести явище, що вивчається при його поясненні, який часовий і просторовий інтервал слід охопити в думці, мисленні? Тут необхідно політологу підключити свою інтуїцію.

Особливості політологічного дослідження.

Незавершеність соціальної і політичної дійсності, її різноманітність і багатоваріантність залишають місце для різноманітних її інтерпретацій. До того ж пізнання соціальної дійсності пов'язане зі зміною самої цієї дійсності. Якщо в природничих науках перевага надається поясненню, то в суспільних – розумінню. Пояснити – значить виявити внутрішні і зовнішні зв'язки між складовими частинами лабораторного експерименту, покликаного повторити або створити природний ефект. Але в сфері соціальної мови йде не тільки про пояснення речей, а й про адекватне їх розуміння у вигляді осягнення. Оскільки соціальне є процесом реалізації потреб і прагнень людей, то зрозуміти його – значить визначити сукупність намірів і уявлень, які лежать в основі соціальних феноменів.

Ще однією відмінністю між природничими і суспільними науками є те, що якщо для перших головне – виявити факти, їх послідовність, причини і наслідки, то для суспільних наук – мета і засоби. Глибоке проникнення в сферу мети та ідеалів не може бути й мови про адекватне вивчення політики. Іншими словами, політична наука має справу з розумінням і тлумаченням людських цілей, а там, де йде мова про цілі, обов'язково присутні і цінності. Тому вивчення політики без цінняльного виміру є неможливим.

Політика включає статику і динаміку, які втілюються, відповідно, в політичному порядку і політичному процесі. Важливо врахувати, що динамізм буття робить його вічно незавершеним, і навпаки, незавершеність буття є ознакою його динамізму. Саме через цю незавершеність і відкритість соціального і політичного світу політологія повинна концентрувати увагу на його динамічній стороні. Сутнісна характеристика політики – рух, і в центрі уваги політологічної науки знаходиться політичний процес. Разом з тим, політологія як наукова дисципліна, повинна однаково охоплювати як існуючий політичний порядок, де домінують постійні величини, так і політичний процес, де переважають перемінні величини. Політичний порядок включає структурні і системні елементи. Тут важливо дослідити проблеми політичного панування і правління, панування і співробітництва, формування влади і політичної нерівності і т.п.

Висновки

1. Знайомство з політологічним знанням слід починати з характеристики методологічних передумов знання. Щодо визначення методології, існують різні точки зору: одні вважають, що методологія – це сукупність методів, інші – що це основні принципи і установки, які обумовлюють методи. Друга точка зору є більш ґрунтовною.

Відповідно, під методологією слід розуміти сукупність принципів і установок, які забезпечують виробництво політологічного знання і обумовлюють основні способи, методи його отримання, характер усієї політологічної діяльності (теоретичної і практичної). Методологія – це вчення про принципи, зміст яких обумовлено тим, яка картина суспільства лежить в основі побудови політологічних теорій. Залежно від цього (загальної картини суспільства, яка лежить в основі теорії) формуються методологічні стратегії.

2. При політологічному дослідженні використовуються різноманітні методи, під якими розуміють основні способи, правила збирання, обробки і аналізу інформації. При вивченні політичних процесів застосовують такі основні методологічні принципи: об'єктивність, історизм і соціальний підхід.

3. Категорії – це загальні поняття науки (також і науки про політику), вони невіддільні від її законів та принципів. У них розкри-

вимагаються необхідні зв'язки, фундаментальні положення науки, суттєві елементи її структури. Категорії є важливим інструментарієм пізнання політичного життя суспільства. Умовно категорії (основні поняття) політології можна поділити на чотири групи: загальні, структурні, функціонування та розвитку.

4. Однією з важливих проблем, пов'язаних з функціонуванням політології є проблема достовірності політологічного знання. Проблема достовірності – це проблема істинності знання, проблема пізнавальності політичних явищ, які є предметом вивчення політології. Проблема достовірності (пізнавальності, істинності) знання належить до сфери епістемології (істинне знання). Політологічна епістемологія вивчає, зокрема те, як змінились уявлення про науковість політології, достовірність політологічного знання.

5. Політологічне знання є сукупністю різних форм, компонентів: факт, проблема, гіпотеза, теорія. Елементарним компонентом політологічного знання є факт. Політолог має справу з соціальними, політичними фактами, які носять як статичний, так і динамічний характер.

Другою складовою політологічного знання є проблема, тобто питання, на яке треба відповісти, але знань для цього недостатньо. Наукова проблема формулюється і осмислюється в рамках вже відомих, існуючих понять і теорій.

Гіпотези – це обґрунтовані припущення, істинність яких слід довести. Гіпотеза перевіряється шляхом звернення до фактів, отриманих в результаті дослідження.

Комплекс поглядів та ідей, які дають можливість тлумачити і пояснювати факти, називається теорією – це найбільш розвинута форма наукового знання.

6. Принципами політологічного дослідження є детермінізм і генералізація. Обидва принципи є загальнонауковими, тобто вони обумовлюють функціонування всіх наук, всього наукового знання. Але, виступаючи як принципи політологічного дослідження, вони володіють певною специфікою. Сучасний детермінізм означає визнання не тільки причинно-обумовленого взаємозв'язку явищ, але і багатоманітних співвідносин – кореляцій, які носять вірогіднісний характер.

Другий принцип – генералізація, означає узагальнення, що також має свої особливості, функціонуючи як принцип політологічного дослідження. Специфіка політологічної генералізації полягає в тому, що явище, яке вивчається розглядається як частина цілого, а «родові властивості», які вивчає політологія, розуміються як властивості, типові для цілісного політичного організму, політики в цілому.

Ключові поняття

Гіпотеза – припущення, істинність якого слід довести. Будь-яка гіпотеза обґрунтована шляхом звернення до однієї або декількох теорій. Гіпотеза перевіряється різними способами і, зокрема, шляхом звернення до фактів, отриманих в ході дослідження.

Достовірність політологічного знання – істинність політологічного знання, його відповідність реальності, яку вивчає політологія. Проблема достовірності політологічного знання належить до кола проблем політологічної епістемології. Отримання достовірного знання є метою, ідеалом політологічної дослідницької діяльності.

Епістемологія – це вчення про істинне знання – сукупність уявлень, які характеризують природу пізнання, його можливості, ставлення знання до реальності. Епістемологія виявляє також умови достовірності та істинності знання.

Методи політології – конкретні засоби, способи і шляхи дослідження або набуття знання про політику. Методи політології охоплюють стандартні і однозначні правила (процедури), що забезпечують надійність та достовірність політологічного знання. У політології використовуються традиційні, загальні методи дослідження суспільних наук, тобто теоретичного пізнання (діалектичний, системний, формалізацій) та емпіричного соціального пізнання (описовий, біхевіористичний, інституційний, структурно-функціональний) та ін.

Методологічні стратегії в політології – основні типи найбільш розповсюджених у політології методологічних підходів, які визначаються тим, як «задається» суспільство, яка загальна його картина визначає політологічний аналіз реальності.

Методологія – сукупність принципів і установок, які передують отриманню політологічного знання і обумовлюють основні способи, методи його побудови і характер усієї політологічної діяльності. Методологія – це і вчення про принципи, яке виступає у вигляді мета-теорії (тобто, яке йде «після» теорії).

Політологічні категорії – основні поняття, які використовує політологія і які утворюють «мову» політології, її категоріальний апарат. Зміст категорій визначається не тільки властивостями реальності, що вивчається, але і змістом політологічних теорій і методологічних стратегій, в рамках яких категорії використовуються.

Принципи політологічного дослідження (від лат. – початок) – це основи, на яких будується політологічне дослідження. До таких

принципів належать загальнонаукові принципи – детермінізму (від якої – визначати) і генералізації (узагальнення).

Проблема – це питання, на яке слід відповісти, але знань для відповіді недостатньо. В основі проблеми лежить протиріччя між потребами і можливостями задоволення фактів, між фактами, фактами і способами їх пояснення і т.п.

Теорія – комплекс поглядів та ідей, які дають можливість тлумачити і пояснювати факти. Теорію вважають вищою формою організації знання. Вона відіграє важливу роль у формуванні проблеми і синтезі.

Факт – елементарний компонент політологічного знання, який є висловом чогось у просторово-часовому інтервалі.

Контрольні питання

1. Що таке методологія?
2. На чому базується методологія політичної науки?
3. Які відомі методологічні стратегії є в політичній науці?
4. Які методи використовує політологія?
5. Як взаємодіють різні методи в політичній науці?
6. Охарактеризуйте порівняльний метод політології.
7. Яку роль у дослідженні, на вашу думку, відіграє біхевіористичний метод?
8. Чому важливим є системно-історичний підхід у науковому дослідженні?
9. У чому суть синергетичного методу?
10. Які методологічні принципи використовують при вивченні політичних процесів?
11. Що таке категорія?
12. На які групи діляться категорії політології?
13. У чому суть достовірності політологічного знання та як вона досягається?
14. Яка структура політологічного знання, як взаємодіють різні його компоненти?
15. На яких загальнонаукових принципах будується політологічне знання?
16. У чому полягають особливості політологічного дослідження?

Рекомендована література

- Александров Н., Сулимов В. О некоторых методологических основах политологии // Социально-политические науки. – 1991. – № 3.
- Аутвейт У. Реализм и социальная наука // Социология. Антропология. Метафизика. – М., 1991. – Вып. 1. Отечество и сферы смысла.
- Вебер М. Об'єктивність соціально-наукового і соціально-політичного пізнання // Соціологія. Загальносоціологічні аналізи. Політика. – К., 1998.
- Вернадский В.М. История минералов земной коры. – М., 1925. – Т. 1. – Вып. 1.
- Гаджиев К.С. Введение в политическую науку. – М., 2000.
- Джарал Б., Мангейм К., Ричард К. Рич. Политология. Методы исследования. – М., 1997.
- Энштейн А. Физика и реальность. – М., 1965.
- Ильин М., Мельвиль А., Федоров Ю. Основные категории политической науки (раздел учебного пособия) // Политические исследования. – 1996. – № 4.
- Миллс Р. Интеллектуальное мастерство // Социологические исследования. – 1994. – № 1.
- Павлов И.П. Избранные труды. – М., 1951.
- Політична наука: слов.: категорії, поняття і терміни / За ред. В. Кухти. – Львів, 2003.
- Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 2004.
- Смелзер Н. Социология. – М., 1994.
- Тернер Дж. Структура социологической теории. – М., 1985.
- Федун Л. О предмете и методе политологии // Социально-политические науки. – 1991. – № 3.
- Философский энциклопедический словарь. – М., 1983.
- Франк С. Про завдання узагальнюючої соціальної науки // Социологические исследования. – 1990. – № 9.
- Фундаментальные проблемы политической науки // Вестник МГУ Сер. 2. Политические науки. – 1996. – № 6.

Материалы для чтения

Бахтин М. К методологии гуманитарных наук

«Точные науки – это монологическая форма знания: интеллект созерцает вещь и высказывается о ней. Здесь только один субъект познающий (созерцающий) и говорящий (высказывающийся). Ему противостоит только безгласная вещь. Любой объект знания (в том числе человек) может быть воспринят и познан как вещь. Но субъект как таковой не может восприниматься и изучаться как вещь, ибо как субъект он не может, оставаясь субъектом, стать безгласным, следовательно, познание его может быть только диалогическим» [с. 363].

«Гуманитарные науки – науки о духе – филологические науки (как часть и в то же время общее для всех них слово). Историчность. Имманентность. Замыкание анализа (познания и понимания) в один данный текст. Проблема границ текста и контекста. Каждое слово (каждый знак) текста выводит за его пределы. Всякое понимание есть соотносительное данного текста с другими текстами. Комментирование. Диалогичность этого соотносительного.

Место философии. Она начинается там, где кончается точная наука и начинается инаучность. Ее можно определить как метафизику всех наук (и всех видов познания и сознания).

Понимание как соотношение с другими текстами и переосмысление в новом контексте (в моем, современном, в будущем)» [с. 363–364].

«Точность и глубина в гуманитарных науках. Пределом точности в естественных науках является идентификация ($a = a$). В гуманитарных науках точность – преодоление чуждости чужого без превращения его в чисто свое (подмены всякого рода, модернизация, неопределение чужого и т.п.)» [с. 371].

«Контексты понимания. Проблема далеких контекстов. Нескончаемое обновление смыслов во всех новых контекстах. Малое время современности, ближайшее прошлое и предвидимое (желаемое) будущее) и большое время – бесконечный и незавершимый диалог, в котором ни один смысл не умирает» [с. 372].

Друкуется за: Бахтин М. К методологии гуманитарных наук // *Эстетика словесного творчества*. – М., 1979, – С.361–373.

Франк С. О задачах обобщающей социальной науки

«Другой распространенной формой отрицания объективного обобщающего знания общества является, как указано, этико-телеологическое понимание общественной жизни и требование соответствующего строения и характера обществоведения. Согласно этому воззрению, которое образует, быть может, наиболее распространенную форму отношения человеческой мысли к общественной жизни и встречается в весьма разнообразных социалистических и философских формулировках (вспомним, например, «субъективный метод в социологии», выдвинутый русской народнической мыслью), а в новейшее время нашло себе подкрепление и философское обоснование в социологических учениях неокантианства, – общество есть нечто, строяемое свободным духом человека в согласии с нравственными убеждениями или практическими целями, которые ставит себе человек. Этим оно отличается от всего того, что существует в силу необходимых причин и что потому может быть познано в своей объективной необходимости. В отличие от всего остального на свете, в общественной жизни то, что есть, есть результаты свободного стремления человека к тому, что должно быть – воплощение некоторых идеалов, верований, стремлений. Здесь нет места для закономерности, ибо закономерность есть лишь в необходимом, общество же опирается на свободную и непредопределимую волю людей. Человек не может и не вправе смотреть на свою совместную жизнь, как на жизнь какого-то муравейника, устройство и порядок которого определены природой муравьев и могут быть усмотрены бесстрастным взором наблюдающего их ученого» [с. 35–36],

«Общественная жизнь, даже поскольку она действительно определена идеально, сама по себе есть не идеал в смысле только идеи, а реальная жизнь, которая, никогда не достигая законченности и чистоты идеи, вместе с тем бесконечно богаче, конкретнее, живее этой чистой идеи. Весь процесс реального осуществления идеала, неизбежность несовершенности, разочарований и падений в процессе идеального творчества, постоянное несовпадение между достигнутым и даже достижимым, с одной стороны, и желанным и должным – с другой, даже самый факт трагических столкновений разных идеалов и слепых, никем не предвидимых реальных результатов этих столкновений, – словом, весь трагизм, все сложности и трудности, но и вся полнота и богатство этой реальной, так сказать, чисто жизненной стороны человеческой жизни – все это остается, в сущности, вне пол-

решения того понимания, для которого познание общества есть познание его идеала» [с. 37].

Но истинная научная строгость требует критического отношения ко всем мечтам и увлечениям – даже и к увлечениям духом «чистой научности», если окажется, что под этим духом скрывается одно-сторонняя, объективно неправильная позиция, не соответствующая видливой природе познаваемого объекта. Именно это имеет место здесь, в этом замысле построения обществоведения по образцу естествознания. Объекты этих двух наук в известном смысле коренным образом различны. Естествознание изучает внешнюю, материальную природу, видимую внешнему взору и подчиненную слепым, как бы механическим силам и причинным связям. Обществоведение имеет дело с духовной действительностью, его объект просто не видим внешнему взору; общественные явления нельзя созерцать извне, как бы сквозь телескоп иной планеты, ибо они заключаются не в каких-либо внешних изменениях, не в каком-либо передвижении человеческих тел, а в духовных изменениях человеческих отношений» [с. 40–41].

«Постараемся точно выразить своеобразие объекта обществоведения, определяющее неизбежное своеобразие его метода. Это своеобразие мы уже выше отметили в лице того факта, что и в обществоведении объект знания некоторым образом совпадает с его субъектом, ибо этот объект есть человеческий дух и его жизнь. Обществоведение есть антропология в философском смысле этого слова, самопознание человеческого существа. Но человек есть двойственное существо: будучи участником и составной частью эмпирического мира природы, он, с другой стороны, есть изначальная самопроизвольная духовность, свободный субъект, носитель некоторой высшей реальности, возвышающейся над эмпирическим миром, который воспринимает себе мир в разумном его познании и в свободном воздействии на него. Это двойственное существо есть своеобразный объект антропологии, а его конкретно-овеществленная, именно-общественная жизнь есть объект той области антропологии, которая нас здесь интересует – обществоведения. Из этого следует, что всякое познание, и изучающее человека только с одной его стороны – то лишь как часть и подчиненного участника природы и его закономерности, то лишь как изначального и свободного носителя разума и нравственной деятельности – остается односторонним, не овладевает своим объектом во всей его полноте» [с. 40–42].

«Обществоведение, если оно хочет быть объективной наукой, должно, подобно всякой объективной науке, спокойно и смиренно

познавать то, что есть – подлинно сущие черты и связи своего объекта: оно должно, следовательно, познавать закономерности общественного бытия как необходимые, вечные, независимые ни от чьего произвола и никем неустраимые соотношения между частями или сторонами общественной жизни. Но мы видели теперь, что необходимость и, следовательно, закономерность имеет в общественном бытии иной смысл, чем в мертвой природе. Общественная жизнь, конечно, подобно всякому иному на свете, подчинена и внешне-причинной закономерности природы; но ее собственная закономерность лежит глубже внешне-необходимой связи между причиной и действием и имеет иной смысл. Закономерность общественного бытия есть необходимая связь частей или сторон органической системы, обусловленная творческой действительностью ее внутреннего телеологического единства и обеспечивающая устойчивое внутреннее обновляемое бытие этой системы. Подобно всякой закономерности, она выражается в условном суждении, или имеет условное значение, ибо высказывает не категорическую реальность внешнего факта, а связь между разными сторонами бытия, зависимость одного от другого. Но если закон природы, выражая простую необходимую связь двух моментов, высказывается в формуле: «если есть А, то есть и В», то закон общественного бытия (как и всякого органического бытия вообще) требует более сложной формулировки: «Единство М и определенная (количественно и качественно) система или группировка элементов А, В, С, О необходимо взаимно связаны между собой». Но так как в общественном бытии, кроме этой закономерности, вытекающей из внутреннего телеологического единства органической системы, действуют силы и начала иного, неорганического порядка, или чуждые и индифферентные этой системе, или прямо ей враждебные, то само собой понятно, что в реальной общественной жизни нормальная группировка элементов, требуемая единством системы и, со своей стороны, его обеспечивающая, может постоянно нарушаться; и в этом смысле закономерность общественной жизни не то, что фактически необходимо и всегда в ней есть, а лишь то, что в ней должно быть и что действительно есть, как некая общая тенденция, или как нормальный тип, вокруг которого с отклонениями и колебаниями в разные стороны развивается конкретное многообразие реальной жизни. Закономерность общественной жизни выражает, коротко говоря, имманентную тенденцию органической системы к внутреннему равновесию ее частей, как условию устойчивости и жизнеспособности Системы. Правда, здесь, как и в биологической действительности,

мы имеем, наряду с законами нормального или здорового бытия, и закономерности патологических процессов, необходимую связь между причинами и последствиями уклонений от устойчивой и внутренней обоснованной формы бытия. Но в конечном счете эта закономерность патологических явлений производна от первичной закономерности самосохранения организма и есть лишь результат комбинации или самосохранения с искажающими их или противодействующими им внешними силами» [с. 45–46].

Друкується за: Франк С. О задачах обобщающей социальной науки // Социологические исследования. — 1990. — № 9. — С. 35–46.

Триер Дж. Структура социологической теории

Понятия как основные блоки теории

Теории строятся из понятий. В основном понятия обозначают вещи и указывают на явления, и таким образом выделяют те особенности мира, которые в настоящий момент являются важными. Например, понятия атомов, протонов, нейтронов и т.п. являются понятиями, выделяющими или выделяющими явления для определенных аналитических целей. Близкие социологические понятия включают группу, формальную организацию, власть, стратификацию, взаимодействие, форму, роль, статус и социализацию. Каждый из этих терминов есть понятие, охватывающее аспекты социального мира, которые считаются существенными для определенных аналитических целей.

Понятия, полезные для построения теории, обладают одной особенностью: они стремятся передать единообразное значение всем, кто ими пользуется. Однако поскольку понятия выражаются обычными словами, бывает трудно избежать употребление тех слов, которые имеют дополнительное значение, а потому для различных групп ученых указывают на различные явления. По этой причине многие понятия в науке передаются техническим или более «нейтральным» языком, таким, как математические символы. В социологии, однако, передача понятии таким специальным языком зачастую не только невозможна, но и нежелательна, так как словесные символы, используемые в понятии, должны определяться как можно точнее, чтобы указывать всем исследователям на одни и те же явления. Понятие «полная согласованность» может быть недостижима с помощью функционального языка, остов теории опирается на предпосылку о том, что ученые сделают все от них зависящее, чтобы избежать двус-

мысленности при определении понятий. Поступать иначе и отступать только потому, что задача кажется трудной, значит способствовать образованию понятийного хаоса и препятствовать тем самым накоплению теоретических знаний.

Понятия в науке обладают различной степенью абстрактности. Некоторые понятия относятся к конкретным явлениям в определенном месте и времени. Другие, более абстрактные, понятия указывают на явления, не связанные конкретным временем и местом. Например, в контексте исследования малых групп конкретные понятия относятся к постоянным формам взаимодействия определенных индивидов, в то время как абстрактная концептуализация подобных явлений может относиться к свойствам групп с межличностными отношениями, не привязанными к определенным индивидам, взаимодействующим в конкретном времени и месте. Таким образом, в отличие от конкретных понятий абстрактные понятия не привязаны к определенному контексту. При построении теории абстрактные понятия играют решающую роль, ибо они переступают границы конкретных событий или ситуаций и указывают на общие свойства событий и ситуаций. Значение абстракции можно, очевидно, проиллюстрировать следующим примером: веками люди наблюдали падение яблок с деревьев, но настоящее понимание этого явления пришло только с пониманием более абстрактного понятия тяготения, которое дало возможность на основании наблюдения многих схожих явлений представить и дать теоретическое обоснование для объяснения многих более важных явлений.

Абстрактность создает и проблему: как привязать абстрактные понятия к ежедневно происходящим в мире событиям? Безусловно, существенно, чтобы многие понятия теории переступали конкретные границы времени и места, но не менее важно, чтобы существовали методы соотнесения этих абстрактных понятий с наблюдаемыми ситуациями и событиями. В конце концов абстрактное понятие демонстрирует свою полезность лишь тогда, когда оно применимо к конкретной эмпирической проблеме, с которой столкнулись исследователи; в противном случае понятия остаются оторванными от тех самых процессов, которые они призваны помогать исследователям понимать. Вот почему абстрактным понятиям должен сопутствовать ряд формулировок, известных как операциональные определения представляющие собой наборы процедурных инструкций, указывающих исследователю, как выявить в реальном мире явления, обозначаемые абстрактным понятием. Именно с помощью таких определений

рунається проблема зв'язи абстрактних понять з емпіричними подіями. Для того, чтобы в высшей степени абстрактные понятия охватывали широкий круг эмпирических явлений, как правило, необходимо иметь большой набор операциональных определений, каждое из которых описывает методы выделения определенной ситуации или события, заключенного в понятии. Чем больше операциональных определений прилагается к тому или другому абстрактному понятию, тем более вероятно, что это понятие сослужит службу многим и различным исследователям, пытающимся осмыслить сложные механизмы происходящих в эмпирическом мире событий.

Короче говоря, понятия являются строительными блоками теории. Особую важность для теории имеют абстрактные понятия, не привязанные к конкретным временным и пространственным рамкам. И все же эти понятия должны посредством операциональных определений точно определять методы, позволяющие применять их к конкретным событиям в этом мире» [с. 29–321].

Друкується за: Тернер Дж. Структура соціологічної теорії. М., 1985. – С. 29–31, 183, 185–187, 269–270.

Шубер М. «Об'єктивність» соціально-наукового пізнання

У коло завдань емпіричної науки не входить створення обов'язкових норм та ідеалів, з яких потім можна б було вивести рецепти для практичної діяльності. Що ж впливає із сказаного? Безумовно це означає, що оцінні судження взагалі не можуть мати місця в науковій дискусії, оскільки врешті-решт вони ґрунтуються на певних цінностях і тому є «суб'єктивними» за своїм походженням. Науковому дослідженню насамперед і безумовно доступне питання про відповідність засобів поставленій меті. Оскільки ми (у межах своїх знань) здатні встановити, які саме засоби відповідні, а які не відповідні цій меті, ми можемо зважити шанси на те, якою мірою за допомогою певних засобів, котрі є у нашому розпорядженні, взагалі можливо досягти певної мети, і водночас критично оцінити, враховуючи історичну ситуацію, саму постановку мети, визначивши її як практично осмислену або, навпаки, позбавлену сенсу в даних умовах. Ми можемо також встановити, якщо досягнення наміченої мети видається нам можливим (звичайно, тільки в межах нашого знання на даний час), які наслідки матиме застосування потрібних засобів поряд з еventуальним досягненням цієї мети, оскільки все у світі взаємопов'язане. Потім ми

надаємо дійовій особі можливість зважити, яким буде співвідношення цих непередбачених наслідків із передбаченими нею наслідками своїх дій, тобто відповідаємо на запитання, яким «коштом» буде досягнуто наміченої мети, маючи на увазі ймовірне заперечення інших цінностей. Оскільки здебільшого кожна мета чогось «коштує» або може коштувати, люди, які мають почуття відповідальності, не повинні нехтувати можливістю зважити, як будуть співвідноситись цілі і засоби певних дій, а надати таку можливість – одна з найголовніших функцій критики за допомогою техніки, яку ми тут розглядаємо. Стосовно рішення, яке буде прийнято на підставі цього зважування, — то це не завдання не науки, а самої людини, яка наділена волею; вона зважує і вибирає поміж цінностями, про які мовиться, так, як підказує їй власна совість і світогляд. Наука може тільки допомогти їй усвідомити, що всяка дія (а за деяких умов – і бездіяльність) зводиться, зрештою, до зайняття певної визначеної ціннісної позиції, і тим самим – чого саме годні особливо охоче не помічають – до протиставлення іншим цінностям. Зробити вибір – особиста справа кожного.

Що ми можемо запропонувати тому, хто здійснює такий вибір, — це лише знання, які допоможуть йому зрозуміти значення того, чого він прагне. Ми можемо навчити розібратися у взаємозв'язку між тими цілями, яких він прагне і між якими вибирає, насамперед шляхом виявлення тих «ідей», що складають основу – фактичну чи уявлювану – конкретної мети, та логічного зв'язку і подальшої еволюції цих ідей. Адже немає жодного сумніву в тому, що одне з найістотніших завдань будь-якої науки про культуру та пов'язане з нею людське життя — відкрити духовному розумінню суть таких «ідей», навколо яких справді або ймовірно точилася чи й досі точиться боротьба. Це не виходить за межі науки, яка прагне «упорядкувати думкою емпіричну дійсність», хоча засоби, що слугують такому тлумаченню духовних цінностей, досить далекі від «індукції».

...Емпірична наука нікого не здатна навчити того, що він повинен робити; вона вказує лише на те, що він може, а за певних умов — і на те, що він хотів би зробити. Це правда, що світогляди різних людей постійно проникають у сферу наших наук, навіть у нашу наукову аргументацію, щоразу затьмарюючи її чистоту; що внаслідок цього з'являються розбіжності в оцінці переконливості наукових доказів — навіть там, де йдеться про встановлення звичайних каузальних зв'язків між фактами, — оскільки від цього залежать шанси реалізувати свої ідеали, тобто збільшується або, навпаки, зменшується можливість здійснити певні бажання.

...Зрештою, про інтереси науки найменше піклуються там, де не можуть помічати неприємних фактів і життєвих реальностей в усій їхній гостроті. «Архів» вважає своїм безумовним завданням боротися з небезпечним самообманом, ніби ті практичні норми, які мають наукову значимість, можна здобути шляхом синтезування окремих партійних точок зору або шляхом побудови їхньої рівнодіючої, бо така позиція, що веде до релятивізації і маскуванню власних ціннісних масштабів, є далеко небезпечнішою, аніж попередня наївна віра вартій у можливість наукового «доведення» їхніх догм. Здатність розрізняти знання та оцінні судження і виконувати свій науковий обов'язок — бачити істину, віддзеркалену у фактах, — та обов'язок практичний — відстоювати свої ідеали, — ось те, у чому ми хотіли б допомогти найближче своє завдання.

Абсолютною відмінністю на всі часи — і це якраз найважливіше для нас — було і є те, чи спрямована аргументація до наших почуттів, до самої здатності запалювати конкретними практичними цілями, формами і змістом культури, — а якщо йдеться про значимість етичних норм, то до нашої совісті, — чи вона розрахована на нашу здатність і потребу думкою впорядковувати емпіричну дійсність у такий спосіб, який може претендувати на значимість як емпірична істина. Це завдання залишається в силі незважаючи на те, що, як ми побачимо далі, вищезгадані «цінності» у сфері практичного інтересу мають і завжди матимуть вирішальне значення з погляду того напрямку, в якому йтиме впорядкувальна діяльність у галузі наук про культуру. Правильним був і буде той факт, що методично коректна наукова аргументація у сфері соціальних наук, коли вже прагне досягти своєї мети, мусить визнаватися за правильну і китайцем, точніше кажучи, за цього слід прагнути, коли навіть, за браком матеріалу, цього ніколи не можна досягти. Окрім того, логічний аналіз ідеалу, його змісту і останніх аксіом, висвітлення тих логічних і практичних висновків, які випливають з нього, мусять, якщо вони переконливі, бути значимими і для китайця — хоча він може залишатися «глухим» до наших етичних імперативів, а також може (і, звичайно, буде) відкидати сам цей ідеал і ті конкретні оцінки, що випливають з нього, не відкидаючи при тому цінності власне наукового аналізу.

...Фундаментальна вимога наукової об'єктивності полягає в тому, щоб чітко дати зрозуміти читачам (і, повторюємо, насамперед самим собі), на чому (і де) мислячий дослідник задовольняє, поступаючи місцем воліючій людині; де аргументи звернені до розуму, а де — до почуттів. Постійне змішування наукового пояснення фактів та

оцінних міркувань залишається найпоширенішою, але і найшкідливішою рисою досліджень у нашій науці. Усе, що тут сказано, спрямоване саме проти такого змішування, та зовсім не проти служіння ідеалам. Відсутність переконань і наукова об'єктивність не мають між собою нічого спільного.

...Завдання прогресивного наукового дослідження – позбутися односторонності економічного розгляду шляхом розширення його «меж» загальної соціальної науки, свідчить про нерозуміння того, що «соціальна» точка зору, тобто вивчення стосунків між людьми, дозволяє більш-менш чітко розмежувати наукові проблеми тільки у випадку, коли сама ця точка зору характеризується якимось особливим змістовним предикатом. В іншому разі її об'єктом буде не лише предмет філології або історії церкви, а взагалі всіх дисциплін, кожен з яких займається таким найважливішим конститутивним елементом культурного життя, як держава, і такою найважливішою формою нормативного його регулювання, як право. Те, що соціально-економічне дослідження займається «соціальними» відносинами, так само не дає підстав вважати його необхідною стадією розвитку «суспільних наук» загалом, як і вивчення явищ життя не перетворює його в галузь біології, а вивчення процесів на одній з планет не робить його частиною майбутньої, вдосконаленої та достовірної астрономії. В основі пошуку наук лежать не фактичні зв'язки між «речами», а «мислені» зв'язки між проблемами: там, де за допомогою нового методу вивчається нова проблема і, отже, виявляються істини, які відкривають нові точки зору, там виникає нова «наука».

І не випадково, коли перевіряємо можливість застосування поняття «соціального», нібито загального за своїм змістом, стає очевидним, що його значення має особливий, специфічного відтінку, хоч у більшості випадків досить невизначений характер. Фактично його всезагальність є наслідком саме цієї невизначеності. Коли розглянути це питання у «всезагальному» значенні, воно не може дати ніяких специфічних точок зору, які могли б розкрити значення тих чи інших елементів культури.

Відмовляючись од застарілого погляду, ніби всю сукупність явищ культури можна дедукувати із констеляцій «матеріальних» інтересів як їхній продукт або функцію, ми все ж вважаємо, що аналіз соціальних явищ та культурних процесів з погляду їхньої економічної зумовленості та впливу був і (при обережному застосуванні та свободі від догматизму) залишиться у найближчому майбутньому творчим і плідним науковим принципом.

...“Мета” у нашому розумінні – це таке уявлення про результат, яке стає причиною дії; і так само як ми рахуємося з будь-якою причиною дії, що дає значимий результат, так само рахуємося і з цією. Специфічне ж значення саме цієї причини полягає лише в тому, що вона мета – не тільки констатувати дії людей, а й зрозуміти їх.

Безперечно, будь-які ціннісні ідеї є «суб’єктивними». Між «історичним» інтересом до сімейної хроніки та інтересом до розвитку найважливіших явищ культури, однаковою мірою спільних для нації і для всього людства від глибини століть і аж до наших днів, існує нескінченна градація «значень», послідовність ступенів яких для кожного і для нас різна. Видозмінюються вони, звичайно, й залежно від фактуру культури та ідей, які панують у людській свідомості. Але з цього зовсім не випливає, ніби дослідження в галузі наук про культуру дає тільки «суб’єктивні» результати, у тому розумінні, що для однієї людини вони значимі, а для іншої – ні. Змінюється лише міра інтересу, який вони викликають або не викликають у людей. Інакше кажучи: що саме стає предметом дослідження і наскільки глибоко це дослідження проникає у нескінченне плетиво каузальних зв’язків, — визначають ті ціннісні ідеї, які панують у даний час і під впливом яких перебуває дослідник. Що ж до питання «як?», тобто методу дослідження, то панівний погляд, звичайно ж, стає визначальним для створення допоміжних понятійних засобів, проте спосіб його використання тут, як і завжди, пов’язаний з нормами нашого мислення. Наукова істина є саме те, що хоче бути значимим для всіх, хто прагне істини.

Один незаперечний висновок, що випливає звідси, — це повна безглуздість погляду, поширеного навіть у колах істориків, нібито метою, хай і віддаленою, наук про культуру мусить бути створення замкненої системи понять, у якій дійсність може бути представлена у певному остаточному розчленуванні і звідки її нібито можна було б знову дедукувати. Без кінця і краю плине у вічність потік явищ, які не піддаються виміру. У щораз нових формах і новому забарвленні постають проблеми культури, які хвилюють людей; розмитими залишаються межі того, що у вічному й нескінченному струмені індивідуальних явищ набуває для нас сенсу і значення, стає «історичним індивідом». Змінюються ті теоретичні зв’язки, у межах яких цей «історичний індивід» розглядається і осягається науковою думкою. Відповідні позиції наук про культуру будуть і в майбутньому змінюватись доти, доки китайське заціпеніння духовного життя не стане загальною долею людства і не відучить їх ставити питання до завжди

однаково невичерпного життя. Система в науках про культуру, навіть просто як чітка, об'єктивно значима, фіксована систематизація проблем і галузей знання, якими покликані займатися ці науки, — це просто безглуздя. Наслідком такого роду спроби могло б бути лише перерахування багатьох специфічно виокремлених, гетерогенних і несумісних одна з одною точок зору, з погляду яких дійсність для нас була і є «культурою», тобто чимось значимим у своїй своєрідності.

Після цих досить тривалих пояснень можна, зрештою, звернутися до питання, яке при розгляді «об'єктивності» пізнання культури цікавить нас із методологічного погляду: якими є логічна функція і структура тих понять, що ними користується наша — як і кожна інша — наука? Або, коли поставити питання точніше, звертаючись безпосередньо до розв'язуваної проблеми: яке значення теорії і утворення теоретичних понять для пізнання культурної дійсності?

Політична економія була, як ми вже бачили, принаймні за своїм походженням, насамперед «технікою», тобто розглядала явища дійсності під однозначним (хоча б із зовнішнього боку), надійно фіксованим, практичним ціннісним кутом зору — з погляду зростання «багатства» підданих держави. З іншого погляду, вона з самого початку була не лише «технікою», оскільки виступала складником могутньої єдності природно-правового і раціоналістичного світогляду XVIII ст. Специфіка ж цього світогляду з його оптимістичною вірою в те, що дійсність можна теоретично і практично раціоналізувати, істотно впливала на пізнання, стаючи на перешкоді усвідомлення того факту, що точка зору, якої ми дотримуємось як чогось самі собою зрозумілого, має проблематичний характер. Раціональне розуміння соціальної дійсності не тільки постало у тісному зв'язку з розвитком природничих наук, а й залишилося близьким йому з погляду наукового методу. У природничо-наукових дисциплінах практична ціннісна точка зору, орієнтована на безпосередньо технічно корисне, із самого початку була тісно пов'язана з успадкованою від античності і щодалі міцнішою надією на те, що на шляху генералізуючої абстракції та емпіричного аналізу, орієнтованого на встановлення закономірних зв'язків, можна досягти «об'єктивного» (тобто звільненого від цінностей) і разом з тим цілком раціонального (тобто звільненого від усіх індивідуальних «випадковостей») моністичного пізнання дійсності як певної системи понять, метафізичної за своєю значимістю і математичної за своєю формою. Такі тісно пов'язані з ціннісними поглядами дисципліни, як клінічна медицина, або ще більшою мірою ті дисципліни, які звичайно іменують «технологіями»

ми», перетворилися на суто практичне «вміння». Цінності, яким вони мали служити,— здоров'я пацієнтів, технологічне вдосконалення конкретного виробничого процесу тощо,— для кожної з них були незаперечними. Засоби ж, які вони застосовували, були і могли бути лише використанням закономірностей та понять, відкритих теоретичними науками. Тому всякий принциповий прогрес в створенні теоретичних дисциплін був або міг бути також і прогресом практичних. За ясно визначеної мети, прогресуюче підведення окремих практичних питань (певної клінічної ситуації чи технічної проблеми) як окремих випадків під загальнозначимі закони, тобто звільнення теоретичного пізнання, було безпосередньо пов'язане з розширенням техніко-практичних можливостей і тотожне їм. Коли ж сучасна біологія підвела під поняття загально-значимого принципу розвитку й ті компоненти дійсності, які цікавлять нас історично, – тобто саме в такому, а не якомусь іншому становленні, – це, як вважали (хоча й безпідставно), дозволило підпорядкувати їм суттєве в об'єктах загальнозначимим законам, – тоді, здавалося, стали «сутінки богів» для всіх ціннісних поглядів у всіх науках. Відже, оскільки й так звані «історичні» події становили певну частину дійсності, а принцип каузальності (передумова усякої наукової праці) нібито вимагав розчинити все існуюче у загальнозначимих законах», оскільки, зрештою, величезні успіхи природничих наук, які поставились до цього принципу з усією серйозністю, були очевидними, – то, здавалося б, ніякого іншого сенсу наукової роботи, ніж відкриття законів існуючого, взагалі не можна собі уявити. Лише «закономірне» може бути, з наукового погляду, суттєвим в історичних явищах, що ж до «індивідуального», то його можна взяти до уваги лише як «тип», тобто як певну ілюстрацію до закону.

Друкується за: Вебер М. «Об'єктивність соціально-наукового пізнання // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ: Основи, 1998. – С. 19–233.

Вебер М. Сенс «свободи від оцінок» у соціальних науках

...Можна, як мені видається, без жодного сумніву твердити, що, вивчаючи явища у галузі практичної політики (отже, в галузі економічної та соціальної політики), – оскільки йдеться про те, щоб вивести з цієї сфери директиви для практично цінних дій, – емпірична наука своїми методами може визначити лише таке:

1) необхідні для цього засоби; 2) неминучі побічні результати; 3) зумовлену цим конкуренцію між можливими різними оцінками та їхні практичні наслідки. Засобами філософських наук можна також виявити «сенса» таких оцінок, тобто їхню кінцеву змістовну структуру та змістовні наслідки; інакше кажучи, вказати на їхнє «місце» серед усіх інших можливих «останніх» цінностей і визначити сфери їхньої змістовної значимості. Навіть відповіді на такі, здавалося б, прості питання: наскільки мета виправдовує необхідні для її досягнення засоби; або допоки слід миритися із побічними небажаними наслідками наших вчинків; або як запобігти конфліктам між багатьма бажаними чи необхідними цілями під час їхньої конкретної реалізації,— усе це справа вибору або компромісу. Не існує ніяких наукових (раціональних чи емпіричних) методів, що могли б допомогти нам прийняти тут якесь рішення. Ще меншою мірою наша суто емпірична наука може претендувати на те, щоб звільнити людину від обов'язку такого вибору, і тому їй не слід створювати видимість, нібито вона спроможна це зробити.

Нарешті, слід чітко й однозначно підкреслити, що визнання такої ситуації у наших дисциплінах аніяк не залежить від ставлення до її тільки стисло викладених тут нами аксіологічних міркувань. Адже, насправді, взагалі немає логічно обґрунтованої позиції, з якої можна було б це спростувати,— окрім хіба тієї однозначної ієрархії цінностей, котра приписується нам церковними догматами. Я хотів би знати, чи справді знайдуться люди, які переконані, що питання на кшталт «Чи має цей конкретний факт таке, а не інше значення?», «Чому дана конкретна ситуація складається саме так, а не інакше?», «Чи настало відповідно до правил фактичного процесу розвитку, за даною ситуацією наступна і з якою ймовірністю?» — що такі питання за своєю суттю не відмінні принципово від інших, де питається: «Що саме слід практично робити у конкретній ситуації?», «Під яким кутом зору ситуацію можна розглядати як практично бажану чи небажану?», «Чи існують бодай якісь загальні положення (аксіоми), до яких можна було б звести вищезгадані точки зору?». І таке, дещо інше питання, у якому напрямку і з яким ступенем ймовірності розвиватиметься (чи, як правило, розвивається) конкретна фактична ситуація (або, у більш гальнішій формі,— ситуація певного, більш-менш однозначно визначеного типу)?

Ніхто не заперечує (коли це правильно розуміти), що успішна політика завжди є «мистецтвом можливого». Однак не менш достовірно, що можливого часто досягали тільки завдяки спробам вийти

до межі, сягнувши у сферу неможливого. Адже ті специфічні риси даної культури, що ми їх, попри всі наявні (суб'єктивно) відмінності, ймовірно оцінюємо більш або менш позитивно, постали, зрештою, не з бюрократичної моралі конфуціанства – цієї єдиної справді пошаною етики «приспосовування» до можливого. Я менш за все хотів би, щоб саме в ім'я науки націю систематично позбавляли розуміння того, що поряд з «цінністю успіху» дії існує й «цінність внутрішнього розмежування». Нехтування цим безумовно стає на перешкоді розумінню реальності.

Кожна наука, що вивчає духовні та соціальні зв'язки, завжди є наукою про людську поведінку (це поняття стосується також будь-якого акту мислення і будь-якого психічного складу). Наука прагне «розуміти» таку поведінку і тим самим її «інтерпретувати шляхом пояснення». Тут ми не можемо детальніше займатися складним поняттям «розуміння». У цьому плані нас цікавить лише один його специфічний аспект – «раціональне пояснення». Ми «розуміємо», звичайно, без якихось додаткових пояснень, коли мислитель «розв'язує» певну проблему в такий спосіб, який ми самі вважаємо за нормативно правильний», — коли, наприклад, якась людина «правильно» вважає, що для поставленої нею мети застосовує правильні (на наш погляд) методи. Наше розуміння цих процесів буде очевидним саме тому, що вона йде про реалізацію об'єктивно «значимого». Однак було б помилкою вважати, що в цьому випадку нормативно правильне матиме якусь логічну основу – ту ж саму структуру, що і в своєму загальному значенні апріорної передумови наукового дослідження як такого.

Навпаки, його функція як засобу «розуміння» буде такою самою, як і при суто психологічному «вчуванні» в ірраціональні з логічного погляду зв'язки емоційного та афективного характеру, коли йдеться про їхнє розуміюче пізнання. Засобом розуміючого пояснення тут виступатиме не нормативна правильність, а, з одного боку, конвенційні звички дослідника чи педагога мислити саме так, а не інакше, з іншого – його здатність в разі необхідності, розуміючи, «вчуватися» у думки, які відрізняються од звичних для нього і внаслідок цього виступають йому «хибними» з нормативного погляду. Вже та обставина, що «неправильне» мислення, «хибні думки» у принципі так само доступні нашому пізнанню, як і «правильні», може бути доказом того, що мислення, яке ми вважаємо нормативно «правильним», виступає тут не як таке, а тільки як найзрозуміліший нам конвенційний тип. Це веде нас до принципових висновків щодо ролі нормативно правильного в соціологічному знанні.

Навіть задля того, щоб «зрозуміти» «хибний» підрахунок чи «підмілковий» логічний висновок, щоб виявити і показати їхній вплив та фактичні наслідки, слід, безперечно, не лише зробити перевірку «правильно» підрахувавши або логічно переосмисливши їх, а й чітко визначити засобами «правильного» підрахунку чи «правильної» логіки саме той момент, де підрахунки або логічні висновки, які перевіряються, «відхиляються» від того, що дослідник, здійснюючи перевірку, вважає за нормативно «правильне».

...Варто лише нагадати, що безпосередній обов'язок професійних «мислителів» полягає насамперед у тому, щоб мати тверезу голову перед лицем пануючих нині ідеалів, якими б величними вони не видавалися, і зберігати здатність (коли б у цьому постала потреба) «пливти проти течії».

Друкується за: Вебер М. Сенс «свободи від оцінок» у соціальних науках // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політична теорія. – К.: Основи, 1998. – С. 266–309.

Миллс Р. Интеллектуальное мастерство

“Три промежуточных эпизода интеллектуальной работы – проблемы, методы, теории – должны быть постоянно в центре внимания социального ученого как естественные, а не искусственные продукты деятельности. Они должны возникать по ходу работы и служить ее руководящим началом. Среди тем журнала должны быть индивидуальные наблюдения, выдержки из книг, биографические заметки и наброски исследовательских проектов. По мере вашего интеллектуального взросления появятся новые категории записи, старые будут пересмотрены и заменены. Эволюция записей – несомненный индикатор интеллектуального роста ученого.

Читая книги, кодируйте жизненный опыт в четкие формулировки. Это обогатит и позволит лучше осознать собственный опыт, лучше понять написанное. Перечитывая книгу заново, постарайтесь схватить структуру аргументации автора. Позже вам не придется читать книгу полностью, вы удовольствуетесь лишь фрагментами, которые соответствуют целям вашего исследовательского проекта. Вы станете использовать только идеи и частные факты.

Хорошая работа в социальной науке сегодня не может строиться только на эмпирическом исследовании. Она обобщает данные множества исследований, из которых извлекаются ключевые выводы

Однако пока данные таких исследований находятся в работе и центральные гипотезы не проверены, очень трудно решить, что является ключевым выводом» [с. 108].

«Я не люблю эмпирическую работу и когда можно, избегаю ее. Основная часть эмпирических исследований – всего лишь формальные упражнения для начинающих ученых. Они полезны для тех, кто не способен к решению серьезных социальных проблем. От их приращения пользы не больше, чем от их чтения. Предназначение эмпирического исследования – проверить факты, на которых строится система аргументов, со всех сторон раскрывающих проблему. Факты дисциплинируют разум. Эмпирическое исследование помогает раскрыть новые факты, дает новый поворот решению проблемы. Можно планировать полевое исследование, если ответ можно найти в библиотеке.

Эмпирическое исследование дает лишь первый набросок того, что в впоследствии напишу. Оно служит исходной базой для теоретических выводов и конструирования. Проект исследования должен быть грамотным, кратким и изобретательным. Это означает, что небольшой объем затрачиваемых времени и усилий должен укладываться в большой объем получаемых результатов.

Как этого добиться? Наиболее экономичен путь, при котором вы ставите такую проблему, значительную часть которой можно решить, рассуждая или изучая только ее одну. Рассуждая, мы стремимся: а) рассуждать по отдельности каждый фактологический вопрос; б) ставить их таким образом, чтобы ответы помогали нам решать последующие теоретические проблемы.

Можно выделить четыре следующие фазы решения проблемы:

- 1) выделение основных элементов и дефиниций темы исследования;
- 2) установление логических отношений между элементами и дефинициями;
- 3) устранение ложных утверждений, проистекающих из пропуска важных элементов, неподходящих и неясных дефиниций терминов;
- 4) формулирование и переформулирование фактологических вопросов» [с. 109].

«Источником хороших идей выступает то, что я называю социальным воображением. Оно состоит в умении переключать внимание с одной перспективы на другую, строить адекватный подход к пониманию общества в целом и его компонентов. Таково отличие

социального ученого от технического специалиста, которого можно выучить за несколько лет. Социологическое воображение надо культивировать. Его сущность в комбинации идей, о которых вряд ли можно подумать, что их можно соединить.

Существует несколько способов стимулирования социологического воображения. На конкретном уровне – перегруппировка записей о журнале в результате чего выявляются скрытые связи пилений. Второй способ – «игра в слова». Можно, например, рассмотреть синонимы к ключевым понятиям по словарям с целью обнаружить дополнительный смысл. Это позволит более точно и строго определить термины. Синонимизация сослужит добрую службу при операционализации – переводе общих понятий в конкретные. Когда одно утверждение распадается на два или три компонента, каждый из них описывает одно измерение переменной. Третий способ – составление классификаций и типологий. Воображение развивается при поиске новых типов, общих черт и критериев, их объединяющих. Графики, модели, таблицы, диаграммы не просто иллюстрируют уже известные знания, но служат инструментом разработки нового знания. Они появляются в тех случаях, когда словесное описание вы заменяете графическим. В результате появляются новые связи и структуры. Вы начинаете мыслить точнее и проще.

Четвертый способ заключается в придумывании противоположного тому, о чем вы мыслите. Если вы думаете о развитии, то подумайте о стагнации. Такой прием позволит полнее охватить материал и подобрать переменные в сравнимом масштабе. Конструирование двух полярных полюсов логически ограничивает круг искомого явления некоторым континуумом, что помогает точнее сформулировать предмет исследования. Рассматривая одно явление под разными и противоположными углами – социологическим, психологическим или политическим, вы более объективно и всесторонне схватываете изучаемый процесс. В связи с этим очень полезно составлять диалоги. Еще один способ – сравнение явлений. Изучая социальные институты современной Америки, сравните их с аналогичными институтами прошлого и позапрошлого веков. Придется глубже окунуться в исторический материал, но такое погружение необходимо социологу на воздух. В заключение нужно сказать о последнем способе – форме изложения материала.

Надо различать тему и замысел сочинения. Тема – это предмет разговора, например, «карьера руководителей корпораций», «увеличение власти военных» или «сокращение числа домохозяек». То, что

вы хотите сказать о теме, уместается в главу или ее часть, но последовательность тем создает замысел, для изложения которого требуется больше места. Замысел – это идея, направление, главная концепция или ключевая идея, например, рациональности и разума» [с. 111].

«Попробую суммировать то, что я сказал, в нескольких наставлениях молодым коллегам.

1. Стремитесь быть мастером своего дела. Избегайте жестких и бюрократических процедур. Старайтесь развивать в себе социологическое воображение. Избегайте фетишизма метода и техники. Своим творчеством защищайте права естественного, без высокомерных претензий, ремесла. Побуждайте каждого человека быть методологом для самого себя, своим собственным теоретиком. Стремитесь к научной самостоятельности и избегайте диктата над собой технических специалистов.

2. Бойтесь разногласия понятий и пустого многословия. Приучайте себя и других к простым и ясным суждениям. «Думаю, мой читатель согласится, что он должен излагать языком настолько ясным и простым, насколько это позволяет предмет изучения и его мышление. Так, как он, возможно, заметил, в социальных науках преобладает polysyllabic стиль. Я полагаю, что те, кто использует его, тем не менее верят, что имитируют «физическую науку», не осознавая, что подобный стиль здесь не нужен. Тяжеловесный язык возникает из необходимости обсуждать методологию, уточнять понятия и методы. Не пользуйтесь сложными терминами только в тех случаях, когда вы твердо уверены, что они улучшат вашу ментальную восприимчивость, точность цитирования, углубят аргументацию. Неразборчивость в средних выражениях – это способ, каким вам навязывают себя оценочные суждения читателей.

3. Шире пользуйтесь трансисторическими конструкциями, если они принесут пользу вашей работе: ройтесь в исторических подробностях проблемы. Стройте такие формализованные теории и модели, какие у вас получатся. Исследуйте в деталях даже самые незначительные факты и их связи, а также крупные и уникальные явления. Постоянно соотносите их с исторической реальностью. Формулируйте свою проблему в таких терминах. Связывайте воедино личные заботы и общественные проблемы. И никогда не пишите более трех страниц без того, чтобы не иметь «в уме» хотя бы один твердый факт.

4. Не изучайте мелкие фрагменты друг за другом. Схватывайте национальную структуру в целом, частями которой они выступают. В

терминах крупной структуры отберите нужные вам фрагменты, а затем исследуйте их в деталях. Не оставайтесь только журналистом. Конечно, журнализм увлекательное интеллектуальное предприятие, но помните, что вы должны быть выше этого. Нужно иметь правильное представление о том, что такое академический образ ученого. В академических кругах тех, кто стремится излагать свои мысли изящно и ясно, презрительно называют «литератор» или «журналист». Академический ученый, разделяющий бытующие в его среде стереотипы, не может думать иначе. Его карьера и престиж зависят от степени согласия с ними. Получив кличку «журналист», ученый чувствует, что к нему относятся иначе – как к человеку недостойному, поверхностному. Ему приходится усваивать язык и тяжеловесную манеру говорить как пропуск в закрытое сообщество академических ученых.

На самом деле писать означает претендовать на внимание читателя. Часто авторы задают себе вопрос: кто я такой и вправе ли я требовать внимания других? Стало быть писать означает и определенную уверенность в своем положении, в статусе...

Мы должны развести два способа изложения материала – глубоко личный и обезличенный, имперсональный. Первый присущ писателям, второй – ученым. Я уверен, что если в тексте нет воображения, присущего живой человеческой речи, это плохой текст. Граница между цветистым многословием и глубоким содержанием речи весьма относительна. Ученый всегда должен помнить, что он пишет не для одного себя, а для аудитории. Он должен заинтересовать ее [с.112].

Не стремитесь немедленно публиковать результаты мимолетных исследований, облаченных в статистическую форму. Мыслите масштабами человеческой истории, вкрапляя в нее, как в раму, недели, года и эпохи, которые вы изучаете.

5. Помните, что главная ваша цель – сравнительное познание когда-либо существовавших и существующих ныне в мировой истории социальных структур. Подразумевая это, старайтесь избегать узкой академической специализации, особенно если она произвольная. Систематизация должна быть разнообразной, в соответствии с интересующими вас темами и значимыми проблемами. Формулируя и пытаясь разрешить такие проблемы, не надо колебаться. Конструируйте свое исследование, подходите к выбору методов и идей с выдумкой. Ваше исследование – часть того, частью чего вы сами являетесь. Оно не должно быть частью того, что навязывают вам непонятный научный жаргон и неограниченные претензии экспертов.

6. Всегда держите глаза открытыми образу человека, благодаря которому ваша работа приобретет какую-то ценность для людей, а также образу истории, т.е. вашему представлению о том, как она совершается. Иначе говоря, формируйте и совершенствуйте широкий взгляд на исторические проблемы, проблемы биографии и социальной структуры, в которой пересекаются история и биография. Откройте свой взор разнообразию человеческих индивидуальностей и образам мимолетных изменений. Используйте то, что вы увидите и что представит вашему воображению, – это ключ к изучению богатства человеческой природы.

7. Помните, что вы продолжаете традицию классического социального анализа, поэтому воспринимайте человека не в качестве изолированного фрагмента реальности, а как действующее лицо на социальной и исторической сцене.

8. Не позволяйте общественным проблемам, как они официально сформулированы, и личным заботам, как вы их сами чувствуете, определять то, что вы собираетесь изучать. Знайте, что личные заботы не всегда решаются сами по себе, их надо переинтерпретировать в терминах общественных проблем и исторических событий. Проблемы социальной науки, если они правильно сформулированы, должны включать как личные заботы, так и общественные вопросы, биографию и историю. На этом и основывается социологическое «изображение» [с.113–114].

Друкується за: Миллс Р. Интелектуальне мастерство // Соціологічні дослідження. – 1994. – № 1. – С. 108, 109, 111–114.

РОЗДІЛ 5

Політологія і суспільне життя.

Професія політолога

5.1. Роль політології в суспільстві. Основні функції політології

5.2. Прикладна політологія, її призначення і специфіка

5.3. Професіоналізація політологічної діяльності

5.4. Політологія і влада. Громадянська позиція політолога

5.1. Роль політичної науки в суспільстві.

Основні функції політології

Цей розділ буде присвячений тому, як впливає політологія на суспільне життя, що вона дає суспільству. У зв'язку з цим потрібно з одного боку зрозуміти місце і роль будь-якої науки в суспільстві, а з іншого – необхідно врахувати специфіку політології, усвідомити які функції політології можуть бути реалізовані в певних суспільних умовах.

У розвитку сучасних суспільств наука відіграє фактично всеохоплюючу роль, проникаючи в усі сфери суспільного життя, обумовлюючи світосприйняття і стиль мислення сучасної людини. Велику роль у суспільстві починає відігравати і політологія, яка є відносно молодю наукою, але вона має справу з життєво важливими проблемами, необхідності вирішення яких стимулює її суспільну активність.

Але що, спираючись на запит суспільства, політологія дає йому? Чи реалізує вона свої можливості впливу на суспільство? Які наслідки цього впливу, і в чому полягає різноманітність політологічної діяльності? Що означає професіоналізація політологічної діяльності як розуміти громадянський обов'язок політолога?

Характер впливу політології на суспільне життя змінюється. Цей вплив обумовлений, по-перше, тим, що є політологія, по-друге, в яких умовах вона функціонує. Раніше ми звертали увагу на особливу роль політології в період кардинальних змін у суспільстві. Саме в такі періоди політологічна теорія дозволяє осмислити те, що відбувається. Однак, у науковій літературі політологію вважають результатом суспільних соціальних перетворень, що характерні для останніх двох століть. Сучасне покоління живе в період великих соціальних перетворень.

ця обставина активізує різноманітність ролей політології в суспільстві.

Розгортання державотворчого процесу в Україні потребує зростання політичної ініціативи громадян, розширення їх участі в розробленні та здійсненні політичних рішень, глибшого розуміння причин політичних невдач та вміння знайти способи мінімізації їх негативних наслідків для держави й суспільства. Освічене, свідоме і діяльне громадянство – це визначальна риса й передумова будь-якої демократії. Злеті і падіння масового інтересу до політики, непрогнозованість політичної поведінки пересічного громадянина є факторами, що можуть негативно позначитись і вже позначаються на державотворчих процесах в Україні. Значною мірою вони обумовлені об'єктивними причинами: загальною (системною) кризою суспільства, його перехідним станом. Але не менш важливим фактором є особливості посттоталітарної суспільної свідомості, що коливається між уявленнями про державу як патерналістську інституцію і вірою у силу демократії; між ставленням сильного і мудрого лідера, і підозрілим ставленням до політичних діячів, організацій і самої політики. Зневіра й розгубленість значної частини українського громадянства посилюється через неможливість оцінити свої власні політичні можливості, а головне – віднайти спосіб впливу на перебіг політичних подій. Виникають негативне ставлення до політики взагалі, апатія і відчуження від влади. Тому також сприяє некомпетентність громадян у політичній сфері.

Ознайомлення з основами політичних знань не має на меті зробити людину політологом чи професійним політиком. Для цього треба вивчити багато галузей суспільної науки, вивчити цілий комплекс політичних дисциплін і бути, зрештою, природженим політиком. Але політика – це не лише наука, а й мистецтво, оволодіти яким досить складно майже не можна без певної схильності до цього виду діяльності. Однак елементарні знання з політології потрібні для того, щоб стати свідомим, освіченим громадянином.

Викладання політології має на меті просвіту громадянства, зокрема тієї його частини, яка матиме вищу освіту і з часом займе керівні посади в суспільстві, а отже, творитиме його соціальну й інтелектуальну еліту. Політологія, розширюючи поінформованість людей, сприяє розумінню ними суті і тенденцій суспільного розвитку та допомагає визначитися щодо пріоритетних цілей і цінностей.

Отже, вивчення політичної науки сприяє:

Самозацікавленості. Якщо людина не знає політики, то це не сприяє її віднагоді від наслідків політичних рішень. Персональний добробут

кожного залежить від того, що роблять, або чого не роблять уряд чи парламент. Тому кожен мусить вникати в сутність того, що відбувається у владних структурах, особливо в період трансформування суспільно-політичних відносин. Навіть такі проблеми, як зміст навчальних програм, забезпечення прав студентської молоді, пільги для студентської сім'ї, державні субсидії на освіту залежать від функціонування політичної системи, від її типу, рівня відкритості. Вивчаючи політику, люди усвідомлюють свою залежність від політичної системи та необхідність впливати на неї, можуть грамотніше судити про можливі наслідки тих чи інших політичних дій і рішень. Водночас у них формується адекватне розуміння характеру та меж впливів громадянськості на політику, так само, як і обмежених можливостей самої політики. Розуміння політичних механізмів допомагає людям включитися у ті процеси, які можуть дати хоч невеликі, але реальні результати у сфері їх індивідуальної зацікавленості.

Самопізнанню. Політична освіта може бути вирішальним фактором у моральному розвитку громадян. В екстремальних умовах тоталітарних режимів (нацистський режим у Німеччині, сталінський режим у СРСР) звичайні громадяни перетворювались на істот, здатних на найстрашніші злочини, оскільки існує зв'язок між моральністю громадян і політичним режимом, залежність між політичними цінностями та індивідуальними цінностями кожної людини. Тому одні з головних завдань політичної освіти в демократичному суспільстві – навчити людину адекватно орієнтуватися у складних соціально-політичних обставинах, не втрачати морального обличчя, захищати свої права та інтереси, поважати інтереси, права і свободи інших людей всього суспільства.

Особливий наголос при цьому робиться не на етиці громадянських обов'язків, а на прагматичній орієнтації особистості, яка враховує моральні і правові норми людського співжиття. Громадяни повинні навчитися розв'язувати свої життєві проблеми в цивілізованому співробітництві з іншими людьми, йти на компроміси заради врегулювання різного роду конфліктів – і в цьому їм мають допомогти знання про політику. А що може бути важливішим для індивіда, ніж знати, ким він є з погляду своєї соціальної ролі та моральної позиції?

Самовдосконаленню та інтелектуальному розвитку особи. Навчання політики стимулює інтелектуальний розвиток особи. Для політики характерне змагання різних структур і особистостей при здобутті і використанні влади. Програми політиків і політичних партій є цікавим об'єктом критичного аналізу. Людина, що досліджує

тику, вчиться бути скептиком стосовно того, що вона читає і чує. Вона тренує свій розум, формулюючи питання, будуючи різні логічні конструкції, підбираючи необхідні аргументи. Тому дослідження політики виробляє критичне мислення і полегшує представницьку участь у демократичному процесі. Демократичні цінності суспільства передбачають свободу вибору. Щоб вибір робився усвідомлено, треба максимально зменшити зону політичної неосвіченості, навчитися обережності при зіткненні з тими політичними діячами, котрі намагаються впливати на емоції, а не на розум.

Політична освіта сприяє раціоналізації поведінки громадян, політичного життя загалом, орієнтує людей на свідоме використання досягнень науки, на пошуки оптимальних способів досягнення своїх цілей, а також на гуманістичну ціннісну орієнтацію, яка властива християнству та ліберальній гуманістичній традиції.

Отже, на запитання: чи є політологія практичною наукою? яка її користь? чи варто тратити час і зусилля на її вивчення? – можна відповісти так: молоді люди, котрі мають намір бути повноцінними громадянами своєї держави, мати свою думку і робити власний вибір у суспільних питаннях, котрі не хочуть бути маріонетками в чужих руках, повинні стати освіченими, поінформованими в галузі політики. Тільки розуміючи суть тих або інших проблем, уміючи заглянути за фасад політики, можна претендувати на те, щоб ефективно здійснювати тиск на політичних лідерів, вимагати від них тих або інших рішень і дій, зрештою – вибирати людей в урядовій структурі, які будуть здатні спрямовувати розвиток держави в бажаному напрямі. Неуцтво, непоінформованість широкого загалу, пасивність інтелігенції відкривають дорогу до влади демагогам і користолобцям, зумовлюють нецивілізоване врядування і, як наслідок, відставання у соціально-економічному розвитку всього суспільства.

Слід відзначити, що для розуміння політології і оцінки її ролі в житті суспільства важливим є визначення функцій, тобто напрямів її впливу на суспільство. Під **функцією** (від лат. *functio* – виконання, діяльність) політології розуміють: **роль, яку вона виконує; вирішені характерних для неї завдань і проблем; розуміння того, яких результатів можна очікувати від дослідження політології.**

У зв'язку з існуючим типами очікувань можна стверджувати, що політологія виконує наступні групи функцій (ми спробували їх систематизувати, оскільки в навчальній літературі з політології відсутній єдиний підхід щодо даного питання і виокремлюються різні типи цих функцій):

Загальні функції або теоретичні (описова, пояснювальна, інструментальна, прогностична, ідеологічна), за допомогою яких політологія розробляє різні теорії, концепції, гіпотези, ідеї, категорії, поняття, формулює закономірності.

Описова функція дає відповідь на запитання: як є, як було, як буде політична дійсність? На цьому етапі досліджень систематизуються факти політичної практики, встановлюється «діагноз» даній політичній ситуації.

Пояснювальна функція дає відповідь на запитання: чому саме ці, а не інші факти дійсності є у політиці? Чому їм притаманні саме такі, а не інакші риси? Дана функція робить можливим перехід від спостереження і фіксації фактів до з'ясування їх причин аналітичним способом, тому вона допомагає зрозуміти суть політичних явищ.

Прогностична функція відповідає на запитання: якою буде політична дійсність у майбутньому? Коли відбуватимуться дані процеси? Вона полягає у здатності політології передбачати, прогнозувати перспективи розвитку політичних процесів, явищ, подій, різних варіантів політичної поведінки, а також наслідки прийняття політичних рішень. Це необхідно для вироблення механізму раціональної організації політичних процесів, урахування ресурсів політичної влади, особливих таких її компонентів і форм, як авторитет, контроль, вплив, примус. У сучасних умовах зростає роль прогнозування політичної поведінки соціальних суб'єктів у різних регіонах країни, наслідків здійснюваних політичних акцій. Процес прогнозування спирається на пізнання об'єктивних законів суспільно-політичного розвитку, політичних інтересів, потреб, стимулів. Реалізується ця функція через моделювання політичних процесів і відносин, завчасне проведення наукових експертиз важливих політичних рішень щодо одержання реального від них ефекту.

Пов'язана з нею **інноваційна функція** прагне надати прогнози і висновкам максимально-наукову обґрунтованість і контрольовану форму.

Інструментальна функція дає відповідь на запитання: яких заходів треба вжити, щоб досягнути бажаного результату? Що треба зробити, щоби передбачені результати стали дійсністю? Що країні який вибір варто здійснити? Наслідком даної функції є певні рекомендації щодо раціоналізації політичної поведінки груп та індивідів, зайнятих політикою.

Ідеологічна функція політології відповідає на питання: до якої мети треба прагнути, яких цінностей слід дотримуватися та в ім'я чого проводити ту чи іншу політику?

Аналітична функція під час вивчення політичних явищ, процесів досліджує розстановку політичних сил, їх можливості та владну силу, дає відповідь на запитання, чому так сталося, хто винен, який потрібен суб'єкт для розв'язання проблем, що він має робити, які рішення приймати.

Функції «входу» – вивчення усіх політичних сил у суспільстві, які впливають на політичну систему, та **функції «виходу»** – вивчення впливу політичної системи на суспільство. До першої функції входять сприяння політичній соціалізації та розширення участі громадянства в політичних процесах, до другої – опрацювання та застосування політичного нормування громадянської діяльності.

Важливою **функцією** політичної науки є **апологетична**. Будь-яка політична система мусить себе захищати, тому політична наука не залишається нейтральною до політичної системи, бо вона виконує службову роль – виправдання політичної влади в даній системі, її цінностей, принципів функціонування, системи політичних рішень, політичної еліти.

Виховна функція полягає в тому, що саме політична наука повинна опрацьовувати загальні системні засади, вартості і спрямовувати владні структури на створення системи політичного виховання. Інакше кажучи, у конкретному суспільстві політична наука призначена на створення системи громадянського, політичного виховання. Вона формує політико-правову свідомість, політичну культуру та зв'язує особистості на духовних традиціях народу, сприяє розвитку політичної активності та формуванню патріотичних почуттів та переконань. Це не лише найважливіша функція політичної науки, це її призначення у будь-якій державі.

Суть **регламентаційно-регулювальної** (або нормативної) **функції** полягає у тому, що наука поширює серед громадянства певну систему політичних норм (політичної діяльності, політичних процедур виборів, створення організацій – політичного життя), які стають політичним системним правовим полем, виробляє правила розподілу влади між різними політичними силами, регулює (теоретично) групові конфлікти. Інформативно-орієнтуюча функція політології є визначальною, коли наука йде про її вивчення нефахівцями, тобто людьми, котрі не стануть у майбутньому професійними політологами. На перший план тоді виступають такі чинники, які зумовлюють інтерес до цієї науки, суспільну та індивідуальну потребу в ознайомленні з її загальними положеннями.

Комунікативна функція. Політична наука опрацьовує мову політики, формулює систему загальнозрозумілих понять і слів, які

ють певні партії, суспільні групи, їхні лідери та державні структури. Ця функція впливає на вміння оцінювати політичні події у зв'язку з конкретними історичними умовами.

Усі функції політології – взаємозв'язані, а будь-яке відокремлення однієї функції від іншої, або виділення однієї з функцій дають викривлене уявлення про вплив політології на суспільне життя. У межах функцій політології здійснюється поступ наукового політичного знання від емпіричного матеріалу до його узагальнення в теорію, а далі – впровадження у практику.

5.2. Прикладна політологія, її призначення і специфіка

Реалізація прикладної функції політології здійснюється так званою «прикладною політологією». Остання є сукупністю різних видів політологічної діяльності, яка спрямована на вирішення тих або інших практичних завдань. Це може бути практична робота політолога в тій або іншій сфері суспільного життя з регулюванням, змінами, вдосконаленням і перебудовою практичних політичних відносин. Прикладна політологія – це ще і наукові дослідження, які проводяться з метою отримання знання, необхідного для вирішення практичних проблем, завдань.

У сучасній політичній науці існує два основних рівні дослідження: теоретичний і прикладний. Таким чином відображається орієнтація політології на вирішення практичних політичних завдань. Політичні концепції, як правило, мають ту або іншу практичну спрямованість. Навіть політичні погляди древніх були безпосередньо пов'язані із прагненням удосконалити державне правління, виховувати законотворчих громадян, підвищувати авторитет влади. Згодом у політичних дослідженнях поряд з абстрактними, теоретичними уявленнями, досить віддаленими від конкретної дійсності, виокремилися знання, які були безпосередньо спрямовані на вивчення і вирішення практичних питань політичного життя. Вони і утворили нову галузь – сферу прикладної політології.

Виокремлення **прикладної політології** є питанням до певної міри дискусійним. Органічна єдність теоретичних та практичних аспектів дослідження політичного світу ставить під сумнів існування окремої сукупності «практичних знань» про політику. В той же час західні вчені тяжіють до трактування політології як емпіричної за своєю суттю науки, відносячи теоретичні аспекти політики до завдань філософії політики. Кожен об'єкт політологічного аналізу має

сторони. З одного боку, це загальнотеоретичні питання, які акцентують увагу на єдності засад політики як суспільного феномену, на різних ідейно-ціннісних, доктринальних аспектах політики. З іншого боку, не менш виразно виокремлюються питання прикладного, технологічного характеру.

Практично-прикладний аспект політології має дуже велике значення. У ньому поєднується розуміння політики як науки і як мистецтва. Саме через те цьому аспекту приділяється багато уваги в дослідженнях і викладанні. Практична політологія є сукупністю тих знань, без володіння якими в сучасних умовах не може діяти професійний політик. Вкладання політичного життя, підвищення ролі засобів масової комунікації привело до значного посилення уваги до практичного аспекту політологічних знань. На базі практичної спрямованості виникли й розвиваються такі напрямки політології, як партологія, кратологія, імітаційна політологія, конфліктологія, політичний аналіз, прогнозування й моделювання, сукупність політичних технологій або політична інженерія.

Мета прикладного політологічного дослідження полягає в тому, щоб забезпечити суб'єктів прийняття рішень інформацією, яка дозволяє передбачити наслідки реалізації різних політичних курсів і соціальних програм, адміністративних постанов і заходів.

Прикладна політологія має особливий характер розгляду проблем, що вивчаються. На відміну від теоретичної політології, яка виконує пізнавальні завдання і прагне відповісти на запитання «що? чому? як?», прикладну політологію цікавить – «для чого?». Якщо, наприклад, політична теорія ставиться до політики як до сфери суспільного життя, з притаманними їй протиріччями та закономірностями, то для прикладної політології вона є реальним перетином вольових рішень державних рухів, груп інтересів і інших суб'єктів.

Разом з тим прикладне політологічне дослідження спрямоване на вирішення наукових проблем. Більше того, логіко-теоретичний компонент (звернення до теорії) присутній в прикладному дослідженні менше, ніж у теоретичному дослідженні і є основним засобом обґрунтування практичних рекомендацій. Прикладне політологічне дослідження, як і дослідження наукове, широко охоплює соціальну та політичну дійсність. У політичній діяльності виникають проблеми, які потребують отримання інформації щодо великого обсягу явищ і людин. Більше того, вирішення прикладних завдань часто вимагає більш широкого охоплення суспільних явищ.

Особливість прикладного політологічного дослідження полягає в тому, що воно дає знання, необхідні для вирішення практичних

проблем. По-перше, через свою пов'язаність із конкретними проблемами, які характеризують політичну сферу людської життєдіяльності або діяльність конкретних суб'єктів, інститутів політики, політологічні дослідження здійснюються на базі міждисциплінарних зв'язків. Це зумовлено необхідністю відобразити вплив на реальні політичні явища психологічних, економічних, культурних, релігійних явищ; по-друге, кінцевим результатом прикладних політологічних досліджень є не абстрактні загальні положення, а практичні поради, рекомендації конкретним учасникам політичного процесу. Практичні рекомендації є особливою формою наукового висновку. Наукове обґрунтування практичних рекомендацій – це не інтерпретація знання про політичну дійсність. Дійсно, можна мати об'ємну інформацію про політичні явища, які вивчаються, але будь-який практик може запитати: з якою метою ця інформація подається, які дії з боку практика необхідні? Тому потрібно вміти трансформувати інформацію в практичні рекомендації.

Висновки і узагальнення прикладних політологічних досліджень адресуються, як правило, особам, які мають владні повноваження у сфері управління і безпосередньо впливають на реальну політику. Суб'єктами прикладної політології є не стільки теоретики, скільки аналітики, експерти, радники політичних діячів, працівники партійних апаратів, піармени (спеціалісти з політичної реклами, налагодження зв'язків з громадськістю) та інші особи, які безпосередньо виробляють політичні програми лідерів, органів управління, що впливають на прийняття владних рішень.

У багатьох країнах існують спеціальні аналітичні центри, експертні ради та інші структури, де виробляються рекомендації щодо прийняття певних політичних рішень, готуються відповідні матеріали, довідки, документи для структур державного управління, партій, груп тиску і т.д. У сучасному світі існують також організації, які вирішують подібні завдання на рівні міжнародних відносин.

Таким чином, прикладна політологія є складовою частиною і одночасно специфічним рівнем політичної науки, безпосередньо спрямованою на вирішення практичних завдань. Її основне завдання полягає у формуванні конкретних рекомендацій і прогнозів певним політичним суб'єктам з метою підвищення ефективності їх діяльності.

Необхідні дані для вивчення політичних проблем і вироблення відповідних рекомендацій формуються на основі застосування певних методів політологічних досліджень. Як складова частина політичної науки прикладна політологія спирається на ті ж загальнонаукові під-

люди і принципи аналізу, що і теоретичні дослідження. Але домінуючу роль тут відіграють засоби мікрополітичного аналізу, де переважають індуктивні методи, що базуються на вивченні одиничних явищ.

До таких методів належить перш за все спостереження, яке проводиться у вигляді «відкритої» констатації фактів і у вигляді «включеного спостереження», коли дослідники протягом певного часу знаходяться всередині групи, що вивчається (наприклад, керівництво партії). У будь-якому випадку одержана інформація повинна бути достовірною, не залежною від пристрастей спостерігача, чого на практиці досягти досить важко, оскільки і в політиці, і в науці працюють люди із своїми інтересами, симпатіями і антипатіями.

Важливим методом прикладної політології є контент-аналіз. Він передбачає цілеспрямоване вивчення певних документів (конституцій, правових актів, кодексів і т.д.) та інших безпосередніх носіїв інформації: книг, картин, кінофільмів і т.п.. Цей метод спирається на широке застосування комп'ютерних технологій, що дозволяє вибрати інформацію з досить значних за об'ємом текстів.

Широко використовується в прикладній політології метод опитування прямих або опосередкованих учасників політичних подій, а також експертів, здатних професійно аналізувати ситуації. Виявлення, узагальнення і систематизація інформації можуть здійснюватися через інтерв'ювання окремих громадян як шляхом проведення масових анкетних так і інших опитувань. Можливість при цьому широкого використання математичних методів підвищує достовірність даних прогнозів і рекомендацій.

Ігрові методи передбачають попереднє конструювання ситуації, моделювання певного варіанту розвитку процесу, конфлікту і т.п. Це дозволяє розробити різні моделі дій управлінських структур, визначити ролі учасників подій, уточнити характер їх поведінки і взаємовідносин між ними. Все це дає можливість передбачити варіанти зміни ситуації, підготувати управлінський персонал до прийняття рішень у неординарних ситуаціях, знаходити якісно важливі моменти і протиріччя у відповідних процесах.

Прикладні політологічні дослідження, як правило, зв'язані з такими сторонами дійсності, які мають практичне значення для державної політики. Можливості прикладної політології використовуються для розробки програм діяльності уряду в сфері соціальної, національної політики, для уточнення поточних і перспективних цілей, розподілу повноважень між різними державними органами, прогнозування якісних змін політичної ситуації.

Важливою сферою використання прикладних політологічних досліджень є визначення шляхів попередження і вирішення соціальних конфліктів та досягнення консенсусу. Такі дослідження розробляють технології вирішення кризових ситуацій, які дозволяють знаходити згоду між їх учасниками і забезпечувати управління конфліктними ситуаціями. Однією із найпоширеніших сфер застосування прикладної політології є проведення виборчих компаній. За допомогою таких досліджень формують рекомендації для організації виборчих компаній.

Ще однією специфічною сферою застосування прикладних досліджень є вироблення і прийняття політичних рішень. Тут прикладна політологія розробляє критерії виділення політично значимих суспільних проблем, забезпечує необхідною інформацією, формулює варіант прийняття альтернативних рішень і т.п.

Основною функцією прикладної політології є регуляторна функція, яка реалізується шляхом розробки окремих правових та економічних механізмів у формі законодавчих актів; відстеження проблемних полів у політичній організації суспільства та організації механізмів усунення «політичного дискомфорту»;

Прикладна політологія виконує також інструментальні функції, які визначаються відповідним їй політичним буттям:

- а) політична технологія – сукупність способів, методів і дій, послідовна реалізація яких дає бажаний результат;
- б) політичний маркетинг – диференційований вплив на різні соціальні верстви і групи з метою донесення їм інформації такого змісту і форми, яку вони бажають; це і політична реклама;
- в) передвиборча інженерія – наука про тактику проведення виборчих компаній;
- г) іміджологія – наука про формування образу (іміджу) політичного лідера.

Отже, прикладна політологія, хоча й має безпосередню спрямованість на практичну діяльність, без теоретичних засад і без тісної єдності із загальнотеоретичними дослідженнями політики існувати не може. Жодна практична дія в політиці не може бути позбавлена загальної ідейної спрямованості, вона є до певної міри похідною від усїєї побудови політичної системи. В той же час вивчення політичних технологій, порівняння їх, пошук шляхів підвищення їхньої ефективності накопичує узагальнення, які включаються до теоретичного аналізу політичного життя. Таким чином, поділ на теоретичну і практичну

шу політологію є до певної міри умовним, але він відображає реальні потреби і є необхідною умовою збагачення всієї політичної науки.

Робота у сфері прикладної політології вимагає спеціальної і особливої підготовки. Важливо, що прикладна і теоретична політологія взаємно доповнюють і збагачують одна одну, утворюючи єдине ціле. Розвиток цих галузей політичної науки – важлива передумова цивілізованості і ефективності політики, її гуманістичної орієнтації. Разом з тим прикладна політологія може функціонувати лише разом з теоретичною політологією. Про це свідчить уся історія політології. Професіоналізація політології (спеціальна підготовка) є необхідною для професіоналізації прикладної політології.

З історії політичної науки відомо, що наприкінці XIX ст. в США і західній Європі вже читались різні курси з політологічної освіти. На Заході поширеним було видання підручників, програм і спеціалізованих журналів. У XX ст. Академічна політологія США і Європи створювалась, як правило, випускниками філософських, політологічних факультетів. Що ж стосується прикладної політології, то її становлення відбулось значно пізніше. Це пояснювалося тим, що до середини 70-х років XX ст. у США і європейських країнах державна політика не взаємодіяла із суспільними науками.

1.3. Професіоналізація політологічної діяльності

В усіх країнах політичним наукам надається великого значення. У розвинених країнах Заходу діє чітка система підготовки фахівців з політології. В Україні до кінця 80-х рр. XX ст. термін «політолог» не вживався. Пов'язано це було з тривалим нехтуванням адміністративно-бюрократичною системою наук, вивченням політики, соціально-політичних процесів у суспільстві. З початком відкритості, публічності політичної діяльності з'явилася потреба у виробленні компетентних процедур, ефективних рішень. Це визначило гострий попит на кваліфікованих професіоналів-політологів, які мають спеціальну наукову підготовку. В Україні підготовка професійних політологів здійснюється в ряді вищих навчальних закладів і є обов'язковим навчальним предметом на всіх факультетах вузів, у технікумах та училищах.

Підготовка політологів-професіоналів означає отримання диплому з політологічної спеціальності. Спеціаліст – політолог повинен оволодіти відповідними кваліфікаційними характеристиками (зокрема, методологією суспільно-політичного аналізу) для вико-

нання різноманітних завдань та функцій і для того, щоб самостійно, без апеляцій до авторитетів орієнтуватися в політичному житті, робити висновки, свідомо брати участь у певних політичних акціях. Незалежно від політичної ролі освічена людина повинна вміти підкоряти емоції раціональній політичній аргументації, бути свідомим громадянином.

Сучасна політика – це особливий вид занять, що вимагає серйозної підготовки, високого професіоналізму і розподілу праці, бо помилкові рішення в даній сфері можуть призвести до політичної кризи та негативних наслідків як для національного так і для світового співтовариства. Тому сьогодні політична професія вимагає особливих знань і вмінь. Так, одні політологічні спеціалізації потребують політологічної освіти, а інші (крім цього) ще й дослідницької чи аналітичної роботи.

У зв'язку з цим можна назвати наступні групи професій у сфері політики, для яких необхідною є політологічна освіта: дослідники, викладачі, політики, посередники, помічники, експерти, ідеологи, консультанти.

Політологи-дослідники – це наукові співробітники академічних установ, галузевих науково-дослідних інститутів, політологічних центрів, які розвивають дану науку по всіх напрямках і застосовують свої знання у політичній практиці та передають їх студентам. Тому університетська (академічна) політологія – це основа професії політолога. На сучасному етапі спеціалізація з політологічної науки стала масовою, оскільки у виконавчій та законодавчій гілках влади більшістю є професійні політологи.

Важлива ділянка діяльності політолога – **викладання соціально-політичних дисциплін** у навчальних закладах, поширення політичних знань, демократичних засобів політичного управління. Політологію викладають не тільки для майбутніх політологів, але й для студентів інших спеціальностей.

Політики – це не тільки люди, які безпосередньо беруть участь у здійсненні влади на різних її рівнях (публічні політики), а ще й чиновники (управлінці-адміністратори) та партійні функціонери (працівники апаратів політичних партій).

Посередники ((медіатори) зв'язують політиків, суспільні та корпоративні структури з громадянами) – це лобісти, функціонери різних організацій, рухів, компаній, благодійних та інших фондів. До цієї групи належать і професії, функціями яких є налагодження нових засобів і форм політичного спілкування – це спеціалісти із зв'язків

громадськістю (паблік рілейшнз) та організатори мережевих і віртуальних взаємодій.

Помічники (кількісно найбільша група) обслуговують власне політичну діяльність: радники, співробітники політичних чи адміністративно-управлінських апаратів, аналітики, політичні технологи, іміджмейкери та ін.

Незалежні експерти – це працівники різних аналітичних та інформаційних центрів, учасники «мозкових трестів», які співпрацюють з державними структурами, партіями, корпораціями, банками, з медієвими засобами масової інформації, що зацікавлені в одержанні надійних даних про політику взагалі або у своїй сфері діяльності. Такі аналітичні центри повністю або частково фінансуються бюджетними організаціями, оскільки вони мають забезпечувати суспільство якісною політичною інформацією. У складі таких центрів переважають найбільш авторитетні і компетентні співробітники науково-дослідних установ та університетів.

Ідеологи забезпечують підтримку в політичній сфері і в суспільстві впливу будь-яких ідеологій, догматичних вчень, ідеологізованих трактувань політики. Щодо професії – це самі ідеологи, частина журналістів та піар-працівників, які виступають у вигляді агітаторів.

Політологи також можуть бути: **консультантами** урядів, різних центрів і служб, що функціонують у державних, політичних, партійних організаціях, різних фондів.

Політологи займаються ще й практичною політичною діяльністю: **управлінням суспільними процесами, депутатською діяльністю.**

До сфер та об'єктів діяльності політолога належать: політичні системи, органи державного управління, політичні партії і рухи, органи центрального, місцевого і регіонального самоврядування, засоби масової інформації, наукові й дослідницькі центри, де політолог може працювати на таких посадах, як референт, радник, аналітик, науковий співробітник. Політолог повинен бути обізнаним із фундаментальними досягненнями класичної та новітньої політичної думки, знати основні закономірності й тенденції розвитку політичного життя суспільства, систему інститутів державної влади, основи законодавства, методологію та методику політологічних досліджень. Політологу притаманне вміння самостійно визначати поточні (тактичні) і фундаментальні (стратегічні) цілі суспільно-політичного розвитку, виробляти інноваційні політичні технології, володіти навичками прогнозування конфліктних та кризових ситуацій у політичному житті, подавати практичні рекомендації щодо їх усунення.

Домінуючі види діяльності політологів:

- вивчення політичних явищ у їх послідовному тимчасовому розвитку, виявлення зв'язків між минулим, сьогоденням і майбутнім;
- дослідження залежності політики, політичних процесів від суспільства, економічних відносин, соціальної структури суспільства, ідеології і культури;
- визначення значення політичних явищ для суспільства й особистості, їхню оцінку з погляду загального блага, справедливості, поваги людського достоїнства;
- вивчення залежності між політичними явищами в досвіді і рівнем економічного розвитку, політичним ладом, між ступенем урбанізації населення і його політичною активністю, між кількістю партій і виборчою системою і т.д.;
- дослідження й аналіз вербального, практичного, усвідомленого і підсвідомого поведіння окремих особистостей і груп;
- вивчення й аналіз діяльності інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність (держави, партії, урядові програми і т.д.);
- дослідження і виявлення суб'єктивних механізмів політичного поведіння, індивідуальних якостей, рис характеру, а також типових механізмів психологічної мотивації;
- аналіз політичних явищ з метою виявлення їхніх загальних рис і специфіки, аналіз найбільш ефективних форм політичної організації чи оптимальних шляхів вирішення задач;
- прогнози щодо політичного майбутнього держави, партії, політиків.

Для того, щоб стати професійним політологом потрібно, крім оволодіння відповідними знаннями, мати ще й певні особисті якості, які забезпечать успішність і ефективність виконання професійної діяльності: високий рівень розвитку аналітичного і синтетичного мислення (уміння одержувати й обробляти потрібну інформацію, оцінювати, порівнювати і засвоювати її); високий рівень розвитку понятійного мислення (володіння науковими поняттями); високий рівень розвитку дедуктивного мислення (уміння будувати умовиводи від загального до окремого); схильність до дослідницької діяльності (увага до деталей, здатність групувати безліч фактів, установлювати причинно-наслідкові зв'язки і т.д.); високий рівень розвитку короткочасної і довгострокової пам'яті; розвинуті комунікативні здібності (уміння знаходити контакт, налагоджувати взаємини, розвиненість

каналів вербального і невербального спілкування, професійна компетентність і т.д.); наявність гарно розвинених вербальних здібностей (уміння правильно і зрозуміло висловлюватися); уміння слухати; ораторські здібності (грамотне висловлення думки); високий рівень розвитку концентрації і стійкості уваги (здатність протягом тривалого часу зосереджуватися на визначеному виді діяльності); здатність займатися тривалий час кропіткою роботою (робота з архівними документами); здатність сприймати велику кількість інформації (всебічне адекватне сприйняття ситуації); здатність контролювати свої емоції.

У практичній діяльності політолога допоможуть такі риси характеру як:

чесність і порядність; організованість і відповідальність; цілеспрямованість; креативність; ерудованість, широкий кругозір (гарні знання в різних областях наук); пунктуальність, відповідальність; високі моральні якості (принциповість, переконаність, чуйність і уважність до людей і т.д.); допитливість; тактовність (здатність виявляти почуття міри); гнучкість, наявність розвинутої інтуїції; наполегливість, об'єктивність; самоконтроль, холоднокровність; комунікабельність, енергійність; уміння швидко відновлювати працездатність; прагнення до самовдосконалення.

Як бачимо, соціальні ролі політолога надзвичайно різноманітні. Ця професія вимагає здібностей і різних за своїм характером якостей. Вибір політологічної спеціальності дає можливість зайняти відповідну своїм нахилам і зусиллям посаду.

0.4. Політологія і влада. Громадянська позиція політолога

У зв'язку з тим, що політологія в суспільстві відіграє активну роль, виникають наступні питання: на кого політологія впливає, хто програє і хто виграє від активності політології? якими способами, якими каналами цей вплив здійснюється?

Частково відповіді на ці запитання можна отримати при розгляді функцій політології і професіоналізації політологічної діяльності, але вони лише конкретизують загальні питання про природу і призначення політології як науки.

Щодо впливу політології на суспільство (країну), то він здійснюється у двох напрямках: по-перше, через представників влади, які приймають важливі рішення, використовуючи теоретичні висновки політологів; по-друге, політологія популяризує результати

своєї діяльності, таким чином впливаючи на суспільну і, зокрема, політичну свідомість основних груп населення. Зрозуміло, що характер такого впливу різний. Різними є також погляди на те, що потрібно, а чого не потрібно робити політологу. Одні вважають, що будь-яка участь у підготовці і здійсненні політологічних програм різними структурами означає, що ці дослідження захищають і підтримують дії органів влади. Інші вважають, що така позиція є неправильною, адже політологічні знання повинні досягати рівня технологій і втілюватись у державні програми і проекти, реалізація яких впливає на життя людей. А це є неможливим без взаємодії політології з владними структурами. Досвід такої взаємодії не дуже великий. Навіть у США, де найрозвиненішою є прикладна політологія, взаємовідносини політології з державною політикою використовуються не повністю. А що стосується вітчизняної політології, то її вплив на державну політику дуже незначний. Причини цього явища полягають у тому, що інтереси країни і її громадян не співпадають з інтересами владних структур.

Часто влада для збереження свого статусу враховує певні рекомендації політологів. Але неучасть політологів у вирішенні державних проблем з різних сфер суспільного життя має серйозні негативні наслідки як для громадян держави, так і для самих політологів, бо це означатиме їх безпорадність і байдужість щодо суспільства.

Отож, щодо стосунків органів влади з політологами можна виділити наступні їх типи: маніпулятивний – характеризується співробітництвом з владою: політологічні знання використовуються з метою управління суспільними процесами і маніпуляції поведінкою громадян; критичний – політологи відмовляються від співробітництва з владою і займаються аналізом політики, яка проводиться в суспільстві; узгоджувальний – політологія використовується для налагодження взаємовідносин органів влади із суб'єктами.

Проте вплив політології на суспільне життя – це не тільки її вплив на владні структури. Політологія за допомогою поширення своїх теоретичних знань впливає на всі верстви суспільства, орієнтуючи їх у складних проблемах і визначаючи можливі варіанти суспільної діяльності. Саме так реалізується ідеологічна функція політології, бо політологічна інформація за своєю сутністю (будучи актуальною, зачіпаючи важливі інтереси і проблеми людей) є одночасно орієнтуючою, мобілізуючою, виховною.

У політиці, де основне місце належить людині, неможливо ігнорувати людський вимір, людські цінності. Політика і політологія

яки її досліджує, мають морально-етичні складові, а політика повинна мати ще й моральний вимір, бо вона є результатом діяльності людини. Тому завдання політики полягає в тому, щоб адекватно відображати політичну сферу і відповідно шукати оптимальні для цього суспільства рішення. Необхідно відрізнити практичну доречність і моральну виправданість.

Великим є вплив влади на моральне обличчя людини. Ідеальних людей, як відомо, немає. У характері й поведінці кожної людини поєднуються як позитивні, так і негативні риси. Перші з них вона намагається проявити, другі – приховати. А влада виявляє справжню сутність людини, її як позитивні, так і негативні риси. І це закономірно. Наділена владними повноваженнями людина завжди на ходу, їй доводиться приймати відповідальні рішення, що більш виразно проявляє риси її характеру та особливості поведінки. Важливо прахувати й таке: влада негативно впливає на людину, посилює її негативні риси. Про це ще писав Н. Мак'явеллі. Оскільки в політику йдуть далеко не завжди найкращі люди, до того ж влада спричиняє на них негативний вплив, то для суспільства завжди актуальною є проблема захисту від деструктивного впливу на нього політиків і влади. Так, К. Поппер центральним питанням політики вважав не те, хто має правити, а те, в яких умовах це робитиметься. Оскільки немає впевненості в тому, що в державі будуть гідні правителі, зазначав він, головним є питання про те, як звести до мінімуму шкоду, якої можуть завдати негідні правителі, які інститути та механізми потрібно створювати, щоб запобігти можливих втрат. У сучасному демократичному суспільстві такими механізмами та інститутами є поділ державної влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки, система стримувань і противаг різних гілок влади, вибори, опитування та обнародування громадської думки, інститути громадянського суспільства – політичні партії, громадські організації і рухи, незалежні від держави засоби масової інформації. Ці механізми та інститути роблять можливим контроль громадськості за здійсненням політичної влади, сприяють тому, щоб правляча еліта якомога менше зловживала владою, не відривалась від народу, дбала про його інтереси, зрештою, щоб політика і влада відповідали вимогам моралі.

Функціонування сучасного державного апарату і механізму політичного управління неможливо уявити без раціональних і обов'язкових формальних правил, без жорсткої професіоналізації політики та механізму управління. Інструментом і результатом такої профе-

ціоналізації стала бюрократія, яка базується на принципах професійної компетентності, ієрархії і спеціалізації функцій. Тому важливим є питання співвідношення професіоналізму з моральністю. М. Вебер вважав, що різниця між чиновником і політиком полягає в тому, що справжній чиновник не повинен бути політиком. Він повинен керувати офіційно, в інтересах держави. Політичний чиновник не повинен робити того, що повинен робити політик – боротися, підтримувати когось чи щось, бути пристрасним. Крім того, вони мають різні принципи відповідальності: чиновник зобов'язаний добросовісно виконувати накази свого керівника (без цього неможливе функціонування будь-якого апарату), а політичний керівник особисто відповідає за свої дії (це вимагає власних морально-етичних позицій та переконань). З цієї точки зору професіоналізм і ефективність чиновника і є показником його моральності, вірності своєму професійному покликанню.

У політиці важливо не перебільшувати значення професіоналізму над моральністю і, навпаки, моральність не повинна бути вищою від професіоналізму. Оскільки підкорення права моральності з юридичної точки зору означає прагнення насильно насаджувати справедливість і добро, що призводить до повновладдя держави. Підтвердженням цьому був тоталітаризм, де політика належала ідеології, яка обіцяла щастя всім людям. Результатом цього було заперечення істини задля народного блага. Але, як показав досвід, справжня любов до народу не може базуватися на ігноруванні істини, навіть найнеприємнішої.

Виділення і визначення істини у сфері політики – складне завдання. Як вважав М. Вебер, практичний політик може виконувати роль посередника між конфліктуючими сторонами, або може прийняти одну із сторін. Але це не має нічого спільного з науковою об'єктивністю.

Для будь-якого політика завжди важливим є вирішення протиріччя між справедливістю і ефективністю, свободою і рівністю. Смітовий досвід показує, що ефективне функціонування будь-якої сфери життєдіяльності (особливо економічної) потребує конкуренції, яка є жорсткою для людей. Але без конкуренції життя є неповноцінним. Так само і будь-яка суспільно-політична система, будь-який режим не можуть існувати без легітимізації, яка не може існувати без дотримання елементарних норм справедливості. До того ж справедливість є складовою теорії легітимності. Навіть найтиранічніші режими декларують свою прихильність принципам справедливості.

Справжня справедливість вимагає ставитись до людей як до рівних, і в той же час не прагне зробити їх рівними, бо це потребує несправедливого ставлення до них. Існують різні думки щодо цієї проблеми. Якщо соціалісти і ліберали виступають за так звану перерозподільчу справедливість, то консерватори вбачають у ній обмеження свободи тих, хто платить податки для забезпечення фондів розподілу. Відомий представник консерватизму Ф. Гайєк вважав, що справедливість передбачає розподіл матеріальних благ, а це потребує того, хто ці блага розподілятиме відповідно зі своїм суб'єктивним розумінням добра, зла і справедливості. У вільному суспільстві з ринковою економікою взагалі недоречно говорити про соціальну справедливість, бо для нього не характерний процес розподілу. Там всі дії є природними і кожен опримує своє. В такому суспільстві можна говорити про допомогу при нещасному випадку, природніх катаклізмах, хворобах, катастрофах, але не про відновлення соціальної справедливості.

Рівність перед законом і громадянські права у правовій державі доповнюються політичними та соціально-економічними правами. Тому наявність справжньої свободи в суспільстві означає, що кожна людина стає громадянином не тільки в юридичному та політичному, але і в соціальному розумінні цього слова. Рівність це не самоціль, це створення для всіх рівних умов вибору. Це мовна для розвитку свободи. А свобода – це забезпечення кожному члену суспільства рівного доступу до різноманітності життєвих шансів.

«Державою благоустрою» називають державу, яка має комплекс інститутів як основу своєї політики, що покращують соціально-економічне життя свого суспільства, забезпечуючи «повну» зайнятість, високу заробітну плату і стабільні ціни. Складовою такої держави є комплекс програм, спрямованих на виконання соціальної допомоги непривілейованим прошаркам населення: допомога безробіттю чи тимчасовій непрацевдатності, пенсії, соціальне страхування та ін. Головною метою «держави благоустрою» є розширення демократії, надання всім членам суспільства юридичних, політичних і соціальних прав шляхом справедливого перерозподілу прибутків. Соціал-демократія і лібералізм вважали, що «державою благоустрою» повинна гарантувати забезпечення соціальної справедливості. В сучасному світі соціальні програми стають складовою частиною держави. Тому в ХХ ст. правова держава набуває ознак держави благоустрою».

Важливу роль у цьому процесі відіграє політологія. Оскільки підвищення рівня політичної обізнаності має належити до специфічних прерогатив і завдань представників саме політичної науки. Без такої спрямованості політологія втрачає свою ефективність, а самі політологи справедливо визначаються в контексті пошуку задоволення власних амбіцій. Якщо держанні діячі проводять політику на власний розсуд, не враховуючи пропозиції політологів, то це свідченням щонайменше штучної відірваності політичної думки від практичних інтересів суспільства і держави.

Зрозуміло, що проблему ефективності політичної теорії як однієї з галузей суспільствознавства не слід утискувати виключно в русло практичної доцільності. Нарощування «чистого» наукового знання і тут є прерогативою політології. Однак політична наука вирізняється більшим ступенем прагматизму в тому сенсі, що вона значною мірою формує обізнаність політиків і працівників засобів масової інформації та їхню спроможність керуватися науковими висновками і пропозиціями. Так, на відміну від, скажімо, філософів чи істориків, політологи можуть безпосередньо впливати не тільки на державну стратегію, а й на характер загальнонаціональних рішень.

У сучасних суспільствах (особливо перехідного характеру) спостерігається процес, умовно кажучи, своєрідної прагматизації політологів як таких. Йдеться про активне включення фахових політологів у політичне життя та входження їх в управлінські структури і парламент. Це негативно позначається і на науці, і на діяльності парламенту та управлінських структур: розпадаються наукові школи, а політолог, опинившись у незвичній для себе ролі, зазвичай пристосовується до традицій і механізмів, властивих обраній ним будь-якій бюрократичній машині.

Тому, як справедливо зауважив професор Колумбійського університету (США) Р. Джервіс, спеціалізація потрібна з огляду на те, що тільки в такий спосіб можливе оптимальне поєднання теоретичного і конкретного знання. Як відомо, залучення знань з інших галузей суспільствознавства сприяє розширенню контексту практичних висновків і рекомендацій. Однак надмірний вихід за рамки спеціалізації, в тому числі захоплення теоретичними розвідками, часто перетворює політологічні дослідження на суто філософські. Вправа, не спроможні реально впливати на характер політичного процесу в тій чи тій країні. Інша річ, що додаткові знання політолога (скажімо, зі сфери соціології чи економічної науки) дозволяють йому дослідити ситуацію у всіх її нюансах і деталях. Але все це

афери допоміжних засобів і методів проведення політологічних досліджень. Для політолога важливо поважати і використовувати доробок представників інших галузей суспільствознавства, а не прагнути підмінити своїх колег, які там працюють.

І знову постає питання просвітянської ролі політології. Річ у тому, що ефективність політичної науки у перехідних суспільствах (а саме до таких належить українське суспільство) вимірюється насамперед здатністю впливати на загальне (масове) і вузьке (політиками, державними діячами) розуміння базових політичних проблем та шляхів їх розв'язання.

Важливо також, щоб політологія обслуговувала національні і суспільні інтереси. Дослідник у класичному варіанті ставить суспільно важливу мету і розв'язує переважно проблему на цьому ґрунті. Саме тому пропагування результатів політологічних розробок є таким необхідним. Не менш суттєве значення має особиста відповідальність політолога за пропоновані ним розробки й висновки: адже мету своєї наукової діяльності він здебільшого обирає сам, виходячи з розуміння конкретної ситуації, а не, як це зазвичай відбувається в інших галузях суспільствознавства, зважаючи на ті чи інші прогалини в теорії.

Політична наука (а саме це і є її засадничою особливістю) керується повсякденними інтересами конкретної людини, суспільства і держави, а чи буде результативним вплив ученого на якість певних процесів у державі і суспільстві – визначається здатністю точно схувати ключові проблеми розвитку і оптимально сприяти практичному розв'язанню їх політичними методами. Коли методологічні розробки справді сприяють оптимізації якості дослідницького процесу, то він здатний стати важливою складовою традиційної політології. У такому разі потреба поділяти представників цієї галузі суспільствознавства на «власне політологів» і «теоретиків» перестає бути актуальною. Однак, важливо також не заперечувати новаторський теоретичний пошук фундаментального значення. Потрібно, щоб цей пошук відбувався в межах політології. Тільки через поєднання таких позицій не потрібно буде протиставляти такі наслідки політологічних розробок, як внесок у теорію, з одного боку, і набуття нових знань про політику як явище і процес, позитивний вплив на політиків і виборців, з другого.

Висновки

1. У розвитку сучасних суспільств наука відіграє фактично всю хоплюючу роль, проникаючи в усі сфери суспільного життя, обумовлюючи світосприйняття і стиль мислення сучасної людини. Велику роль у суспільстві починає відігравати і політологія, яка є відносно молодого наукою, але вона має справу з життєво важливими проблемами, необхідність вирішення яких стимулює її суспільну активність.

2. Сучасне покоління живе в період великих соціальних перетворень. І саме ця обставина активізує різноманітність функцій політології в суспільстві: описова, пояснювальна, прогностична, виховна, комунікаційна, методологічна, практична та ін.

3. Практично-прикладний аспект політології має дуже велике значення. У ньому поєднується розуміння політики як науки і мистецтва. Саме через те цьому аспекту приділяється багато уваги в дослідженнях і викладанні. Практична політологія є сукупністю цих знань, без володіння якими в сучасних умовах не може діяти професійний політик. Ускладнення політичного життя, підвищення ролі засобів масової комунікації призвело до значного посилення уваги до практичного аспекту політологічних знань.

4. До сфер та об'єктів діяльності політолога належать: політичні системи, органи державного управління, політичні партії і рухи, органи центрального, місцевого і регіонального самоврядування, засоби масової інформації, наукові й дослідницькі центри, де політолог може працювати на таких посадах, як референт, радник, аналітик, науковий співробітник. У зв'язку з цим можна назвати наступні групи професій у сфері політики: дослідники, викладачі, політики, посередники, помічники, експерти, ідеологи, консультанти.

5. Щодо впливу політології на суспільство (країну), то він здійснюється у двох напрямках: по-перше, через представників влади, які приймають важливі рішення, використовуючи теоретичні висновки політологів; по-друге, політологія популяризує результати своєї діяльності, таким чином впливаючи на суспільну і, зокрема, політичну свідомість основних груп населення. Щодо стосунків органів влади з політологами можна виділити наступні їх типи: маніпулятивний, критичний та узгоджувальний.

6. Вплив політології на суспільне життя – це не тільки її вплив на владні структури. Політологія за допомогою поширення своїх теоретичних знань впливає на всі верстви суспільства, орієнтуючи їх у складних проблемах і визначаючи можливі варіанти суспільної діяльності.

Ключові поняття

Активність політична (від лат. – діяльний) – одна з форм суспільної активності, діяльність соціальних суб'єктів, яка має на меті впливати на прийняття політичних рішень, здійснення своїх інтересів. Характерна для індивідів, що беруть участь у політиці і загалом часам.

Бюрократія (від франц. – панування канцелярії) – вищий, призначений прошарок чиновників-адміністраторів у державі. Ієрархічно організована система управління державою чи суспільством за допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями.

Виховання політичне – систематичний цілеспрямований вплив на свідомість, волю і поведінку людей. Спрямовується на розвиток індивідуальної та групової свідомості. Здійснюється з метою підготовки громадянина до суспільного життя, формування переконань та певним поведінки, відповідних пануючим у суспільстві ідеям та інтересам, а також виховання в нього активної позиції щодо окремих явищ політичного життя суспільства загалом.

Влада – здатність і можливість здійснювати свою волю, чинити вирішальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів, зокрема, авторитету, права, насильства.

Діяльність політична – невід'ємна складова загальної людської діяльності, специфічна сутність якої полягає в сукупності дій окремих індивідів і великих соціальних груп, спрямованих на реалізацію своїх політичних інтересів, насамперед завоювання, утримання і використання влади.

Зрілість політична – рівень розвитку особи, що характеризує глибину і повноту оволодіння нею досвідом політичних відносин. Політична зрілість визначається розвиненістю політичних якостей, яких особа набуває в ході політичної соціалізації і які необхідні їй для виконання основних політичних функцій.

Іміджологія – наука, що вивчає проблеми формування й створення в суспільній свідомості образів суспільних інститутів та окремих політичних лідерів, виробляє сукупність прийомів, технологій і засобів формування в суспільній свідомості відповідних образів реальних суб'єктів політики.

Політика і людина – розділ політичної теорії, який з'ясовує місце індивіда у політичному житті, особливості його зв'язків з політич-

- Основи політичної науки. Курс лекцій за ред. Б. Кухти / Кухта Б., Романюк А., Поліщук М., Старецька Л. – Львів: Кальварія, 1997. – Ч. 1.
- Пойченко А.М. Політика: теорія і технологія діяльності. – К., 1994.
- Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. Горбатенко; за ред. Ю. Шемшущенка та ін. – К.: Генеза, 2004.
- Политология: учеб. / А.Ю. Мельвиль и др. – М.: Московский государственный институт международных отношений МИД России, ГИ Велби, Изд-во Проспект, 2005.
- Рудич Ф. М. Политология: теоретический и прикладной контекст // Социально-политический журнал. – 1996. – № 5.
- Рябов С. Політика як суспільне явище // Політологічні читання. – 1994 – № 2.
- Чудинова И. Политическая жизнь // Социально-политический журнал. – 1994. – № 12.

Матеріали для читання

Вебер М. Покликання до політики

Яку внутрішню насолоду може дати політика як «професія» і які особистих якостей вимагає вона від того, хто ступає на її стежину?

Перше, що вона дає,— це почуття влади. Навіть на формально скромних посадах свідомість впливу на людей, участі у владі над ними, але насамперед – відчуття того, що ти тримаєш в руках нерв історично важливого процесу,— здатні підняти професійного політика над повсякденністю. Та перед ним постає питання: завдяки яким саме якостям сподівається він бути на рівні тієї влади (якою б обмеженою не була вона у кожному окремому випадку) і, отже, на рівні тієї відповідальності, яку вона на нього покладає? Таким чином, ми торкаємося сфери етичних питань, бо саме до них належить питання, якою слід бути людині, аби їй дозволено було покласти руку на спиці колеса історії.

Можна сказати, що загалом три якості мають вирішальне значення для політика: пристрасть, почуття відповідальності, окомір. Пристрасть – у розумінні спрямованості на саму суть справи: пристрасної відданості «справі», тому богові чи демонові, який вершить цю справу. Не в розумінні такого внутрішнього способу поведінки, що його мій покійний нині приятель Георг Зімел називав «стерильним збудженням» (вона

пластиве певному типові насамперед російських інтелектуалів, — хоча, звичайно, не всім їм) і котре нині відіграє таку помітну роль і в наших інтелектуалів у цьому карнавалі, що його прикрашають гордим іменем «революції», — «романтика інтелектуальної зацікавленості», позбавлена будь-якого ділового почуття відповідальності. Бо одної пристрасті, якою б справжньою вона не видавалась, тут не досить. Вона не зробить нас політиком, якщо, будучи відданим «справі», не ви вважатимете відповідальність перед цією справою провідною зіркою вашої діяльності.

А для цього (і то головна психологічна якість політика) потрібен окомір – здатність із внутрішньою зібраністю та спокоєм віддатися впливу реальностей, інакше кажучи, потрібна дистанція стосовно речей і людей. «Відсутність дистанції» вже сама по собі є одним із смертних гріхів будь-якого політика, — і водночас це одна з тих якостей, що їх виховують у нинішньої інтелектуальної молоді, прирікаючи її, таким чином, на нездатність до політики. Бо якраз тут криється проблема: як поєднати в одній душі гарячу пристрасть і холодний окомір? Політику роблять головою, а не якимись іншими частинами тіла або душі. І все ж відданість політиці (якщо це не фривольна інтелектуальна гра, а справжнє людське діяння) народжується тільки з пристрасті і живиться лише нею. Але повне приборкання душі, яке притаманне пристрасному політику і яке відрізняє його від «стерильно збудженого» дилетанта, можливе тільки завдяки звичці до дистанції – в будь-якому розумінні цього слова. «Сила» політичної «особистості» передусім означає наявність у неї вищезгаданих якостей.

Тому щодня й щогодини політик мусить долати в собі цілком тривіальну, занадто людську ваду – звичайнісіньке марнославство, смертельного ворога усякої самовідданості справі і всякої дистанції, у даному разі – дистанції щодо самого себе.

Марнославство – річ дуже поширена, від неї повністю не вільний, мабуть, ніхто. А в академічних та вчених колах це свого роду професійна хвороба. Але стосовно вчених, то ця риса, якого б антипатичною вона не видавалась, все ж є відносно невинною, у тому розумінні, що мирнославство в принципі не стає на заваді науковій діяльності. Цілком інша справа з політиком. Він працює, прагнучи влади як необхідного засобу. Тому «інстинкт влади», як його прийнято називати, справді належить до нормальних якостей політика. Гріх проти святого духу його покликання починається там, де прагнення влади стає неділовим, перетворюючись на предмет особистого самозахоплення, замість того щоб служити виключно «справі». Бо у сфері політики є, зрештою, два різновиди смертельних гріхів: байдужість до суті справи і (що часто,

але не завжди поєднане з нею) безвідповідальність. Марнославство, тобто потреба якомога частіше самому з'являтися на першому плані, найдужче спокушає політика впасти в один із цих гріхів або в обидва разом. Що більше демагог змушений розраховувати на «ефект», то більшою буде для нього небезпека стати штукарем або не брати на себе відповідальності за наслідки своїх дій і цікавитись лише тим, яке «враження» він справляє. Його байдужість до суті справи зумовлює те, що він прагне тільки блискучої видимості влади, а не справжньої влади, а його безвідповідальність веде до того, що він прагне лише насолоджуватись владою як такою, без будь-якої змістовної мети. Бо хоча, або, точніше, саме тому, що влада є необхідним засобом (а тому прагнення її – одна з рушійних сил усякої політики), — не може бути більш згубного перекручення політичної сили, аніж похвальба владою з боку вискочків і марнославне хизування почуттям влади, взагалі будь-яке поклоніння владі як такій. «Політик самої лише влади», культ якого ревно прагнуть створити і в нас, може діяти досить енергійно, проте фактично його діяльність спрямована у порожнечу і безглуздя. Щодо цього критики «політики влади» цілком мають рацію. Несподівані внутрішні катастрофи типових носіїв таких переконань засвідчують, яка внутрішня слабкість та неміч ховається за цими хвалькуватими, проте абсолютно порожніми жестами. Вони є результатом вищою мірою жалюгідної і поверхової чванливості стосовно сенсу людської діяльності, що цілком чужа знанню про той трагізм, з яким насправді переплетене усяке діяння, і насамперед – діяння політичне.

Правда полягає в тім, і це основний факт усєї історії (детальніше ми цього тут не торкаємось), що кінцевий результат політичної діяльності часто, ні, навіть регулярно, виявлявся у цілком неадекватному, нерідко парадоксальному відношенні до її первісного сенсу. Проте, якщо діяльність мусить мати якусь внутрішню опору, то неможливо, щоб цей сенс – служіння справі – був відсутній. Як саме мусить виглядати справа, служачи якій, політик прагне влади і використовує владу, — це питання віри. Він може служити цілям національним або загальнолюдським, соціальним і етичним або культурним, мирським або релігійним, він може спиратися на глибоку віру у «прогрес» (байдуже, у якому розумінні) або ж холодно відкидати віру такого ґатунку, він може претендувати на служіння «ідеї» або ж, принципово відкидаючи згадані претензії, служити зовнішнім цілям повсякденного життя, — одначе якась віра мусить мати місце завжди. У противному разі – і це абсолютно вірно – прокляття нікчемності створіння тяжіє і над зовні могутніми політичними успіхами.

Із сказаного вище випливає, що ми вже перейшли до обговорення останньої з порушених тут проблем: проблеми етосу політики як «справи». Якому професійному покликанню може відповідати вона сама, зовсім незалежно від її цілей, у загальному контексті життєвої моральної економіки? Яким буде, так би мовити, етичне місце, звідки ведеться її родовід? Тут, звичайно, зіштовхуються найглибші світоглядні принципи, між якими треба, зрештою, вибирати. Отож візьмімося ретельніше за проблему, яку щойно знову поставили, на мій погляд, цілком неправильно.

Яке ж справжнє відношення між етикою і політикою? Невже між ними, як іноді кажуть, немає зовсім нічого спільного? Чи, навпаки, правильним буде вважати, що для політичної діяльності матиме силу «та ж сама» етика, що й для будь-яких інших дій? Іноді вважають, що ці два твердження абсолютно альтернативні, тобто правильним є або одне, або друге.

Мусимо ясно зрозуміти, що будь-яка етично орієнтована дія може бути підпорядкованою двом принципово відмінним, непримиренно протилежним максимам; вона може бути орієнтованою або на «етику переконання», або на «етику відповідальності». Не в тому розумінні, що етика переконання має означати безвідповідальність, а етика відповідальності – безпринципність.

Той, хто сповідує етику переконання, відчуває себе відповідальним лише за те, щоб не згасало полум'я чистого переконання, — наприклад, полум'я протесту проти несправедливості соціального порядку. Віддмухувати його знову й знову — ось що є метою його вчинків, які абсолютно ірраціональні з погляду можливого успіху і можуть та повинні цінуватися лише як приклад.

Але й цим проблему ще не вичерпано. Жодна у світі етика не може ігнорувати того факту, що досягнення «гарної» мети у багатьох випадках пов'язане з необхідністю примиритися з використанням морально сумнівних чи принаймні небезпечних засобів та з можливістю і навіть ймовірністю негативних побічних наслідків; і жодна у світі етика не може сказати, коли і в якому обсязі «гарна» мета «освячує» етично сумнівні засоби та побічні наслідки.

Там, де йдеться про проблему освячення засобів метою, етика переконання, здається, взагалі зазнає краху. Адже логічно у неї є лише можливість відкидати будь-яку поведінку, що застосовує морально сумнівні засоби. Але в реальному світі ми знову й знову бачимо приклади, коли той, хто керується етикою переконання, перетворюється раптом на хіліастичного пророка, — як, приміром, ті, хто, проповідуючи

«любов проти насильства», у наступну мить закликають до насилля (до останнього насильства, яке мало б привести до знищення усякого насильства взагалі), – точнісінько так само, як наші військові казали солдатам при кожному наступі: цей наступ – останній, він дарує нам перемогу і, отже, мир. Прихильник етики переконання не терпить етичної ірраціональності світу. Він є космічно-етичним «раціоналістом».

Глибоко мною шанований за безсумнівну щирість його переконань колега Ф. В. Ферстер, з політичними поглядами якого я, втім, не можу погодитись, вважає, нібито він обійшов у своїй книзі ці труднощі завдяки простій тезі: з добра може виходити тільки добро, а із зла – зло. У такому випадку, звичайно, вся ця проблематика просто б не існувала.

Гляньмо неупереджено на досвід сучасності. Тому, хто хоче силою встановити на землі абсолютну справедливість, потрібні для цього прибічники: людський «апарат», їм він мусить обіцяти необхідні внутрішні й зовнішні винагороди, плату небесну чи земну, інакше «апарат» не працюватиме. Внутрішньою винагородою за умов сучасної класової боротьби буде задоволення ненависті й почуття помсти, насамперед, потреби у повсякденному відчутті власної правоти, у паплюженні та ганьбленні противників. Зовнішня ж винагорода – це авантюра, перемога, здобич, влада і вигідні посади. Успіхи вождя цілком і повністю залежать від функціонування його апарату. Тому й він залежить від апаратних, а не своїх власних мотивів, тобто від того, щоб його почтуні – червоній гвардії, шпигунам, агітаторам, яких він потребує, – такі винагороди йшли поспішно. Те, чого він досягає за цих умов, перебуває власне не в його руках, але приписане йому переважно примітивними мотивами поведінки того почту, який можна тримати в шорах, лише доки чесна віра в особистість вождя і його справу надихає принаймні частину спільників (щоб вона надихала більшість – такого, здається, не було ніде). Та не лише ця віра (навіть там, де вона є суб'єктивно чесною) в безлічі випадків, по суті, буде етичною «легітимацією» жажди помсти, влади, здобичі й вигідних посад. Що б нам тут не говорили, проте й матеріалістичне розуміння історії – це не фіякр, в який можна сідати коли хочеш, і перед носіями революції його також не зупиниш! Але насамперед: традиціоналістська повсякденність настає після емоційної революції; герой віри і сама вона зникають і стають (що більш ефективно) складовим елементом конвенційної фрази політичних обивателів і технічних виконавців. Якраз під час боротьби за віру цей розвиток відбувається особливо швидко, оскільки ним, як правило, керують і надихають його справжні вожді – пророки революції. Бо й тут, як і в будь-якому апараті, що існує при вождеві, однією з умов успіху буде

унищення та опредметнювання, духовна пролетаризація в інтересах «дисципліни». Тому почет борця за віру, добившись успіху, особливо легко перероджується на звичайнісінький прошарок шукачів теплих місць.

Хто прагне займатися політикою взагалі і зробити її своєю єдиною професією, той мусить усвідомлювати ці етичні парадокси і свою відповідальність за те, що під їхнім впливом станеться з ним самим. Ми, повторюю, сплутується з диявольськими силами, що приховані у всякому застосуванні насильства. Великі віртуози акосмічної любові до людини і доброти – байдуже, походили вони з Назарета, Асіза чи з індійських королівських палаців, — не «працювали» з таким політичним засобом, як насильство; їхнє царство було «не від цього світу» – і хоча ж вони діяли у цьому світі, і фігури Платона Каратаєва та святих Дістоевського все ще залишаються найадекватнішими конструкціями до їхнім образом і подобою. Хто шукає спасіння своєї та інших душ, той шукає його не на шляхах політики, в якій цілком інші завдання – такі, що їх можна розв'язати тільки вдаючись до насильства. Геній чи демон політики живе у внутрішній напрузі з богом любові, у тому числі і з християнським Богом у церковному його прояві, в напрузі, що будь-якої миті може вибухнути непримиренним конфліктом. Люди добре знали про це в часи панування церкви. Знову й знову накладався на Флоренцію інтердикт (а в ті часи для людей і спасіння їхніх душ це було впадою куди сильнішою, аніж, кажучи словами Фіхте, «холодне схвалення» кантіанського етичного судження), та громадяни Флоренції виступали проти панування церкви. Відзначаючи це, Мак'явеллі в одному з своїх героїв вшановує тих громадян, для яких велич рідного міста важливіша за спасіння душі.

Якщо ви замість рідного міста чи «батьківщини», що саме зараз не для кожного може бути однозначною цінністю, будете вести мову про «соціалістичне майбутнє» чи про «міжнародне замирення», то ви торкаєтеся проблеми в її сучасному стані. Бо все, що досягається політичними діями, де використовуються насильницькі засоби і працює етика відповідальності, є загрозою «спасінню душі». Одначе, якщо в боротьбі за віру до політичних засобів вдаватимуться, керуючись тільки етикою переконання, то цим засобам можна завдати шкоди і дискредитувати їх на багато поколінь уперед, оскільки тут немає відповідальності за наслідки.

Справді, політика робиться головою, але, звичайно, не лише нею. Тут цілком мають рацію ті, хто сповідує етику переконання.

Та чи слід діяти відповідно до етики переконання а чи до етики відповідальності, і коли так, а коли інакше,— цього нікому приписати не можна. Можна сказати лише одне: якщо нині, у часи такої, як багатьох хто вважає, не «стерильної» збудженості (але збудженість взагалі не чуття не зовсім щире), раптом масово з'являться політики переконання з лозунгами на зразок: «Світ дурний і підлий, але тільки не я; відповідалність за наслідки лежить не на мені, а на інших, кому я служу і чийо дурість чи підлість я винищу»,— то я скажу відверто, що спершу запитаю про міру тієї внутрішньої повноцінності, яка стоїть за цією етикою переконання; у мене складається враження, що у дев'яти випадках з десяти я маю справу із хвальками, які не відчують реально, що вони беруть на себе, але зачаровуються романтичними ілюзіями. Як людину мене це не дуже цікавить і не викликає якихось особливих вражень. Разом з тим величезне враження справить на мене, коли зрештеш людина (байдуже, молода вона чи літня), яка реально і всією душею відчуває свою відповідальність за наслідки і діє за етикою відповідальності, в якийсь момент скаже: «Я інакше не можу, на цьому стою». Оце є щось справді людське і зворушливе. Бо це якраз та ситуація, яка для кожного з нас, хто, звичайно, внутрішньо не вмер, повинна мати можливість колись настати. У цьому розумінні етика переконання та етика відповідальності є не абсолютними протилежностями, а взаємодоповненнями, які тільки разом складають справжню людину, котра може мати «покликання до політики».

А тепер хотілося б, щоб ми продовжили розмову на цю тему розпочату через десять. Якщо тоді, як мені через цілий ряд обставин доводиться побоюватись, уже давно пануватиме епоха реакції, і з того, чого бажано і на що сподівається більшість із вас (і, щиро признаюсь, я також), вийде щось небагато що (можливо, не так щоб уже нічого не збулося, але мабуть, усе-таки небагато; мене це не зламає, хоча знати про це — дуже шевний тягар),— от тоді я хотів би подивитись, що, в глибинному значенні слова, «сталось» з тими, хто почуває себе сьогодні справжнім «політиком переконання» і охоплений тим чадом, який символізує цю революція.

Та все далеко не так. Не розквіт літа чекає на нас, а спершу шалена ніч крижаної імлі й суворості,— яке б за зовнішньою видимістю угруповання не перемогло. Бо там, де нема нічого, там втратив своє право не лише кайзер, а й пролетарій. Коли потроху ця ніч почне відступати,— хто ще житиме з тих, чия весна, здається, розквітла зараз таким пишним квітом? І що тоді внутрішньо станеться із сьогоднішнім молоддю? Озлоблення, чи міщанське самовдоволення, звичайне туго

примирення зі світом та професією, чи третій, не такий уже й рідкісний варіант: містична втеча від світу тих, хто має до цього дар, або – часто й неодоладно – вимучує із себе містицизм як моду? В кожному такому випадку я доходжу висновку: вони не піднялися до рівня своїх власних починків, не піднялися й до рівня світу, яким він є насправді, та його повсякденності; покликання до професії політика, котре, як вони вважали, вони в собі мають, об'єктивно і фактично, у якнайглибшому значінні, у них не було. Вони вчинили б краще, якби просто по-братньому ставилися до людей, а в усьому іншому суто по-діловому зайнялися б своєю повсякденною працею.

Політика – це могутнє повільне буріння твердих пластів, яке здійснюють водночас із пристрастю і з холодним окоміром. Справедливо кажуть, і весь історичний досвід підтверджує, що можливого ніколи не досягли б, якби у світі знову й знову не прагнули неможливого. Але той, хто на це здатний, мусить бути вождем, ба більше – він мусить бути у найпростішому значенні слова героєм. І навіть ті, хто не є ні тим, ні іншим, мають виробити в собі твердість духу, яку не зломить і крах усіх надій; вже зараз вони повинні озброїтись цим – інакше не зможуть здійснити навіть того, що можливе вже сьогодні. Лише той, хто впевнений, що не похитнеться, коли світ виявиться, з його погляду, надто дурним або надто підлим для того, що він хоче йому запропонувати; лише той, хто, всупереч усьому, здатний сказати: «А все-таки!» – лише той має «професійне покликання» до політики.

Друкується за: Вебер М. Покликання до політики // Вебер Макс. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. С. 173–191.

Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки

«Особистістю» у науковій сфері може бути тільки той, хто служить справі, і лише одній справі. І це стосується не тільки науки. Ми не знаємо жодного великого митця, який робив би щось інше, окрім служіння справі, і лише їй. Адже навіть особистості такого масштабу, як Гете, — коли говорити про його мистецтво, — завдавало шкоди те, що він посмів зробити художнім витвором своє власне життя. Навіть якби таке твердження можна було поставити під сумнів, — у кожному разі, треба бути Гете, аби дозволити собі таке; принаймні кожен погодиться, що навіть такому митцеві, як Гете, які народжуються раз у тисячоліття, це не минулось безкарно. Те ж саме маємо і в сфері політики. Але про

це зараз не говоритимемо. У науковій сфері, втім, однозначно не буде «особистістю» той, хто, як імпресаріо тієї справи, якій мусив би себе присвятити, сам виходить на сцену; хто хотів би узаконити себе через «переживання» і запитує: як довести, що я не лише фахівець, як показати, що я – за формою та суттю – кажу таке, чого ще ніхто так, як я, не говорив? – явище, яке набуло сьогодні масового поширення, яке робить усе нікчемним і принижує того, хто ставить подібні запитання, будучи нездатним піднятися до рівня її гідності тієї справи, якій би мусив служити і, отже, бути відданим лише їй. Словом, і тут маємо те саме, що і в мистецтві.

Однаке, попри спільність передумов нашої роботи з тими, що притаманні художній творчості, долі їхні все ж таки відмінні. Наукова праця вплетена в рух прогресу. У мистецькій галузі, навпаки, в цьому розумінні немає жодного прогресу. Неправильно було б гадати, нібито твір мистецтва тієї чи іншої доби, де застосовано нові технічні засоби або, скажімо, закони перспективи, завдяки цьому буде досконалішим і з суто художнього погляду, аніж твір, повністю позбавлений усіх таких засобів і законів, — якщо тільки він зроблений відповідно до матеріалу й форми, тобто якщо його предмет було обрано і сформовано відповідно до правил мистецтва, без застосування тих засобів, які з'явилися пізніше. Витвір мистецтва, коли він справді досконалий, не може бути перевершеним і ніколи не застаріє; кожен індивід особисто по-різному оцінюватиме його значення, проте ніхто ніколи не може сказати про справді досконалий витвір мистецтва, що він «перевершив» інший витвір, такий само досконалий.

Навпаки, кожному з нас відомо, що зроблене нами в науці роки через 10, 20, 40 застаріє. Такою є доля, ба більше, таким є сенс наукової праці, якому вона підпорядкована і якому служить, — і в цьому полягає специфічна відмінність її від усіх інших елементів культури; будь-яке досконале «втілення» задуму в науці означає появу нових «питань», власне, за своєю суттю воно воліє бути перевершеним і застаріти. І з цим мусить змиритися кожен, хто прагне служити науці. Звичайно, наукові праці здатні довго зберігати своє значення, приносячи «наслідок» своїми художніми якостями або залишаючись засобом навчання науковій праці. Однаке бути перевершеними у науковому відношенні – це не лише наша спільна доля, а й наша спільна мета. Ми не змогли б працювати, якби не сподівалися, що інші підуть далі, ніж ми. У принципі цей прогрес прямує до нескінченності.

...Дилетант, як казав Гельмгольц про Роберта Маєра, відрізняється від фахівця лише тим, що йому бракує надійності робочого методу.

внаслідок чого він найчастіше неспроможний зробити належні висновки зі здогаду, що раптово спав на думку, оцінити його і втілити в життя. Раптовий здогад не може замінити праці. З іншого боку, праця не може замінити або примусово викликати нову ідею, так само як не може зробити цього пристрасть. Лише обидва названі моменти, разом узяті, сприяють появі нових ідей.

Отже, ми підходимо до проблеми сенсу науки. Адже навряд чи можна вважати самозрозумілим те, що явища, підпорядковані такому законові, будуть самі по собі осмисленими й розумними. Навіщо займатися тим, що насправді ніколи не завершується й не може завершитися? Найперша відповідь: задля суто практичної, у ширшому розумінні – технічної мети, щоб орієнтувати нашу практичну дію відповідно до тих очікувань, які нам підказує науковий досвід. Гаразд. Але це має якийсь сенс тільки для практика. А яким же буде внутрішнє ставлення самої людини – науковця – до свого фаху, коли вона справді прагне займатися наукою? Вона доводитиме, що воліє займатися наукою «надля неї самої», а не лише заради тих практичних і технічних досягнень, які допоможуть нам краще харчуватись, одягатись, освітлювати приміщення, керувати і т. ін. Та що ж розумного сподівається зробити вчений цими своїми витворами, яким уже наперед судилося застаріти; який сенс він вбачає у приєднанні до такого спеціалізованого виробництва, яке прямує у нескінченність? Аби відповісти на ці питання, слід звернути увагу кілька загальних міркувань.

Науковий прогрес є складником, і найважливішим, того процесу інтелектуалізації, який відбувається з нами упродовж тисячоліть і щодо якого нині займають, як правило, вкрай негативну позицію. Наперед спробуємо з'ясувати собі, що, власне, означає на практиці така інтелектуальна раціоналізація, здійснювана завдяки науці та науково обґрунтованій техніці? Чи свідчить вона про те, що сьогодні кожен з нас, присутніх тут, краще знає умови свого життєвого існування, ніж якийсь індіанець чи готентот? Малоімовірно. Той із нас, хто їде трамваєм (коли він не фізик за фахом), не має жодного уявлення про те, яким чином цей трамвай рухається. Та воно йому й не потрібно. Школом досить того, що він може «розраховувати» на певну «поведінку» трамвая, відповідно до якої орієнтуватиме власну поведінку; проте саме трамвай приводиться в рух – цього він не знає. Дикун обізнаний зі своїми знаряддями незрівнянно краще. Хоч усі ми витрачаємо гроші, я готовий битися об заклад, що навіть серед колеґ-економістів кожен дасть відповідь на запитання: як же це виходить, що за гроші можна — часом багато, часом мало — щось купити? Дикун знає, яким

чином він здобуває собі щоденний харч і які чинники сприяють йому в цьому. Отже, прогресуюча інтелектуалізація та раціоналізація не означають збільшення знань про ті загальні життєві умови, в яких ми існуємо. Вона означає дещо інше, а саме: знання і віру в те, що, варто тільки забажати, і в будь-який час про все це можна дізнатися; що немає, зрештою, ніяких таємничих, непередбачуваних сил, які тут діють і що, навпаки, усіма речами можна в принципі оволодіти шляхом розрахунку. А це свідчить: зі світу знято чари. Більше не треба вдаватися до магічних засобів, щоб підпорядкувати собі або схилити на свій бік духів, як це робив дикун, для якого існували таємничі сили. Тепер це робиться завдяки технічним засобам і розрахункові. Оце і є, власне, інтелектуалізацією.

Однак процес зняття чар зі світу, який розгортається у західній культурі впродовж тисячоліть, і взагалі той «прогрес», у якому (як його ланка і рушійна сила водночас) бере участь і наука, — чи мають вони якийсь сенс, що виходив би за межі суто практичних й технічних? Найпринциповіше поставлені ці питання у творах Льва Толстого. Він прийшов до них дуже своєрідним шляхом. Роздуми його дедалі більше зосереджувались на питанні: чи має якийсь сенс для людини смерть, чи ні. Відповідь Толстого була такою: для культурної людини — ні. І саме тому не має вона сенсу, що життя окремої людини — цивілізованої людини — вплетене у нескінченний плин «прогресу», і воно вже за своєю іманентним змістом не може мати якогось завершення. Бо на того, хто бере участь у русі прогресу, завжди чекає ще дальший прогрес, і той, хто помирає, не може досягти вершини, яка сягає у нескінченність. Авраам чи який-небудь селянин давніх часів помирав «старим і нежившись», бо він брав участь в органічному кругообігу життя і його власне життя на схилі віку давало йому все, що могло дати; для нього не лишалося загадок, які треба було розгадати, і його задовольняло те, чого він досяг. Людина ж культури, прилучена до цивілізації, що нескінченно збагачується ідеями, знаннями та проблемами, може «втомитися від життя», однак не може ним пересититися. Бо вона вловлює лише мізерну крихту того, що знов і знов породжується духовним життям, встигає осягти тільки щось приблизне, неостаточне, — внаслідок чого сама смерть стає подією, позбавленою сенсу. А оскільки смерть не має сенсу, то й культурне життя теж позбавлене сенсу — адже це воно стає їм безглуздим «прогресом» прирікає на безглуздя навіть смерть. Ця думка можна вважати лейтмотивом пізніх романів Толстого.

Як до цього ставитись? Чи є у власне прогресу якийсь доступний пізнанню сенс, що виходить за суто технічні межі, аби служіння про-

пресові могло стати покликанням, сповненим якогось реального змісту? Це питання варте уваги. Але воно вже буде не стільки питанням про покликання до науки – тобто про те, що означає наука як фак для людини, котра присвятила їй себе, – а й питанням: чим є покликання науки у житті всього людства і яка її цінність?

Ось тут протилежність між колишнім і сучасним розумінням науки справді разюча. Згадаймо чудовий образ, що його наводить Платон у своїй книзі «Держава»,— образ людей, прикутих до стін печери, їхні обличчя обернені до стіни, тоді як джерело світла розміщене позаду них і вони не можуть його бачити, внаслідок чого мають справу лише з тіннями на стіні і пробують пояснити взаємозв'язок між ними. Та ось щомоменту з прикутих вдалося розбити кайдани, він оглядається довкруг і бачить сонце. Засліплений, обмацує усе навколо і, затинаючись, розпитує, що він побачив. Та інші кажуть, що він збожеволів. Проте поступово чоловік вчиться дивитися на світло, і тепер його завдання полягає в тому, щоб спуститись до людей у печеру та вивести їх до світла. Цей чоловік – філософ, а сонце— істина науки, що одна лиш не полює на привиди й тіні, а прагне до істинного буття.

Та хто тепер ставиться так до науки? Сьогодні якраз серед молоді поширилися радше протилежні настрої, відповідно до яких на родині побудови науки дивляться як на потойбічний світ вигаданих абстракцій, що своїми всохлими руками намагаються вхопити плоть і кров справжнього життя, хоча цього їм ніколи не вдається зробити. І навпаки – ось тут у житті, яке для Платона було лише грою тіней на чорних склепіннях, б'ється пульс реальної дійсності, тоді як все інше – стільки химерні, позбавлені життя тіні, й нічого більше. Як могла трапитися така істотна зміна? Пристрасне натхнення Платона у «Державі» викликається врешті-решт тим, що в його час уперше було усвідомлено значення одного з найефективніших засобів усякого пізнання— поняття. Його значення найповніше розкрив Сократ. Та не лише він. В Індії ми знаходимо вже початки логіки, схожої на ту, яку розробив Арістотель. Проте ніде, окрім Греції, не було усвідомлено значення цього відкриття. Тут до людських рук уперше потрапив засіб, за допомогою якого можна було будь-кого затиснути у логічні лецата, з яких неможливо вирватися, доки не визнаєш: або ти нічого не знаєш, або ж ось саме це, а не щось інше, є істиною, вічною і неминущою, – на противагу вчинкам та висловлюванню сліпих людей. Це було незвичайне переживання, яке змогли відчути учні Сократа. З нього, здавалося, випливало, що варто лишень знайти правильні поняття про прекрасне, добре чи, скажімо, про хороше, душу тощо, як буде досягнуто також і їхнє істинне буття, а це, від-

повідно (як здавалося), відкривало шлях до того, щоб навчитися самому і навчити інших, як людині належить чинити в житті – насамперед як громадянину держави. Бо до такого питання греки, які мислили виключно в політичних категоріях, зводили все. Задля цього вони й займалися наукою.

Поряд з таким відкриттям еллінського духу з'явилося інше вагомим знаряддя наукової праці, дітище доби Відродження— раціональний експеримент як засіб надійно контрольованого пізнання, без якого була б неможливою сучасна емпірична наука. Щоправда, експериментували й раніше: у галузі фізіології експеримент мав місце, наприклад, в аскетичній техніці йоґів; в елліністичні часи вдавалися до математичного експериментування у сфері військово-технічній; у середні віки застосовували експеримент у гірничодобувній справі. Але перетворення експерименту на дослідницький принцип взагалі було справою доби Відродження. Піонерами тут стали великі новатори у мистецькій галузі – Леонардо да Вінчі та інші, насамперед експериментатори у музиці XVI ст., які розробляли темперації клавірів. Від них експеримент перекочував у науку, спочатку завдяки Галілеєві, у теорію – через Бекона, а пізніше його запозичують окремі точні науки в університетах Європи, зокрема в Італії та Нідерландах.

...Хто з нас сьогодні – окрім хіба що деяких «дорослих дітей», як подекуди трапляються саме серед природознавців, — здатний вірити в те, що знання астрономії, біології, фізики та хімії здатне хоч якоюсь мірою пояснити нам сенс світобудови або хоча б вказати шлях, де є сліди цього «сенсу», коли він взагалі існує? Якщо наука і здатна тут щось зробити, то радше викоринити рештки віри в існування такої речі, як «сенс» світобудови! Чи може бути шляхом до Бога сила, котра найбільш чужа йому? А що сучасна наука є саме такою, у цьому в глибині душі не сумнівається сьогодні ніхто, байдуже, зізнається він у цьому собі чи ні. Звільнення від раціоналізму науки, як основна передумова життя, в єдності з божественним – така або близька їй за змістом думка стала головним лозунгом нашої релігійно налаштованої чи спраглої релігійних переживань молоді. І не тільки релігійних, а й будь-яких переживань. При цьому обирають дивний шлях: те єдине, чого ще до цього часу не торкнувся інтелектуалізм, а саме – сферу ірраціонального, намагаються довести до рівня свідомості і розглядати крізь збільшувальне скло. Як якраз до цього веде на практиці сучасна інтелектуалістична романтика ірраціонального. Але таким шляхом звільнення від інтелектуалізму, навпаки, приходять у протилежний бік від того, на що сподівалися, ідучи ним. Нарешті, той факт, що науку, точніше, вибудовану на її заса-

дах техніку оволодіння життям, з наївним оптимізмом вітали як шлях до щастя – після критики Ніцше на адресу тих «останніх людей, котрі вигадали щастя», я зовсім не маю наміру обговорювати. Хто ще вірить у це, окрім кількох «дорослих дітей» на кафедрах та в редакторських кабінетах?

Тож у чому полягає зміст науки як професії тепер, коли розвіялись усі попередні ілюзії щодо науки як «шляху до істинного буття», «шляху до істинного мистецтва», «шляху до істинної природи», «шляху до істинного Бога», «шляху до істинного щастя»? Найпростішу відповідь на це питання дав Толстой: наука позбавлена сенсу, оскільки не дає ніякої відповіді на єдино важливі для нас питання – «Що нам робити?», «Як ми мусимо жити?». А те, що вона не дає відповіді на ці питання, — безперечно. Проблема в іншому: в якому розумінні не дає вона «ніякої» відповіді? Можливо, замість цього вона могла б дещо дати тому, хто правильно ставить питання?

Сьогодні часто ведуть мову про науку, «вільну від будь-яких засновків». Чи існує така наука? Усе залежить від того, що під цим мати на увазі. Всякій науковій роботі завжди передують значимість правил логіки і методики – цих загальних засад нашої орієнтації в світі. Згадані висновки, принаймні у контексті поставленого нами питання, будуть якраз найменш проблематичними. Та існує ще один засновок: важливість результатів наукової роботи, їхня наукова цінність. Очевидно, що звідси й тягнеться коріння всіх наших проблем. Адже саме цей засновок засобами науки обґрунтувати не можна. Можна лише пояснити її остаточний сенс, який потім або відкидають, або приймають, залежно від власної життєвої позиції.

Зв'язок наукової праці як такої зі згаданими засновками може набирати різних форм, залежно від структури тієї чи іншої науки.

Візьмімо хоча б найближчі мені наукові дисципліни – соціологію, історію, політичну економію і теорію держави, а також ті різновиди філософії культури, які ставлять собі за мету тлумачення цих дисциплін. Така думка – і я її поділяю, — що політиці немає місця в аудиторії. Тут студенти не повинні займатись політикою. Мені було б прикро, якби, скажімо, в аудиторії мого колишнього колеги Дітріха Шефера в Берліні студенти-пацифісти оточили кафедру і зчинили галас, як це робили студенти-антипацифісти в аудиторії професора Ферстера, погляди якого я зовсім не поділяю.

Але політикою, звичайно, не повинен займатися в аудиторії і викладач. І насамперед тоді, коли він досліджує сферу політики як учений. Її практична політична позиція і науковий аналіз політичних утво-

рень та партійної позиції – це різні речі. Коли про демократію ведуть мову у народних зборах, то зі своєї особистої позиції не роблять ніякої таємниці: якраз навпаки, чітко визначити свою позицію тут — проклина та повинність і обов'язок. Ті слова, до яких при цьому вдаються, — це не засіб наукового аналізу, а засіб завербувати політичних прихильників. Вони тут не лемеші для оранки ґрунту споглядального мислення, а мечі, спрямовані проти супротивників, тобто засоби боротьби. А от на лекції чи в аудиторії злочинно було б отак користуватися словами. Тут належить, коли йдеться про «демократію», показати її різні форми, проаналізувати, як вони функціонують, виявити, які саме наслідки для життєвих відносин має та чи та форма, після чого протиставити їм інші, недемократичні форми політичного устрою, прагнучи (наскільки це можливо), щоб слухач знайшов такий пункт, виходячи з якого він зміг би зайняти певну позицію відповідно до власних вищих ідеалів. Проте справжній педагог остерігатиметься нав'язувати з кафедри ту або іншу позицію своїм слухачам – чи то відверто, чи шляхом «навіювання», — бо, звичайно ж, найнечесніший спосіб – це коли «змушують говорити факти».

Чому, власне, ми не повинні цього робити? Я припускаю, що дехто з моїх дуже шанованих колег дотримується думки, що такого роду самообмеження взагалі неможливе, а коли б і було можливе, то уникати його – просто примха. Звичайно, не можна науковим шляхом донести, у чому саме полягає обов'язок педагога як академічного викладача. Можна лише вимагати від нього інтелектуальної порядності: усвідомлення того, що встановлення фактів, формулювання математичних або логічних висновків чи визначення внутрішньої структури певного явища культури, з одного боку, а з іншого – відповідь на питання про цінність культури та її окремих витворів і, відповідно, на питання про те, як слід діяти у рамках культурної спільноти і політичного спілок, — це дві цілком різні проблеми. Коли ж викладач і після цього запитає, чому він не повинен обговорювати обидві згадані проблеми в аудиторії, то йому треба сказати: пророкові й демагогові не місце в навчальній аудиторії. Пророкам і демагогам кажуть: «Іди на вулицю й говори прилюдно». Це означає: іди туди, де можлива критика. В аудиторії педагог сидить напроти своїх студентів: вони повинні мовчати, а він – говорити. І я вважаю, що було б безвідповідальним користатися з того, що студенти заради свого майбутнього мусять відвідувати лекції викладачів і що серед них немає нікого, хто зміг би виступити з критикою викладача; користатися своїми знаннями й науковим досвідом не для того, щоб принести користь слухачам — у чому якраз і полягає

віддання викладача, – а для того, щоб формувати їх відповідно до своїх особистих політичних поглядів. Звичайно, буває так, що людині не вдається повністю контролювати свої суб'єктивні симпатії. Тоді вона знаватиме якнайгострішої критики на форумі власної совісті. Однак це ще нічого не доводить, бо можливі й інші, суто фактичні помилки, та все ж їх можна не вважати доказом проти обов'язку шукати істину. Як викладаю суб'єктивні симпатії саме задля цього. Я готовий відшукати у працях наших істориків докази того, що там, де науковець приходить до власним оцінним судженням, там неможливе повне розуміння фактів.

...Що ж, власне, позитивного дає наука для практичного і особистого життя? Тим самим перед нами знову виникає проблема «покликання» в науці. Насамперед, звичайно, наука розробляє техніку оволодіння життям (як зовнішніми речами, так і людською поведінкою) шляхом розрахунку. По-друге, вона розробляє методи мислення, робочі інструменти і вчить, як з ними поводитись. Однак на цьому справа науки, на щастя, не завершується: ми спроможні сприяти вам у чомусь третьому, а саме – у досягненні ясності. Звичайно, вона є у нас самих. Що це так, ми здатні вам пояснити. Стосовно проблеми цінності, про яку щоразу йде мова, можна зайняти практично різні позиції (для спрощення я пропоную взяти за приклад соціальні явища). Якщо стають на ту чи іншу позицію, то, згідно з досвідом науки, слід застосовувати необхідні засоби, щоб практично втілити таку позицію в життя. Ймовірно, серед цих засобів є такі, що ви самі вважаєте за необхідне відкинути їх. У такому разі треба вибирати між метою і немінучими засобами її досягнення. «Освясчує» мета ці засоби чи ні? Вчитель мусить показати вам необхідність такого вибору. Більшого він (доки залишається вчителем, а не демагогом) робити не повинен. Він може, звичайно, сказати: коли ви хочете досягти ось такої мети, то мусите рахуватися з отакими побічними наслідками, що, як свідчить досвід, немінуче виникатимуть через це. Але це нічого не змінює. Такі проблеми можуть постати й перед кожним техніком – адже він також часто змушений вибирати за принципом щонайменшого зла або відносно кращого варіанту. Для нього важливо, щоб було задане головне – мета. Та саме її, коли говоримо про справді «останні» проблеми, нам не дано. Отже, ми підходимо до того останнього зусилля, що його наука як така повинна зробити для досягнення ясності, і водночас ми підійшли до меж самої науки.

Ми можемо й повинні сказати вам: ось такі практичні настанови можна з внутрішньою послідовністю і честю вивести, відповідно до істини, з цієї останньої світоглядної позиції (або з однієї, або й з різних).

них), а з інших— не можна. Вибираючи таку позицію, ви, образно кажучи, починаєте служити одному Богові і ображаєте всіх інших богів. Бо коли ви хочете лишитися вірним самому собі, то мусите обов'язково прийти до певних останніх внутрішніх висновків. Це можна зробити принаймні у принципі. Філософія як спеціальна дисципліна і ті галузі знань, що зветься філософськими питаннями окремих наук, якраз і прагнуть це робити. Ми спроможні, коли розуміємось на своїй справі (що тут береться як дане), змусити індивіда або принаймні допомогти йому усвідомити кінцевий сенс його власної діяльності. Таке завдання, як на мене, зовсім не дріб'язкове, навіть для суто особистого життя. Коли якомусь учителеві це вдається, то я сказав би, що він служить «моральній» справі: виховує почуття обов'язку, відповідальності і прагне з'ясувати суть справи, — і я впевнений, що він тим краще може це зробити, що сумлінніше уникатиме спроб прищепити слухачам свої власні переконання.

Загалом усе сказане впливає з одного головного засновку: життя, коли його розуміти як щось самоцінне й самодостатнє, підпорядковане не виключно власним законам, знає лише вічну боротьбу між богами, знає— коли не вдаватися до образів— тільки несумісність останніх взагалі можливих життєвих позицій і неминучість боротьби між ними, а отже, й необхідність робити вибір між ними. Чи за таких умов наука варта того, щоб стати чийось «покликанням» і чи є таке об'єктивно цінне «покликання» у неї самої,— це теж ціннісне судження, яке неможливо обговорювати в аудиторії. Адже ствердна відповідь на нього якраз і є засновком занять в аудиторії. Я ствердно відповідаю на нього нині самою моєю працею. І така позитивна відповідь є засновком тих поглиблєнєв, поділяючи які (як це робить зараз або найчастіше прикидається ніби робить, молодь), треба ненавидіти інтелектуалізм, як найлютішого диявола. Бо тут справедливі слова: «Сатана – він старий, отож по старій, щоб його зрозуміти». Звичайно, це слід розуміти не буквально, а в тому значенні, що, бажаючи покінчити з дияволом, треба не втікати від нього, як це найчастіше роблять, а з початку й до кінця обдивитися його шляхи, щоб побачити його силу і його межі.

Наука сьогодні – це «покликання», яке реалізується професійним шляхом, слугуючи справі самоусвідомлення й пізнання фактичних законів емоційно-вольових зв'язків,— а не милостивий дарунок ясновидців та пророків, що дає спасіння і об'явлення, і не складова частина міркувань мудреців та філософів про сенс світобудови. Це, безумовно, неминуча даність нашої історичної ситуації, з якої ми не можемо вийти, якщо хочемо лишитися вірними самим собі. І коли знову в нашій душі постане Толстой і

питає: «Якщо не наука, то хто ж дасть нам відповідь на питання: що ми мусимо робити? як нам влаштувати своє життя?» (або, коли говорити мовою, якої ми тут вживаємо: «Якому з богів, що борються один з одним, повинні ми служити? Чи, може, взагалі якомусь іншому, і хто він тоді буде?») — то слід сказати, що дати відповідь на це міг би лише пророк або Спаситель. Коли ж його немає або його провіщення більше не вірять, то навряд чи чогось можна досягти тим, що тисячі професорів, цих маленьких пророків, які отримують державну платню чи мають якісь інші привілеї, спробують узяти цю роль на себе. Цим ми тільки зашкодили б усвідомленню — в усій його вагомості — того факту, що пророка, на якого так сподіваються численні представники нашого молодого покоління, сьогодні просто немає. Справді, я переконаний, що «музикальній» у релігійному відношенні людині навряд чи піде на користь, коли від неї, як і від інших, приховувати ту істотну обставину, що їхня доля — жити в чужу Богові й позбавлену пророків добу, — і підмінювати тверезе усвідомлення цього сурогатами, якими є всі оті пророцтва з кафедри. Мені видається, що людська релігійна чесність ніколи з таким не погодиться.

Друкується за: Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К.: Основи, 1998. — С. 313–333.

Вебер М. Смысл свободы от оценки в социологической и экономической науке

«В аудитории преподаватель должен в наши дни, прежде всего обучить студента следующему: 1) способности находить удовлетворение в выполнении поставленной перед ним скромной задачи; 2) признанию фактов, в том числе — и в первую очередь — таких, которые неудобны для него лично, и уменью отделять их констатацию от оценивающей позиции; 3) уменью дистанцироваться при изучении научной проблемы, в частности подавлять потребность выставлять на первый план свои вкусы и прочие качества, о которых его не спрашивают».

«При рассмотрении любого специального вопроса ученый должен ограничить свою задачу и устранить все, непосредственно не относящееся к делу, прежде всего свою любовь или ненависть... Вносить личные мотивы в специальное объективное исследование противоречит самой сущности научного мышления. Отказываться от специфического самоограничения, необходимого для профессионального подхода,

– значит лишить свою «профессию» ее единственного смысла, еще существующего в наши дни».

“Возникало время от времени и такое поразительное недоразумение, будто мы утверждаем, что объектом эмпирической науки не могут быть «субъективные» оценки людей. Между тем речь идет только о весьма тривиальном требовании, которое сводится к тому, чтобы исследователь отчетливо разделял две группы гетерогенных проблем: установление эмпирических фактов (включая выявленную исследователем «оценивающую» позицию эмпирически исследуемых им людей), с одной стороны, и собственную практическую оценку, то есть свое суждение об этих фактах (в том числе и о превращенных в объект эмпирического исследования «оценках» людей), рассматривающее их как желательные или нежелательные, то есть свою в этом смысле оценивающую позицию – с другой».

Друкується за: Вебер М. Смысл свободы от оценки в социологической и экономической науке // Избранные произведения. – М., 1990. – С. 557–558.

Сорокин П. Дальняя дорога

“Первое, что вы должны взять с собой в дорогу, – это знание, это чистую науку, обязательную для всех, кроме дураков, не лакействующую ни перед кем, не склоняющую покорно главу перед чем бы то ни было, науку, точную, как проверенный компас, безошибочно указывающую, где Истина и где Заблуждение. Берите ее в максимально большом количестве. Без нее вам не выбраться на широкий путь истории. Но не берите суррогатов науки, тех ловко подделанных под нее псевдознаний, заблуждений, то «буржуазных», то «пролетарских», которые в изобилии преподносят вам тьмы фальсификаторов. Опыт и логика – вот те реактивы, которые помогут вам отличить одно от другого. Иных средств здесь нет. Вашим девизом в этом отношении должен служить завет Карлейля: «Истина! хотя бы небеса раздавили меня за нее! Ни малейшей фальши! хотя бы за отступничество сулили все блаженства рая!».

Второе, что вы должны взять с собой, это любовь и волю к производительному труду – тяжелому, упорному, умственному и физическому. Времена “сладкого ничегонеделанья» – кончились. Мир – не для празднующихся, а великая мастерская, и человек – не человек для переваривания пищи и пустого прожигания жизни, а прежде всего – творец и созидатель.

История не терпела и в прошлом праздных тунеядцев: рано или поздно она сбрасывала их в кучу ненужных отбросов. Тем более не терпит она их теперь и особенно среди нас: «не трудящийся да не ест», – таков ее жестокий и безусловный ультиматум. Дорога предстоит бесконечно тяжелая. Только знание и труд, вместе взятые, могут преодолеть ее. Каждое из этих сокровищ, порознь взятое, – знание без труда или труд, неумелый и слепой, – не спасут нас.

Но мало и этого. Нужно запастись вам еще и другими ценностями. В ряду их на первом месте стоит то, что я называю религиозным отношением к жизни. Мир не только мастерская, но и величайший храм, где всякое существо и прежде всего всякий человек – луч божественного, неприкосновенная святыня. Человек – вот что должно служить нашим девизом. Нарушение его, а тем более замена его противоположным заветом, заветом зверской борьбы, волчьей грызни друг с другом, заветом злобы, ненависти и насилия не проходило никогда даром ни для победителя, ни для побежденных. Оправдалось это и в наши годы. Что выиграло человечество от войны? Что пожинаем мы от своей ненависти и кровавого пира? Ничего, кроме жатвы смерти, горя и океана страданий. Распиная других, мы распинаем себя. Так случилось теперь, так было и в прошлом. Пора это усвоить. Пора усвоить и другое: одно насилие никогда не ускоряет движение к далеким вершинам идеальности. Вместо ускорения оно лишь замедляет его» [с. 245–246].

“Отправляясь в путь, запаситесь далее совестью, моральными богатствами. Не о высоких словах я говорю: они дешевы и никогда в таком изобилии не вращались на житейской бирже, как теперь, а говорю о моральных поступках, о нравственном поведении и делах. Это гораздо труднее, но это нужно сделать, ибо я не знаю ни одного великого народа, не имеющего здоровой морали в действиях... Иначе вы будете иметь ту вакханалию зверства, хищничества, мошенничества, взяточничества, обмана, лжи, спекуляции, бессовестности, тот «шакализм», в котором мы сейчас захлебываемся и задыхаемся...

Таковы те главные ценности, которыми вы, с моей – быть может, весьма несуразной – точки зрения, должны запастись, пускаясь в великий путь и подготавливаясь к великому экзамену. Я не знаю, выдержите ли вы это одно из тягчайших испытаний. Но надеюсь, что «Сим победиши». Хочу верить и всем сердцем желаю вам полного успеха» [с. 247–248].

Друкується за: Сорокин П. Дальняя дорога. – М., 1992. – С. 240 – 246, 247–248.

Короткий виклад біографій мислителів європейської та американської політичної науки

Арендт Ханна (1906–1975) – німецько-американський політичний мислитель, аналітик тоталітаризму. Народилася у м. Кьонігсберн в єврейській родині. Навчалася в університетах Марбурга, Фрайбурга та Гайдельберга. Політичне піднесення фашизму зумовило її переїзд у 1933 р. спочатку до Франції, потім до США. Викладала в багатьох університетах, зокрема в Чикаго та Новій школі соціальних досліджень у Нью-Йорку. Її праці відзначені багатьма нагородами за внесок у порівняльну думку та культуру.

Всесвітньої слави набула після публікації у 1951 році тритомника «Походження тоталітаризму». Арендт підкреслювала, що тоталітарна влада не припускала жодної діяльності, яку неможливо було б передбачити. Тому тоталітарний рух усіх обдарованих, талановитих, незалежно від їх симпатій замінював шарлатанами та дурнями, бо їхня глупота та недостатня кмітливість були найбільшою гарантією стабільності режиму. Вона вважала, що фундаментальною відмінністю сучасних диктатур, насамперед фашистської і сталінської, від більш ранніх видів диктаторської влади, був специфічний зв'язок тоталітарної ідеології та терору. Подальший аналіз сутності політики був здійснений у творі «На революцію» та есе «Між минулим і майбутнім». Усі її твори були гостро дискусійні і викликали значний суспільний резонанс.

Арістотель (384–322рр. до н.е.) – старогрецький мислитель, син Нікомаха і Фестіди із грецької колонії Стагіра. Відданий учень Платона. У 343–340 рр. до н.е. Арістотель був вихователем А. Македонського, прищеплював йому любов до грецької культури, науки. У Лікеї Арістотель зі своїми учнями вів розмови про філософію. Став засновником перипатичної філософської школи. Висвітленню політичних проблем присвятив низку своїх творів, зокрема «Політику» та «Афінську політію» та ін. Уперше виділив людину як «політичну істоту», чий спосіб буття і сутність визначало насамперед життя у державі. Вважав, що в людину «природа вселила прагнення до державного об'єднання». Реалізація цього прагнення йшла від родини, поселення, відтак до міста, міста-держави.

Однак первинним у нього все-таки було ціле – держава. Визначав правильні (царська влада, аристократія, політія) та неправильні (тиранія, олігархія, демократія) форми державно-політичного устрою. У своїй суті всі вони зводяться до двох: демократії та олігархії. Демократія за Арістотелем (розрізняв п'ять її типів) – це лад, коли «вільно народжені і бідні становлять більшість і мають верховну владу», а олігархія – коли влада в «руках багатих, які за походженням – шляхетні і становлять меншість». Арістотель вперше розмежував владу на законодавчу, адміністративно-управлінську (виконавчу) та судову.

Опрацював модель ідеальної держави-полісу, визначив конкретні умови його існування – природні, політичні, економічні, зокрема «плановість у державному будівництві», політичне виховання громадян. Найкращим державним ладом мав би бути такий, що спирався б на компроміс усіх форм державного ладу, бо це б відповідало середнім верствам, які мають бути найчисленніші. Останні мають бути підставою стабільності держави, оскільки «не прагнуть чужого добра, як бідняки», і не бояться за свої багатства, як багатії. Водночас застерігав від небезпеки панування крайньої форми демократії – охлократії, коли всі беруть участь у державному правлінні. Загалом політику Арістотель тісно пов'язував із моральністю (добродесностями) та етикою, що є вступом до політики. Політична справедливість, на його думку, можлива лише між вільними і рівними людьми, що належать до однієї спільноти, і має на меті їх самозадоволення (автаркію).

Арон Раймон (1905–1983) – французький соціолог та політолог. З 1955 р. – професор, керівник кафедри соціології у Сорбонні. Активно співпрацював з газетами та журналами. У 1962 р. обраний віце-президентом Всесвітньої соціологічної організації, з 1963 р. член Академії моральних та політичних наук Франції. Починаючи від твору «Порівняльна німецька соціологія» (1936р.) і до «Основні течії соціологічної теорії» (1968р.), Арон постійно звертався до аналізу концепцій багатьох мислителів, у тому числі Ш. Монтеск'є, А. Токвіля, К. Маркса, М. Вебера, Е. Дюркгайма, чим значною мірою сприяв їх популяризації у Франції.

Арон заперечував основні принципи марксизму, проголосив кінець віку ідеології. Його вважають одним із перших аналітиків індустріального суспільства. З'ясував нові властивості сучасного йому етапу суспільного розвитку, ступінь плюралізму, різноманітний характер індивідуальностей, значення соціальної мобільності. Арон розрізняв індустріальні суспільства на монополістичні та конституційно-плюралістичні

До перших він відносив СРСР, де однопартійна держава займала монополне становище в суспільстві. Монополістичний тип суспільства він характеризував як ненормальний та ненадійний. Вважав, що незалежно від того, що монополістичні та конституційно-плюралістичні суспільства однаковою мірою підлягали дії спільних законів, властивих індустріальним країнам.

Певним продовженням порівняльного аналізу типів політичних режимів був аналіз політичних еліт. Його розуміння еліт перебувало під значним впливом концепції В. Парето. Застосовуючи порівняльний підхід, розрізняв два типи суспільства: перший, де існував плюралізм та конкуренція еліт (Франція, США), і другий, де правлячий клас формувався у вигляді єдиної об'єднаної еліти (СРСР). У творах, присвячених аналізу міжнародних відносин, – «Мир і війна» (1967р.) та «Клаузевіц – філософія війни» (1983р.) – головну увагу приділяв з'ясуванню значення політичного чинника, вважаючи, що в міжнародних відносинах він проявляється якнайповніше. У зазначених творах Арон розглядав дії влади як вияв сутності політики, а також з'ясовував сукупності цінностей, що були властиві політикам, тощо.

Бжезінський Збігнев (1928 р.н.) – американський державний та політичний діяч. Набув освіти в Макгільському університеті (Канада). У 1953 р. став доктором філософії Гарвардського університету, де викладав до 1960 р. Згодом перейшов до Колумбійського університету. З 1962 р. до 1977 р. – керівник Дослідницького інституту міжнародних змін. Був помічником Президента Д. Картера з питань національної безпеки (1977-1981рр.). Після роботи в Адміністрації Президента повернувся до Колумбійського університету, де став консультантом Центру стратегічних міжнародних досліджень. З 1989 р. Бжезінський – професор американської зовнішньої політики Нітуської школи передових міжнародних досліджень університету Дж. Гопкінса. Керував Тристоронньою Комісією, тепер – довірена особа цієї організації, член Ради з міжнародних відносин. Бжезінський нагороджений президентською медаллю Свободи. Разом із К. Фрідріхом у творі «Тоталітарна диктатура та автократія» дійшов висновку, що до тоталітарних режимів належали фашистські та комуністичні країни, і це, на їхню думку, було відкриттям, особливістю ХХ ст. Головною ознакою тоталітарної системи, вважали вони, була домінуюча роль ідеології, яку продукувала правляча партія.

Трохи пізніше, у творі «Безперервна чистка: політика за радянського тоталітаризму», Бжезінський вже самостійно охарактеризував

тоталітарну систему таким чином: це високоцентралізоване керівництво елітного руху, що керує «в атмосфері примусової одногосподності всього населення» усім суспільством.

У творі «Політична влада: США / СРСР» (1964р.), написану разом із С. Гантінгтоном, досліджено спільне та особливе між американською та радянською політикою.

Бжезінський визначив головні підстави передбачуваного краху комунізму у творі «Великий провал: народження та смерть комунізму у ХХ ст.» (1989р.). Передбачив можливий розпад СРСР. Підкреслив велике міжнародне значення утворення незалежної України, значний вплив цієї події на зміну геополітичної ситуації в Європі. У низці останніх публікацій Бжезінський аналізував шляхи переходу від тоталітарної системи до демократичної. Він припускав, що прямий перехід не завжди можливий, тому найбільш адекватним був би шлях поступового зменшення значення авторитарних механізмів та елементів і одночасним нарощуванням інститутів і механізмів демократії.

Вебер Макс (1864–1920) – німецький соціолог. Народився у заможній родині, батько був депутатом рейхстагу. Вивчав право й економіку в університетах Берліна, Гайдельберга, Мюнхена, після захисту дисертації викладав в університетах Німеччини, читав курс лекцій у США, Австрії. Творчість Вебера можна поділити на два етапи: до 1898 р. і від 1904 р. до 1920 р. На першому етапі Вебер займався правом, економікою і історією, на другому – соціологією, релігієзнавством та методологією суспільних наук.

Серед політичних творів слід назвати: «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905р.), «Політика як покликання і професія» (1919р.) та «Господарство і суспільство» (1921р.). Вебер розрізняв політику в широкому і вузькому розумінні. У широкому – це політичні відносини, пов'язані з керівництвом окремими схемами суспільного життя, у вузькому – керівництво, або вплив на керівництво політичною організацією, передусім державою. Вебер вважав, що політика – це насамперед участь у здійсненні влади або хоча би прагнення впливати на її розподіл усередині держави, чи між державами. Головним об'єктом політичного аналізу Вебера стала мотивація заняття політикою, тобто участь у реалізації владних відносин.

Вебер детально розглянув легітимне панування, розрізливши три чистих типи: раціональне, традиційне і харизматичне. Раціональне панування, притаманне європейським державам і США, передбачає підпорядкованість не так особистостям, як законам, потребує професіо-

налізму владних структур. Вебер розвинув цілу концепцію бюрократії, яка спиралась на панування за допомогою знань. Традиційне панування спиралося на віру не лише в законність, а й святість існуючих порядків системи влади. Цей тип він назвав також патріархальним пануванням, коли управління набуває певних сакральних рис, відсутній розподіл влади, професійне управління. Стосунки „панів-підлеглих” будуються на основі особистої відданості. Харизматичний тип панування, на думку Вебера, спирався на віру підданих у надзвичайний дар політичного лідера. Цей дар повинен був постійно жити віру – отримувати перемоги, творити видатні вчинки. В такому разі владне управління здійснювалося на основі власної відданості, рішення приймалися на основі власного прикладу. Як звичайно, це авторитарний тип політичної влади. Подібно до традиційного харизматичне панування діє поза законами, спрямоване на створення нового порядку, руйнування старих норм і традицій. Вебер зазначав, що в політиці рідко зустрічається той чи інший чистий тип панування, частіше вони існують у комплексі. Раціональне панування поширене в індустріальному суспільстві, де дії людини здебільшого раціональні, вона чітко усвідомлює свою мету й свідомо вибирає необхідні для її досягнення засоби.

Творча спадщина Вебера дуже велика й багата, вона є предметом вивчення різних суспільних наук ось уже більше, як півстоліття. Водночас вона має і певну двозначність, що дає змогу кожному поколінню знаходити в ній щось для себе, робить Вебера нашим сучасником.

Винниченко Володимир (1880–1951) – український політичний діяч, письменник. Навчався на юридичному факультеті Київського університету. Один з організаторів Революційної української партії, член УСДРП та її ЦК, член партійного органу «Боротьба», член та заступник голови Центральної Ради, перший Голова Генерального Секретаріату – Уряду України, Голова Директорії. У 1919 р. в еміграції у Відні, організував Закордонну групу українських комуністів і намагався співпрацювати з більшовиками. Проживав в Австрії, Франції, під час війни – в'язень фашистського концтабору. Винниченко написав 14 романів, понад 14 п'єс, більше ста оповідань, велику кількість публіцистичних статей, його пензлю належить близько ста картин. Вів щоденник, що охоплює період від 1914р. до 1951р. Значний політичний інтерес викликають його твори «Відродження нації» (1920р.) та «Заповіт борцям за визволення» (1949р.).

У багатотомнику «Відродження нації» намагався дати відповідь на запитання: у чому були причини поразки української національ-

ної революції 1917–1920 рр., висунув власну концепцію листопадово-го повстання 1918 р., яку розглядав як національну селянсько-робітничу революцію. Вважав, що незалежність України треба творити на Україні, а не поза її межами. Разом із приватною власністю допускав і колективну, яку називав колектократією. Зауважував, що головною політичною істиною, яку він пізнав протягом свого життя, було те, що «наша правда, наша сила – на орієнтацію у нашому народі...».

Сформулював етичну концепцію «чесності з собою» та нового романтизованого соціально-філософського світогляду – конкордизму.

Грушевський Михайло (1866–1934) – український історик, політичний діяч. Закінчив Київський університет. Завідувач кафедри всесвітньої історії Львівського університету (1894–1913), голова НТШ, редактор Записок НТШ. Один з організаторів Національно-демократичної партії у Галичині, керівників Товариства українських поступовців. У березні 1917 р. примкнув до УПРС, очолив Центральну Раду, 29 квітня 1928 р. обраний першим Президентом УНР. Емігрував до Австрії, де створив Український соціологічний інститут. Повернувся в Україну (1924р.), був обраний членом ВУАН, членом АН СРСР (1929р.). У 1930 р. під тиском влади переїхав до Москви. Автор близько 2000 друкованих праць, серед яких багатотомна «Історія України-Руси», «Історія української літератури», «Початки громадянства».

Грушевський пройшов певну творчу й політичну еволюцію, зокрема від історичної народницької концепції у бік державницької, від федералістичної до самостійницької. Вважав, що суспільно-політичний прогрес однаковою мірою детермінується біологічними, економічними та психологічними чинниками. Саме останній, на думку Грушевського, і є визначальним. Суспільний розвиток полягає у певному чергуванні двох протилежних інстинктів: колективістичного (солідарності) та індивідуалістичного.

Виклав своє розуміння політичної влади, джерел, що її визначають – релігійні культи, матеріальний «добробут» та постійна військова дружина. Внаслідок поєднання їх утворюються різні типи, форми влади. Виклав своє розуміння механізму боротьби за владу та її утримання правлячою елітою. Грушевський запропонував схему історичного процесу в Східній Європі, яку розглядав насамперед під кутом зору розвитку історії української державницької ідеї. Така схема дала можливість заявити про відсутність не лише «общерусской» історії, а й «общерусской» народності. Виступив проти намагання Росії монополізувати представництво й спадщину Київської держави. Погляди

Грушевського з національного питання концентрувалися на федеративній концепції. Відтак наприкінці 1917 – на початку 1918 років Грушевський перейшов до ідеї національної незалежності та суверенітету України й самостійності. Творчість Грушевського вирізняла самостійність у підходах в оцінці складних суспільно-політичних явищ української історії.

Дарендорф Ральф (1929 р.н.) – німецький соціолог, політичний діяч. У 1958–1967 рр. професор університетів Гамбурга, Тюбінгена, Констанци. У 1968–1974 рр. – член Федерального правління Вільної німецької партії. З 1974 р. – директор Лондонської школи економіки та політичних наук. З 1957 р. побачив світ його твір «Клас та класовий конфлікт в індустріальному суспільстві», в якому суспільство розглянуто з позиції теорії конфліктів. Характеризував класи як «соціальні угруповання, що конфліктують, і основою визначення яких є участь або позбавлення влади в будь-якій владній організації». Але якщо марксизм розглядав класовий антагонізм як несучу конструкцію щодо суспільства, то Дарендорф вважав, що конфлікт був визначальним чинником будь-якого суспільного об'єднання, від невеликої групи і до суспільства загалом. Правляча група завжди зацікавлена у збереженні, а підлегла – у перерозподілі влади або авторитету. Розвиток зазначеного протиріччя становить сутність будь-якого суспільного конфлікту. Отже, соціальна дійсність виступає як процес конфліктів із приводу авторитету в різних типах об'єднань, що безперервно повторюється.

Донцов Дмитро (1883–1973) – український мислитель, публіцист, громадсько-політичний діяч. Навчався в Петербурзькому й Віденському університетах, захистив докторську дисертацію у Львівському університеті. Член Української соціал-демократичної робітничої партії, згодом голова Союзу визволення України, член Партії хліборобів-демократів, редактор «Літературного Наукового Вісника», «Вісника», пізніше редактор журналу «Батава». Після війни викладав в університетах Канади, автор численних творів: «Історія розвитку української державної ідеї» (1917р.), «Українська державна думка і Європа» (1919р.), «Націоналізм» (1926р.), «Де шукати наших традицій» (1938р.), «Дух нашої давнини» (1944р.). Донцов почав із заперечення традиційного українського націоналізму XIX ст., назвавши його за федералістичні, автономістичні мрії, несміливість політичних вимог провансальством та хуторянством. Закликав до переорієнтації українства на Захід, оскільки бачив політичну несумісність українських і російських

історичних традицій, національних звичок, способу життя. Спираючись на постулати географічного детермінізму, стверджував, що росіянам природно притаманні абсолютизм, правовий нігілізм, що значною мірою відрізнялися від українських національних традицій. Донцов намагався ідеологічно обґрунтувати українську самостійницьку політику: зовнішню (повна сепарація від Росії) і внутрішню (виховання на засадах західної культури).

Сформулював основні принципи нового українського націоналізму. Перший принцип – вольовий, другий – постійне прагнення до боротьби за незалежність, третій – романтизм, фанатизм у національній боротьбі, четвертий – синтез національного та інтернаціонального, п'ятий – необхідність виховання нової політичної еліти, шостий – орієнтація на примус у процесі боротьби за незалежність.

Донцов опублікував низку статей з проблем української політики 20-30-х років, випрацьовував тактику політичної партійної боротьби. Критично оцінюючи невдачі національної революції та національно-визвольного руху, звернув особливу увагу на проблему формування національної політичної еліти. Спираючись на ідеї Мак'явеллі, Шопенгауера, Ніцше, Парето, Моски, обґрунтував тезу про придатність більшості засобів у безкомпромісній боротьбі за виживання нації, чим завоював прихильність тогочасної молоді. Захист Донцовим політичної аморальності зустрів критику з боку поміркованих націоналістичних політиків, осуд християнських теоретиків. Полемічний, запальний характер його творів викликав негативні відгуки у періодиці української еміграції, що вплинуло загалом на оцінку творчої спадщини Донцова.

Драгоманов Михайло (1841–1895) – український мислитель, громадсько-політичний діяч. Викладав у Київському університеті (1864–1875). Активний діяч київської «Громади», з 1875 р. – в еміграції у Швейцарії, видавав збірку «Громада» і журнал під тією ж назвою, з 1899 р. викладав у Софійському університеті. Автор численних творів з політичної теорії та історії: «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Пропащий час», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Листи на Наддніпрянську Україну» та ін. Тематика його політичних творів охоплювала проблеми походження держави і права. Причинами суспільного поступу, вважав він, були розвиток людського розуму, сім'ї, матеріального виробництва, класова боротьба. У європейських народів спільним початком політичного життя була громада (община). Говорячи про державу, вважав, що її суть полягає головним чином у правах, якими наділені в ній громадяни, у правовому статусі

нації та самої особи. Тому для Драгоманова централізм у державі був майже тотожний з деспотизмом чи диктатурою якогось класу, пролетаріату, наприклад. Приділив значну увагу державним формам, допускав федеральний устрій для України. Однак ідеалом вважав певний стан «безначальства» – добровільні асоціації гармонійно розвинутих осіб з обмеженими до мінімуму функціями примусу. Федералізм мав стати лише шляхом до такого вільного стану самоврядування громад.

Дотримуючись позитивістських поглядів, Драгоманов значну увагу приділяв проблемам прав і свобод громадян, обстоював примат політичних свобод над класовими цінностями, першість універсальних цінностей над усіма іншим, навіть над національними. Драгоманов був не лише теоретиком, а й опрацював власну програму політичної боротьби українства. Суть її полягала в тому, щоб вести боротьбу за політичні реформи, демократизацію, федералізацію у межах Росії та Австро-Угорщини. Центром цієї національної боротьби мала бути Галичина. Драгоманов запропонував власний проект Конституції (1884р.), яка узаконювала на перехідний період парламентську республіку із Земським Собором як законодавчим органом. Розуміння ним соціалізму було передусім етичне, де головним була б соціальна справедливість, а «громадівський соціалізм... мусить мати українську одягу». Заслугою Драгоманова було те, що він одним із перших відкрив українську проблему Європі.

Дюверже Моріс (1917 р.н.) – французький соціолог, політолог. Закінчив університет у Бордо, професор політичної соціології (з 1955 р.) та керівник Центру Порівняльного аналізу політичних систем у Сорбонні. Член Академії наук і мистецтв (США), депутат Європейського парламенту. У творі «Політичні партії» (1951р.) запропонував таку класифікацію політичних партій: одні будуються на підставі загальної структури, інші на основі поділу «партії керівних кадрів» і «партії мас». Партії «керівних кадрів» слабо ідеологізовані, нечисленні, погано організовані. Це партії впливових людей, прив'язаних до своєї місцевості, гнучкі конфедерації місцевих осередків. Їх обранці мають велику свободу при голосуванні. Такі партії орієнтовані насамперед на вибори. «Партії мас» навпаки – численні. Це партії борців, структуровані та ієрархізовані, ґрунтуються на «культурі участі», вимагають від усіх своїх членів лояльності, відданості.

У творах «Вступ до політики» (1964р.), «Демократія без народу», «Соціологія політики» (1967р.) вивчав питання суспільної та політичної інтеграції, взаємозв'язку регіональних політичних проблем із гло-

бальними, міжнародними. Політична соціологія є наукою, яка вивчає стосунки «керівників» і тих, «кими керують», класифікував політичні антагонізми (індивідуально-психологічні та колективні). Завданням політичної соціології, вважав Дюверже, є виявлення «подвійного обличчя» влади, оскільки політика – це боротьба між індивідами й групами за владу і переможі у цій боротьбі отримують компенсацію за рахунок переможених. З іншого боку, в політиці панують зусилля, спрямовані на спільну побудову устрою і порядку, які були б вигідні всім.

Першим серед учених-юристів запропонував досліджувати політичні режими, партії як особливі об'єкти юридичних досліджень, вирізняв політичну науку з права у Франції, домогся залучення до навчальних програм ліцеїв низки дисциплін із політологічними відгінками («Політична соціологія», «Основні політичні проблеми сучасності»), сприяв утвердженню політології, як важливої дисципліни.

Істон Девід (1917 р.н.) – американсько-канадський політолог. Професор кількох американських та канадських університетів. Автор творів «Політична система», «Рамки політичного життя», опублікованих у 50-60-х роках. Істон застосував системний аналіз для вивчення явищ політичного життя суспільства та сформулював модель політичної системи суспільства. Вихідні положення були такі: політична система – якісно відмінна від інших суспільних систем; те, що лежить за межами політичної системи, визначається як її оточення. Визнання наявності певних меж (кордонів) між політичною системою та її оточенням вважалось головним якісним показником відмінності політичної системи. Її специфікою. Звідси, стверджував Істон, головним завданням політології є вивчення переходів, або обмінів між системою та її оточенням як стабілізуючих, так і дестабілізуючих чинників самого існування та функціонування політичної системи. Тому головною одиницею політичної системи Істон визначив тільки взаємодію: «...взаємодія є основою одиницею аналізу». Відрізняє цю взаємодію від інших соціальних взаємодій одна важлива риса – політична взаємодія, спрямована насамперед на «авторитарний розподіл цінностей у суспільстві».

Висловив також кілька міркувань методологічного характеру. По-перше, для розуміння системних процесів слід мати певний обсяг даних і вищий рівень узагальнення, оскільки голі факти за системного аналізу не можна пояснити, а тим паче прогнозувати події, тоді як від політики це і вимагається. По-друге, політична теорія розглядає політичні системи як цілісну множину багатьох елементів, що самі також мають складну структуру. По-третє, аналіз політичних систем потребує

бує двох підходів соціально-психологічного і ситуаційного. По-четверте, політичне життя суспільства розглядається як динамічно неврівноважена система, де постійно відбуваються дестабілізація і стабілізація, повна статика системи на практиці неможлива, оскільки це означає руйнування системи. Все це визначало політичну систему як відкриту, динамічну систему, якій притаманні адаптація, модернізація, експансіонізм та певні цінності виживання. Розглядаючи взаємодії політичної системи, Істон зробив їх аналіз на вході й на виході системи. На вході це «вимоги» і «підтримка», тобто висловлені всередині системи і звернені до владних органів, думки з приводу розподілу вартостей, дії, спрямовані на пряму чи непряму підтримку системи (у вигляді настанов або почуттів особи, групи). На виході системи результати її функціонування здійснюються у формі політичних рішень і дій.

Лассуелл Гарольд Дуайт (1902–1978) – американський політолог. Використовуючи методи психоаналізу, соціальної психології, вивчав політику як поведінку суспільно-політичних груп і як систему аналізу процесу прийняття політичних рішень. Лассуелл започаткував аналіз влади як міжперсональної конструкції, що робить її атрибутом соціальних відносин. Влада, на його думку, – це «міжособистісна ситуація».

Одночасно опрацьовував проблеми функціонального підходу до політики, зокрема використовував методи психоаналізу у вивченні політичної поведінки і пропаганди. Значну увагу приділив з'ясуванню ролі масових комунікацій в оформленні, поширенні й відтворенні символіки політичної влади (твори «Техніка пропаганди у світовій війні», «Пропаганда, комунікації і публічний порядок»). На думку Лассуелла, політична наука в широкому розумінні – це орган самопізнання і самовдосконалення людства в процесі загальнокосмічної еволюції. Таке вивчення політичної влади автоматично робило аналіз політичних рішень центральним в політичній теорії. Тому Лассуелл і А. Каплан у спільній праці «Влада і суспільство» (1950р.) подають лаконічну дефініцію: «Влада – це участь у прийнятті рішень». Рішення визначаються як політика, яка допускає певні санкції (позбавлення чогось), тоді вони виступають як певний спланований процес, який визначає цілі, вартості і практичні кроки до їх реалізації. Продовжуючи аналіз політичних рішень, займався вивченням онтологічного аспекту процесу аналізу політичних рішень, присвятив низку творів вивченню політичної еліти в різних режимах політичної влади, тобто аналізував, хто саме приймає політичні рішення. Під впливом доктрини неолібералізму дійшов висновку, що треба опрацювати концепцію політич

ної терапії. Суть її – у визнанні тези, що лише державна влада може приборкати владу ринкової стихії, лише вона «знає, у чому полягають інтереси громадян». Суб'єктом такої влади повинні виступати «політики-аналітики, що виконували б функцію контролю за політичною поведінкою індивідів» (праця «Психопатологія і політика»). Державна влада, вважає Лассуелл стала розумною упорядковуючою силою, яка стоїть над так званим «політичним ринком» і забезпечує його нормальне функціонування.

Липинський В'ячеслав (1882–1931) – український історик, політолог, громадсько-політичний діяч. Закінчив філософський факультет Краківського університету, навчався у Вищій школі політичних наук у Женеві, член НТШ (1914р.), під час Першої Світової війни Служив офіцером у драгунському полку російської армії. Один з організаторів Української демократичної хліборобської партії, посол гетьманського уряду та УНР у Відні (1918–1919), один із засновників «Українського Союзу хліборобів-державників», автор його програмних документів, редактор збірника «Хліборобська Україна», пізніше професор Українського наукового інституту в Берліні. Автор понад 200 наукових праць, у яких сформулював політичну доктрину українського консерватизму.

Суть доктрини Липинський звів до таких найважливіших моментів. По-перше, вважає, що політичним ідеалом для України була б спадкова монархія на чолі з гетьманом як символом української національної ідеї. По-друге, спираючись на диференціацію типів державного будівництва та націоналізму (розрізняє «творчий і руйнуючий», «відси нації – поневолені і недержавні»), Липинський визначив основні підвалини української монархічної державності, тобто особливий політичний режим влади – класократії, що було запереченням республіканської парламентської демократії. Шлях до встановлення режиму пролягав через завоювання. По-третє, суть класократії у пануванні активної меншості – аристократії. В основу концепції аристократії Липинський поклав принцип «територіального патріотизму», селекції найкращих людей не за їх походженням, а за їх здібностями, духом та активною діяльністю. Аристократію обирали б, на думку Липинського, з різноманітних класів (хліборобського, промислового, фінансового й купецького, комунікаційного, інтелігенції) і станів (організаторів і організованих). Ця обрана меншість обмежила б свою владу послухом гетьманові, влада якого була б обмежена законами й законодавчими налатами. По-четверте, реалізація доктрини Липинського детерміну-

валася поширенням консервативної ідеології, християнської релігії та солідаризму, цієї основи самої класократії та її ідеологічних постулатів. Солідаризм мав би стати противагою соціалізму і націоналізму з їх апологетикою вищості політичної партії та диференціацією етнічного походження. Єдність та солідарність, – вважав Липинський – були основною умовою відновлення української державності. По-п'яте, одне з важливих місць у доктрині Липинського займала концепція хлібороба-власника, що визначало його програму економічних реформ, які б створили легітимні переваги для тих, хто сам володіє землею, сам її обробляє і живе з хліборобської праці, тобто монархія – це трудова держава, що спиралася б на організацію «трудових, продукуючих класів, насамперед на наш хліборобський клас». Саме він мав сформувати міцний союз з армією, політичною силою, що служила б гетьманові як символіві державності нації.

Зовнішньополітичні симпатії Липинського полягали у створенні «міждержавного союзу трьох Русей: Московської, Білоруської та Української». Це означало не створення федерації, а лише укладення політичного й економічного союзу з оновленою, не більшовицькою Росією. Союз він розумів як рівноправні політичні та економічні відносини, щось на зразок партнерства, але не більше. Провідна думка у доктрині Липинського: «...ніхто нам не збудує державу, коли самі собі не збудуємо, і ніхто за нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути». Ці слова актуальні, як ніколи сьогодні...

Ліпсет, Сеймур Мартін (1922 р.н.) – американський соціолог, політолог. Був професором Каліфорнійського університету (1956–1962). Пізніше професор Гарвардського, Стенфордського і Йельського університетів. Президент Американської асоціації політичних наук, віцепрезидент асоціації соціальних наук, Американської академії мистецтв і наук (1974–1978), член Національної академії наук і Національної академії освіти США, лауреат премій Макайвера та Г. Мюрдаля, медалі Т. Харріса. Головні праці Ліпсета присвячені соціології політики, в яких він під впливом М. Вебера, Р. Мертона, П. Сорокіна проаналізував існуючі форми влади, панування, соціальну стратифікацію і мобільність американського суспільства. Серед них варто насамперед назвати книги «Політична людина», «Перша нова нація: Сполучені Штати Америки в порівняльній історичній перспективі», «Соціальна мобільність в індустріальному суспільстві» та ін. Однією з центральних проблем, якою займався Ліпсет, була демократія, її реалізація у сучасному світі. Спираючись на багатий емпіричний матеріал, спро-

бував визначити умови, причини і сили, які підтримують демократичні та недемократичні рухи.

Вивчаючи демократію в Америці, стверджував, що тут влада в час свого становлення стала законною через харизму її лідерів, визнаних державних мужів. Велику роль у розвитку демократії Липсет відводив аналізу суспільних конфліктів, їх розв'язанню. Вважав, що конфлікти в демократичному суспільстві – річ нормальна й природна, уся річ лише в їх правильному, взаємовигідному для сторін вирішенні. Приділяв значну увагу питанню легітимності в суспільстві, стверджуючи, що стабільність будь-якого суспільства, його державного ладу залежить від його законності і ефективності. Законність має характер оцінки, що пов'язано зі здатністю системи формувати і підтримувати в народних масах переконання, що функціонування пануючих політичних інститутів є найкращим. Ефективність, зазначав Липсет, – це задоволеність процесом управління соціальною системою.

Другою важливою проблемою, якою займався Липсет, було вивчення інтелектуальних еліт, їх ролі у функціонуванні влади, співвідношенні владної та інтелектуальної еліт. Дійшов висновку, що чим бідніші верстви населення, тим вагомішими для них є вартості соціальної справедливості, рівності, на відміну від демократичних вартостей. Окрім того, незаможні верстви більш схильні до радикальних, крайніх поглядів та переконань, вони менш терпимі, усе бачать у контрастному світлі, спрощено. Тому такі верстви більш піддатливі для утвердження у них націонал-соціалістичних та комуністичних поглядів. Спираючись на метод об'єктивності, Липсет разом з Д. Беллом опрацював концепцію деідеологізації, де переконував про прихід ери «кінця ідеології».

Лок Джон (1632–1704) – англійський філософ та політичний мислитель. Навчався в Оксфордському університеті. Певний час жив у Голландії. Після перевороту 1688 р. повернувся до Англії і до 1700 р. займав різні адміністративні посади. Політичні погляди Лока в основному викладені у «Двох трактатах про правління» (1689-1690рр.). Перший трактат містить критичні зауваження теорії спадкової влади. Це відповідь на працю Р. Філмера «Патріарх: захист природної влади королів проти неприродної свободи народу». Другий трактат подає основні положення політичної доктрини Лока, згідно з якою першочинним видом людського об'єднання виступає природний стан, у межах якого люди є вільними і рівними. У межах цього стану індивіди зв'язані обов'язком перед Богом і зобов'язані керуватися природним законом.

який є творінням Бога. Цей закон визначав основні засади моральності – індивіди не мали права посягати на власне життя, були зобов'язані оберігати один одного і не обмежувати свободу інших. Прийняття природного закону, на думку Лока, гарантувало, що природний стан не буде станом війни. Однак природні права індивіда не завжди були гарантовані в цьому стані, оскільки існували певні «перешкоди»: не всі індивіди поважали права інших. Якщо кожному дозволити самостійно реалізовувати природний закон, потрібно багато судів, а тим самим і суперечливих розумінь сенсу закону. Якщо людське об'єднання слабо організоване, воно беззахисне перед агресією ззовні. Головна «перешкода» полягала в невідповідній регуляції власності в широкому сенсі – права на «життя, свободу і майно».

На думку Лока, власність передувала суспільству і державі, відповідно потреба в її регуляції була головною причиною, що змусила «однаково вільних людей» створити суспільство і державу. Єдиний лих від усіх перешкод та незручностей природного стану – це угода між індивідами, яка створює насамперед незалежне суспільство, а пізніше – політичне суспільство або владу. Важливою була теза, що внаслідок утворення держави індивід не втрачав усіх своїх прав. Передавалось лише право вироблення та реалізації законів, а передача повної сукупності прав індивідів зумовлювалась дотриманням державою свого головного завдання – «захист життя, свободи та майна» громадян. Таким чином, вважав він, суверенітет залишався за народом. Порушення умов договору тими, хто при владі обґрунтовує право на повстання заради створення нової влади. Політичну владу визначав таким чином: «...це право створювати закони з правом застосовувати смертну кару, і відповідно усіх менших покарань для регулювання охорони власності, право використовувати силу суспільства для проведення у життя законів для захисту держави від іноземного втручання – і це все в ім'я суспільного блага».

На думку Лока, створення політичного об'єднання було тим вантажем, який індивіди повинні були піднести, щоб гарантувати досягнення власних цілей. Тому стан громадянина водночас означав права і обов'язки, свободи і обмеження. Лок дійшов висновку, що цілісність та основні завдання держави вимагали конституційного правління, в якого влада була б обмежена законом та поділена. Чітко сформульовані вимоги розподілу повноважень між законодавчою та виконавчою гілками влади, щоб запобігти зловживанням короля (виконавчої влади). Власне політичні погляди Лока поклали початок лібералізму як суспільно-політичної доктрини.

Мак'явеллі, Нікколо Ді Бернардо (1469–1527) – італійський державний діяч та політичний мислитель. Народився у старовинній патриціанській родині, батько був юристом. У 1498 році отримав посаду секретаря синьйорії, а пізніше державного секретаря республіки, яку посідав безперервно 14 років. Коли у 1512 році до Флоренції повернувся Медічі, Мак'явеллі був усунений з посади, заарештований, потім його виправдали і дозволили жити поблизу Флоренції.

Позбавлений можливості займатися політичною діяльністю, став письменником. Його основні твори: «Державець», «Міркування на першу декаду Тита Лівія» та «Історія Флоренції». Мак'явеллі вважають єдиним представником доби Відродження у царині політичної філософії. У центр власного світогляду помістив людину, яка у своїй діяльності керується інтересами. Ці інтереси мали багатоманітні форми прояву, але покликали їх до життя бажання зберегти своє майно, власність, прагнення до набуття нової власності. «Людина швидше вибачить смерть свого батька, ніж втрату майна», – підкреслював Мак'явеллі.

Мак'явеллі розглядав державу як певний політичний стан суспільства, що характеризувався відносинами між владарями та підвладними, наявністю відповідним чином організованої політичної влади, юстиції, впровадження законів. Форми держави Мак'явеллі розрізняв відповідно до кількості правлячих осіб – одновладдя, правління небагатьох та правління усього народу.

Виділяв такі конституційні види влади: монархія, аристократія та демократія. Кожен із цих видів сам по собі був нестабільним, мав тенденцію до постійної втрати своїх властивостей. У «Міркуваннях», спираючись на спадщину Платона та Арістотеля, Мак'явеллі охарактеризував цикл послідовної зміни видів влади – монархія тяжіла до перетворення у тиранію, аристократія – в олігархію, демократія – в анархію, анархія – в монархію. Для подолання недоліків, властивих кожному окремому виду, Мак'явеллі пропонував запровадити «змішану владу», яка була здатна врівноважувати інтереси різних суспільних груп, зокрема багатих і бідних.

Висунув ідею контролю і рівноваги, сутність якої полягала в наданні можливостей брати участь в управлінні державою одночасно монарху, знаті та народу. Вважається, що Мак'явеллі першим заклав основи науки про політику.

Міхельс Роберт (1876–1936) – німецький соціолог. Навчався у Сорбонні, університетах Мюнхена, Ляйпціга, Галле. Був членом Німецької соціал-демократичної партії, поступово розчарувався у соціал-

лістичних ідеалах і вийшов з партії. У 20-ті роки виявляв певні симпатії до фашистського руху, вважаючи, що антидемократичний характер останнього був лише «жорсткою реакцією на незаперечні недоліки та функціональні хиби демократії». У своєму головному творі «До соціології партійності в сучасній демократії» (1911р.) на прикладі німецької соціал-демократії досліджував «олігархічні тенденції в груповому житті». Вивчав особливості ставлення вождів до мас. Він дійшов висновку про утопічний характер демократії як народовладдя. Влада олігархії та бюрократії, на його думку, детермінувалася самим буттям демократії. Безпосередня влада має була неможлива взагалі. Партійна бюрократія готувала вибори, формулювала програми та управляла фінансами. Для виконання цих функцій необхідно було мати спеціальну освіту, професійну підготовку. Політичний професіоналізм тяжів до відкидання демократії та встановлення влади еліти, вождів або політичної олігархії.

«Початок утворення професійного керівництва означає початок кінця демократії», – писав він. Тим самим демократичний принцип влади більшості відкидав. На підставі проведеного дослідження сформулював свій основний соціологічний закон щодо політичних партій та держав: «Хто каже «організація», той насамперед говорить олігархія». Міхельс відзначав, що сукупність знань про політичне життя головних цивілізованих націй світу дали змогу йому дійти висновку: тяжіння до олігархії було історичною необхідністю, «залізним законом історії, від якого нездатні були ухилитися навіть найдемократичніші держави та найбільш прогресивні політичні партії».

Міхновський Микола (1873–1924) – український громадський і політичний діяч. Закінчив Київський університет, один з організаторів Революційної української партії, лідер Української народної партії. У 1917 р. виступив з ініціативою скликання військового з'їзду та створення Української армії, почав тісно співпрацювати з Партією українських хліборобів-демократів, у квітні 1918 р. його кандидатуру пропонували на пост гетьмана. Міхновський був автором програми Революційної української партії, в основу якої було покладено тексти його промов та твір «Самостійна Україна» (1900р.). У ньому Міхновський як юрист за фахом зробив кваліфікований аналіз правової угоди Переяславської угоди, яку охарактеризував як «політичну унію». Згідно з міжнародним правом поняття «унія» (союз) передбачала рівноправність сторін, що підписували подібні документи, вимагала відповідної взаємності, а при недотриманні однією з сторін угоди друга мала

повне право вимагати від неї дотримання зобов'язань. У разі невиконання цього правила друга сторона могла вважати підписану угоду недійсною. Тому, вказував Міхновський, з порушенням союзної угоди з боку російського самодержавства український народ мав право відмовитись від укладеної спілки і розв'язувати політичні проблеми самостійно і безкомпромісно.

Проголосив максималістське гасло: «Україна для українців!». Був одним із головних авторів конституційного проекту Основного Закону «Самостійна Україна» (1905р.). Згідно з ним Україна мала бути президентською республікою з двопалатним парламентом (Радою представників і Сенатом). Вибори в парламент мали відбуватися, враховуючи національно-економічні особливості дев'яти «вільних і самоуправних» земель, було передбачено широкі громадянські свободи, процес натуралізації для отримання громадянства, свобода совісті, заборона будь-якої цензури, право зібрань без попереднього дозволу. Мав бути впроваджений незалежний суд – суд присяжних. Передбачено було націоналізацію землі за викуп для українців та розподіл її за національною ознакою. Значну увагу в проекті приділено самоврядуванню земель, був передбачений значний рівень їх самостійності.

Моска Гаetano (1858–1941) – італійський соціолог, політолог. Після закінчення університету в Палермо працював журналістом, потім – професор кількох італійських університетів, у 1909–1913 рр. депутат парламенту, у 1914–1916 рр. член Кабінету Міністрів, з 1919 р. – сенатор. У своїй творчості пройшов певну еволюцію: від ліберального консерватизму до політичного радикалізму. Автор низки творів, зокрема «Теорія урядів і парламентська система», «Сучасні конституції», «Основи політичної науки», «Історія політичних доктрин» тощо. В політичній теорії Моска був автором ідеї нового політичного класу, точного визначення якого так і не дав. Цей новий клас є меншим відносно численного робітничого, селянського чи інших суспільних класів, але більшим, ніж звичайна суспільна група. Це правлячий клас, який бере на себе управління суспільством, а тому має у суспільстві певні привілеї. Пізніше цей «політичний клас» Моска і Парето назвали елітою. Вони вважали, що політична стабільність неможлива без оновлення правлячої меншості, а тому консервація еліти є початком застою і вродження.

Моска займався також визначенням функцій «політичного класу», його місцем у суспільно-політичних процесах. Водночас сформулював систему моральних, ділових критеріїв приналежності до даного

класу, вважаючи, що їх дотримання перетворить «політичний клас» у врівноважене і життєздатне керівництво суспільств ХХ ст.

Парето Вільфредо (1848–1923) – маркіз, італійський соціолог, економіст. Після закінчення Туринського політехнічного інституту працював інженером у Флоренції, потім головою управління металургійних заводів Італії, з 1883 р. – професор політичної економії Лозанського університету, сенатор (1923р.). Парето написав низку творів і підручників з політекономії, соціології, зокрема «Перетворення демократії», «Трактат із загальної соціології». Проїшов еволюцію від захоплення вартостями демократичного лібералізму до переконання про необхідність авторитарного режиму політичної влади.

Слідом за Ж. Сорелем та Г. Москою вказував на значення насильства в розвитку суспільства, велику роль пануючої меншості в управлінні політичної системи. Парето сформулював власну соціологічну концепцію, основою якої є визначальна роль людських відчуттів, що приводять у рух суспільство. Виділив стійкі незмінні почуття, які назвав «резудії» (залишки). Саме вони є основою, незмінними першоелементами емоцій, інстинктів, психологічних станів і мають вроджений характер. Ці внутрішні імпульси людей визначають їх соціальну поведінку. Суспільство існує як постійна нерівність суспільних груп, яка визначається самою природною нерівністю людей. Кращі з них – це еліта. Суть суспільних процесів у постійному переході від низів до еліти і з неї – униз.

Існує і інший аспект циркуляції еліт. Він полягає у зміні еліт по колу, тут змінюються еліти за способами реалізації влади – раз при владі ті, які використовують метод примусу, насильства, другий раз ті, що використовують метод переконання тощо. Кожна еліта має свій стиль панування. Там, де панує насильство – це еліта «левів», там, де переконання – це еліта «лисиць». Тобто вся історія політичної влади – це чергування насильства та переконання, причому еліти, що нездатні панувати, сходять в могилу. Тому історія – «це не що інше, як кладовище еліт». Процес циркуляції еліт відображає глибокі суспільні процеси, коли правляча еліта не може вирішити політичні, соціальні, економічні проблеми, що виникають у ході суспільного розвитку, коли традиційні для даного суспільства методи панування уже не розв'янують проблем, а самі еліти перетворюються у гальмо розвитку. Тому соціальна революція, вважав Парето, це не що інше, як зміна правлячої еліти переважно по вертикалі. Різка зміна по колу означає проведення реформ у даному суспільстві.

Платон (428/27–347 рр. до н. е.) – старогрецький філософ, учень Сократа. Справжнє ім'я Арістокл. Народився у знатній сім'ї, предки батька – з царського роду Кодра, мати була родичкою Солона. Платон написав (почавши з етико-політичної проблематики і прийшовши до філософської) понад 30 творів, які граматик Трасілл згрупував за 9 тетралогіями. Для нас інтерес становлять восьма і дев'ята, які містять його діалоги «Держава» і «Закони».

Платон сформулював свою першу концепцію ідеальної держави («Держава»). Її провідною думкою була справедливість, а суть полягала в тому, щоб кожен член суспільства «робив своє» і «лише своє», не роблячи нічого такого, що є обов'язком інших громадян. За своєю структурою ідеальна держава, спираючись на поділ праці і різницю між моральними задатками та якостями вільних громадян, складалася з трьох станів: правителів, воїнів (охоронців) та виробників. Справедливість полягала в тому, щоб кожен працював згідно з власними задатками, дотримувався відповідного місця в суспільстві. Другим головним законом ідеальної держави було підпорядкування усього життя громадян інтересам цілої держави. Навіть визначна особистість мала керуватися не власними уподобаннями, а лише благом держави. Тому ідеальна держава у Платона – це правління не просто мислителів, а тих, які повністю підпорядковують власне життя полісу, кращих, вивраних.

У творі «Закони» Платон запропонував другий ідеальний державний устрій. Порівняно з першою ідеальною моделлю, у другій регламентація усього життя громадян досягла вершин. Значне місце відводив Платон політичному та ідеологічному вихованню громадян, які повинні виховуватись законопослушними, вірити в боже походження держави і законів, боятися кари за порушення.

Отже, ідеальні моделі держави Платона певною мірою стали історичними попередниками тоталітарних політичних режимів Нових часів.

Поппер Карл (1902–1994) – англійський філософ австрійського походження. Навчався у Віденському університеті. У 1965 р. королева Англії за досягнення у галузі науки надала йому рицарське звання, а 1982 р. він став кавалером ордена «Кавалерів Пошани». Головними творами у сфері політичної науки є «Відкрите суспільство та його вороги» (1945р.) і «Злиденність історизму» (1957р.). У першому «...прослідкував історію, яка призвела до виникнення гітлеризму» і звернувся до вчення великого філософа Платона – першого політичного

ідеолога, який мислив категоріями класів і винайшов концентраційні табори. Фігура Сталіна примусила «звернутися до вивчення філософії К. Маркса». Загалом праця спрямована проти нацизму та комунізму.

Йх Поппер кваліфікує як «закриті» суспільства, що протистояли «відкритим». «Закрите» суспільство визначає як таке, в якому держава бере на себе функції регулювання практично всього життя громадян. Це суспільство «замінює особисту відповідальність на родове табу та тоталітарну безвідповідальність індивіда». У «закритому» суспільстві всі норми поведінки встановлені жорстко, суворо втілюються в життя. Внаслідок того індивіду не дозволено мати свою думку про те, що є правильним. Воно також характеризувалося незмінністю законів функціонування, тоталітарністю, ідейним догматизмом.

У «відкритому» суспільстві навпаки – індивіди мають змогу проявляти власну особливість, відстоювати свою думку. Наголошує, що в цьому типі суспільства громадяни вміють критично ставитись до табу, свідомо приймають рішення. Свобода особи за Поппером є взаємопов'язана з рівнем свободи суспільства, з діапазоном вибору, який надається кожній особі. Вважав, що головна політична проблема полягає не в тому, хто перебуває при владі, а в тому, як організувати через політичні інститути найефективніший контроль над владою. Власне у «відкритому» суспільстві і вироблений механізм такого контролю, а також запроваджені важелі не лише заміни діючої влади, а й реформування цілого суспільства без застосування насильства.

Аналізуючи шляхи переходу до «відкритого» суспільства, Поппер наголосив, що головним має бути встановлення влади закону, без того неможливий ніякий прогрес людства. Розробив концепцію «соціальної інженерії», суть якої полягає у «...плануванні та конструюванні інститутів для можливого стримання, регулювання або ж прискорення передбаченого соціального розвитку». Ця концепція зробила суттєвий вплив на практичних політиків Заходу, особливо в Англії, Німеччині та Італії. Звертаючись до сучасного стану людства, викликаного передбаченим ним крахом «закритого» суспільства в колишньому соцтаборі, Поппер висунув такі загальнолюдські завдання:

- 1) зміцнення свободи та усвідомлення відповідальності, що впливає з неї;
- 2) мир у всьому світі;
- 3) боротьба зі злиднями;
- 4) боротьба з демографічним вибухом;
- 5) навчання ненасильства.

Старосольський Володимир (1878–1942) – український правник, політолог. Після закінчення юридичного факультету Львівського університету продовжив навчання у Берлінському і Гейдельберзько-

му університетах. Працював адвокатом, заступником міністра закордонних справ УНР (1919р.), з 1920 р. – в еміграції. Професор УВУ та Подебрадської академії, потім професор Львівського університету (1939–1941).

Репресований радянською владою, помер у в'язниці в Західному Сибіру. Старосольський сформулював власну концепцію побудови української державності, головними ідеями якої були: усяка нація становить самостійний центр інтересів, є гомогенною політичною спільністю і як така прагне до політичної самостійності; для державності провідною і визначальною є ідея цієї спільності, тому в державотворенні провідною повинна бути орієнтація на активні, національно свідомі чинники; нація як спільнота становить найширший центр інтересів і у своїй життєдіяльності забезпечується усіма інститутами держави. У зв'язку з цим, стверджував Старосольський, імперативною вимогою стало не лише «кожна нація є держава», а й «кожна нація є одною державою». Інтегруючим чинником при утворенні самостійної держави міг би стати єдиний інтерес, який об'єднав би всіх співвітчизників, українців і неукраїнців. Іншим активним націотворчим чинником мало б бути українське селянство, національна інтелігенція та нащадки аристократичних родів. Вони повинні організуватися у політичні об'єднання, які б мали спеціальні державні програми, а самі будувалися на засадах раціональної солідарності, спільності інтересів і цілей її членів, а також на чуттєвій основі, прагненні усвідомлення себе нацією. Усі ці ідеї Старосольський насамперед виклав у своїх творах «Теорія нації», «Держава й політичне право» та ін.

Сціборський Микола (1897–1941) – український політичний діяч, політолог. Колишній офіцер УНР, з 1920 р. – в еміграції. Закінчив Українську господарську академію в Подебрадах, інженер-економіст. Провідник Легії Українських Націоналістів (1921–1929), член ПУН ОУН з 1929 року. Наприкінці 20-тих років написав низку статей і твори: «Робітництво і ОУН», «ОУН і селянство», «Націократія». Опрацював основні положення політичної доктрини нового українського націоналізму. Спираючись на підстави сформульованої Д. Донцовим ідеології нового націоналізму, визначив такі риси доктрини: по-перше, українська державність повинна бути авторитарна, організаційно спиратися на принцип участі в державному керівництві працюючих верств української нації; по-друге, політичним суб'єктом влади повинна стати націократія, котру Сціборський уявляв як «режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою усіх соціально-корис-

них верств, об'єднаних відповідно до їх суспільно-продукційної функції – у представницьких органах державного управління»; по-третє, оскільки політичний режим влади, який спирався б на солідарність працюючих, їх єдність, одразу встановити не вдасться, запропонував формувати на перехідному етапі режим національної диктатури; по-четверте, Сціборський пропонував республіканський устрій, в якому була би сильна законодавча й виконавча влада. У 1940 р. опрацював Проект основних законів (конституції) Української держави.

Томашівський Степан (1875–1930) – український історик. Закінчив філософський факультет Львівського університету (1899р.), доцент цього університету (1910–1914), був радником делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції, потім голова дипломатичної місії ЗУНР в Лондоні (1920р.). 1921–1925 – в еміграції, після повернення – доцент, професор Львівського і Краківського університетів, член НТШ. Написав низку творів, зокрема «Українська історія», «Під колесами історії», «Про ідеї, героїв і політику».

Томашівський сформулював концепцію монархічної української державності, в основі якої поклав три критерії – географічне місце українських земель, підкресливши особливу залежність України від Чорного моря та Степу. Другим критерієм вважав українську націю як таку, що утворилася після розпаду Київської держави, і третім – будівництва першої української держави – Галицько-Волинського князівства. Спираючись на ці критерії, сформулював свою державницьку концепцію, суть якої полягала в особливій ролі Галичини та уніатської Церкви в майбутніх державотворчих процесах, українському консерватизмі, існуванні інтегруючої національної ідеї, вестернізації українського руху з акцентом на власні сили, останнє особливо стосувалось Галичини. Загалом Томашівський дотримувався еволюційних поглядів на історичні процеси, виступав проти крайностей як монархізму, так і демократії, вважав, що форми правління можуть врешті-решт історично переходити у свою протилежність. Головне в політичному правлінні – поміркованість, авторитет і порядок, виховання українців за європейськими взірцями, плекання територіального патріотизму.

Франко Іван (1856–1916) – український мислитель, письменник, громадсько-політичний діяч. Навчався у Львівському університеті, закінчив Чернівецький університет (1891р.). Був одним з організаторів Русько-української радикальної партії, брав участь у виданні її пресових органів, видавав журнал «Життя і слово». Його переслідува-

ла австрійська влада. Захистив докторську дисертацію у Віденському університеті (1893р.), почесний доктор Харківського університету (1906р.). Напередодні війни ставилося питання про висунення Франка кандидатом на Нобелівську премію.

Характеризуючи політичні погляди Франка, можна виділити кілька проблем, до яких була прикута його увага. Насамперед, це була аграрна проблема, шляхи її розв'язання у Галичині, загальні принципи вирішення селянського питання. Другою проблемою була робітнича, аналіз життя робітництва (так званий бориславський цикл), доведення необхідності його провідної ролі у боротьбі за соціальне й національне визволення. Приділяв значну увагу кооперації, організації взаємодопомоги для соціального захисту, боротьбі за просвіту робітництва, підвищення його культурного рівня. Франко був соціалістом, особливо на ранньому етапі його творчості («Катехізм соціалістичний»), однак не виступав за диктатуру пролетаріату, натомість акцентував увагу на загальнолюдських, а не класових вартостях. Він виступав за недержавний соціалізм.

Однією з важливих проблем, що знайшла відображення у творчості Франка, була національна. Франко виступав за її демократичне розв'язання, за незаперечну рівність усіх націй, проти ігнорування національної проблеми в ході соціальної боротьби. На зламі століть, а особливо в роки революції 1905-1907 рр., Франко дедалі частіше виступав за самостійність націй, що входили до складу багатонаціональних імперій, зокрема Австро-Угорської та Російської. Вважав, що найкращим вирішенням було б утворення державних об'єднань змішаного типу – поєднання конфедерації з федерацією, що спиралося б на солідарність інтересів. Утворення майбутньої державності повинно було б мати форму земської автономії, де панували б демократичні громадянські свободи. Пріоритет загалом Франко надавав спочатку соціальним свободам, а вже на «тій основі автономії національностей». Критикуючи демократичний лібералізм, Франко водночас виділяв як позитивне його вартості – права й свободи особи, соціальну справедливість.

Друкується за: Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник / Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук; За ред. Б. Кухти. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.

Навчальне видання
В. М. Денисенко, С. М. Матвієнків, В. Ю. Штерн
ПОЛІТОЛОГІЯ. ВСТУП ДО СПЕЦІАЛЬНОСТІ
Підручник для студентів вищих навчальних закладів

Відповідальна за випуск *Катерина Котюк*
Дизайн та верстка *Дмитро Дашков*

Підписано до друку 19.06.2007
Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 20,93.
Зам. № 09/02

Видавництво «Астролябія», ТзОВ
а/с 66, 79000, Львів, Україна
Тел./факс: + 38032 298 54 93
Ел. пошта: info@astrolabium.com.ua
Web-сторінка: <http://www.astrolabium.com.ua>
Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців ДК № 967

Друк ТзОВ «Простір-М»
79000, Львів, вул. Чайковського, 27

Денисенко В. М., Матвієнків С. М., Штерн В. Ю. Політологія. Вступ до спеціальності. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Астролябія, 2007. – 360 с.

ISBN 978-966-8657-20-7

Вивчення політології як комплексної самостійної наукової дисципліни розпочинається зі «Вступу до спеціальності». Тому пропонований підручник – чи не перша в Україні спроба авторів подати своє бачення даного курсу. Це видання ознайомить студентів з основами політичної науки та її місцем серед галузей суспільного життя; узагальнює етапи розвитку світової та вітчизняної політичної думки; обґрунтовує процес інституціоналізації політології як навчальної дисципліни; допоможе розібратись у таких основоположних проблемах, як методологія політології, її понятійно-категоріальний апарат, основні методи, причини та особливості політологічного дослідження; розкриває роль та основні функції політології в суспільстві; загалом, дає студентам знання, необхідні для роботи з різноплановою політологічною літературою (пам'ятками світової політологічної думки, монографіями, науковими статтями, довідниками, словниками) для підготовки до практичних занять і наукової роботи загалом.

Підручник розрахований на студентів спеціальності «Політологія» вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, викладачів, аспірантів та усіх, хто цікавиться теоретичними аспектами політики.

УДК 32 (075.8)